NEDERLAND
en het
VERRE OOSTEN

Deel I : VOC

de Verenigde Oostindische Compagnie

G.A.M. Strijards

Colofon

Nederland en het Verre Oosten
Deel I: de Verenigde Oostindische Compagnie

G.A.M. Strijards

ISBN: 9789462407220
NUR: 685

Dit boek is een uitgaven van :
Uitgeverij Wolf Legal Publishers(WLP)
Postbus 31051
6503 CB Nijmegen

wlp@hetnet.nl
info@wolfpublishers.nl
www.wolfpublishers.eu

Grafische vormgeving: B.F. Bouma

Prof. Mr. Dr. G.A.M. Strijards maakte deel uit van de Nederlandse delegatie bij de Verenigde Naties in New York bij de oprichting en tot standkoming van de verschillende internationale straftribunalen en het Internationaal Permanent Strafhof die hun zetel in Nederland hebben.
Ook als rechter deed hij brede ervaring op met de jurisdictieverhoudingen die dergelijke tribunalen en hoven genereren en de rechtshulpproblemen die ze oproepen. Hij is specialist in het interstatelijke institutionele publiek recht. In dit segment geeft Strijards ook colleges.

Alle rechten voorbehouden

Auteursrechten op afbeeldingen is - indien vindbaar - geëerbiedigd

@2022 G. Strijards, 's-Gravenhage

Inhoudsopgave

Het verdrag van Tordesillas 1

1.1 Inleiding 1
1.1.1 Het wereldbeeld van Ptolemaeus 1
1.1.2 Het primaatschap van Petrus 5
1.1.3 De positie van de plaatsvervanger van Christus 6
1.1.4 Op weg naar Priester Johannes 9
1.1.5 Een militaire alliantie met Paepe Jan 10
1.1.6 De verkenning langs de westkust van Afrika 12
1.1.7 Universele jurisdictiesferen: door de Paus verdeeld 14

1.2 De concordaatsvorm 17
1.2.1 De uitvoering van een bulla bij verdragen 17
1.2.2 De rol van de Heilige Stoel 18
1.2.3 De delineatieverplichtingen van de Paus 19

1.3 De concessionering aan Portugal 20
1.3.1 De machtiging tot rechtsmachtuitoefening 20
1.3.2 De koning van Engeland als Portugals *Most Gallant Ally* 21
1.3.3 Effectieve doorzettingsmacht 22

1.4 De concessionering aan Spanje 24
1.4.1 De positie van Karel V van het Huis Habsburg 24
1.4.2 De universaliteitsaanspraken van de Habsburgers 25
1.4.3 Pausschap en Keizersmacht inéén 27

1.5 De amendering bij het concordaat van Zaragoza 28
1.5.1 De wereld is groter dan gedacht 28
1.5.2 Portugal krijgt De Molukken in de schoot geworpen 29
1.5.3 De Spaanse naasting van de Filipijnen 30
1.5.4 De onmogelijke doorvaartroute van Magellaan 30

1.6 De contra-meridiaan steeds betwist 32

1.7 De Lage Landen 33
1.7.1 De rechtsmacht kringen van Tordesillas 33

1.7.2 Het handelsdebiet der Hanze 34
1.7.3 De burgerlijke opstand tegen de koning van Spanje 35
1.8 De staat van het volkerenrecht 37
1.8.1 De receptie van het universele Romeinse recht 37
1.8.2 De Codex Justiniani als basis 38
1.8.3 De denaturering van het Romeinse recht 39
1.8.4 De ontwikkeling van het canonieke recht 41
1.8.5 Het imperfecte zestiende -eeuwse volkerenrecht 42
1.9 De voortplanting des geloofs 43
1.9.1 Christenen en heidenen 43
1.9.2 De *UNA Sancta* teloor 44
1.9.3 Personele en territoriale jurisdictiesferen 45
1.10 Het concilie van Trente 45
1.10.1 De Kerk als een vereniging van naties 45
1.10.2 De Kerk geen vereniging van naties 47
1.10.3 De Republiek missiegebied: de Missio Hollandica 48
1.10.4 Het probleem van de soevereiniteit van de Republiek 49
1.10.5 De Republiek als volkerenrechtelijke entiteit 50
1.10.6 Leuren met de soevereiniteit 52
1.10.7 De steun bij Frankrijk duur gekocht 54
1.10.8 De vergelijking met Venetië 55
1.10.9 Hunne Hoogmogendheden 57
1.11 De Republiek der Zeven Provinciën 58
1.12 Johan van Oldenbarneveldt 61
1.12.1 Van Oldenbarneveldt Rotterdams gemeenteambtenaar 61
1.12.2 De Groote Dijckagie van Holland 62
1.12.3 Rotterdamse havenwerken na de St. Elisabethsvloeden 63
1.12.4 Van Oldenbarneveldts buitenlandse politiek 64
1.12.5 Nijpende behoefte aan gelden voor verdere oorlog 67
1.12.6 Handelsconcentratie en geleide buitenlandse politiek 70

1.12.7 Een vrije zee of een gesloten zee? 72
1.12.8 Hugo de Groot, het genie van Holland 74
1.12.9 Het volkerenrecht stond monopolies toe 75
1.12.10 Extreem Hollands legalisme 76
1.12.11 "*De iure belli ac pacis*" 77
1.12.12 Mare liberum versus mare clausum-politiek 78
1.12.13 Anti-geopolitiek en legalisme 79
1.12.14 De Amsterdammers willen niet 80
1.12.15 Een dure inconsequentie en legalisme 81
1.13 De oprichting van de V.O.C.: 83
1.13.1 De beschermde positie van de bewindvoerders 84
1.13.2 De vennootschap een criminele organisatie? 85
1.13.3 De kleinere inleggers: V.O.C.-bedrijfspolitiek 85
1.13.4 Het octrooi-monopolie niet supranationaal geborgd 86
1.14 Het itinerarium van Jan Huyghen 87
1.14.1 De Portugese kraakvaart op Goa 87
1.14.2 Meevaren met een bisschop en de routes afkijken 89
1.14.3 De cartografieën van Jan en zijn aanwijzingen 90
1.14.4 De maritiem-technische aanwijzingen 91
1.15 De vóórcompagnieën 92
1.15.1 Een voorlopig defensief verbond tegen Spanje 92
1.15.2 De Antwerpse beurtvaart bedreigd 93
1.15.3 Particulier geheim initiatief 94
1.16 De noordelijke aanvaarten onder de Pool 97
1.16.1 De Antwerpse compagnieën van den Noordomme 97
1.16.2 De Zeeuwse en Hollandse Noord compagnieën 99
1.17 De zuidelijke aanvaarten boven de Pool 100
1.17.1 De Suidcompagnieën 100
1.17.2 De Kaap-Hoornvaarders 103
1.17.3 De zaak Isaäc Le Maire 104
1.17.4 De Austraalse compagnie om de V.O.C. te pesten 107
1.18 De Hollandse Compagnieën van Verre 109

1.18.1 De vertraagde imitatiedrift van de Hollanders 109
1.18.2 Het Portugese handelsimperium letterlijk omzeilen 110
1.18.3 Het verkenningstraject van de Compagnie van Verre 113
1.19 De oprichting van een handelscompagnie 115
1.19.1 De naamloosheid en het toonderbewijs 115
1.19.2 De maatschappelijke verdeling van de V.O.C.-aandelen 115
1.19.3 Het administratieve en comptabele *natte-vinger-werk* 116
1.19.4 De Amsterdamse inleggingen en die in de gewesten 117
1.19.5 De strekking van het nationale monopolie 119
1.19.6 De stichting van handelsfactorijen primaire missie 121
1.19.7 De volkerenrechtelijke uitgangspunten 122
1.19.8 De neutraliteit van de Kumpenie 123
1.19.9 De exterritorialiteit 127
1.19.10 Het octrooi als wetsbesluit van de Staten 129
1.20 De publieke monopolies 130
1.20.1 De juridische kijk van Johan van Oldenbarneveldt 130
1.20.2 De vereniging van alle Oost-compagnieën in één octrooi 132
1.21 Met de V.O.C. vergelijkbaren 136
1.21.1 De Nederlandsche Overzee-Trustmaatschappij of N.O.T. 136
1.21.2 Het Nederlandsche Landssyndicaat 139
1.21.3 De Association Internationale de Congo 140
1.22 Handelsfactorijen en tussenstations 145
1.22.1 Geen territoriale soevereiniteitsexpansies 145
1.22.2 De V.O.C.-ambtenaren en beambten 146
1.22.3 Het V.O.C.-kustbezettingsrecht 147
1.22.4 De V.O.C.-milities, zeesoldaten en mariniers 148
1.22.5 Het korps der mariniers opgericht in 1665 149
1.22.6 De gewone V.O.C.-zeelieden en soldaten 151

1.22.7 De bureaucratische hiërarchie van de V.O.C. op locatie 154
1.22.8 Boekhouders, assistenten, 155
1.22.9 Morshandel en lorredraaierij 156
1.22.10 De ingehuurde specialistische beambten: 159
1.22.11 Gouverneur-Generaal en Raad van Indië 162
1.22.12 Ternate als directie-residentie 163
1.22.13 Destabilisatie door Portugezen en Engelsen 166
1.22.14 De V.O.C: geen "open deur"-politiek 167
1.22.15 Verplaatsing van de centrale administratie naar Java 170
1.23 De verdere gebiedsverwervingen 171
1.23.1 De Kumpenie als werktuig van een zwakke staat: 171
1.23.2 De ontwikkeling van het Archipel-Esperanto: het Maleis 173
1.23.3 Sumatra en zijn kustarchipels 175
1.23.4 Algemene beheersingspolitiek: verdeel en heers 177
1.23.5 Borneo 181
1.23.6 De archipelgroep Celebes 183
1.23.7 Flores en Soemba 185
1.23.8 Timor, Roti en Solor 187
1.23.9 Bali en Lombok 189
1.23.10 Ceylon, Manar en Coromandel 190
1.23.11 Malakka en Bengalen 191
1.23.12 Formosa 192
1.23.13 Hirado en Decima 195
1.23.14 Suratte, Cranganor, Cochin, Cannanur, Gamron, Malabar 197
1.24 De stichting van Batavia 202
1.24.1 Het agressieve optreden van Jan Pieterszoon Coen 202
1.24.2 Batavia werkt als verlammende bureaucratische centrale 203
1.24.3 Coens verachting voor het V.O.C.-octrooi 206
1.24.4 Pieter de Carpentier en zijn opvolgers volgen Coen 208
1.24.5 De beruchte "sense of detachment". 210

1.24.6 De V.O.C.-cargo's 213
1.24.7 De eilanden-verzameling in de baai van Batavia 214
1.24.8 Het eiland Onrust 217
1.24.9 De eilanden Kerkhof en Kuyper 220
1.24.10 De eilandjes 221
1.24.11 De militaire strategie voor de koloniale beheersing 222
1.24.12 De Kumpenie sprak geen Maleis 224
1.25 De Engelse maritieme politiek 226
1.25.1 Van geuzenbent tot Hoogmogend College 226
1.25.2 Het afdanken van het veldleger topprioriteit 228
1.25.3 De Engelse oorlogsvloot als geopolitiek instrument 229
1.25.4 Good Queen Bess als vlootvoogdes 229
1.25.5 De Engelse zeelieden waren nooit heren 231
1.26 Nederland als zeemogendheid 232
1.26.1 Axiomatisch uitgangspunt: 232
1.26.2 De Republiek nooit meer dan 236
1.26.3 Dienstplicht 238
1.26.4 Vloot en veldleger samen te duur 238
De Bataafsche Republiek 241
1.27 De teloorgang van De Kumpenie 241
1.27.1 De Kumpenie durft niet meer scherp te concurreren 241
1.27.2 De Engelse wereldpolitiek in de versnelling 244
1.27.3 De wereldrechtsorde in de schaduw van 246
1.27.4 De staat van V.O.C.- 247
1.27.5 De centrale directie begrijpt er niets van 249
1.27.6 De Kumpenie kan niet omvallen ?! 250
1.27.7 Corruptie endemisch systemisch 252
1.27.8 Van Imhoff vertelt hoe het zit 257
1.27.9 De opiumoorlogen in V.O.C.-verband 258
1.27.10 De rechtszaak tegen Adriaan Valckenier 259
1.27.11 De hiërarchische bureaucratische logheid 261
1.27.12 Moordende concurrentie, 262
1.27.13 De omslag naar massagoederen voor een massapu-

bliek 262
1.28 De zichzelf verrijkende élite 262
1.28.1 Het conservatieve systeem van geschatte tienden 262
1.28.2 Opeenhoping van rijkdom 263
1.28.3 Het verstarde fiscale systeem constitutioneel ingebed 264
1.29 De oorlogsverklaring van Frankrijk 266
1.29.1 De Franse revolte ontketend tegen alle vorsten ter wereld 266
1.29.2 De geweldsaanzegging tegen Willem V in persoon 267
1.30 De verklaringen van Kew Gardens 268
1.31 De volkerenrechtelijke implicaties 268
1.32 Het standpunt van de volksrepresentanten 269
1.33 De Engelse naastingen 271
1.33.1 De steunpunten voor de Britse wereldvloot 271
1.33.2 De Engelse abandonneringen 271
1.34 De Indische Archipel 272
1.34.1 De Vierde Engelse Zeeoorlog (1780-1784) 272
1.34.2 Surseance van betaling voor de V.O.C. in 1782 273
1.34.3 Het akkoord betreffende het V.O.C.-monopolie 275
1.34.4 Wie gaat het gelag betalen? 277
1.34.5 Gogels Amalgama-fonds 279
1.34.6 De bereddering volgens Alexander Gogel 281
1.34.7 Wachten op een fundamentele universele staatsregeling 282
1.34.8 De staatsgreep voor het Bataafsch Gemeenebest 284
1.34.9 Wie heeft de oppermacht over de Archipel? 285
1.35 De Vrede van Amiens 286

Noten 1

Ten geleide

In de ouverture van de kolonisatie, lang voordat er sprake was van *Nederlands-Indië,* speelt de V.O.C. een belangrijke rol. Dit boek behandelt in dit eerste deel vooral de opkomst en teloorgang van de V.O.C. Mijn verhandelingen beginnen niet in de Gouden Eeuw, zoals men zou kunnen verwachten als het over de VOC gaat. Mijn beschouwingen beginnen met de historische verhaallijn in 1494. In dat jaar trok de paus een simpele streep op de wereldkaart. De paus verdeelde de invloedsferen in de toenmalige in West-Europa bekende wereld. Het was een staatkundige ingreep. In het belang van de kerk van Rome. De rooms-katholieke kerk. Een religieuze rechtsorganisatie van supranationale allure. De enige in West-Europa toen kende. De ingreep was begaan omdat dat dienstig was aan die kerk. De streep had dus een moraaltheologische achtergrond. De boodschap van de bijbel moest worden uitgedragen. Door staten. Bepaalde staten, die hadden laten blijken dat ze dat heel goed konden. Die staten waren op dat moment instrumenten van die kerk.

De geopolitieke verhoudingen werden toen wereldwijd vastgesteld zouden we vandaag de dag zeggen. Waarom de VOC in de 16e en 17e eeuw rekening had te houden met een toen al eeuwenoud verdrag waarbij het geen partij had kunnen zijn en waarom de VOC dat verdrag diende te respecteren kan alleen verklaard worden door ons te verplaatsen in de toenmalige denktrant, het toenmalige wereldbeeld en de daarbij horende machtsverhoudingen.In de 15e eeuw waren de grootmachten die het geopolitieke spel beheersten vooral Spanje en Portugal. Beide landen en hun koningen waren zeer religieus gemotiveerd. De reformatie was nog niet aan de orde. Er was één geloof, de kerk was nog één en ondeelbaar met de paus aan het hoofd. De varianten van de Oosterse kerk waren, door onderlinge verdeeldheid geen partij in die geopolitiek. De Islam werd buiten beschouwing gelaten. De Islam bestond. Dat wist men goed. Het was een vijandige leer. Die een vijandige staatkunde uitdroeg. Een bedreiging voor de christenheid.

Voor de kerk was de paus als *de stedehouder van Christus* bekleed met de hoogst denkbare autoriteit. Daarbij was een onderscheid tussen theologische en wereldlijke zaken niet mogelijk. De koning van Spanje en die van Portugal ontleenden hun autoriteit aan dat *van God gegeven gezag*. Daarbij was een onderscheid tussen wereldlijke en religieuze zaken evenmin mogelijk. Kerk en staat waren hecht versmolten met elkaar. Om

in de toenmalige denktrant mee te kunnen komen, zal ik de redeneertrant van destijds zoveel als mogelijk in het betoog opnemen - ook als dat nogal theologisch van aard is. Dat vergt voor de lezer een extra inspanning. De bedoeling is dat die bijdraagt aan het inzichtelijkheid van de historische processen van verovering, onderwerping, annexaties en kolonisaties en de daaraan ten grondslag liggende overwegingen.

Zoals ik een aantal theologische termen zal gebruiken, zal ik ook de originele benamingen gebruiken zoals die voorkomen op reisdocumenten, contracten, cognossementen etc. Daar treft men dan bijvoorbeeld negers en kaffers aan. Woorden die vandaag de dag een lading hebben gekregen die er destijds niet aan werd toegekend. Ook hier geldt: ik probeer zoveel mogelijk mij in te leven in de denkwijze en het woordgebruik van destijds. Die verschillen nogal van wat wij tegenwoordig vanzelfsprekend vinden.

Den Haag,september 2022
Gerard Strijards

wereldbeeld van Ptolomaeus

wereldbeeld rond 1500 - onbekende carthograaf

Het verdrag van Tordesillas

1.1 Inleiding

1.1.1 Het wereldbeeld van Ptolemaeus

Dat er iets loos was met het wereldbeeld van Ptolemaeus begon sedert 1450 toch wel dóór te dringen in de denkende bovenlagen van de laatmiddeleeuwse maatschappij. Het gebeurde traag. Claudius Ptolemaeus, 87-168. Grieks astroloog, astronoom, geograaf en wiskundige. Hij had een geocentrisch beeld van het zonnestelsel waarin de aarde zich bevindt. Hij maakte een gids voor cartografie en gaf een voorstelling van de continenten die in zijn tijd bekend waren. Daarop zette hij een achtduizend plaatsen af, in een lijst die de geografische onderlinge lengte- en breedte-afstanden tussen deze locaties opgaf. De kaart, die Ptolemaeus daarbij ongetwijfeld voor ogen had, is niet origineel overgeleverd, maar de lijst wel. Aan de hand van de maten in die lijst kon men in de middeleeuwen een kaart tekenen van de wereld, waarbij uiteraard het Midden-Oosten in het centrum ligt: Ptolemaeus woonde daar immers. Deze kaart, de Geografica van Ptolemaeus – de wereldkaart van Ptolemaeus – was richtinggevend voor de middeleeuwse cartografie. In dit verband gelde, dat Ptolemaeus uitging van een bolvormige aarde: zijn plaatsaanduidingen heeft hij vermoedelijk ook op een bol geprojecteerd. In de vooronderstelling dat het heelal ook rondvormig was. Hij nam aan dat het hemelgewelf koepelvormig om de aarde spande; hij ging dus niet uit van de stilliggende, onbeweegbare, platte aardschijf in een oersoep, waarvan de middeleeuwers uitgingen. Ptolemaeus' probleem was om een boloppervlakte op vlak papier in lengte- en breedtegraden adequaat weer te geven. Astronomische plaatsbepalingen waren destijds gissingen; adequate waarnemings- en berekeningsmethoden via betrouwbare, ijkbare, instrumenten bestonden niet. Waarschijnlijk is Ptolemaeus ook van een te kleine aardomtrek uitgegaan. Pas nadat Copernicus de vooronderstellingen die aan die Ptolemeïsche kaart ten grondslag lagen – impliciet ontkrachtte in zijn De revolutionibus orbium coelestium (over de omwentelingen der hemellichamen) in 1543 kwam aan de kaart van Ptolemaeus steeds minder gezag toe. Copernicus hanteerde als werkhypotheses: de aarde is bolvormig, ze zweeft ronddraaiend in het heelal rond de zon in een apart zonnestelsel, waarvan er vermoedelijk meerdere zijn. Alleen dan zijn bepaalde bewegingen van planeten in dat stelsel goed te verklaren; het gold bewegingen die in Copernicus' tijd door de meeste sterrenkundigen waargenomen werden. Verdere hypotheses: de aarde en de planeten draaien een cirkelvormige baan om de zon. De maan beschrijft

een cirkelvormige baan om de aarde. De beweging van de sterren is schijn. Het heliocentrische model van Copernicus was een vooronderstelling om die waarnemingsresultaten goed te verklaren. Copernicus zag in dat hij hiermede een voorlopige hypothese lanceerde die bijstellingen zou behoeven naarmate de astronomische zicht-apparatuur beter ontwikkeld zou worden. Kloppend was zijn theorie niet geheel. Copernicus' vooronderstellingen gingen in ieder geval in tegen de destijds gangbare uitleg van bepaalde passus uit de Bijbel, waarin de aarde als centrum van de schepping zou zijn beschreven.

Dat wist Copernicus maar al te goed. Hij duchtte daarom ook moeilijkheden met het leergezag van de katholieke kerk. Hij benadrukte daarom dat zijn zienswijzen slechts voorlopige wiskundige werkhypotheses waren. Hij hield zo ruimte om te kunnen zeggen dat hij geenszins bedoelde een astronomische realiteit weer te geven. Hij droeg veiligheidshalve zijn boek op aan Paus Paulus III. Pas door toedoen van de Deense astronoom Tycho Brahe, die bepaalde wiskundige uitgangspunten van Copernicus nuanceerde en verbeterde kwam er een nieuw geocentrisch model in omloop, dat echter tevens verduidelijkte hoezeer het heliocentrische van Copernicus indruiste tegen de officiële kerkleer. Pas Galileo Galileï, die de beschikking had over de van versterkingslenzen voorziene telescoop, her berekende de aannames van Copernicus op basis van empirische waarnemingen en gaf aan de heliocentrische benadering van het zonnestelsel volledige feitelijke, falsificeerbare, grondslag.

De gedachte stiet op veel maatschappelijke weerstanden. Juist aan de universiteiten, de centra van opgetaste kennis. Die veel tijd, energie en sociaal prestige hadden geïnvesteerd in het rondpompen van bestaande kennis, vaak ontleend aan klakkeloze navolgingen van commentaren op openbaringsteksten, glossen bij die kanttekeningen, kritische hertalingen van die glossen en herschrijvingen van overgeleverde bronnen van aardrijkskundige gegevens, vaak weer teruggaand op Aristoteles. Bedenk: we hebben het over de vijftiende eeuw. De aard van de kosmos, de samenstelling ervan, de plaats van de aardbol daarin, de geografische definiëring of delineatie ervan is in de handen van de geestelijkheid. De rooms-katholieke, uiteraard. Die baseert zich op de bijbel en op wat het kerkelijk leergezag als juiste uitleg en toepassing daarvan voorschrijft. Leken zelf mogen de bijbel eigenlijk niet lezen. Er is officieel geen onderscheid tussen *geloven* enerzijds en *toetsbaar weten* anderzijds. Officieel. Onofficieel bestaat dat onderscheid wel degelijk. Steeds vaker wordt aan toetsbaar weten kennistheoretisch echt wel het primaat toegekend door geleerden, dus: geletterde, mensen die hun oordeelsvorming afhankelijk stellen van zintuigelijke waarnemingen. Dat geven ze officieel nooit toe. Want dat is ketterij.

Dat is zwaar strafbaar. Ook als men later toegeeft, dat men gedwaald heeft in dit opzicht. De overheid neemt dan deze terugtred van het misdrijf wel in aanmerking als strafverminderingsgrond: men wordt op mildere wijze ter dood gebracht, men mag nog biechten en het laatste oliesel, het ultieme sacrament, ontvangen. Maar die brandstapel blijft ook dan bijna onontkoombaar. Dus geven weinigen toe dat zij deze ketterij eigenlijk zijn toegedaan[1]. Het moeizaam dagend inzicht was: De aarde stond niet in het middelpunt van het heelal. Ze dreef niet in een soort oneindige oersoep. Oersoep, overgebleven toen God, uitgeblust, na de zevende dag besloot dat het wel welletjes geweest was. Een oersoep van kneedbaar, fluïde scheppingsmateriaal, dat God niet in een oer-mal, een kunstmatige grondvorm, had willen wringen. De aarde scheen zelfs een soort bol te zijn. Ze had een voorkant en een achterkant, een bovenzijde en een onderzijde, alle in evenredige verhoudingen: de bovenkant had evenveel vaste massa als de onderkant, dat was tenslotte wel uit het Boek Genesis op te maken. De aarde was veel groter dan ooit gedacht. Ze had veel meer onbekende continenten dan ooit in kaart gebracht door de westerse mensheid. Voor de hoven van de soevereine gebieders was dat een beangstigende en uitdagende gedachte. Op de pelgrimstocht der mensheid gaan vrees en uittarting zo vaak node samen.

De koningen van de westelijke wereld, die min of meer huns ondanks met deze informaties over de aarde en haar omvang, uitgestrektheid en haar polen werden geconfronteerd, werd het tijd om greep te krijgen over deze ongekende, nog niet volledig ontdekte en schokkende realiteit. Die koningen waren de heersers van rijken, van waaruit oceaan varende ontdekkingsreizigers zee hadden gekozen. Die waren teruggekomen met waarnemingen, vervat in rapporten, die aan deze nieuwe inzichten voet schenen te geven. Deze rapporten waren gericht tot de gekroonde hoofden van Castilië en Portugal. Verdienstelijke vorsten, die alles hadden gedaan om hun rechtsmacht kringen te consolideren, te definiëren en daarbinnen effectief te beheren. Onder toezicht van het universele gezag, dat tot voordien wereldomspannend leek: dat van de Paus. De stedehouder Christi, die dat gezag uitoefenen zou tot de wederkomst van de Zoon Gods en de Vader zelf. Die vorsten waren de zaakwaarnemers van dat gezag, dat zo vaak zelf de middelen ontbeerde om het te handhaven. De nieuwe wereld zou ingeschaard moeten worden binnen deze hiërarchie, die axiomatisch bepaald leek en daarom verder geen discussie verdroeg. Het lag voor de hand, dat beide rijken, door exploratiedrift aangeraakt, onderling afstemming zochten om hun inspanningen om tot deze inscharing te komen niet te laten botsen. Zij ontboden daartoe hun hoogste staatsdienaren, cartografen, geografen en geologen om dit te borgen in een gezamenlijk wets-

besluit van universele strekking. Wereldomvattend zou dat besluit zijn. Voorzover de wereld althans op dat moment strekte: *qua patet orbis*. Over de ganse wereld zouden de zeer katholieke koningen de boodschap van de christelijke heilsgeschiedenis moeten brengen. God had daartoe zijn zoon gezonden. Die was mens geworden. Hij was bereid geweest met de mensheid te lijden

De kerk zou daartoe personen aanwijzen die deze missie zouden mogelijk maken door de inzet van hun wereldlijke macht. Aan het eind van de vijftiende eeuw was het duidelijk, dat de koningen van Portugal en Castilië zulke aanwijzing waardig waren. Over de Engelse koning werd te Rome al nagedacht als mogelijk mede aan te wijzen monarch. Over de Franse koning had Rome gefundeerde twijfels. Voorlopig moesten Portugal en Castilië de kruisbanier maar tot in Gods handen dragen. Verder behelsde de openbaring de opdracht, dat de kerk daarom andere volkeren die nog niet deelachtig waren aan de heilsboodschap, onderwezen zouden moeten laten worden in die boodschap. De kerk zou didactische methodes moeten gaan invoeren, want de heidenen waren natuurlijk niet direct plooibaar in de juiste richting. Dat hield in dat de zeer katholieke koningen van genoemde rijken een nieuwe opdracht kregen: het uitdragen van die boodschap in de nieuwe wereld. Op begrijpelijke wijze, verstaanbaar voor de zielen van de heidenen. Deze heidenen waren immers letterlijk van god losgeraakt. Ze hadden zich van de waarheid afgekeerd. Hun innerlijke ontvankelijkheid voor het bovenzinnelijke had zich na duizenden jaren verhard. De uit te zenden missionarissen zouden zich tot een zonderling niveau moeten verlagen. En soms, er zou niets anders opzitten, zou geweldsgebruik bij dat onderricht noodzakelijk zijn.

Die verplichting hield daarom ook bevoegdheden in. Die bevoegdheden moesten gedefinieerd worden, op basis van die heilsleer. Want daar ging het, althans in theorie, toch allemaal om. Nieuwe inspanningsverplichtingen, nieuwe resultaatsverbintenissen. Die de luister van het geloof nieuwe glans moesten geven: de velden die te ontginnen waren, zouden wit van oogst moeten staan. Dat was een nieuwe taak van de vorst. Dat werd een taak van de *staat*, waarvan die vorst het hoofd zou blijken te zijn. Dat zou de inleiding zijn tot datgene wat later het kolonialisme werd genoemd. Een term die destijds niet bestond en die pas eeuwen later herijkt en gemunt is. De ontdekkingstochten naar de "nieuwe wereld" hebben daartoe aanleiding gegeven. De nieuwe werelden zouden natuurlijk waardevolle aanwinsten kunnen bieden voor de heerschappij van de vorsten. Geloofsverbreiding leidde tot nieuwe onderdanen en deze tot nieuwe fiscale mogelijkheden. De verwachting dat er nog veel meer rijkdommen waren te halen creëerde veel onrust bij de machthebbers.

Er werd een uitweg gezocht om dreigende conflicten te bezweren door een scheiding aan te brengen in de invloedssferen waar Spanje, dan wel Portugal exclusieve rechten konden doen gelden. Dat werd het verdrag van Tordesillas van 1494. Bij gebreke aan een instelling als de Verenigde Naties in die tijden werd de paus gevraagd zijn wereldlijke autoriteit te doen gelden. Een keuze die goed verklaarbaar is uit de instelling van de zeer katholieke vorsten van dat moment. De invloed van de paus en het katholieke geloof waren nog onaangetast door de reformatie.

Derhalve begint deze beschouwing over Nederlands kolonialisme in 1494 en niet in de zeventiende eeuw. Want de V.O.C. moest rekening houden met de geopolitieke en commerciële omstandigheden waarin deze commerciële handelsvennootschap tot stand kwam. Voor deze private onderneming gold steeds op de eerste plaats, dat, wie niet sterk is, in ieder geval slim moet zijn. Bovendien geeft de geschiedenis van dat verdrag een inkijk in de wereldlijke ambities van de katholieke kerk. Haar dominantie in het westen was tanende. Maar die overheersing was nog wel een feit. *Realpolitik* gebood daar rekening mee te houden, in het begin van de zeventiende eeuw. Nuchter staatsmanschap dat gebood géén grootmachtje te willen spelen, was destijds, althans in Holland, nog ruim voorhanden.

1.1.2 Het primaatschap van Petrus

Een verzengende hitte doorploegde de hoogvlakte van Castilië rondom Tordesillas2, die zevende juni van het Jaar Onzes Heren 1494 toen een voornaam adellijk gezelschap, vergezeld van klerken, bijeenkwam in de Grote Troonzaal van het Koninklijk Paleis3. Een topconferentie ter vaststelling, ondertekening en goedkeuring van een concordaat met de Heilige Stoel enerzijds en de zeer katholieke Koningen van Castilië en Portugal anderzijds. Het concordaat, een volkerenrechtelijke overeenkomst tussen die Heilige Stoel en een soeverein heerser zoals een koning of een hertog, had niet minder tot onderwerp dan de verdeling van de Nieuwe Wereld. De pas ontdekte gebieden aan de andere kant van de oceanen, de twee Amerika's (Noord- en Zuid-Amerika, zouden wij nu zeggen) en de geheimzinnige werelddelen in het Verre Oosten, ook wel bekend als Azië. De Heilige Stoel beoogde deze Nieuwe Wereld als rechtsmacht gebieden te concessioneren aan deze twee majesteiten. De Paus had kunnen vaststellen dat die beproefde aanhangers waren gebleken van het zogeheten primaat van Petrus. Wat dat Petrinische primaatschap nu precies inhield, was niet helemaal duidelijk. Het was meer een politiek streven, dat ermee uitgedrukt werd. De doelstelling om de Paus, als stedehouder van Christus, ook bij wereldlijke rechtsmacht aanspraken een universele prioriteit te geven. Hij zou kunnen beslissen waar de rechtsmacht kring van de ene soeverein

ophield en waar die van de andere begon. En de Paus zou ook uitmaken wanneer een soevereiniteitsaanspraak rechtmatig werd gedaan, en wanneer niet. En verder, waartoe deze macht precies uitgeoefend zou mogen worden. Hij zou dus mogen bepalen wanneer een territoriale expansie in overeenstemming was met Gods Heilsplan. En wanneer daartoe wapengeweld geoorloofd was en wanneer niet. En hoe dat geweld uitgeoefend zou mogen worden, hoe het zou moeten worden geëindigd en welke rechtvaardigingen van het geweldsgebruik rechtsgeldig zouden zijn. Hij zou bepalen wat de onderwerpen van een wapenstilstand zouden mogen zijn, de bedingen waarmee het wapengeweld weer aan banden zouden worden gelegd. En wat in een vredesregeling zou mogen staan. En wanneer de toestand van vrede rechtmatig verbroken zou mogen worden. Wanneer zou een soeverein oorlog mogen verklaren en hoe moest hij dat doen? En wanneer zou hij de oorlog mogen schorsen, opschorten of zelfs beëindigen? Eén ding stond vast. Een soeverein zou dat alles uiteindelijk alleen mogen doen ter voortplanting van het geloof: de propaganda fide4. Het enige ware geloof. Het alleenzaligmakende geloof. Uiteraard het katholieke geloof.

1.1.3 De positie van de plaatsvervanger van Christus

Gebiedsexpansie via oorlog was dus per definitie een onderwerp waarover alleen de leider der Christenheid een onherroepelijk beslissend oordeel zou mogen en kunnen geven. Dat lag in de taakopdracht van de paus om zijn dienaren uit te zenden en alle volkeren te onderwijzen besloten. Had Christus zijn leerlingen niet die apostolische missie gegeven? Alle volkeren moesten zij onderwijzen. Maar dan ook alle. Waar zij ze ook tegenkwamen. Christus had daarbij gezegd dat de leerlingen deze volkeren moesten doen onderhouden alles, wat hij zijn leerlingen had geboden. Geboden! Dat stond er toch maar duidelijk bij in de Openbaringstekst. Christus had het zijn leerlingen niet gevraagd, maar hen opgelegd, dat impliceerde dus een zekere hiërarchische verhouding. En dat impliceerde derhalve een zekere tuchtigingsbevoegdheid. Daarom, daarom alleen had Christus deze woorden laten vooraf gaan door zijn universele claim dat hem door God de vader gegeven was alle macht in hemel en op aarde.[5] Alle macht.

De macht die soevereinen plachten uit te oefenen kwam dus van de verlosser zelf. De zeer katholieke majesteiten hadden wettig en overtuigend, zeg maar: uitputtend, bewezen dat zij bij uitstek geschikt waren om deze opdracht voor de paus uit te voeren bij hun oorlogen in het verleden, nadat Christus' heilsboodschap in het Westen was geland, gepland en verstaan. Het was dus tijd, nu de aarde zoveel groter bleek dan oorspronkelijk na Christus' kruisdood was aangenomen, hen bij voorraad te machtigen om

hun rechtsmacht kringen te vergroten in die Nieuwe Wereld. Ter voortplanting van het geloof. Dat was de basisconditie. Ieder geweldgebruik dat daartoe dienstig was zou gerechtvaardigd zijn[6]. Dienstig, dat hield in dat het geweld redelijkerwijs noodzakelijk en evenredig zou moeten zijn aan dat doel. Het uitroeien van een bevolking ter bekering zou dat nooit kunnen zijn. Dat was niet de onderrichting die de Goddelijke Zaligmaker met zijn universele opdracht had bedoeld. Zelfs niet als de resterende leden van die bevolking dan orthodox katholiek zou blijken te blijven. Er zat dus nogal wat bandbreedte in de opdracht tot geloofsvoortplanting, want zonder een zekere dwang zou het echt niet gaan. En dwang kon uitlopen op excessief geweld met genocidale aspecten. En dat zou niet vallen binnen de jurisdictie-machtigingen die de Paus bij zijn concordaat met hunne zeer katholieke majesteiten wenste af te geven. Daarom zou het oppertoezicht over het gebruik van de machtigingen via de Heilige Stoel moeten verblijven bij de Paus. Bij hem alléén. Hij zou uiteindelijk *arbiter mundi* (scheidsrechter van de wereld) moeten zijn. Scheidsrechter over wereldlijke territoriale machtsaanspraken. Hoger beroep zou uiteraard uitgesloten zijn. Dat was het systeem waarop Bonifatius VIII destijds, in november 1302, in zijn *bulla Unam Sanctam*[7] had afgekoerst. Een bul[8]. Een officieel pauselijk leerstellig document van juridisch bindende aard[9]. De *Una Sancta*, dat was: de éne heilige kerk. De algemene, universele, apostolische kerk. De kerk, waarvan de Paus het opperhoofd was. Die over alle stoffelijke werkelijkheid rechtsmacht of jurisdictie bezat. De jurisdictionele suprematie, waaraan geen bezield wezen zich kon of mocht onttrekken, op straffe van het belopen van zware, onoverwinbare en onverschoonbare zondeschuld. Een onvergefelijke schuld, die negatief gesanctioneerd wordt met de eeuwige verwerping Gods in het hiernamaals. Zó had Christus zijn wijdingsmacht aan zijn universele kerk gegund en die gemandateerd aan Petrus en zijn opvolgers, met de opdracht "hoed mijn schapen"[10]. Bonifatius stelde aldus het primaatschap van Petrus staatkundig en volkerenrechtelijk in het brandpunt. Zijn voorgangers hadden daarheen gewerkt. Maar deze beslissende stap, met vérgaande politieke consequenties in het internationale verkeer, nog niet aangedurfd. Bonifatius achtte zich ertoe gedrongen.

Tegenover het idee van de universele Christelijke gemeenschap, dat de twaalfde en de dertiende eeuw had overheerst, gingen thans de nationalistische strevingen van de soevereine vorsten overheersen. Deze vorsten eisten absolute macht op. Zij eisten territoriale jurisdictie op met excessieve aanspraken, waarbij het herleefde Romeinse recht een grote rol speelde. Daartegen reageert Bonifatius. Hij wil dat ook deze vorsten een universele rechtsorde blijven respecteren. Die alleen de Paus kent en kan bewaken. Ook naar de omgrenzingen ervan. Ongetwijfeld is Bonifatius

daarin te ver gegaan. Hij was een cholerisch man. Hij liet zich vaak door zijn eigen woorden te veel meeslepen. De weg terug was dan vaak onbegaanbaar. Hij kwam daardoor met vooral de Franse vorsten in onoplosbare jurisdictieconflicten. Die hij praktisch nooit kon winnen. Maar men kan dan toch nog volhouden, dat zijn principes goed waren[11]. Al waren ze vaak niet uitvoerbaar, tenzij de vorsten er op de voorhand en bij voorraad mee instemden. Zoals de Portugese en Spaanse Koningen deden. Want die spinden daar garen bij. Paus Alexander VI, zou nu, bijna twee eeuwen later, via zijn concordaat dat zijn delegaat had meegebracht dit systeem voltooien door zijn soevereine uitvoerders de bijbehorende territoriale concessioneringen te gunnen. Noodzakelijk, omdat de wereld zo groot bleek. En zo onbekend. Er was nog zoveel gebied te ontginnen. Er was nog zo weinig in kaart gebracht.

Priester koning Johannes
afstammeling van de Oosterse magiër,
de wijze koning Caspar uit het verre Oosten.

Johannes regeerde in de 15e eeuw in Saveh, Perzië.
Hij wachtte op militaire assistentie
vanuit het Christelijke westen.

.

1.1.4 Op weg naar Priester Johannes

De Portugezen waren geheel vertrouwd met de missioneringsdrang die achter de plicht *de propaganda fide* zat. Om het geloof voort te planten was territoriale annexatie noodzakelijk. Als men heidenen wilde onderrichten in het enig ware geloof, was daarvoor een zekere tijdsduur nodig. Heidenen waren immers hardnekkig weerstrevend. Men moest macht over ze hebben, wilden ze plooibaar, ontvankelijk en leergierig worden.Daarvoor was noodzakelijk dat men zich in hun streken vestigde en een bestuursapparaat opzette. De belangrijkste groep die tot het geloof moest worden gebracht, met initiële dwang, dat was duidelijk, waren de islamieten die Portugal hadden bezet vanuit het zuiden. Ze waren flink noordelijk opgerukt, toen de geest over de katholieke Portugezen was vaardig geworden. Ze hadden zich weten te organiseren in Porto, onder een koning die de tegenaanval had ingezet, de islamieten waren zuidwaarts teruggedrongen naar Coïmbra[12]. Daar zaten de moslims met zware legerafdelingen, die de omgeving zo nu en dan bezetten. Maar op 9 juli 1064 wist Ferdinand I van Castilië, voor deze aangelegenheid geallieerde van het Portugese vorstenhuis, na een zes maanden durend beleg, de stad in te nemen. Ook hij legerde garnizoen. De Portugezen zagen, hoe goed deze militairen gedrild waren: daar konden ze wat van leren. In 1139 nam Alphonse I, de eerste echte koning van Portugal de stad over. Coïmbra werd andermaal zwaar versterkt en tot bestuurscentrum gemaakt. Maar de moslims, ook wel Moren genoemd, bleven de streek destabiliseren. Er was geen goed garen mee te spinnen. Ze hielden zich niet aan capitulaties en ook niet aan jurisdictie-afspraken. De strijd tegen de moslims moest dus worden hervat. De streek werd gezuiverd van moslims. Vandaar werden ze tot onder Lissabon verjaagd, naar de Algarven. Hun soldaten en hun gezinnen waren krijgsgevangen gemaakt, tot bekering genoodzaakt of gedood. Alles volgens het boekje.

Maar het was niet voldoende geweest, de Portugese oceaankusten moesten beveiligd worden tegen de Moorse zeerovers, uit noordelijk Afrika afkomstig. Die pleegden raids en invasies landinwaarts, die moesten dus ook uit de zee geblazen worden. Daarvoor moesten de Portugezen de zee op, dat kon niet anders, en de zeevaart leren, met de kunst om op zee te vechten. Daarvoor had hun machtige koning Diniz al in 1317 een Genuees navigator ontboden, die deze twee kunsten machtig was, de legendarische Pezagnu of Pessagno, bezield van de juiste kruisvaarder mentaliteit die Genua al eeuwen doordesemd had: de wereld winnen voor Christus[13]. Deze had niet alleen maritieme vaardigheden, maar ook missionaire: de koning Diniz had hem daarom hoge waardigheden gegeven. Zijn naam was verportugeesd tot Peçanza . De vlootvoogd die de maritieme kruis-

vaart als admiraal had ingezet. Op 21 april 1327 was de aanstelling rondgekomen tegen een flink salaris.

Men moest zuidwaarts, de bedoeling was éérst de Islam geheel te omsingelen. Dat was mogelijk, want ergens diep in het oosten was de *Priester Johannes* die óók de Islam bevocht. Priester Johannes, ook wel Paepe Jan genoemd, in de officiële canonieke stukken *rex et sacerdos atque indorum imperator (koning en priester, keizer der Indiërs)*, was herkomstig uit het gevolg van de Zwarte Koning van de Drie Wijzen uit het oosten, die het Christuskind waren komen aanbidden ten dage van zijn geboorte in Bethlehem[14]. Deze zwarte wijze, een soevereine koning, was, nadat hem deze openbaring was geworden, teruggekeerd naar zijn oostelijk rijk. Balthasar was dat geweest. Hij was uit Saba herkomstig, in Ethiopië. Namens het werelddeel Afrika had hij de zoon van god aanbeden. Daarna was hij teruggekeerd om zijn onderdanen te berichten dat hij had gezien, herkend, erkend en aanbeden. Hij had hen geleerd in die belofte de voleinding van het komend rijk af te wachten, totdat de blanke grijze Melchior uit dit eerbiedwaardig magische driemanschap zou komen of een teken van zijn nakomelingschap zou doen geven. Daar wachtte Balthasars dynastie nu totdat die nazaten van de Blanke Koning haar zouden komen begroeten opdat zij gezamenlijk de Moren zouden onderwerpen en bekeren. Eindelijk zou heel de wereld *Koning Christus* onderworpen zijn, zoals voorzegd was en opgedragen. Daar was een Heilige Oorlog voor nodig, een omsingelingsoorlog. Priester Johannes zat ergens zuidoostelijk achter het Mohammedaanse front. Daar heerste hij over zijn christelijke onderdanen, die deelden in dezelfde hoop en verwachting.

1.1.5 Een militaire alliantie met Paepe Jan

Peçanza wist heel precies, waar Priester Johannes ergens zat: aan de oostkant van Afrika. Het was zeker, dat deze machtige heerser erop wachtte dat zijn westelijke christen-geallieerden zich zouden aandienen aan zijn hof. Het stond in de Bijbel, dat hij bestond. Niet dat Peçanza die Bijbel zélf had gelezen. Dat kon hij niet. Dat mocht hij ook niet. Dat was hem als gelovige ook verboden. Maar het christelijk leergezag, neergeslagen in de kerkelijke hiërarchie van zijn dagen, had vastgesteld dat Priester Johannes daar ergens huisde, in een machtig oninneembaar kasteel, en dat deze Paepe Jan klaar was om zijn immense volksleger te mobiliseren om zich te verenigen met de militaire kruisvaarders van de zeer katholieke koningen. De Apostel Tomas[15] had het gezegd. En zo nu en dan waren er ook in Portugal afgezanten gekomen van de Assyrische Kerk van het Oosten van Azië, die hadden gevraagd om haast te maken met de voltooiing en aaneensluiting van de door God toegezegde alliantie ter eenmaking van de

strijdende kerk. Sint Irenaeus had het getuigd op zijn bloedig martelaars bed. De heilige had het uitgeschreeuwd, dat de christenen in Klein-Azië wachtten op hun bevrijders uit het westen, dat de Afrikaanse Paus Victor I verplicht was troepen te lichten om de christenen in het oosten ter hulpe te komen. Zijn schrille aanmaningen om toch vóór het einde der tijden die nakend waren eindelijk herwaarts te varen, waren opgetekend door Eusebius van Caesarea. Paus Calixtus II (1119-1124) had het als onomstotelijk feit vastgesteld, nadat hij audiëntie had verleend aan Indische aartsbisschoppen in Constantinopel. Er was daar een eerbiedwaardig kerkvorst bij geweest, de patriarch van de Tomaschristenen. Die had gevraagd om terstond deze kruisvaart aan te vangen. Het leed geen uitstel. God wilde het.

In 1144 had ook Hugo, bisschop van Jabala in Syrië aan Paus Eugenius III een dergelijk verzoek tot militaire assistentie gedaan. Paepe Jan was toen al opgerukt tot in de Perzische staat Ecbanata. Zijn rijk lag oostelijk van Armenië. Paepe Jan had een lange tocht ondernomen, waarbij hij uit zijn logistiek was gelopen. Als de kruisvaarders hem nu vanuit het westen tegemoet zouden komen oprukken, konden ze elkaar aan de Tigris ontmoeten. Dan zouden ze Jerusalem ontzetten. Een bisschop van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie had dat ook vastgelegd, dat rechtshulpverzoek, in zijn *Chronica Sive Historia De Duabus Civitatibus* (geschiedschrijving van de twee rijken)[16]. Dat was Otto von Freising geweest[17]. Hij was beroemd als de verslaglegger van de universele wereldgeschiedenis volgens Gods eigen heilsplan, met een uiteenzetting over de eindtijd. Hij geldt als de ultieme bedrijver van de historische theologie. Direct gebaseerd op de openbaring. Betrouwbaarder kon niet. Nestoriaanse christenen in het kanaat van Kara-Kitan hadden het bevestigd: de islamitische Seltsjoeken waren verpletterend verslagen bij Samarkand. Nú was het tijd, om toe te slaan, had Von Freising geschreven. Want het einde der wereld was in zicht. In 1165 had Paepe Jan wéér van zich laten doen horen in een brief aan de keizer van het Byzantijnse rijk Manuele I. Wéér was, met vermelding van dislocaties, troepensterkten en opmarsroutes dringend verzocht om te hulp te komen tegen de opdringende Saracenen en Moren, die zich wél verenigd hadden. Iedereen wist toch dat rond 1500 de wereld zou vergaan? Vóór die tijd moest overal het enig ware geloof geplant zijn! Dat had Christus toch bevolen? Waarom maakten de zeer katholieke koningen toch geen haast? Wilden zij soms terechtstaan voor een over vertoornde *god de rechter*, die deze keer géén verlossing meer gunde aan zijn benarde mensheid, omdat zijn eniggeboren zoon thans als gerechtsauditeur in luister assisteerde aan de rechterzijde van de rechterstoel? En verstek, dat zou waarachtig niet verleend worden. Dat was te Golgotha al gegeven. En verspeeld, kennelijk.

1.1.6 De verkenning langs de westkust van Afrika

Wilde men aan de bijbelse opdracht tot geloofsvoortplanting voldoen dan zou men dus rondom Afrika moeten zeilen. Peçanza had kaarten over de westelijke kust, dus zover zou hij de tocht kunnen uitzetten. De Portugese kroonprins Dom Henrique, de befaamde Hendrik de Zeevaarder uit tal van latere mythen zou hem als commandeur van de Portugese vloot begeleiden: Priester Johannes kon niet afgescheept worden met een Italiaanse opperofficier, maar moest zijn defensie-alliantie afsluiten met een vorstelijk representant van de Blanke Koning - het woord zei het al. De Drie Koningen waren de hele middeleeuwen van grote symbolische betekenis geweest in heel de West-Europese samenleving: hun relieken waren te Keulen, in een crypte onder de Dom aldaar, daar sluimerden zij in afwachting dat de missie *de propaganda fide* eindelijk zou zijn volbracht door het ruziënd westen. Dan was de christenheid eindelijk, eindelijk mondiaal verenigd. Dan was Gods schepping vaardig voor de ontvangst van het onherroepelijk eindoordeel van haar schepper, die haar met de komst van zijn eniggeboren zoon het begin van haar lineaire heilsgeschiedenis had gegund. Gegund. Hij had haar dat niet gegeven. Ze moest er wél wat voor doen. Ze moest daartoe het geloof uitdragen, naar alle windstreken. God zou haar lidmaten ieder afzonderlijk daarop aanspreken: wat had hij of zij daartoe vrijwillig en welbewust bijgedragen? Die vraag zou individueel concreet bevredigend moeten worden beantwoord, terwijl de aartsengel Gabriël met het vlammend zwaard sceptisch de gedaagde voor Gods rechterstoel zou hebben gebracht. Vergiffenis was alleen mogelijk als de gedaagde kon bewijzen dat hij dat geloof had uitgedragen. Dan zou de zondaar ter rechterzijde worden verwezen, tussen de machten en krachten van de engelen. Dan zou hij daar zich kunnen koesteren in het aanschijn van Gods aanwezigheid. Dat was niet zomaar wat, dat was een politiek ideaal dat iedere westerling in het hart droeg. Het Nieuwe Testament gebood het immers. God wilde het. Dom Henrique was de verkenning gestart vanaf de vesting Ceuta, de westelijke kust van Afrika afzakkend tot de uiterste zuidpunt van Afrika. Maar dáár bleek dat zich een ontzagwekkende watervlakte ontrolde, oostwaarts. Daarvoor waren de kustvaartuigen van Dom Henrique niet voldoende. Om deze immense oceaan te bezeilen had men grotere en zwaardere vaartuigen nodig, en ook een navigatietechniek die zonder herkenningspunten aan een kustlijn koers zou kunnen zetten en houden. De kraak (*noa* [Portugees] of *caracca* [Spaans]) werd ontworpen en rolde van de helling. Een groot karveel, met twee of drie masten, vierkant getuigd, eindelijk, zeer zeewaardig, oceaan-bestand, en twee zware artilleriekastelen, die een ware barrage konden uitbrengen zonder dat het vaartuig daardoor gehinderd werd. Er was wel een probleem dat het voorkasteel zo

hoog was, dat geen zwaar vuur recht vooruit kon worden uitgebracht. Dan raakte het vaartuig door de terugslag gedestabiliseerd. Dat werd verholpen, later, door dat kasteel te verlagen en een wigvormig galjoen op de voorsteven te bouwen dat steeds langer werd, en van waaruit ook op de boegspriet meer Latijns getuigde zeilen konden worden aangebracht. Dat bevorderde de wendbaarheid. De kraak werd door de Islamitische tegenstanders zeer geducht. Als het even kon gingen ze de confrontatie uit de weg. De speciale navigatiekunde die de onderneming vergde werd geleverd door Vasco da Gama[19] die de Kaap rondde en zuidoostelijk met zijn vloot naar Calicut in Voor-Indië ploegde. De Samorin daar, de gebieder van de regio Malabar, zou hij op 28 mei 1498 begroet hebben met het verzoek hem te geleiden naar het christenvolk van Priester Johannes[20]. Daaraan kon de Samorin niet voldoen, maar handel wilde hij wel drijven. In specerijen, bijvoorbeeld. De Samorin was bereid een handelsakkoord te sluiten, als de koning van Portugal tenminste zelf behoorlijke goederen kon aanbieden in ruil. De Samorin gaf flink wat monsters mee van wat hij dacht te kunnen aanbieden. De prullaria die Da Gama aanbood schoof hij schimpend terzijde. Die rommel, daar moest je bij hem niet mee aan komen. De Samorin had een diplomatieke nota meegegeven voor de koning, om wederkerigheid in prestaties te bedingen, waarbij hij duidelijk deed uitkomen, dat wat Da Gama had durven aanbieden als relatiegeschenken niet veel soeps was. Die monsters bracht Vasco naar Lissabon, ten bewijze dat hij echt ver was gekomen – kijk maar, onbegrijpelijke kruiden en vruchten – zodat het koningshuis in ieder geval een specerijenmonopolie vestigde met bruggenhoofden in Vlaanderen en Holland voor de verdere doorverkoop in het binnenland van Noord-Europa. De Vlamingen en Hollanders kwamen het met hun kustvaarders ophalen, met als retourvracht hun lakenrollen, klotsende biervaten en vooral de houten stammen uit Zweden en Noorwegen, om masten van te maken. Die hadden de Portugezen nodig voor hun grotere oceaanzeilers. De kraken werden groter en kregen veel meer masten en dwarshouten. De wereld werd bezeilbaar.

• De waarschuwing van de Samorin van Calicut: *kapers op de kus*t.

Maar men moest verder dan Calicut, zoveel was duidelijk. Priester Johannes woonde nóg oostelijker. Het Kruisbanier moest verder gedragen worden. Dat kon Portugal niet alleen, daar had het de bijstand van het machtige Castilië bij nodig. Dat had een immens en geducht landleger. Maritieme kunde had het nog niet, maar daar werd aan gewerkt. Samen zouden zij de Heilige Oorlog voortzetten. Thans, in Tordesillas, zouden de rechtsmacht aanspraken en samenwerkingspatronen die deze missie

veronderstelde volkerenrechtelijk op het juiste niveau vastgelegd worden. Daarna zouden de klerken ter wederzijden de uitvoeringsovereenkomsten in concept gaan opstellen. Dom Henrique had gewaarschuwd dat men niet over één nacht ijs moest gaan: de doorbraak naar de Indische Oceaan zou veel vergen, dat was al in 1460 duidelijk geworden, naarmate de verkenning oostelijk van Afrika was voortgezet door de jachten, die wel steeds de beschutting van eilanden moesten zoeken. Er was een groot heerser op de kust van Malabar, die scheen wel aannaderbaar: die had al eens gesproken met Italiaanse christenen. Een soort prins, een groothertog, al noemde men die dan Samorin.

Die Samorin had, ver voordat Da Gama zijn opvolger om een audiëntie zou vragen, gewaarschuwd: nog verder oostelijk waren de beurtvaartverbindingen in de handen van de Arabieren. Die hadden handelsovereenkomsten met de Javanen, Maleiers en Chinezen. De Arabieren brachten massaal slaven aan via Zanzibar, naar die contreien, om ze te ruilen tegen zijde, ivoor, specerijen, parels, goud, diamanten, kleurstoffen, porselein en amfioen (opium). Ze brachten dat alles naar stapelplaatsen rondom het noordelijk bekken van de Rode Zee. Dan werden ze over land naar Egypte gebracht. Daar kwamen de Venetianen ze halen. Wat de Portugezen en Castilianen wilden gaan ondernemen was een inbreuk op deze monopolies. Dat zouden de Arabieren niet goedvinden. Ze konden beschikken over een machtige Ottomaans-Egyptische oorlogsvloot die patrouilleerde over de Indische oceaan. Zonder zeeslagen zou het dus niet gaan. De Samorin ried: leg versterkte wachtposten aan in Voor-Indië, voordat je echt verder zeilt. Tracht tot een goede verstandhouding te komen met de vorsten van de ommelanden. Dat gaat je geld kosten. Erg veel. En dan nog zul je een gevecht met de Arabieren niet kunnen vermijden. Rust dus een zware oorlogsvloot uit met smaldelen die kunnen uitwaaieren. Neem soldaten mee, vaardig in landingen en expedities in tropische oorden. Oefen in die kunde en giet kanons. Pas op. Je weet niet waar je aan begint noch waar je eindigt.

1.1.7 Universele jurisdictiesferen: door de Paus verdeeld

De luiken waren tegen de blakerende zonnestralen zoveel mogelijk gesloten, maar kieren bleven in de blinden noodzakelijk als de hovelingen, beambten, ambtenaren en rijksgroten tenminste nog wilden zien in de schemerige zaal waar ze hun parafen, renvooien en handtekeningen moesten plaatsen in het zorgvuldig gekalligrafeerd document van velumbladen. In de rondgedeelde roemers lichtbruisende rode wijn waren citroenen uitgeknepen. Zulks teneinde wat meer verfrissing te krijgen voordat de langdurige voorlezing van het gewichtige verdrag tot verdeling van

de gehele aarde zou worden begonnen. Een voorlezing door de kanselier der breven. Hij deed dat vanaf de pupiter aan het hoofd van de zware tafel. Hij had ter dege geoefend. Het verdrag was gesteld in de statige wendingen van het kanselarij-Latijn van de Pauselijke Datarie, maar de voorlezing zou thans plaatsvinden in het Portugees dat ten hove van de Koning te Lissabon gebruikelijk was, met evenveel plechtige wendingen en met de verwijzingen naar openbaringsteksten en bullae, gebruikelijk bij verdragsteksten tussen de Paus als opperhoofd van de "*universele alleenzaligmakende kerk*" en koningen in hun oppermachtige waardigheid als rechtsgebieders der Christenheid. Daarna zou voorgelezen worden in het Castiliaans. De Latijnse kanselarijtekst zou als de authentieke gelden.

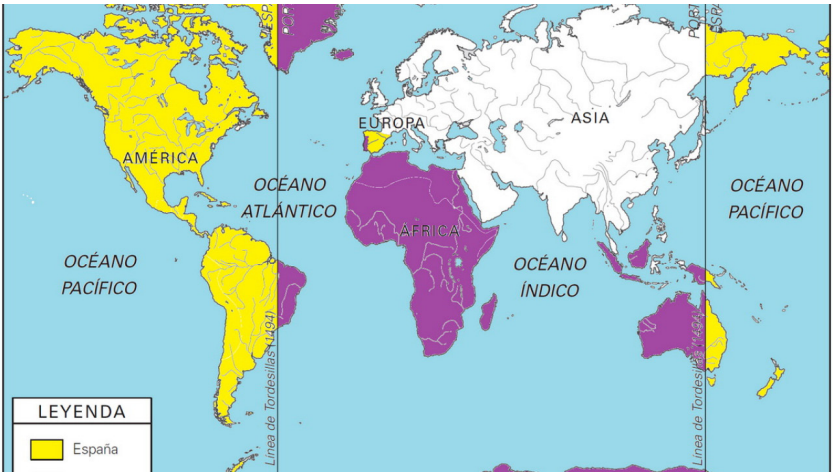

DE pauselijk verdeling - in mercatorprojectie

De zeer katholieke Koningen zouden op voordracht van de Paus de gehele niet-Europese wereld opdelen in twee ruimtelijke jurisdictiesferen. De Stedehouder Christi had een demarcatielijn doen trekken 480 kilometers ten westen van de Archipel Kaapverdië, een meridiaan. Alles ten westen daarvan zou vallen onder de soevereine jurisdictie van Castilië. En alles ten oosten daarvan aan Portugal. Uitgezonderd van deze verdeling waren de nederzettingen die deze koninkrijken al hádden weten te brengen onder hun soevereine rechtsmacht. Castilië had al een soevereiniteitsclaim uitgebracht op Cuba en Hispaniola[21]. De Heilige Stoel had die claim als rechtmatig erkend. Dat zou geëerbiedigd blijven. Portugal had schepen gezonden naar andere, nog onbekende oorden, veel meer zuidwaarts. Zij hadden daar hun anker uitgeworpen en hun bemanningen waren aan land gegaan terwijl de aalmoezeniers het land onder aanroeping van het Heilige Kruis van Christus hadden gezegend en gebracht onder de bescherming

van hun hoogste gebieder, de koning van Portugal. Dat land - dat later Brazilië genoemd zou worden - zou Portugees moeten zijn, had Lissabon geëist, zich beroepend op het "recht van eerste ankering". De zaak was nog op het Capitool in studie, want dat recht van eerste ankering, dat was nog niet officieel erkend door de Heilige Stoel als rechtmatige wijze van soevereine bezitsverwerving. Er waren precedenten, zeker, maar dat ankeren, dat was niet zo makkelijk vast te stellen, zeker niet, wanneer dat werd gedaan op gezag van een Koning: wat waren dan precies de formaliteiten, welke ceremonie moest dan verricht worden en hoe werd die precies in detail gerelateerd? De Heilige Stoel had verordonneerd dat deze ankeringen moesten geschieden met de uitdrukkelijke opdracht het gebied dat zich rond de ankerplaats uitstrekte te bezigen voor de voortplanting des geloofs, de propaganda fide. De koning wiens vlag dat vaartuig gevoerd had, moest dat goedkeuren. Die koning moest die goedkeuring voorleggen aan de Heilige Stoel die de beslissing vervolgens officieel erkende en bevestigde. Over de vormen daarvan, het uitbrengen van de ratificatie-akte en het bekendmaken daarvan aan andere volkeren en naties moest nog duchtig onderhandeld worden. De Paus, Alexander VI, had vele katten te geselen. Het gold hier een nieuwigheid wat bezitsverkrijging van onbekend gebied betreft. Niet alles kon ineens volkomen duidelijk zijn. Maar die ankeringen, die waren als rechtens relevante feiten voorlopig erkend, de rechtsgevolgen moesten alleen nog precies vastgesteld worden. Dat zou dan meebrengen, dat Portugal óók bezittingen soeverein mocht claimen in dat nieuwe land - wij noemen het thans Zuid-Amerika - dat beheerd zou worden onder de zusereiniteit[21] van de Paus, als gebieder van hemel, hel en aarde tot aan de wederkomst van de Goddelijke Verlosser. Lissabon had hier geëist dat de eerdere demarcatielijn iets meer westwaarts verschoven werd en 1770 kilometers westelijk zou komen te liggen van Kaapverdië dat al Portugees bezit wás. Dat was het doel van de vaststelling van de nieuwe verdragstekst in Tordesillas. Een verschuiving van de demarcatielijn. Midden in de wereldzee. Die derhalve ook in twee jurisdictiesferen zou uiteenvallen. Een Castiliaanse. Een Portugese. Ter voortplanting van het geloof. Die wereldzee zou dus, dat was duidelijk, niet vrij zijn voor iedere koopvaardij. Het zou een gesloten wereldzee zijn, een mare clausum. Wie daar de vaart ter zee wilde beoefenen moest een uitdrukkelijke machtiging hebben van één van de twee zeer katholieke Koningen. Bij praaiing door een van diens oorlogsschepen zou het vaartuig die machtiging moeten kunnen tonen. Kon de aangeroepen kapitein of schipper dat niet, dan zou zijn schip opgebracht worden naar een van de dichtstbijzijnde havens van deze koningen al naar gelang de aanhouding geschiedde ten westen of ten oosten van de demarcatielijn die op die zevende juni 1494 te Tordesillas

volkerenrechtelijk gefixeerd werd. De lading zou toevallen aan een van die koningen, de bemanningen en schepelingen zouden eveneens aan één hunner toebehoren ter zijner discretie. De voortplanting des geloofs vereiste niet anders. Het was overzichtelijk. En moeilijk kon het niet zijn. Goed, de overeenkomst moest nog uitgewerkt worden. Daaraan werd al gewerkt. De pennenschachten werden al knerpend in de galnoten inkt gedoopt, de klerken hadden de zandstrooiers al in de aanslag. Nog een Te Deum aangeheven in de paleiskapel en dan kon een plechtige dans de plechtigheid uitleiden, al zouden de hofdignitarissen zich niet kunnen ontdoen van de zware gesteven kragen die hun kaken omhóóg bleven drukken. De ambtelijke groten van beide rijken zouden op 2 juli 1494 voor Castilië en op 5 september voor Portugal ratificeren. Daarmee scheen het zaakje geklaard. Simpel als dat.

1.2 De concordaatsvorm

1.2.1 De uitvoering van een bulla bij verdragen

Het Verdrag van Tordesillas[22] heeft de vorm van een uitvoeringsovereenkomst van een concordaat: een volkerenrechtelijke overeenkomst tussen de rooms-katholieke kerk als rechtsorganisatie enerzijds en een territoriale soevereine staat. Dat impliceert dat de sluiting gebaseerd is op een onderscheiding tussen die kerk en staat. Niet op een politieke scheiding, laat dat duidelijk zijn, maar toch op onderscheiden entiteiten. Het geldt hier twee partijen. Die kunnen in elkaar gedeeltelijk opgaan, maar ze vallen niet samen. Het onderwerp van het concordaat is de wederzijdse verhouding tussen deze partijen, in casu een drie-partijen-verhouding. Zij zullen binnen de tripartite relatie op last van de Paus hun rechtsmachtssferen afbakenen. Die last geeft de Paus hun bij bulla van 4 mei 1493. In die bul trekt de Paus voorlopig een meridiaan, 480 kilometer van de archipel Kaapverdië. Die meridiaan is maar een voorlopig ijkpunt, die moet nader bestudeerd worden, daarmede is nog niet alles gezegd. Het beste is experts te benoemen die eerst onderling de geografische maatstaven definiëren en dan wellicht gaan schuiven. Daar kan de Heilige Stoel zelf niet aan beginnen. Die experts heeft dat bureau niet en die kan het ook niet inhuren. Te duur, en de kardinalen hebben er geen verstand van. Betrouwbare hoge commissarissen van de Pauselijke Tiara moeten dat maar doen. Die last is gericht tot de koningen van Portugal en Castilië. Zij zijn de gemachtigden van de Paus Alexander VI Borja[23], die zijn delegaat zendt naar Tordesillas jegens wie de koningen in een uitvoeringsprotocol verantwoording afleggen. Je zou dat Verdrag van Tordesillas kunnen vergelijken met de Schengen-Uitvoeringsovereenkomst van 1993[24] waarbij bepaalde West-Europese Staten hun jurisdictiesferen opnieuw concreet en praktisch afbakenen met het oog op nieuw expansief handelsverkeer. De

oorspronkelijke Schengenpartijen – Frankrijk, de Benelux en de Bondsrepubliek Duitsland – bedisselden dat onderling zonder rekening te houden met de staten rond de Middellandse Zee die met de uitvoering beslist te maken zouden krijgen. Zo deden ook Spanje en Portugal, staande op het toppunt van hun macht: wat Engeland, Frankrijk of de Ottomanen ervan vonden, dat was van geen belang. De Nederlanden waren nog geen staatkundige entiteit, Italië evenmin. En Oostenrijk kon niet als oceaan varend gelden.

1.2.2 De rol van de Heilige Stoel

De Heilige Stoel vertegenwoordigt de kerkelijke rechtsorganisatie, onafhankelijk van haar grondgebied, als een multilaterale supranationale vennootschap. De Paus is het hoofd daarvan.

Paus Alexander VI

Geestelijk, administratief, juridisch en moraaltheologisch. Het rechtsvaststellend concordaat met uitvoeringsovereenkomst wordt namens hem gesloten. De Paus stelt hier vast hoe de mondiale rechtsorde in elkaar zit. Hij kan de regeling dus herroepen. De staten vormen zijn wederpartij, niet hun onderdanen. Wel is het zo dat de staten en die kerk dezelfde onderdanen hebben die jegens kerk en staat dezelfde verplichtingen hebben. Het Verdrag van Tordesillas heeft een exclusieve en uitdrukkelijke rechtsvaststellende strekking: de Paus verklaart de ruimtelijke jurisdictiesferen van de staten en rechtvaardigt die moraaltheologisch. Zijn hiërarchische boven schikking, zijn suzereiniteit, is daarbij axiomatisch uitgangspunt. Daarom bepaalt hij dat de staten verplicht zijn hun jurisdictiekringen aan te wenden voor de voortplanting des geloofs. Uiteraard is het aan de Paus te bepalen, wat daaronder te begrijpen is. En verder, wat daartoe de geoorloofde middelen zullen zijn. Voorts wat de daaruit voortvloeiende plichten zijn voor de zeer katholieke koningen. Maar óók, wat de bevoegdheden zijn die noodzakelijk zullen zijn om die plichten behoorlijk te kunnen uitvoeren. Wie het geloof wil voortplanten moet doorzettingsmacht hebben, dat weet Alexander VI als geen ander.

Die macht kan niet uitputtend op voorhand gedefinieerd worden. Werkenderweg zal blijken wat er nodig is om het geloof behoorlijk te vestigen en uit te oefenen. De Bijbel geeft daartoe bij implicatie voorbeelden: zonder zwaardmacht zal het niet gaan, verder zullen belastingen moeten worden geheven om onderricht te geven in de geloofsleer en om tot sacramentele bediening te kunnen komen. Men moet hier niet wijzer willen wezen als God. Daarom kan slechts uitgegaan worden van een "*implied powers*"-doctrine: als het geloof moet worden geplant en uitgedragen, dan zullen daarvoor nader te ontwikkelen bevoegdheden moeten worden opgedragen of overgelaten aan de missionarissen en hun soldaten om dat adequaat te doen. De opdracht impliceert de bevoegdheid. Die bevoegdheid kan alleen tastenderwijs, tentatief, aangeduid worden. De bevoegdheid vooronderstelt impliciete, onderliggende competenties en bekwaamheden. Die moet je er als het ware "inlezen", je moet de Openbaring altijd lezen met het oog op de kenbaar gemaakte Heilsgeschiedenis die ook niet van dag tot dag is uitgeschreven. In dat "inlezen" was de Heilige Stoel inmiddels een meester geworden[25]. Via een dergelijke werkwijze is Christus ook te werk gegaan, toen hij Petrus tot hoofd van Zijn kerk aanstelde[26]. Toen heeft Christus alleen een doel gebonden aanduiding van Petrus' macht gegeven, maar niet limitatief opgesomd welke politionele bevoegdheden daarmede gemoeid zouden zijn.

1.2.3 De delineatieverplichtingen van de Paus

De Verlosser heeft gezegd dat Petrus het zwaard niet tevergeefs zou moeten dragen, maar wat hij met het slagwapen precies zou moeten doen heeft Hij wijselijk aan de kerkelijke geschiedenis en traditie overgelaten. Bonifatius VIII had al verordonneerd: Christus heeft ook uitdrukkelijk vermaand niet te denken dat Hij gekomen is om op aarde vrede te brengen. Hij is niet gekomen om vrede te brengen, maar het zwaard. Wie Christus volgen wil in alles, zal zelfs zijn broederen tegen zich verdeeld weten. Zo zal het nu, bij de ontdekking van die Nieuwe Wereld die nog gecartografeerd moet worden, óók moeten gaan. Het geloof zal met het zwaard voortgeplant moeten worden. Een goede boodschap is nog geen vrede-boodschap. Zo legt men in de middeleeuwen de bijbel nu eenmaal uit. Het is eigenlijk ook een politiek handboek, vinden de kerkelijke gezagsdragers. Een staatkundige instructie.

De Paus neemt op zich, in overeenstemming met die staten, die jurisdictiekringen nader geografisch te definiëren. Dat zal geruime tijd vergen. Want de aarde is nog niet voldoende ontdekt: er moet nog veel onoverzichtelijks letterlijk in kaart gebracht worden. Daarom is de redactie van dit concordaat een voorlopige: er moet, naarmate de wereld cartografisch beter

in beeld komt, stellig nog geamendeerd worden. Die slagen houden partijen om de arm. Het gaat om een voorlopige arbitrale afbakening van de ontdekkings- en veroveringsgebieden van de zeer katholieke koningen.

Het ligt nog allemaal niet vast. Spanje is erg voorlijk geweest met zijn claims, de Paus wil echt niet dat Portugal te kort komt. Daarom kan er met de demarcatielijn geschoven worden. Dat gebeurt dan ook prompt. Tot in 1750 wordt met de lijn gerommeld zodat Portugal enorme gebieden erbij krijgt in het Amazone- en Parana-stroomgebied. Dat heet Brazilië. Dat bij het Verdrag van San Ildefonso van 1777 nog eens twee keer zo groot wordt dan in het Verdrag van Tordesillas. Allemaal Portugees. Lissabon is dan ook veel onderdaniger jegens de Heilige Stoel dan Madrid, dat moet beloond worden. Volgens de demarcatielijn van Tordesillas zou de Indische Archipel in ieder geval Portugees worden, maar wat dat precies geografisch inhield, daar had eigenlijk niemand een idee van.

1.3 De concessionering aan Portugal

1.3.1 De machtiging tot rechtsmachtuitoefening

Beide concessioneringen heeft Alexander VI gebonden aan de doelstelling dat de koningen hun expansiepolitiek moesten afstemmen op de verbreiding van de rooms-katholieke geloofsleer die, uiteraard, voor hem identiek was aan de christelijke geloofsleer[27]. Het gaat hier om de tijd vóór de reformatie van Luther uit 1517. Alexander heeft in zijn bul die concessioneringen als schenkingen voorgesteld, voortbordurend op de *donatio Constantini*[28]. Zoals Keizer Constantijn aan de kerk een wereldlijk rechtsgebied schonk om haar heilzame arbeid in onafhankelijkheid te kunnen borgen, zo schonk Alexander die concessies aan de twee zeer katholieke koningen om die arbeid mondiaal te voltooien. Tegenover de andere christelijke vorsten van zijn tijd kregen deze koningen alleen maar een prioriteitsrecht bij het uitoefenen van hun rechtsmacht. Dat voorrangsrecht schónk de Paus. Niet meer en niet minder Hij *machtigde* de zeer katholieke Koningen. Hij *verplichtte* hen niet tot rechtsmachtuitoefening ter geloofsvoortplanting, net zomin als hij zelf de vrijheid van heidense volken aantastte. Hij liet dat aan een recht opportunistische afweging over, te maken door die koningen. Dat kon hij gerust doen. De koningen waren zeer katholiek: hun rechtsmacht stond en viel met de kerkelijke hiërarchie. De koningen waren gezalfden van de Paus, al had hij hun niet altijd het heilig chrisma zelf op de voorhoofden gedrukt. De Paus kon erop vertrouwen dat de koningen zouden handelen in het belang der Christenheid, die hij presideerde. Juist zoals de Paus dat had kunnen doen jegens Karel de Grote, de koning der koningen die de Christenheid had gevestigd in

westelijk Europa. Het kón zijn dat die koningen die machtigingen geldig maakten. Ze konden er óók van afzien, om politieke redenen van het beslismoment. Daar ging de Paus niet over. Criteria daartoe stonden ook niet in de bul. Als het maar ging om de verspreiding van de Heilsleer onder het primaat van Petrus.

De Paus was uitgegaan van de veronderstelling dat ook de heidenen wel tot de waarheid zouden komen, zulks geheel vrijwillig. Die waarheid was immers heilzaam. En alleen geestelijk gestoorden verwierpen hun heil, maar zulks dan toch op basis van dwang, dwaling of bedrog. Bij goed onderricht - en dát onderricht had Christus toch bedoeld, toen hij de Apostelen beval te gaan en alle volkeren te onderrichten - zouden de heidenen de christelijke leer blijmoedig omhelzen. Zouden de koningen dat machtigingsrecht niet gebruiken of (hetgeen God verhoede!) misbruiken, dan konden andere christelijke koningen in hun plaats treden. De Paus zou bepalen of zich zulk een geval voordeed. En beslissen *wie* dan in de plaats zou mogen treden. Daarop legde hij zich niet vast in de bul en ook niet – dientengevolge – in de uitvoeringsovereenkomst van Tordesillas. Verder konden de koningen die in de bul genoemd werden de Paus voorstellen welke christelijke koning eventueel plaatsvervangend zou kunnen optreden bij de vervulling van het mandaat tot geloofsverbreiding.

1.3.2 De koning van Engeland als Portugals *Most Gallant Ally*

De koning van Portugal stelde de koning van Engeland voor die zich als verdediger van het geloof al had doen kennen als een kampioen der christenheid. De Paus zelf zou dat later ook erkennen door Hendrik VIII toe te staan zich in zijn promulgatie formulieren te afficheren als *defender of the faith*[29]. Die eretitel bevestigde een reeds bestaande traditie. Een Engelse koning was immers per definitie de voortplanting van het enig ware geloof toegedaan. Daar kon de Paus dus moeilijk bezwaar tegen maken. Zo kon Engeland derhalve alvast een voorschot nemen op zijn expansievoornemens zonder zijn meest traditionele geallieerde (*our most gallant ally*) – Portugal – en de Heilige Stoel op stang te jagen.

Als meest geëigende subgeconcessioneerde had het katholieke Engeland een vrij makkelijk te verwezenlijken en te activeren submandaat. De volkerenrechtelijke rechtvaardigingen daarbij, ná de scheiding van Engeland van de Romeinse kerkelijke hiërarchie, waren niet moeilijk te construeren. Als de Paus bereid was de koning van Engeland te erkennen als geloofsverdediger bij uitstek, juist met het oog op zijn maritieme macht en dús met het oog op transoceanische claims, dan was die rechtvaardiging in die titel al besloten. Dat behoefde nog wel enige uitwerking, vooral om geen positieve jurisdictieconflicten met Lissabon en later met de Spaanse

koning te krijgen. Maar dat zou na enig onderhandelen wel terecht komen: op dát moment voorzag nog niemand dat Spanje en Engeland weleens oorlog tegen elkaar zouden kunnen beginnen.

Lissabon vond vrijwel alles goed. Lissabon moest wel, want Londen had het bijna altijd nodig. Als zeemogendheid was Portugal nu toch wel écht op zijn retour aan het raken. Het had zijn imperiale ambities overspannen. Te veel hooi op de vork. Te veel territoriale rechtsmachtaanspraken, die het nooit effectief wáár kon maken. Nooit zou het alle koloniale claims kunnen omzetten in jurisdictiekringen, waar binnen het *effective control* zou kunnen uitoefenen. Effectief, dat zou betekenen dat het de Christenen die zich in die kringen zouden ophouden feitelijk zou kunnen beschermen naar lijf, eerbaarheid en goed tegen machtsusurpaties van plaatselijke potentaten buiten de Christenheid. Die eis stelde het systeem van Tordesillas niet. Maar die eis ging Engeland stellen aan de westerse kolonisatoren. Na de zeventiende eeuw.

verdeling invloedsferen

1.3.3 Effectieve doorzettingsmacht

In het Verdrag van Berlijn van 1885, bij de indeling van "donker Afrika" naar rechtsmachtkringen, zou deze eis omgezet worden in een gecodificeerd beginsel. Dat óók zou gelden bij aanspraken van westerse mogendheden buiten dat Afrika. Nederland, met al zijn aspiraties in het Verre Oosten zou er duchtig mee te maken krijgen. En net als Portugal zou het aan de *effective control-doctrine* niet kunnen voldoen. Het zou de ontvoogding van beider koloniale gezag versnellen. Tordesillas had die *effective control doctrine* niet behelsd. Paus Alexander VI wilde het geloof uitdragen. Hij wilde geen systeem van rechtsbescherming opzetten voor Christenen als onderdanen van een Europese mogendheid. Dat wilde Londen in de

negentiende eeuw nu juist wél. Daarover nader hieronder, later. Zie: Boek II van deze serie, *Nederland en het Verre Oosten, Kolonisator van Nederlands Indië* , hoofdstuk I.5.3. (*De eis van de effectieve publieke rechtshandhaving: de "Hinterland-doctrine" van 1885*). Londen wilde toen, in de negentiende eeuw, een rechtsmacht systeem dat gebaseerd was op het *personaliteitsbeginsel*.[30] Overal waar een Brit zich ophield voor de uitoefening van een commerciële activiteiten zou hij de rechtsbescherming van een westerse mogendheid die daar *territoriale* soevereiniteit claimde, moeten kunnen inroepen. Maar nu terug naar de vijftiende eeuw.

Dat was uiteraard niet iets, waarmee Alexander VI rekende. Die ging uit van het *territorialiteitsbeginsel*. De Paus ging het om een christelijke geografische indeling van rechtsmacht kringen. Waarbinnen het enig waar geloof verspreid zou kunnen worden. Het was in het heil van de heidenen. Die zouden wel blij zijn. Daarbij zou doorzettingsmacht helemaal niet nodig zijn. Ook de heidenen waren afstammelingen van Adam en Eva. Die stonden meteen al op zo'n hoog niveau dat ze rechtstreeks met God de Vader konden praten en zelfs discussiëren: het Boek Genesis windt er geen doekjes om. Dat kon ook niet anders. God schiep hen naar zijn beeld en gelijkenis. Hun kinderen Kaïn en Abel waren meteen al specialisten. De een als jager en veehouder, de ander als agrarisch expert. De Europeanen hebben dat voortgezet. Ook zij zijn de sprake Gods vaardig. Dat wil zeggen: de priesters, de specialisten. Die hebben ervoor doorgeleerd.

Maar de andere volkeren helaas niet. Aldus was destijds de algemene rechtsovertuiging. Ze déélden oorspronkelijk wel in de waarheid, zo leerden de moraaltheologen. Maar die heidense volkeren konden haar niet begrijpen. Ze gingen dwalen. Soms buiten hun schuld. Goed, maar ze dwaalden toch maar. Dat komt: ze waren gaandeweg innerlijk, zielkundig, gedegenereerd, zo leerden die moraaltheologen. Die volkeren waren vergeten dat ze van Adam en Eva afstamden[31]. Ze konden eenvoudigweg dat oorspronkelijke hoge niveau niet handhaven. God liet het toe. Maar goed vond hij het niet. Die heidenen waren het juiste spoor kwijt geraakt. Ze liepen in den blinde afgoden achterna. Ze gaven volledig toe aan de zondeval. Met alle geestelijke en lichamelijke kwalen en ongerief van dien. Als de missionaris deze gedegenereerden, die vaak hun oorspronkelijke blankheid die Adam en Eva uiteraard altijd hadden behouden waren verloren, het kruis met het *corpus Christi* zou voorhouden, zouden hun ontvankelijke geesten hun heilsgeschiedenis herkennen, hun plaats daarin kunnen bepalen en mee kunnen opgaan naar het Laatste Oordeel ter schuldbelijdenis en ter begenadiging door het Onschuldig Lam. Daar waren de laatmiddeleeuwse moraaltheologen absoluut van overtuigd. Ze hadden de Bijbelse bewijsplaatsen ervoor zorgvuldig klaargestoomd.

Het eeuwig Jerusalem zou binnen hun bereik komen te liggen. Moeilijk was dat niet: de kerk kon hen de lineaire geschiedenis die daartoe leiden moest uiteenzetten en hen de sacramenten die de tocht aanmerkelijk zouden vergemakkelijken beschikbaar stellen. De heidenen zouden hun geluk niet op kunnen, reeds in dit scheidbaar ondermaanse. Neen, geweld zou bij deze geloofsvoortplanting niet nodig zijn. Overreding, wellicht, zoals een meester de onwillige leerling even bij de oren vat om tot oplettendheid te manen en tuchtigt. En dan alleen maar in het begin, als de heidenen nog niet meteen begrepen wat de missionaris eigenlijk kwam doen. Na het eerste onderricht zouden de geesten ontvankelijker worden, dat leerde de ervaring, en op den duur zouden zij heilsbegerig zijn van nature. Want zo had God zijn mensen nu eenmaal geschapen: gewillig, maar soms in den vleze zwak. De openbaring leerde het.

1.4 De concessionering aan Spanje

1.4.1 De positie van Karel V van het Huis Habsburg

De koning van Castilië wist Alexander VI aan zijn zijde, al zou de Paus dat nooit openlijk toegeven. Nadat Keizer Karel V, als jongeman uit de dynastie van de Oostenrijkse Habsburgers, door erfopvolging het koningschap van Castilië had verworven[32] ging de concessie van wereldmacht krachtens het Verdrag van Tordesillas voor het Habsburgse huis een geheel zelfstandige rol spelen. Keizer Karel zou de machtiging tot jurisdictie-expansie koesteren. Eindelijk had het Huis Habsburg nu de machtiging van het hoogste morele gezag der Christenheid een universeel rijk te stichten. In Karels Rijk zou de zon niet meer onder gaan. Nooit zou zijn macht vér genoeg kunnen reiken: *nec plus ultra*. Christus gaf hem permissie. De Paus vond dat de geloofsleer dat mee bracht. Die legitimatie zou Karel ten uiterste uitnutten. Maar de besluiteloze en onzekere Paus Paulus III, die in 1543 op de *Sedia Gestatoria* (de Pauselijke Draagstoel) was gekomen was plotsklaps militair bondgenoot geworden van de Ottomanen, die de Christenheid bedreigden met hun steeds toenemende veroveringsoorlogen in Europa, via De Balkan. Je begrijpt waarachtig niet, hoe het opperhoofd van de Christenheid daartoe had kunnen besluiten. Hij duchtte Karel, tegen wiens overmacht hij zich niet opgewassen wist. Hij vreesde diens pretentie, in de naaste toekomst Pausschap en Keizerschap in één hoofd te verenigen onder de huiskroon der Habsburgers. Hij pacteerde daarom in vredesnaam maar met de heidenen, al was hij aangesteld als Opperherder der Christenheid. Want dat was Paulus toch nog altijd, ondanks de reformatie: Leider van de Christenheid. Al hadden de Stedehouders Christi er wél een potje van gemaakt. De macht van de rooms-katholieke

kerk was onmiskenbaar tanende. Karel V riep de Europese Christenheid op, om zich toch in ieder geval tegen de Ottomanen te blijven verzetten. Maar de Koning van Frankrijk, Frans I, was eigenzinnig. Vóór alles wilde hij het huis Habsburg bestrijden. Het westelijk of Frankische Rijk tegen het oostelijk Rijk in een eeuwigdurend Armageddon. Frans was bereid tot een defensie-alliantie met de Ottomanen. Frans was bereid zich te verinnigen met Beëlzebub, als de Habsburgers maar een toontje lager zouden zingen. Hij besloot dat vooral, nu Karel V er geen doekjes om wond dat hij nu uiteindelijk het Pausschap en het Roomse Keizerschap - het Keizerschap over het Heilige Teutoonse Rijk in Centraal-Europa - in zijn eigen persoon wilde verenigen. De Pauselijke Tiara en de Roomse Keizerskroon van Rudolph III in één met edelstenen overladen bekroning verenigd. De Keizerskroon, die óók de spits van de Westertoren te Amsterdam siert. De universele machtsaanspraak. *Austriae est imperare orbi universo*.[33] Het is Oostenrijks bestemming de hele wereld te beheersen. Mét doorzettingsmacht. Dus geen afhankelijkheid meer van lagere vorsten die hun milities ter beschikking zouden moeten stellen. Neen, de Roomse Keizer voortaan als *Oberste Kriegsherr* der Christenheid. Dan zou de geloofsvoortplanting snel gerealiseerd zijn. Ter voltooiing der Heilsgeschiedenis die Christus de zondige mensheid was komen aanzeggen.

1.4.2 De universaliteitsaanspraken van de Habsburgers

Sedert Maximiliaan I was dat de stiekeme wens van de Habsburgers geweest. En nadat Alexander VI en zijn opvolger Leo X het prestige van de Bisschop van Rome volledig hadden gekelderd door hun perverse politiek, was de tijd daarvoor wat Karel V betreft rijp. Het zat er in, als het hervormings-concilie van Trente dat in 1543 bijeengeroepen was, die samensmelting van suzereiniteit en soevereiniteit maar bevestigde. Kerk en Staat zouden weer innig verenigd zijn zoals in de Middeleeuwen al lang door de pausen was beoogd. Maar nu in het Huis Habsburg. En niet in de dynastie-loze geestelijke bezetter van de *Sedia Gestatoria*. Al zouden de Habsburgers dat meubel stellig overnemen. Mét de pauwenwaaiers daarnaast. Karel meende dat Europa zou moeten aanvaarden dat alle macht, de wereldlijke en de spirituele, in één persoon zou samenkomen, omdat anders de Ottomanen niet te verslaan zouden zijn. Iedere Europeaan zou dat toch moeten willen? *Eén volk, één rijk, één heerser*, dat was Karels motto al. Zo moeilijk kon dat toch niet zijn?

Als nu de protestanten het katholieke geloof naar inhoud eens zouden aanvaarden, de katholieke rituele gebruiken en de zeven sacramenten, terwijl anderzijds geestelijken zouden mogen trouwen en leken de heilige communie onder beide gedaanten zouden mogen ontvangen, dan

zou een nieuw monolithisch geloofsmassief ontstaan, samengesteld uit compromissen[34]. Daarover zou dan één hoofd kunnen worden gekozen, zoals ook een Rooms Keizer werd gekozen. En dat zou Karel heel best kunnen zijn. Dat is de essentie van het *Augsburger Interim* van 15 mei 1548[35]. Dat is een Keizerlijk decreet van Karel als Keizer van het Heilige Roomse Rijk *Teutonischer Nation* (van de Duitse Natie) dat een typisch (moraal)theologisch compromis inhoudt, om een eind te maken aan de verscheurdheid binnen de Christenheid. Als de vorsten, tot wie het gericht was, het aannamen, kon het concilie te Trente dat sedert 1543 bijeen was, ontbonden worden. Ook dat concilie was gericht op eenmaking van het christelijk geloof. Maar de deelnemers waren iets te militant defensief tegenover de protestanten[36]. Ze concentreerden zich te zeer op de verhouding, als antithese, tot de protestantse naties en heidense volkeren. Die waren voor de ware kerk eigenlijk geen gelovig personeel meer. De geharnaste theologen in Trente gingen stomweg uit van de onvermijdelijkheid van kerkscheuring. De Christenheid zou blijvend uiteenvallen in de ware en de dwalende volgelingen van de Verlosser. Zo was de teneur van de gemijterde gebaarden die galmend hun onheil over de verscheurden uitriepen, de verdoemde massa die gekozen had voor dwaling. Karel ergerde zich rot aan deze lieden. En dus aan de Paus, vooral Paulus III[37] die zich in Rome verschool in de duistere spelonken van het Vaticaan. En niet veel meer deed dan ach en wee roepen. En zo nu en dan naar de Engelenburg rende als een belegering dreigde. Dat was toch geen religieus leider zoals de Sultan van Constantinopel, Soleiman de Grote prachtlievende[38]! Je léést in Karels instructies aan zijn beambten, hoe jammer hij het vindt dat hij die Soleiman niet tot hoofdambtenaar heeft. Karel

wapen Habsburg

Karel V

wilde daarentegen eigenlijk juist met die protestanten politiek wel zakendoen. Karel had dan het leergezag dat de Paus bezit aan zich getrokken. Karel had duidelijk geen verstand van theologische vraagstukken. Als hij de theologische dimensies had gekend achter dit mengelmoes van concessies had hij het decreet nooit geopperd. Juist omdat hij van dit soort hersenspinsels geen kaas had gegeten, kwam hij met deze onsamenhangende trouvailles, een mixtum van uiteenlopende confessies, die overigens christelijk bleven, dat wel. Vol walging keerden de scherpslijpers van zijn dagen zich van hem af. Zij zagen niet dat de Christenheid alleen als eenheid tegen de Ottomanen konden optrekken. De vorsten verwierpen het voorstel. Ze waren er nu net zo blij mee dat ze zich hoofden konden gaan noemen van hun gewestelijke kerkgenootschappen. Ieder voor zijn eigen pausje spelen. Dat zou knaken opleveren, onteigeningen van kloostercomplexen en nieuwe fiscale feiten. De Keurvorst van Saksen was al als een dolleman aan het onteigenen: Luther had daarvoor wel een plasdankje verdiend via een lucratieve ambtsaanstelling. De monnik had zijn centen opgebracht. De destijds gemijterden moesten al helemaal niets van het compromis hebben: dáár ging hun broodwinning, als leken wellicht ook sacramenteel vaardig konden zijn, zij het dan als een soort assistenten. De Paus zag er een ontkenning in van zijn suzereiniteit. Dat was precies de bedoeling van Karel. Hij zou de geloofsleer van de kerk bij decreet vaststellen. Dan was hij de Paus[39].

1.4.3 Pausschap en Keizersmacht inéén

Dat merkwaardige compromis zou inhouden dat de concessionering van Tordesillas aan Spanje onherroepelijk de hele wereldmacht zou impliceren. Portugal zou dan immers óók aan de Paus-Keizer ondergeschikt zijn. Dat koninkrijk zou dan opgedoekt worden. De Habsburgers zouden heel het Iberische Schiereiland als territoriale soevereinen beheersen. Zij zouden de hele wereld via de samengesmolten concessies van Tordesillas rechtmatig kunnen claimen als rechtsgebied. Hun Rijk zou geen einder en geen kim of zenit meer kennen. A.E.I.O.U, de wapenspreuk én wapenroep van Maximiliaans vader, Keizer Frederik III, zou eindelijk verwezenlijkt zijn. Ja, waarlijk het zou onderdeel worden van het volkscredo in de Missa De Angelis: *Austria Est Imperare Orbi Universo*: Het is aan Oostenrijk de wereld geheel te beheersen. *Alles Erdreich Ist Oesterreich Unterthan*. Het zou tevens een anagram zijn van JEHOVA (Ieoua)[40]. Het zou niet langer slechts een wapenroep zijn. Neen: het zou een geloofsdogma worden. Terstond na de plechtige aanroeping van Gods incarnatie in Christus in het "*et homo factus est*"[41] zouden de gelovigen hun wiegende zang in de hoogmissen met deze wapenroep voltooien. Wie deze ultieme

universele macht van de Habsburgers niet zou aanvaarden, zij het slechts innerlijk, zou van rechtswege getroffen zijn door een kerkelijk interdict en excommunicatie!

Hier spraken de symbolische tekenen voor zich. Dit had God zelf gewild. Na deze samensmelting wan waardigheden bij gods gunst, zou iedereen het overal kunnen lezen. Niemand kon zich nog op verschoonbare dwaling beroepen. Wereldlijke en geestelijke macht in één sterfelijk manspersoon vereend. De suzerein zou de soeverein concessioneren, zoals de souverein dat de suzerein zou doen, een ongedacht staaltje van machtsmasturbatie die tot machtsusurpatie zou moeten leiden. Karel V had het bijna voor elkaar. Het zou op één haar na gelukt zijn, als het Concilie zelf maar niet dwars had gelegen. Deze confusie van machtsaanspraken wees het af. Niet uitdrukkelijk, maar impliciet. Doch zulks duidelijk genoeg. De contrareformatorische kerk zou zich voortaan van territoriale staten blijven distantiëren. Kerk en staat zouden zich steeds meer uiteenlopend ontwikkelen. Paulus III bleef angstvallig neutraal jegens de Franse koning Frans en dus ook tegenover diens defensie-bondgenoot, de Sultan van Constantinopel. De Paus liet Soleiman zijn gang gaan. De Paus bleef missioneren in de heidense vreemden, de staten bleven militairement koloniseren. Twee machten. Gescheiden optrekkend. En zo tezamen de wereld via Tordesillas veroverend. Dat bléef de bedoeling.

1.5 De amendering bij het concordaat van Zaragoza

1.5.1 De wereld is groter dan gedacht

Inmiddels stond de verkenning van de wereld, geografisch, geopolitiek en cartografisch uiteraard niet stil. De meridiaan van Tordesillas gaf voorlopig een bevredigende demarcatielijn voor Spanje en Portugal voor de Atlantische Oceaan. Maar die oceaan was, dat was wel duidelijk, beslist niet het einde van de wereld. Er was een nóg grotere wereldzee aan de andere kant van de globe, de Grote of Stille Oceaan die in de eerste helft van de zestiende eeuw min of meer in kaart gebracht werd. De meridiaan van Tordesillas moest daarom, om Paus Alexanders demarcatie te voltooien, doorgetrokken worden via de polen in een contrameridiaan. En daar was haast bij. Veel haast, want daar ergens in die Stille Oceaan lagen eilanden waar kostbare specerijen waren te halen. Nootmuskaat. Het probate middel tegen de pest, vooral de builenpest. Daar had het westen ongedacht veel last van. Dus: nootmuskaat was goud waard. Deze Specerijen-eilanden kennen wij nu als de *Molukken*. Ook onderdeel van de Indonesische

Archipel. En weer zocht de Heilige Stoel de wat volgzamere en vromere Portugezen te bevoorrechten: de contrameridiaan werd zó geprojecteerd dat die Molukken in de Portugese sector kwamen te vallen, dus oostelijk van de denkbeeldige lijn, waarmee vervolgens weer mateloos op instigatie van Madrid gesjoemeld werd.

De eerste contrameridiaan werd getrokken volgens het Verdrag van Zaragoza van 22 april 1529, dat een amendering is op het verdelingsverdrag van Tordesillas. Deze keer werd het verdelingsverdrag gesloten door Keizer Karel V zélf en de Portugese koning Johan III (1502-1557). Het verdrag werd geredigeerd volgens de coördinaten, geregistreerd door de Spaanse stuurman Juan Elcano[43]. Die had een wereldreis gemaakt met het Spaanse schip Victoria tussen 1522 en 1555. Elcano had logboek gehouden. Hij had de vaart over de Stille Oceaan vastgelegd. Zelf was hij gestorven aan scheurbuik. De contrameridiaan was direct inzet van dispuut. De gegevens van Elcano waren nogal polyinterpretabel. De Victoria had zee gekozen juist om het Portugese monopolie op de specerijenhandel te doorbreken ten behoeve van Spanje, dus ten behoeve van de Habsburgers. Spanje wilde echt die Molukken hebben binnen zijn rechtsmacht. Ze waren een goudmijn, dacht men.

1.5.2 Portugal krijgt De Molukken in de schoot geworpen

Hoe kon de contrameridiaan dus nu ineens zó geprojecteerd worden dat dat monopolie intact zou blijven volgens de termen van Tordesillas? Hoe had Elcano zijn lodingen, driehoeksmetingen en kustwaarnemingen precies gedaan? De man was dood. Er waren nog wel analfabete schepelingen over van de Victoria, maar hun getuigenissen hielpen niet echt veel. Slechts stond vast dat de expeditie waarvan Elcano deel had uitgemaakt de Molukken inderdaad bereikt had. In het Verdrag van Zaragoza werd een tweede demarcatielijn gedefinieerd die gelijkliep aan de tegenwoordige denkbeeldige lijn van 142 graden oosterlengte. Het gebied tussen de meridiaan van Tordesillas en de contrameridiaan van Zaragossa werd toegedeeld aan Portugal, dat dat dankbaar doch verbijsterd aanvaardde. De raadslieden van Karel V hadden niet goed opgelet en misten ook de cartografische kennis om de geopolitieke consequenties van deze concessionering in te zien: Portugal kreeg zomaar ineens de Molukken. Karel V, achteraf op de hoogte gesteld, kon niet goed meer terug. Ruziën met Portugal kon hij zich op dat moment niet veroorloven. Hij had inmiddels een overmaat van vijanden gekregen: de opstandige Nederlanders, de Lutherse vorsten die stomweg hun reformatie voortzetten, en vooral de oprukkende Ottomanen op de Balkan en in Hongarije deden hem pas op de plaats maken. Karel legde zich neer bij een verkapte schenking van een overgroot

deel van het Pacifische rechtsgebied, ook al was dat niet in lijn met de geopolitiek die bij het verdrag van Tordesillas was voorzien. Daarom is voor een buitenstaander nu nog steeds onbegrijpelijk waarom oostelijk Timor zo lang Portugees is gebleven en de Filippijnen Spaans. Want volgens de principes van Tordesillas hadden de Spanjaarden nu juist niet op de Filipijnen mogen missioneren en koloniseren[44]. Het geamendeerde verdelingsverdrag van Tordesillas is herhaaldelijk herzien, omdat noch Spanje noch Portugal er in de achttiende en negentiende eeuw makkelijk mee uit de voeten konden. Bij het Verdrag van San Ildefonso van 1777 werden de grenzen van de Zuid-Amerikaanse invloedssferen tussen Portugal en Spanje opnieuw gedefinieerd. Bij het verdrag van El Pardo (1778) werd een integrale herziening van meridiaan en contrameridiaan beoogd, en in de negentiende eeuw zijn daarop weer wijzigingen aangebracht[45].

1.5.3 De Spaanse naasting van de Filipijnen

De Molukken bleven echter voorlopig Portugees al kreeg Madrid steeds grotere financiële compensatie via de Heilige Stoel naarmate de nootmuskaat waardevoller bleek. De meridiaan van Zaragoza bleef betwist en naarmate Spanje machtiger werd dan Portugal bleek Madrid steeds minder moeite te hebben met schending van het Concordaat van Zaragoza. Het koloniseerde de Filipijnen[46] zelfs zonder zich te verontschuldigen in Lissabon. Toch lag die Archipel oostelijk van de meridiaan van Tordesillas. Dat leek dus een schending van het verdelingsverdrag. Maar Madrid rechtvaardigde deze kolonisatie door een beroep te doen op de westelijke aanvaart die Spanje had ondernomen om deze Archipel te bereiken. Dat zou een redenering zijn, die Holland later óók op touw zou zetten. Met een referte aan het feit dat de Heilige Stoel destijds dat excuus van Madrid toch maar mooi aanvaard had. Madrid had opdracht gegeven om een dergelijke westelijke aannadering te ondernemen onder Spaanse vlag. Dat deed het via een militaire expeditie onder leiding van de Portugese ontdekkingsreiziger Fernão Magellaan[47]. In opdracht van Madrid zocht hij naar een westelijke doorvaartroute naar de Specerijen-eilanden. Madrid was er alles aan gelegen op dát moment het Verdrag van Tordesillas nog letterlijk niet te schenden.

1.5.4 De onmogelijke doorvaartroute van Magellaan

Magellaan vond waarachtig een doorsteekroute naar de Stille Oceaan – de latere “Straat Magellaan”– en wist op 7 april 1521 bij toeval te ankeren bij het eiland Cebu, dat gerekend (thans) wordt tot de Filipijnen. Magellaan hield in het oog dat hij deze tocht vooral ondernomen had ter voortplanting van het geloof. Magellaan aarzelde niet. Hij begon

met het uitzetten van missieposten onder leiding van Jezuïeten. Dat leidde tot veldslagen met de oorspronkelijke bevolking, onder leiding van het stamhoofd Lapu-Lapu. Lapu-Lapu wilde van het katholicisme niets weten. Hij versloeg Magellaan, die sneuvelde. De resterende Spaanse bemanning trok nadien verder. Zij bereikte op 8 november 1521 het Molukse eiland Tidore. Dat verwierf zij voor Madrid, wederom met een beroep op het "recht van eerste ankering". Madrid zag op dat moment veel meer in de Filipijnse Archipel en gaf die in ieder geval niet op. De westelijke aanvaart via Straat Magellaan bleek nauwelijks bezeilbaar. Er waren geniepige riffen, zich sluiks verplaatsende banken, hevige rukwinden en verraderlijke kolkingen en watervervallen naar gelang de verraderlijke getijden. Bovendien voer men wekenlang in een langgerekte, kronkelende, hoogwandige kloof. De bemanning rakte zich een ongeluk. Steeds maar weer het want in, trachtend de wind te vangen in de nauwelijks opbollende zeilen. En dan, ineens, uit een ongedachte hoek op tegenkoers een keiharde valwind die de zeilen en tuigage niet alleen deed flapperen en ontzette maar vaak ook vernielde, zodat de katrollen als gruwelijke projectielen de hersenpannen van de dekdienenden verpletterden. De Hollanders vermeden deze straat later, als het maar even kon.

Vanaf 1565 zette Madrid de geïntensiveerde kolonisatie van de Archipel in. Lucratief bleek de Archipel niet echt. Door de inzet van de grote missie-ordes: de Fransiscanen, de Augustijnen, de Dominicanen en de Jezuïeten werd de Archipel hecht katholiek. De Franciscanen missioneerden vanuit de Filipijnen in de twintigste eeuw weer de Nederlandsch-Indische Archipel, waaronder met name Sumatra waar zelfs een Apostolisch Vicariaat werd opgericht onder de Kapucijn Trudo Brans uit Strijp

bij Eindhoven en Nederlands Borneo, dat het uiteindelijk tot een volledig diocese bracht. Brans vertrok in 1920 naar Tandjong Saka op Sumatra. Hij werd daar per 20 juli 1921 de nieuwe Apostolisch Prefect. In 1933 werd hij te Padang bisschop gewijd. Als Apostolisch Prefect kreeg hij zelfs het hierna te noemen Atjeh onder zijn administratief beheer. Zijn prefectuur omvatte ook de oostkust, Tapanoeli en de westkust. Tijdens de Japanse bezetting in 1942-1945 kon hij onder toezicht van de kerkprovincie Portugal zijn werkzaamheden te Medan blijven uitvoeren. Brans bleef op Sumatra tot 1954. Deze missies zijn nog steeds actief, zij het dat de kerstening meer is afgestemd op de lokale levensbeschouwelijke culturen dan vóór het Tweede Vaticaans Concilie oorbaar werd geacht.

1.6 De contra-meridiaan steeds betwist

Nadat via een expeditie in opdracht van de Staten van Holland een makkelijker doorvaartroute onder Kaap Hoorn[48], ruim driehonderd kilometer zuidelijker, was ontdekt en bevredigend gecartografeerd door Jacob Lemaire[49] en Willem Cornelis Schouten[50] in 1616 bleek de westelijke aanvaart commercieel veel aantrekkelijker dan de oostelijke doorvaart onder Afrika. De geografische vooronderstellingen van de demarcatielijn krachtens het Verdrag van Tordesillas bleken achterhaald. De staten die bij dat verdrag niet direct aangesloten waren konden via die vaart hun expansionaire doelen veel makkelijker bereiken dan Portugal en Spanje die deze jurisdictie-afbakeningen juist wél blijvend moesten respecteren. De wet van de remmende voorsprong deed zich krachtig gelden. Het opnieuw definiëren van de contra-meridiaan werd steeds irrelevanter. Niettemin bléef Portugal deze demarcatie koesteren tot in de negentiende eeuw. Portugal bleef zich erop beroepen voor volkerenrechtelijke gronden ten behoeve van rechtmatige inbezitnemingen van eilandengroepen in de Indische Archipel. Het bleef zich daarbij eveneens beroepen op het steeds meer betwiste recht van "eerste ankering" dat alleen maar baat bracht aan zee-oeverstaten die in de vijftiende eeuw al een effectieve maritieme macht onder staatsvlag hadden kunnen ontplooien. Keizerlijk Duitsland (gegrond in 1871), Noorwegen, Zweden maar ook Nederland hoorden daar niet bij. Evenmin als de Verenigde Staten van Noord-Amerika. Koloniale aanspraken werden dan ook steeds minder gegrond op de contrameridiaan van Zaragoza in verbinding met dat recht op eerste ankering. Bij het in gebruik nemen van het Suezkanaal in 1869 raakten deze gronden dan ook in volkomen onbruik. Maar ze zijn nooit als volkomen onrechtsgeldig door *desuetudo*[51] door de internationale jurisprudentie ter zijde gesteld. De moderne verdragen nopens het zeerecht kennen deze combinatie van gronden dan ook niet.

1.7 De Lage Landen

1.7.1 De rechtsmacht kringen van Tordesillas

De Lage Landen - zo ongeveer: België, Nederland en de westhoek van Noord-Frankrijk tot aan Duinkerken - worden in 1477 onderdeel van het Habsburgse rijk waarover Maximiliaan van Oostenrijk als dynastiek stamhoofd en Rooms-Koning heerst. Hij wordt Keizer van het Heilig Duitse Roomse Rijk. Maar ook in die hoedanigheid heeft hij nog niets met het Verdrag van Tordesillas te maken. Zoals al gezegd: pas zijn kleinzoon, Karel V, kan aan de monopolies die dat Verdrag het koninkrijk Castilië gunt, rechten ontlenen bij koloniale expansies in het Verre Oosten. Want Karel is de zoon van Philips de Schone, getrouwd met Johanna van Castilië en Aragon in wier soevereine rechten Philips treedt door in gemeenschap van goederen te huwen met Johanna. Daarom is Karel Heer der Nederlanden - Maximiliaan was dat door zijn huwelijk met Maria van Bourgondië[52] - en Koning van Spanje, want dat rijk ontstaat door de samenvoeging van Castilië en Aragon[53] Hij kan dus, nadat hij als koning van Spanje is gezalfd, ingehuldigd en beëdigd[54], de concessies van Tordesillas geldend maken. Hij noemt zich dus ook koning van de Amerika's (Noord- en Zuid-Amerika dus) en Indiën.

Met die meervoudsvorm doelen de toenmalige modernste cartografen – Gerardus Mercator[55] en Jacobus van Deventer[56] – op de *West-Indiën* in het Caribisch gebied en op het Zuid-Amerikaanse continent en de *Oost-Indiën* in het Verre Oosten op Malakka en in de Indische Archipel. Dat zijn de erkende wingebieden van Spanje. Want die heeft Spanje dan ten dele kunnen koloniseren volgens de concessies van Tordesillas. Op alle landkaarten waarop dit immense wereldrijk staat uitgetekend staat dat dan ook op de titelcartouches en de blazoenen. Mercator en Van Deventer zijn beambten van Madrid. Zij zijn in rijksdienst. Van Deventer zelfs ten behoeve van de Spaanse Generale Staf. Hij maakt stafkaarten voor de militaire expedities. Zijn blazoenen zijn evenzovele claims aan de concurrerende hoven aan wie de kaarten worden toegezonden als presentjes - en écht niet alleen om goede betrekkingen te kweken of te onderhouden[59]. De Habsburgers eisen eigenlijk de hele aardkloot op. Het is véél te véél. Dat kan Habsburg nooit waarmaken. Twee staten in ontwikkeling pikken deze aanmatiging niet. Engeland en Frankrijk. Zij zullen deze *imperial overstretch* proberen aan te tasten. In het Verre Oosten. Ja, dáár vooral. Maar zover is het nog niet. Karel V geeft ze geen kans. Zijn zoon Philips II wel. En zijn opvolgers helemáál[58].

De Lage Landen blijven buiten deze concessies krachtens het

verdrag van Tordesillas: zij kunnen daaraan geen rechten ontlenen. Toen de concessies gedefinieerd werden, waren de Lage Landen alleen maar een gewestelijke kring van het Oostenrijkse Habsburgse Rijk. Men kon spreken van een *Bourgondische Kreits* om deze gewestelijke verzameling landstreken aan te duiden. Dat was een gangbare aanduiding. In het politieke taalgebruik. Officieel was die naam nog niet. Dat werd de naam pas in 1548. Maar dat duidde alleen maar op de erkenning dat deze kring deel was van het Duitse Roomse Rijk. Veel had dat niet om hakken. Het was eigenlijk een fictie[59] Dat Rijk, dat had te maken met de concessioneringen van Tordesillas, in zoverre dat het deze concessioneringen moest erkennen en eerbiedigen. Maar die plicht richtte zich natuurlijk niet tot de Lage Landen: die misten daartoe de vereiste staatszelfstandigheid. Ze traden niet op als eenheid in het interstatelijk verkeer. Voor hen waren deze concessies, klassiek gesproken: *res inter alios acta.* Contract onderwerpen waarbij deze landen géén partij waren. Rechten konden ze er niet aan ontlenen. En hun plichten werden door dat Habsburgse Rijk waargemaakt. Het Verdrag van Tordesillas ging Wenen zijdelings aan als hoofdstad van het Habsburgse Rijk. Vlaanderen en Holland niet. Zij waren geen adressanten van dat Verdrag. Daaraan dácht ook niemand destijds.

1.7.2 Het handelsdebiet der Hanze

Tot aan het midden van de zestiende eeuw hebben die Lage Landen daaraan ook nog niet zoveel behoefte. Ze hebben de handen vol aan de Oostzeevaart en aan het handelsdebiet dat zij onderhouden met de Hanzesteden die oeveren aan die Oostzee tot in de Baltische Landen toe. Wat het Verre Oosten deze Landen zou kunnen brengen komt voor-

Hanze verband over water

lopig via Noord-Italië toch wel herwaarts. De haven van Genua ligt vol met karvelen waarvan de schippers al eeuwen die vaart onderhouden. Echt veel afzet vindt hun vracht doorgaans niet in de moerassige delta van de Schelde, Maas en de Rijn. Ook al omdat het transport duur en bezwaarlijk is wegens de overtochten over de Alpen. Daarenboven zijn er nog weinigen die echt behoefte hebben aan de luxe die uit dat Verre Oosten bestelbaar is.

Dat wordt anders als deze Landen zich gaan verzetten tegen de centralisatiepolitiek van de Habsburgers die op deze verre zeeprovincies meer greep willen krijgen. De Habsburgers willen daartoe het belastingsysteem grondig hervormen. Daarvoor is een duur ambtelijk apparaat noodzakelijk. En verder willen de Habsburgers nu eindelijk ook dat de bewoners van deze Lage Landen bij gaan dragen aan de enorme kosten die de voortgezette oorlog tegen de Ottomanen vergt. Dat betekent nieuwe wetgeving voor doelen die pas op middellange termijn merkbaar positief kunnen uitpakken voor deze bevolking van weerbarstige en kribbige burgers die niets te maken hebben met oorden als De Balkan of met de beveiliging van de Egeïsche Zee - tenminste, dat denkt ze. Daarover denkt Rooms Keizer Karel V anders. Hij wil de banden van deze Lage Landen met het Heilig Roomse Rijk uiteindelijk aansnoeren. Zijn Keizerschap moet meer dan symbolische betekenis hebben in dit polderlandschap. Hij trekt dan ook belangrijke onderdelen van het waterstaatsbeheer aan zich, tot ontsteltenis van de Hollandse gewesten. Maar hij is geduldig: hij trekt héél voorzichtig aan de touwtjes achter de schermen en weet de provinciale gevoeligheden te ontzien als dat mogelijk is. Zijn zoon Philips II kent dat kunstje van gedulduitoefening niet. Philips heeft helemaal niks met deze barbaren uit de Nederlanden. Philips II ziet het polderland voornamelijk als wingewest dat zijn plaats nog moet leren kennen in zijn immense rijk.

1.7.3 De burgerlijke opstand tegen de koning van Spanje

In korte tijd zijn de Lage Landen dan ook in een soort van opstand tegen deze verwende, egoïstische, egocentrische en egotistische koningsknaap. Aanvankelijk lijkt het op een soort georganiseerde reeks straatrellen zoals thans die van de “Gele Hesjes” in Frankrijk.[60] Er wordt flink wat vernield in het publieke domein. Regeringsfunctionarissen worden gehoond, bedreigd en durven de straten niet meer op. Men noemt deze fase “de beeldenstorm” die vanuit Vlaanderen uitwaaiert over heel Brabant en dan dóórraast over de grote rivieren, Holland in. Calvinisten organiseren deze rellen. Vanaf 1566. Maar dan reageert de centrale regering. In Brussel. Zij pakt flink door met politioneel geweld. Dan loopt de boel ernstig uit de hand uitmondend in een geregelde heuse oorlog die aan beide kanten – aan die van de koninklijke regering en die van de burgeropstandelingen – klau-

wen met geld kost. De Lage Landen moeten een beroepsleger werven. Ze moeten een strategische reserve formeren op verschillende garnizoensplaatsen, bestaande uit vrijwilligers, burgerwachten en stadsmilities, aangevuld met vuurwapenspecialisten. De kosten stijgen onpeilbaar.

De steden en de gewesten kunnen dat niet met leningen delgen. Wat moeten ze immers tot onderpand aanbieden ter zekerheidsstelling, als de koning alles in beslag neemt? Er moeten fondsen komen waar de koning niet kan aankomen, Philips II. Om dat geld te verdienen moeten de Lage Landen nieuwe bronnen van inkomsten aanboren en hun handelsvaarten verleggen. Naar het Verre Oosten, onder meer. En nu komen de concessies krachtens het Verdrag van Tordesillas waarachtig tóch in beeld. Want alleen de specerijenhandel kan op korte termijn zó lucratief zijn.

Uit het Verre Oosten komen ook nog wel andere begerenswaardige luxe artikelen. Maar daar is de afzetmarkt in centraal Europa niet breed genoeg voor om daar veel winsten van te verwachten op korte termijn. En die verwachting moet realistisch zijn, willen de grotere banken overgaan tot leningen op obligatiebasis met de steden. En de steden, die zullen in Holland, Zeeland, Groningen en Friesland die leningen moeten durven aangaan. De handelssteden, die ook stapelplaatsen zijn met een traditioneel erkend stapelrecht. Amsterdam, Dordrecht, Delft, Vlaardingen, Schiedam en Vlissingen, die vooral. Er is een politiek actieve man die inziet dat dáár de centen te krijgen zijn om de oorlog voordelig te beëindigen, de oorlog met het koninkrijk Spanje, middels een suffisante wapenstilstand. Spanje raakt ook uitgeput. Zijn middelen zijn óók eindig. Sluit dat Spanje zo'n bestand, dan erkent het de tegenstander als nieuwe soevereine entiteit. Als een territoriale staat. Die verdragen kan sluiten. En koloniseren. Dan moet die staat éérst in dat Verre Oosten kunnen doordringen. En wel op volkerenrechtelijk rechtmatige wijze. Dat betekent in 1590 nog altijd: met erkenning van de demarcatielijnen in de mondiale jurisdictiesferen zoals krachtens het Verdrag van Tordesillas, dat al herhaaldelijk geamendeerd is en van nieuwe uitvoeringsarrangementen voorzien is, gedefinieerd.

Die nieuwe staat, die moet niet *beginnen* met een totale miskenning of ondermijning van het gangbare volkerenrecht tussen christelijke staten. Dat ziet die nieuwe staatsman héél goed in. Hij moet dat volkerenrecht, zoals het is, *aanvaarden*. Hij moet er maximale lippendienst aan bewijzen. Later, véél later, kan hij wellicht hier en daar wat wijzigingen in dat recht erdoor drukken. Dat ziet hij dán wel, als hij tijd van leven heeft. Deze politieke nieuwkomer is raadpensionaris van de dynamische stad Rotterdam. Die havenplaats hééft het helemaal. Die pensionaris óók. Zijn naam is: Johan van Oldenbarneveldt. Hij gaat het maken. Tijdelijk.

1.8 De staat van het volkerenrecht

1.8.1 De receptie van het universele Romeinse recht

Er was wel een soort internationaal publiek recht in de zestiende eeuw. Het borduurde voort op de rechtsregels die de Romeinen hadden ontworpen om hun immense Rijk in verstandhouding te laten treden met andere volkeren en naties in het kader van hun voortdurende veroveringen, vooral rondom het Middellandse zeebekken. Het *ius gentium*: letterlijk het recht tussen de volkeren gemeen. Het volkenrecht of volkerenrecht. Het scheen spontaan te ontstaan vanuit de omgang van de Romeinen met andere volkeren. De omgang vloeide vooral voort uit de expansie van de handelsbetrekkingen die de Romeinen op touw zetten, mét hun territoriale veroveringsdrang. Er was in ieder geval géén centrale rechtsstellende autoriteit bij. Het was een resultaat van geven en nemen, vooral bij wapenstilstanden of capitulaties, waarin een ander volk erkende dat het geheel of gedeeltelijk was overwonnen. Het wemelde dus van de compromissen, dus van inconsistenties, toevalligheden, tijdelijke afspraken bij gebrek aan beter. Grote principes waren er niet veel bij. Wel veel pragmatische erkenningen. De handhaving ervan was daarom ook vaak een toevalligheid. Een systematisch geheel vanuit universele rechtsbeginsel kon het niet zijn. Waren er troepen met doorzettingsmacht, dan werd doorgedrukt en anders niet. Veel dogmatiek kwam er niet bij kijken. Het was een catalogus van frequenties die volkeren onderling plachten na te leven als ze erachter kwamen dat hun rechtssystemen intern nogal verschilden van elkaar. Ze dreven dan tóch handel onderling en trachtten die verschillen zoveel mogelijk te reduceren of ervan te abstraheren. Dat was praktisch. Aan afspraken moest je je houden, want anders hadden ze geen zin. Beloften bonden, om dezelfde reden.

Die frequenties kon men samenvatten als principes, maar die waren niet rechts normatief van strekking. Het waren feitelijke verwachtingspatronen ("zo zijn onze gewoonten") die ook heel best anders hadden kunnen uitvallen. In zoverre was dat *ius gentium* ook feitelijk beschrijvend van aard. Er wáren nu eenmaal Romeinen en niet-Romeinen. Het was een grof onderscheid. Nationaliteiten bestonden nog niet, want er waren geen territoriaal georganiseerde rechtsorganisaties met nationaliteitswetten die regelden wie deelde in een bepaalde nationaliteit en op welke onderscheidende grondslag. De Romeinen kenden wel de erkenning van een staatsburgerschap. Maar dat was toch iets anders. Dat kwam neer op de vaststelling dat die-of-die deel kon nemen aan het gangbare staatkundig leven in een gebied waarin Romeinse instellingen openbare taken uitoe-

fenden. Een rangorde van rechtsbronnen was er niet. De bronnen konden wel opgesomd worden als van universelere en minder universele aard, méér of minder volkeren verbindend of gemeen, maar dat was het dan wel. De eerste konden gerubriceerd worden als zó vanzelfsprekend dat zij alle volkeren schenen te binden. Ze werkten *erga omnes*. Andere stomweg niet. Het was een kwestie van cultuur en taligheid, óók dat nog. En die beide factoren differentieerden nogal naar de plaats waar men zich bevond. De eerste waren dwingender dan de tweede. Die lagen vaak in geijkte formules vast als men deelde in dezelfde taligheid en een identiek cultuurmassief. Veel stelde het systeem aldus niet voor, maar toch wel dat men zich aan verdragen – al of niet in geschreven vorm – moest houden, dat ook in de tijden van gewapende conflicten bepaalde humanitaire minima bleven gelden, dat oorlogen beëindigd konden worden door capitulaties en dat daarin bepaalde varianten bestonden. Wat een wapenstilstand inhield, wat een diplomatieke vertegenwoordiger was en hoe zijn geloofsbrieven moesten luiden.

1.8.2 De Codex Justiniani als basis

Dat soort regels was uiteindelijk vastgelegd, becommentarieerd en van verdere afleidingen voorzien voor concreter gebruik, zoals Justinianus tussen 526 en 533 had laten doen. En die systematiseringen hadden zekere rechts normatieve dimensies gekregen omdat ze patronen behelsden waarvan de gebruikers van deze codices vonden dat de mensen ze hoorden te volgen en dat ze rechtvaardigingen moesten aanvoeren om dat na te laten.

Justinianus

De codex Iustinianus werd in de Middeleeuwen tot aan het midden van de zestiende eeuw gebruikt als centrale rechtsbron voor heel westelijk Europa. Dat deden de universitaire rechtsgeleerden vooral omdat het Romeinse recht als superieur recht gold, als “beter” recht. Het had een universele legitimatie. Het was waardevoller omdat de Romeinse Keizers het kennelijk bezigden. En dat was weer zo, omdat anders Justinianus het niet tot zijn codex had toegelaten. Receptie van Romeins recht, door een keizer bevestigd, was per definitie iets goeds. Waarom, dat

was niet erg duidelijk. Het was een axiomatische vooronderstelling. Daartegen is het kwalijk vechten. Dat is in het recht vaak zo. In Nederland is bijna axiomatisch door de rechtswereld aanvaard, dat rechtsregels die de Verenigde Naties goedkeuren *superieur* zijn aan welk nationaal recht óók. En zeker als dat nationale recht het *Nederlandse* is. Daarom zal een rechter bijna altijd VN-recht laten voorgaan bij een conflict tussen Nederlands recht en VN-recht. Dat VN-recht de resultante kan zijn van eindeloze onderhandelingen waarbij de diplomaten, doodvermoeid, uiteindelijk maar innerlijk tegenstrijdige compromissen hebben aanvaard, of waarbij iedere substantiële expertise ontbreekt bij de onderhandelaars, dat schijnt niet te tellen. VN-recht is per definitie het manna des hemels. In Nederland, dan.

Die beheptheid kun je signaleren bij rechters, die achter hun vodden worden gezeten door pressiegroepen die als non-gouvernementele organisaties ook bij de onderhandelingen de juristen, die de eindtekst moeten redigeren, flink onder publicitaire druk zetten. Meestal onder de emotie van een politiek dominant tijdgevoelen, dat later voor bezadigder generaties (in dat opzicht althans) bijna onbegrijpelijk en oninvoelbaar is. Bij de acceptatie van de Volkenbond in 1919 is deze eigenaardige interpretatie- en toepassingsbereidwilligheid onder de Nederlandse rechters ingeslopen. Na 1945, nadat de Verenigde Naties gingen gelden als een soort supranationale wetgever (wat zij oorspronkelijk niet waren en ook niet kunnen zijn) is die benaderingswijze alleen maar virulenter geworden. Dat de Verenigde Naties in bepaalde opzichten alleen maar functioneren als een supranationale samenzwering tegen westerse staten die wél bepaalde rechtsstatelijke minima op het eerste gezicht kunnen onderhouden, tijdig tot gelding weten te brengen en rekenen met langere termijneffecten als ze dat niet doen, mag eigenlijk in Nederland nooit vastgesteld worden in het kader van verdragstoepassingen, zeker niet binnen de rechtspraak. Wie dat doet wordt een juridisch *pario*, om met F. Jacobse van de Haagsche Tegenpartij te spreken, die eigenlijk in blijvende quarantaine moet.

1.8.3 De denaturering van het Romeinse recht

Zo was het in de middeleeuwen met het Romeinse recht. De universitaire juristen gaven aan de regelingen uit Justinianus' codex vervolgens interpretaties en toepassingen die helemaal losgezongen waren van de oorspronkelijke bedoelingen van degene die de regel had gesteld – zo die bedoeling nog kenbaar was. In rechtshistorische interpretatie waren de middeleeuwse commentatoren of glossatoren niet echt sterk[61]. Ze interpreteerden die oude rechtsregels naar de behoeften van hun eigen tijd bij casus, rechtsgevallen, waarbij de Romeinen zich helemaal nooit iets hadden kunnen voorstellen. Dat aldus verrekte, vaak misverstane en anachro-

nistisch toegepaste en gedenatureerde Romeins-middeleeuwse recht ging nu gelden als het natuurlijke en vanzelfsprekende *ius commune*. Het recht dat alle naties gemeen moesten hebben: de codex kreeg nu een rechts normatieve betekenis, wat Justinianus eigenlijk niet echt bedoeld had. Justinianus heeft, om maar eens iets te noemen, regels over slaven. Hij zegt niet, dat slaven eigenlijk helemaal niet mogen bestaan. Justinianus heeft zich vermoedelijk die vraag niet eens gesteld. Hij stelt vast dat volkeren slaven houden. Voor hem is dat een natuurverschijnsel in letterlijke zin: een natuurlijk verschijnsel. Daarop gaat hij in verband met dat feitelijk gegeven regels citeren die toepasselijk zijn bij handel in slaven en vrijlating daarvan. Dus zegt de Middeleeuwse glossator: Justinianus leert dat slavernij mag, er is niets mis mee. Het hoort tot het commune recht. Zoals het tuchtigingsrecht van de landheer jegens zijn boeren en hun onderhoudsplichten van heerlijke diensten. Thomas van Aquino becommentarieert vervolgens als moraaltheoloog weer Justinianus op deze punten in scholastieke vraagpunten. Maar hij zegt niets afkeurends over *het feit* dat ridders hun pachters afranselen en dat ze verkocht worden met hun akkers. Hij constateert iets: dat er slaven zijn, dat boeren soms als slaven gehouden worden.

Thomas is de universele moraaltheoloog van de Middeleeuwen. Dus vindt Thomas dat allemaal goed. Anders zou hij wel gezegd hebben dat het feit strijdt met het goddelijk goede (*bonum divinum*). Zover komt Thomas niet. Slavernij is wel zonde. Maar een vergefelijke. Zoals private eigendom, die een gevolg is van de zondeval. Wel is het de slaaf toegestaan uit zijn onvrijheid te vluchten. Laat hij dat na, dan aanvaardt hij zijn onvrijheid. Dat is niet toerekenbaar aan de slavenhouder. Een mens moet voor zichzelf op durven komen, ongeacht zijn levensomstandigheden. Laat hij dat na, dan moet hij de gevolgen dragen. Hij is misschien zielig. Maar dat is een hond die een flinke schop krijgt óók. Het recht rekent niet met zieligheden. Het rekent met wilsbepalingen van vrije mensen. Iedere mens is tenslotte vrij om te willen. Zo heeft God verordend. Wilsvrijheid is essentieel voor het verstaan van Gods Heilsgeschiedenis. Die is wel erg moeilijk te begrijpen in sommige gevallen. Maar ze is kenbaar, verstaanbaar en hanteerbaar, als men zich baseert op de juiste bebronning van het geloof. Daarom rekent het recht alleen vrije mensen tot perfecte rechtssubjecten. Niet met die welke kennelijk in hun onvrijheid berusten. Daarom oordeelt het recht het houden van slaven ook niet onrechtmatig. Onvrijheid hóórt kennelijk bij het aardse bestaan. Justinianus veroordeelt het niet. Paulus aanvaardt het als Romein[62]. En dat komt goed uit. Want zo zit de middeleeuwse maatschappij in elkaar.

1.8.4 De ontwikkeling van het canonieke recht

De katholieke kerk had daarop voortgeborduurd in haar canonieke recht over de plichten van feodale edelen, over hun verhouding tot de kerk, de kerkelijke beambten en de ambtenarij, over de concordaten, de bijeenroepingen van concilies, de pauselijke delegaten en hun missies, de vertegenwoordigingen bij vorstenhoven en de rechtsmachtsverhoudingen met steden, koninkrijken en buiten de Christenheid gelegen hoven, de kerkelijke hiërarchie en de wereldlijke bevoegdheden die daaruit konden voortvloeien, zoals de competentie om belastbare feiten te definiëren en vervolgens de heffingen te fixeren en te innen. Allemaal ook weer ius commune, waar (dus) ook weer niets mis mee is. Het recht van de kerk liet veel over aan het wereldlijke recht dat lokaal bepaald was, meestal niet geschreven of beschreven was en gebaseerd was op gewoonten. Wat de principes waren van een feodale leenverhouding, dat zei het kerkelijk recht wel in abstracto. Maar hoe die principes concreet tussen de leenheer en de vazal werden toegepast, dat moest op lokaal niveau maar uitgepluisd worden, dat deed de kerk niet. Bij een verhouding tussen abt, kloosterling en horige had de kerk meer expertise. Maar ook niet volledig. Ze overzag alle differentiaties niet. Dat kon ze ook niet. Dat wist ze best. Dat hing te veel af van die plaatselijke omstandigheden, de tradities, de economische verhoudingen, de geografische ligging van een bepaald gewest. Dat moest de adel maar uitpluizen, eventueel met gezeten burgerij uit steden of vrijhoven. De geestelijkheid was er altijd bij om relaas te houden, schrijvenderwijs. Die gaf dat door aan de deken van het bisschoppelijk rechtsgebied, de deken gaf dat door aan de aartsdiaken, die gaf het door aan de vicaris-generaal administrator van de bisschop en die noteerde dan wel weer of de kerk in deze relazen activiteiten kon onderkennen die voor de kerk belastbaar waren. Tenminste, de klerken van de bisschop, die doorgaans een bastaard was van een adellijk heer. Die meestal met veel moeite zijn eigen naam kon krassen.

Daar was de kerk als *multinational* heel vaardig in. Een grensoverschrijdende, boven-volkeren-uitgaande (dus: supranationale) rechtsorganisatie – als de kerk – ontwerpt altijd fiscale rechtsregels, die wereldlijke heersers ook gaan gebruiken om aan inkomsten te blijven komen. Die uiteindelijk een bepaalde doelbinding krijgen, want de belastingbetaler wil uiteindelijk toch wel weten waarvoor hij nu eindelijk dokt. Voor eeuwige zaligheid bij een processie-met-aflaat, voor een grintweg of voor een dijkage die droge voeten borgt, dan wel voor een artesische put. Dan wel voor militaire bescherming via een graaf van de bisschop, want zo'n kerkvorst is vaker militair gouverneur dan wij ons nu kunnen voorstellen. Komen de belastingafdrachten ook bij die doelen terecht? Wordt er niet

te veel afgehouden door tussenpersonen? Gaat dat wel eerlijk? En hééft de ingezetene aan dat doel wat of zou hij dat op den duur kunnen hebben? Dat zijn vragen die aan de orde zijn als de steden zich met de afdrachten van de belastingen gaan bezighouden. Kopen ze er iets voor? Die vraag durven zij wel aan de vorst te stellen. De burger in zijn eentje niet, de boer al helemaal niet. In de veertiende eeuw zijn dat soort systemen wel betrekkelijk onkritisch ook op interstatelijk niveau doorontwikkeld. Volgens frequenties die uiteindelijk rechtsprincipes worden in normatieve zin. Die dóórontwikkeling geschiedt dan in aanvulling op het canonieke recht dat weer voortborduurt op het Romeinse. Dat biedt de humuslaag voor het evoluerend volkerenrecht.

1.8.5 Het imperfecte zestiende -eeuwse volkerenrecht

Staten als territoriale rechtsorganisaties ontwikkelen daarnaar onderling analogieën. Daarmee waren ze volop bezig in de zestiende eeuw. Dat leverde een soort van imperfect volkerenrecht op[63]. Over oorlog als toestand, vrede als wenselijkheid en of een staat wellicht ook neutraal kon zijn bij de oorlogvoering van anderen. In 870 komen bijvoorbeeld vorstelijke gedelegeerden bijeen in Meerssen om de neutraliteit van de Maasvallei vast te stellen rondom de linker bedding van deze regenrivier omdat allerlei legers daar doorheen plegen te trekken. Er is dan veel oorlogsonrust, omdat het Rijk van Karel de Grote uiteen aan het vallen is in het Westerse Rijk, het Middenrijk en het Oostelijke Rijk of Oostenrijk. Die elkaar onderling militairement de dampen aandoen, daarbij voort marcherend over die bedding. Die de drie soevereine koningen of vorsten op gelijke voet claimen, stroomafwaarts in ieder geval. Een internationale transportader die voor de Europese gemeenschap onder één regiem moet vallen. Wie zal de taak toevallen om de *neutraliteit* van die waterweg met die bedding voor alle belanghebbenden te borgen? De evenredige onzijdigheid dus, van deze toegangsweg tussen wouden, kloven en beekdalen? Dat moet een onpartijdige autoriteit zijn die geen dynastieke belangen nastreeft. Het wordt de bisschop van Luik. Die moet celibatair leven, volgens het boekje, dus die kijkt niet om naar bloedverwantschappelijk erfopvolgers – dat is het idee. Die moet middelen, gelegenheden en personeel krijgen om die neutraliteit te waarborgen aan alle legerscharen ongeacht hun militaire oogmerken. Daarover moet supervisie uitgeoefend worden, ook bisschoppen zijn corrupt en hebben hun voorkeuren, dus geregeld moet worden hoe die bisschop aan zijn fortificaties, garnizoenen en onderbevelhebbers komt, waar hij daartoe belasting mag heffen en waar hij verantwoording aflegt. Dat is volkerenrecht. Daarin komen principes in evolutie die verdere verfijning behoeven. Een model voor ander volkerenrecht, dat afgestemd is

op eventuele koloniale expansie van staten en dat daarvoor weer andere regels moet ontwikkelen. Het Verdrag van Tordesillas komt uit dergelijke behoeften voort, altijd op grond van aan het recht exogene oorzaken. Zoals de vaststelling, ineens, dat buiten Europa nog een onbekende wereld te ontdekken is, die verdeling met doelbestemmingen behoeft. Deze regels vooronderstellen dat men omschrijft wat een "staat" eigenlijk is, wat soevereiniteit betekent en hoe een staat gebied verwerft of kwijtraakt. En hoe een "staat" toetreedt tot de gemeenschap van volkeren en hoe die staat die andere volkeren moet tegemoet treden, vooral als ze buiten de Christenheid vallen -– maakt dat nog verschil? Kan een organisatie een "staat" zijn met soevereiniteitsstrevingen als er geen vorst aan het hoofd staat van die verzameling personen? Hoe maakt die staat dan, als het antwoord bevestigend is, zijn strevingen, vervat in zijn buitenlandse politiek kenbaar? Hoe verklaart die verzameling dan oorlog en aanvaardt zij vrede? Hoe verwerft zij gebied? Dat zijn de vragen waarmee genoemde Van Oldenbarneveldt krijgt te maken als hij zich naar voren gewerkt heeft als een soort eerste minister van een defensie-alliantie die zichzelf "De Republiek der Zeven Vereenigde Provinciën" blijkt te noemen. Die club schijnt geen staatshoofd te willen, zeker niet met een kroon op het hoofd, en bij toerbeurt verenigingsleden aan te willen wijzen die de club vertegenwoordigen bij onderhandelingen met andere staten. Die club heeft vèr gaande aspiraties bij de exploitering van de aarde buiten het Europese continent. Die club voert inmiddels oorlog – en wat voor een – met een van de gevestigde soevereine mogendheden van de eerste rang. Spanje, moet je nagaan. Hoe durven ze? De club heeft het hoog in de bol en kán dat nu allemaal zomaar? De zittende staatshoofden denken dat dat niet kan, dat aldus het einde zoek is en omdat niemand precies weet wat het *ius gentium* op dit punt inhoudt, zou het het beste zijn als dat volkerenrecht dit alles eenvoudig weg verbiedt. Bij Iustinianus is er stellig wel een aanknopingspunt te vinden. Er is vast een expert die dat wel wil bevestigen. Dat willen experts altijd. Daar zijn ze als het ware voor.

1.9 De voortplanting des geloofs

1.9.1 Christenen en heidenen

Dat zestiende -eeuwse volkerenrecht maakte een fundamenteel onderscheid tussen volken, deelhebbend aan de Christenheid en de volken daarbuiten. Op die laatsten -– over de samenstelling en de omvang waarvan men geen idee had – was ander recht toepasselijk dan op de eersten. De *pays Chrétiens* deelden in een ander internationaal rechtsmassief dan de *pays hors de chrétienité*. Dat laatste was identiek aan de *monde Chré-*

tien, de verzameling christenen: zij die rechtmatig gedoopt waren ongeacht hun kerkelijke praxis – en dus ook ongeacht of ze kennis droegen van de geloofsleer en deelden in de christelijke religie of theologische dogmatiek die dat met zich meebracht. Bedenk: de westerse middeleeuwer kon doorgaans niet lezen en schrijven. Van de geloofsleer wist hij doorgaans niets af. Maar wél van de bijbehorende rituelen. En van de sacramentele gevolgen die deze konden hebben voor het zielenheil. Het heil, bestaande in de eeuwige aanschouwing Gods, die in essentie de mens naar Zijn beeld en gelijkenis had geschapen. Dat Heil bestónd. Dat Heil had substantie. Het was een goed, dat door de kerk ter beschikking werd gesteld. Aan hen die in dat Heil geloofden op rechtsgeldige wijze. Ottomanen, Muzelmannen, Moren of Turken deden dat niet, dat wist iedereen. Die vielen dus buiten het christelijk rechtsmassief, dat derhalve een duidelijk personalistische definitie bezat. Het was geen territoriaal begrip: de gedoopte christen was er lidmaat van en nam de rechtsregelingen eruit mede waar hij ging. De doop was het eeuwigdurend kenmerk van dat lidmaatschap. De doop moest geldig zijn en die geldigheid erkend. Daar zat hem in deze eeuw de kneep. Die maakte de verzameling geldige gelovigen, de ware Christenen, weer wat onzeker, want, helaas, door de reformatie kwamen meerdere dopen in zwang, met uiteenlopende ritualist eken en verschillende geldigheid bereiken.

1.9.2 De *UNA Sancta* teloor

In het Verdrag van Tordesillas was het allemaal nog simpel geweest: er was maar één doop, de rooms-katholieke, en het formulier daarvan met de ritualistiek, de daarvoor vereiste bevoegde beambte en het daarvoor vereiste bewijs waren universeel eenduidig. Ten minste: in de beschaafde wereld, dus westelijk Europa. De katholieke kerk was immers één en ondeelbaar geweest. De *UNA Sancta*, waarnaar de Paus steeds weer kon verwijzen. Die bestond niet meer. Maar dat was nog lang niet ingedaald. Zelfs niet in de protestantse landen. Die zagen wel dat er iets in de interstatelijke betrekkingen fundamenteel veranderd was. Maar in welk opzicht precies en hoe dat zou uitpakken, dat was niet aanstonds duidelijk. Daarvoor zat de *UNA Sancta*-idee er toch te zwaar ingeramd. Dat had de katholieke kerk dan toch in onafgebroken westerse missionering weten te bereiken. Europa zonder het oppergezag van de Paus? Zonder opperhoofd der Christenheid? Het was zo. Maar hoe, in vredesnaam, zou dat gaan? Wie zou koningen zalven, arbitrages tussen vorsten beslechten, legers zegenen en Heil borgen aan wie welgevallig leefde? Het Verdrag van Tordesillas rekende nog niet met dat soort vragen. Daarom was het, achteraf, eigenlijk niet voorstelbaar te simpel. Het Verdrag dat de wereld

in twee jurisdictiesferen verdeelde kende twee personele doelgroepen: de christelijk gedoopten en zij die dat merkteken niet ontvangen hadden. Die laatsten waren ongelovigen en daarin moest het geloof nu worden geplant. Het christelijke geloof dat door alle gedoopten beleden werd. Daarvoor gunde de kerk Portugal en Spanje immers hun extraterritoriale jurisdictie.

1.9.3 Personele en territoriale jurisdictiesferen

Hier kwamen dus twee uitgangspunten merkwaardig bij elkaar: de idee van een *territoriaal* georganiseerd koninkrijk dat geografisch beperkt was en de idee van een *personeel* georganiseerd geloofsmassief. Het ligt dus voor de hand dat het koninkrijk het territorialiteitsbeginsel aanvaardt als rechtvaardiging voor zijn soevereiniteitsaanspraak en de Heilige Kerk het *personaliteitsbeginse*l. Zie hierboven I.3. Want de belijdende en dus strijdende kerk was samengesteld uit gedoopte gelovigen, dat bleek uit het credo van Nicea[64] heel duidelijk. Deze positiefrechtelijke tweedeling was dus afhankelijk van een moraaltheologisch onderscheid binnen de kerk, dat overigens de kracht van een natuurlijke evidentie had. De hanteerders ervan zagen niet dat ze aldus een *religieus* verschil introduceerden in een volkerenrechtelijk jurisdictioneel systeem voor de hele wereld, geen oceaan of continent uitgezonderd. En omdat het zo verankerd was in het collectieve rechtsbewustzijn, gingen alle Europese juristen die het *ius gentium* als zelfstandig systeem verder gingen bestuderen, rechtvaardigen en onderwijzen dat religieuze verschil, dat de wereldbevolking in tweeën splitste, zelf ook automatisch ten grondslag leggen aan *hun* dogmatische *juridische* inzichten, vóór de westerse kerkscheuring door de reformatie en nadien. De tweedeling ging het hele volkerenrecht beheersen tot na 1945 als een vloedgolf van dekolonisatie-drama's de gedesoriënteerde wereld teistert. De westerse wereld vermag niets, omdat het aan zichzelf *autogenocide* heeft voltrokken door twee wereldoorlogen. Dat ziet het westerse rechtsmassief natuurlijk niet meteen in. Daar heeft het een halve eeuw voor nodig.

1.10 Het concilie van Trente

1.10.1 De Kerk als een vereniging van naties

Het concilie van Trente, al vaker hier besproken[65], deed het ook. Het was de laatste keer dat de rooms-katholieke kerk nog de status kon claimen dat zij de westerse Christenheid vertegenwoordigde als één religieus en moraaltheologisch massief. De protestanten werden dus ook opgeroepen zich op de vergadering te doen vertegenwoordigen, zelfs naar de denominatie van hun afsplitsing. Karel V, nog altijd in de hoop dat hij de eenheid van die Christenheid zou kunnen sauveren door compromis-

sen, had erop aangedrongen. Hij had zelfs vrijgeleiden in het vooruitzicht gesteld. Door de draaikonterij van Paulus III en zijn Heilige Stoel kwam er niets van terecht. De kerk, of liever de Romeinse Curie, het Pauselijke regeringsapparaat, aanvaardde de scheuring als onontkoombaar. Zij zocht naar een defensieve restauratie van haar ambtelijk apparaat, vooral door uniformering van de sacramenten en de geloofsleer daaromtrent, de disciplinering van haar clerus en kloosterlingen, de terugdringing van de corruptie bij de gewijde topambtenaren (maar veel zelfreinigend vermogen bracht ze niet op), de herdefiniëring van haar bureaucratische hiërarchie en de uitwerking van de verhouding tussen christelijke en niet-christelijke volkeren en naties. Ze reformeerde zichzelf. Maar aan de wereld daarbuiten wijdde ze niet veel aandacht. Die was er, die buitenwereld. Zelf was ze voortaan een bolwerk. Ze loste schoten op die buitenwereld. Ze liet geen bruggen neer. Dat was nu juist wel de gedachte achter het Tordesillassysteem: een brug slaan naar de heidenen. Daarom kon de kerk met dat systeem eigenlijk niet meer zo goed uit de voeten. Opdoeken ervan, dat ging niet. De Paus had het opgezet. Die kon daarop niet terugkomen. Onfeilbaarheid van de Paus was nog niet dogmatisch gedefinieerd, maar in de scharlaken wereld van het Vaticaan bestond het wel als een positief leerstellig uitgangspunt. Voorlopig leunde de curie achterover: eens kijken wat er van het systeem nog terecht kwam. Het kon vriezen en het kon dooien. Dat kan het altijd. Dat hoort kennelijk óók bij de Heilsleer.

Het concilie van Trente

1.10.2 De Kerk geen vereniging van naties

Maar de Kerk kon de breedheid niet opbrengen om de naties, die aan het ontstaan waren, te verenigen. Een Verenigde Naties wilde ze niet worden – al had dat in dit stadium nog wel gekund, want een supranationale rechtsorganisatie was ze zeker en haar rechtsstellende autoriteit op dat niveau was nog wel bij de hoven en vorsten ingedaald als uitgangspunt - maar de Paus en zijn Curie konden zich gewoonweg niet op dat universele standpunt plaatsen. Ze hadden te veel geïnvesteerd in hun rancune tegen de protestanten. En ze hadden ook te veel prestige gestopt in de glorificatie van hun ambten en de daarbij behorende uitzonderlijke kwaliteiten, die de personen niet hádden en ook nooit zouden kunnen opbrengen. Neen, een vereniging van naties kon de Kerk niet meer worden. Ze had zich te veel vastgebeten in het dogma dat er nu eenmaal heidenen en christenen waren en zouden moeten zijn, waarmee de heidenen buiten het Heilsplan, de goddelijke dienstregeling voor de teloorgang van het aardse, stonden.

Voor de laatste doelgroep - want de kerk bléef wereldomspannende pretenties koesteren - kwam er een apart departement voor de voortplanting van het geloof. De veelbesproken en ook wel roemruchte *Congregatio* – oorspronkelijk Dicasterium – *de Propaganda Fide*.[66] Roemrucht, omdat Rijksminister Goebbels later zijn *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda* min of meer op dezelfde leest en methodes trachtte te schoeien. Als Rijnlands katholiek was Goebbels met haar methodologie min of meer bekend. Hij bewonderde de Kerk als rechtsorganisatie hogelijk. Toch placht de hinkende ideoloog zijn katten anders te geselen. Dat kan men de Kerk niet verwijten, al kan men haar heel wat aanwrijven. Het werkgebied van de congregatie werd omschreven, uiteraard, in de termen van het Verdrag van Tordesillas. De doelgroep had overduidelijk bijzondere zorg nodig en aparte beambten, ambtenaren en functionarissen, die, dat sprak vanzelf, een goede verstandhouding moesten blijven houden met de katholieke majesteiten die de voortplanting van het geloof letterlijk in die buitengewesten als staatstaak moesten ondernemen[67]. De beambten die de kerk daartoe aan hen ter beschikking stelden moesten een bepaalde beschermde status hebben. Een officiële bediening kon hen niet worden ontzegd, en bij de uitoefening van hun bediening behoorden de militaire en politiële machten hen te ondersteunen. Dat werd, in overleg met dat departement, weer nader geregeld in uitvoeringsovereenkomsten waarbij dat departement vaak het voortouw nam, want dat wist immers als apparaat met ervaringsdeskundigheden, wat die beambten in het veld behoefden.

1.10.3 De Republiek missiegebied: de Missio Hollandica

Het is een eigenaardig idee te beseffen dat het eerste missiegebied, waarbinnen dat departement zich moest doen gelden, diplomatiek en operationeel, het territoir was van de zeven opstandige staatjes, de Zeven Provinciën: Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland, Friesland, Groningen en Overijssel met wat rauwdouwers in de ommelanden die tussen Groningen en het landschap Drenthe verspreid waren[68]. Deze zeven gewesten waren verenigd, nog steeds in een soort defensie-alliantie, die allengs wat meer uitgebouwd werd tot een parastataal apparaat. Een bureaucratie die veel staatstrekken kreeg, maar weigerde één samenhangende staat te worden. Wat deze staatjes verenigde, was dat ze niets wilden weten van hun wettige en rechtmatige soeverein, koning Philips II van Spanje. Zoals ze éérst waren verenigd onder Keizer Karel V, waarvan ze wél hadden willen weten, zij het niet steeds en steeds met mate. Karel V was daarvan door zijn raadsheren op de hoogte gesteld. Hij had dus ook niet gevergd dat deze staatjes steeds van hem moesten willen weten. Zijn tijd kwam nog wel. Maar Philips had zich daar niet bij willen neerleggen. Dus hadden deze staatjes hem verlaten. Hij kon barsten, hadden ze besloten[69]. Dan maar geen koning als staatshoofd. Dat was uiteindelijk dan maar hun standpunt geworden, al hadden ze daar nooit echt op aangestuurd.

Het was en bleef een revolutionair novum. Een verzetsbeweging die rechtspersoonlijkheid claimde om rechtmatige en verdragsmatige soevereiniteitsaanspraken van een gezalfde koning te ondermijnen, te ontkennen, en nietig te doen verklaren door de volkerengemeenschap. Een samenwerkingsverband dat zeker geen bevolkingsmassief representeerde, dat bijvoorbeeld één algemene beschaafde taal erkende, of één overkoepelende recht stellende autoriteit, zoals een wetgevende vergadering of een hoogste rechtscollege. Mijnheer Haitsma uit Groningen kon echt mijnheer Hulluman uit de Amsterdamse grachtengordel maar met moeite verstaan en de rechtsregelingen waarover en op basis waarvan zij wilden handelscorresponderen waren bepaald niet identiek inwisselbaar. Daar was steeds weer een vertaalslag bij noodzakelijk, al trok de Amsterdammer koopman doorgaans aan het laatste eind. Er was vrijwel geen nationale eenheid. Het samenwerkingsverband vond dat geen doel. En óók geen uitvoeringsmodus, niet als zelfstandig staatkundig bindmiddel. En zeker niet als fermentatiepunt, omdat eenheid de samenwerking toch zou vergemakkelijken. En naar buiten een indruk van sterkte zou maken. Een defensie-associatie die daarop ook helemaal niet uit was. De West-Europese mogendheden bleven het lastig vinden. Moesten zij eigenlijk met zulk verband wel te doen willen hebben? Zouden zij hun eigen existentie daarmee niet ondermijnen? Waren hun soevereinen niet alle aangesteld bij de gratie van juist

die God die de revolutionaire moeraszompers uit de lage Landen stelselmatig schenen te tarten en zelfs te ontkennen, zich baserend op een bijzonder verzetsrecht tegen tirannen, dat weer een héél ander soort van God hen gegund zou hebben? Voor van Oldenbarneveldt was het nu een puur gelukje dat de Franse koning bereid was zich met Beëlzebub te verenigen als hij daarmee de Habsburgse Lucifers koning Philips en rooms keizer Ferdinand maar de dampen aan kon doen.

De Habsburgse suprematie moest, koste wat het kosten mocht, ondermijnd worden. Ja, de Franse monarchie was bereid die illegale staat aan de Noordzee te erkennen. Ja, zij was bereid er verdragen mee te sluiten. Ja, zij was bereid een diplomaat vanwege die illegalen te ontvangen. Als zij de handelsreiziger maar géén "excellentie" hoefde te noemen. Dat was nog een brug te ver[70]. En ja, zij wil wel een gezant sturen. Nog geen ambassadeur, want dan gaan de poldergasten achter hun zeedijken zich wat inbeelden. De gezant, dat moge duidelijk zijn, zal geen hoge adellijke rang hebben[71]. En ja, als deze boerenkinkels een koloniale politiek willen inzetten, waar Spanje echt veel last gaat hebben, wel, dan juicht de Franse koning dat bijzonder toe. Hij houdt van moeilijkheden. Bij anderen, natuurlijk.

1.10.4 Het probleem van de soevereiniteit van de Republiek

Ieder van de gewesten claimde een eigen eigensoortige soevereiniteit, ook wel *opperichheyd*[72] genaamd, waar ze allerlei bevoegdheden onder plachten te camoufleren die elders ongekend en ongehoord waren. Bijvoorbeeld op het gebied der waterstaatkunde en het polderbeheer. *Bijvoorbeeld* om te onteigenen zonder behoorlijke schadeloosstelling, terwijl een droogmaking van een binnenmeer gaande was. Als die droogmaking het vergde, konden bovenbazen percelen stomweg afpakken van particulieren om een dijklichaam goed te kunnen verankeren en door te trekken. Roof dus. Zonder wettelijke of rechtsgrondslag. Bij de droogmakingen in noordelijk Holland draaiden regenten hun hand er niet voor om. Het was nodig, voor de waterstaat. Dus moest het kunnen zonder juridisch gezeur. De provincie had bij octrooi aan de deelnemers in de droogmaking impliciet die bevoegdheid gegeven, want anders kon die poldering nooit slagen. Waar de provincie die bevoegdheid vandaan haalde moest je niet vragen. Uit haar "opperigheyt" of "opperichheyd" natuurlijk![73] Gereglementeerde machtsusurpatie. Bij het defensiewezen, voor de aanleg van fortificaties, gold iets dergelijks evenzeer. De gewone burger kon het beter niet bestrijden, want het recht stond niet aan zijn kant. In zoverre was de Republiek echt wel een bananencommercie.

"Oppermacht", wellicht is dat het beste woord. De macht om de rechtsorde te definiëren en af te dwingen, binnenlands en eventueel

buitenlands. Wáár die macht begon, waar die eindigde en wat het doel ervan was en de rechtsgrond, daar moest je verder niet naar vragen. De oppermacht bleef bij Van Oldenbarneveldt het best verder ongedefinieerd, dan kreeg men onderling ook geen ruzie. Het begrip was een *definiendum.* Een begrip dat beter ongedefinieerd kon blijven, dan functioneerde dat het best. Binnen die defensie-alliantie, dan, want het buitenland begreep er verder niet veel van. De Lage Landers trouwens helaas doorgaans óók niet. Christelijk was die alliantie wél, wat dat ook mocht betekenen, een staatskerk had ze niet, geen denken aan, en katholieken waren illegalen maar werden ruimhartig gedoogd zolang ze maar geen sporreling maakten in de openbare ruimten. Met de Heilige Stoel, hardnekkig het "Hof van Rome" genaamd, wilde deze alliantie of unie geen officiële diplomatieke betrekkingen onderhouden. Maar geheime verstandhoudingen waren weer wel mogelijk en ze werden, lekten ze uit, ook niet ontkend. Katholieken mochten rechtmatig verblijf blijven houden, ze mochten beroepen, bedrijven en neringen uitoefenen als alle onderdanen in de unie, maar ambtenaren mochten ze niet zijn. Beambten weer wel, als ze dan maar geen publieke aanstelling kregen. Dat wil zeggen: als ze dan maar niet uit enige openbare kas werden gesalarieerd. Wat ze nu verder precies wél en niet mochten, verschilde per stad en gewest en dat kon ook weer per jaar veranderen, dat maakte eigenlijk ook weer niet uit. Het departement te Rome had er de handen vol aan. Zo lastig als die *missio hollandica* waren de andere missiegebieden gelukkig weer niet. Dáár waren katholieke overheden die het er niet om te doen was de Heilige Stoel dwars te zitten, tenminste niet systematisch. Daarom trof het ongelukkig dat nu juist de wereldlijke overheid van die *missio hollandica* van plan scheen om te gaan koloniseren in de gebieden die deze Stoel had overgelaten of opgedragen aan de katholieke majesteiten van Portugal en Spanje. Krachtens dat Verdrag van Tordesillas. Was die unie soms van plan dat verdrag te negéren? Opzeggen, dat kon die unie het verdrag niet. Partij was het nooit geweest. Kortom: wat wilden die lage Landers nu eigenlijk?

1.10.5 De Republiek als volkerenrechtelijke entiteit

De Republiek heeft in haar externe, interstatelijk verkeer, er steeds op gestaan dat zij als één staat werd beschouwd. Intern zag zij zich als een bond van staten of een confederatie, die eigenlijk alleen maar de gezamenlijke defensie en buitenlandse politiek hadden uitbesteed aan een hoger orgaan, de Staten-Generaal. Dat maakte het voor het buitenland allemaal heel erg ingewikkeld. Maar de Staten-Generaal stónden beslist op deze constructie. Naar buiten Staat, naar binnen een communautair samenwerkingsverband dat zoveel mogelijk beperkt moest worden. Niets

wilden de gewesten delen, of er moest wel een heel erge noodzaak toe bestaan. Daarom kon er ook geen nationale waterstaat ontwikkeld worden, zoals in de Middeleeuwen de abt van Egmond en de bisschop van Utrecht dat samen wel konden in enorme dijkage- en polderprojecten. Dat is, laat er geen twijfel over bestaan, een groot nadeel voor de Republiek geweest. De eerste premier van Nederland, de raadpensionaris van de Staten van Holland, de reeds sub I. 7. genoemde, Van Oldenbarneveldt, vond het best. Over deze uitzonderijke figuur kom ik straks te spreken. Uitvoerig, zoals deze staatsman verdient. Hij heeft over het lot van de Republiek beslist op het moment dat deze pas uit het ei kwam. Bebroed heeft hij dat ei niet. Maar het kuiken heeft hij leren waggelen, azen, fluiten en eten zoeken. Van Oldenbarneveldt was een hoge gemeenteambtenaar van de stad Rotterdam. Hij schoot als een komeet omhoog, toen de Staten-Generaal even in totale verwarring waren, en niet goed wisten of de opstand beëindigd moest worden in een onvoorwaardelijke overgave, een integrale capitulatie na onderhandeling, een aanvraag tot wapenstilstand of een regeringscapitulatie gevolgd door vredesonderhandelingen. Vóór 1588 – het jaar van de totale vernietiging van de Spaanse Armada – wist Van Oldenbarneveldt ook niet precies wat het beste was. Nog nooit eerder in de westerse herinnering waren twee oorlogsvloten – de Engelse en de Spaanse – op deze massale schaal in volle zee slag aangegaan. De Engelsen wonnen door de wendbaarheid van hun schepen, het doeltreffend gebruik van branders - de voorgangers van de torpedo's – en de vérdragende vuurmonden, die baks vurend, steeds in choreografische orkestratie vanuit het vlaggenschip hun salvo's gaven, waarbij de roerganger de massale terugslag door tegenroer kundig compenseerde. De Spaanse vloot werd, mede door een zware westerstorm, de zee uitgeblazen. Het veranderde het strategisch perspectief voor Engeland en Holland ingrijpend. Engeland besloot in te blijven zetten op de zeemacht, toegerust voor oorlogsvoering. Maar Van Oldenbarneveldt taxeerde de situatie voor Holland anders. Nadat Spanjes macht ter zee zo onherroepelijk teloor was gegaan, wist hij, dat een ingewikkelde onderhandeling ter inleiding van een wapenstilstand de aangewezen beleidslijn was. Voor de Hollandse negotie. Spanje was definitief geen grote mogendheid meer in westelijk Europa.

Van Oldenbarneveldt was toen principaal notulant van de vergaderingen van de Staten-Generaal. Ogenschijnlijk een potloodje. Maar in wezen de beslisser, die aan de touwtjes trok. In zekere zin een achterkamertjesfiguur met nietszeggende communiqués van regeringswege. Die wilde niet veel meer dan de handelscommerciële belangen van Holland veiligstellen via de buitenlandse politiek. Verdere aspiraties had hij stomweg niet. Hij had daarom ook niet veel belangstelling voor de interne

economisch relevante infrastructuur van de zeven gewesten in onderling verband. Met een idee dat men de waterstaatsproblemen waaronder de Republiek echt wel leed op bovengewestelijk niveau aan moest pakken, hoefde men bij hem niet aan te komen. Hij was ook niet iemand voor een interregionale planning van grintwegen of straten. En al helemaal niet voor een gemeenschappelijk gezondheidsapparaat. Of een openbare algemene zorg voor het onderwijs door de hele Republiek heen. De Staten-Generaal moesten zich op het buitenlands beleid concentreren. De provinciale staten hadden misschien wel een taak. Maar dat was niet de zorg van een raadpensionaris van de Staten-Generaal. Simon van Slingelandt[74], één van zijn bekwamere opvolgers, zag dat wel. Die zag in deze zorgsegmenten echt wel rijkstaken. Maar toen was het voor een raadpensionaris die zijn hoofd wilde behouden al niet zo verstandig meer om al te veel van zijn gedachtengoed naar buiten te brengen. Wat met zo iemand kon gebeuren was aan het deerlijk lot van Van Oldenbarneveldt wel duidelijk geworden: een gerechtelijke moord was niet uitgesloten.

Johan van Oldenbarneveldt

1.10.6 Leuren met de soevereiniteit

De Staten-Generaal eisten nu dat buitenlandse soevereinen, gezanten, ambassadeurs, delegaten en commissarissen in hun correspondentie en geloofsbrieven nadrukkelijk deden blijken dat ze een “souveraine vergadering” vormden en niet een incidentele samenkomst van diplomaten van de gewesten die zo nu en dan op het hoogste niveau zaken wilden doen. Zij staan erop dat ze worden erkend als “souveraine vergadering van den lande” of “souverain huis”. Extern. Dat is niet voor intern gebruik bedoeld. Die “souverainiteit” is ook voor de Staten-Generaal een stuk glibberige zeep die steeds bij het douchen uit de handen van de bader glipt. Maar ze staan op het protocol dat bij die soevereine waardigheid hoort. Ze willen gerust herrie met een andere mogendheid als die dat niet zondermeer erkent. Ze staan op hun strepen, juist omdat ze innerlijk zwak zijn en eigenlijk niet weten

waar het nu precies héén moet. Zoals mannen, die staan op de eerbewijzen aan hun uniform, ambtelijke rang of geestelijke waardigheid: vaak hebben ze niet veel anders. Ze staan op hun strepen wegens gebrek aan soortelijk gewicht. Ze zijn voortdurend bekommerd niet serieus genomen te worden of om gepasseerd te worden door hun eigen gezanten of gedelegeerden op hun buitenlandse missies. Dat hebben de Staten-Generaal niet meteen gedaan toen ze Philips II afzwoeren. Die zorg, dat ze niet voor "vol" werden aangezien, kwam pas later op. De "Acte van Verlatinghe" is destijds in 1581 als hamerstuk gepasseerd. Ze is afgeraffeld ter vergadering, niemand begreep de zalvende kanselarijtaal vol hooggestemde metaforen. Achteraf zijn de heren zich bewust geworden dat nu niet meer duidelijk was wie hen in de buitenlandse betrekkingen zou moeten representeren. Daarom hebben ze met de "opperighheyt" lopen leuren: het vacuüm dat ontstaan was moest zo spoedig mogelijk gevuld worden. Eerst droegen ze de bevoegdheid op aan de Hertog van Anjou. Dat werd niks. Toen maar aan Elisabeth, de Engelse koningin. Die wou het niet. Maar wel een protectoraatsverhouding. Dat hebben de Staten-Generaal in 1585 dan maar aanvaard onder vernederende voorwaarden. Maar Engeland en de Republiek hébben nu eenmaal geen echte gemeenschappelijke belangen in deze tijd op het stuk van de externe handelspolitiek. Dus komen er conflicten. De Staten-Generaal kopen, tegen duur geld, in 1616 het protectoraat maar af. Ze hebben dan centen verdiend om zich dat te kunnen permitteren, en bovendien hebben Frankrijk en Engeland hen toch geaccepteerd bij een drievoudige alliantie van militair-defensieve aard in 1587 tegen de pretenties van Habsburg[75]. Dat is een ongeëvenaard precedent, waarvan ook Van Oldenbarneveldt de consequenties niet direct beseft heeft. Maar hij buit het later uit, als de Roomse Keizer weer eens een hoge borst op zet in 1605, wanneer deze machthebber de noordelijke Lage Landen op hun nummer zet. De keizer deprecieert de Staten-Generaal als onwettige deserteurs uit een door God geheiligd staatsverband, het Heilig Roomse Rijk. Hij zendt een lage ambtenaar, die de opstandelingen alsnog vaderlijk vermaant de vrede te aanvaarden, die Zijne Keizerlijke Majesteit zich alsnog verwaardigt hen aan te bieden. Zijne Majesteit is niet kinderachtig: zand erover, iedereen kan fouten maken. Maar dan moeten de Staten-Generaal niet langer dwarsliggen. En trachten met de koning van Spanje onderhandelingen te voeren over vrede, dat moeten ze helemáál niet proberen te doen. Dat is niet in overeenstemming met hun volkerenrechtelijke ondergeschiktheid aan Zijne Apostolische Majesteit, aan wie zij tenslotte leenroerig zijn. Hij wil het best nog weleens uitleggen, nogmaals, haatdragend is hij niet, maar als Roomse onderdanen moeten zij hun Rijk getrouw zijn. De Keizer laat de Staten-Generaal dan ook steeds aanspreken, hardnekkig, als "*des Reichs getreuen*".

1.10.7 De steun bij Frankrijk duur gekocht

Dat laat Johan van Oldenbarneveldt niet op zich zitten. Hij blaast zich vol valse lucht en bijt in verschillende missives duchtig namens de Republiek van zich af. Als de opgeblazen kikker uit de Fabel van La Fontaine, want hier begint de raadpensionaris zijn hand te overspelen. En als Fontaines kikker zal hij deerlijk aan zijn einde komen. Hij zoekt nu heul bij Frankrijk. Dat, dat weet Van Oldenbarneveldt, steun zoekt tegen de universaliteitspretenties van Habsburg. De nieuwe Franse koning Hendrik IV ziet in de Lage Landers in de Republiek nog steeds rebellen. Maar als hij ze kan gebruiken, waarom niet? Hij aanvaardt de Republiek in 1596 officieel als partij bij het al genoemde drievoudig verbond en als volkomen handelingsbevoegd, als was ze een staat zoals Frankrijk. Hij geeft de diplomatieke vertegenwoordigers nog wel geen accreditatie als ambassadeurs. Dat zou te gek en te snel zijn. Hij noemt ze gedeputeerden. Maar hij zet ze op één lijn met de excellenties, de koninklijke ambassadeurs van andere landen. Frankrijk geeft dus steun aan Van Oldenbarneveldt. Want hij is het die Hendrik doet aanzoeken. Het is verdacht. Frankrijk is een broeiende, kuipende, achterbakse partner, een zwenkende intrigant. De persoonlijkheid van Hendrik is daarmee congruent. Hendrik was katholiek. Hij werd protestant om de troon van Navarra te kunnen erven. Als Franse prins van den bloede, afstammend van Lodewijk IX van Frankrijk, is hij toch tot troonopvolging van Frankrijk geroepen in 1589. Hendrik moet dan katholiek zijn. Dat doet hij: *Paris me vaut bien une messe*, zegt hij. Parijs is mij wel een misje waard, de mis waarin hij gezalfd wordt als monarch. Dat gebeurt in 1593. Hendrik wordt ten tweede male katholiek. Met zúlk een windvaan wil van Oldenbarneveldt zakendoen? De toornige stemmen van de dominees galmen door de pas gewitte kerken. Nu ziet de protestantse bevolking eens, wat voor opportunistisch tuig het staatsbewind bepaalt. Die Van Oldenbarneveldt heeft geen principes, geen ponteneur, geen geweten. Dat zaad wordt nu gezaaid. Het zal goed opschieten. De beschuldigingen zijn nu nog verdekt, maar na 1618, als het de Republiek wat minder gaat, zullen ze ineens oplaaien. Het gaat Van Oldenbarneveldt het hoofd kosten op het schavot, gericht op het Binnenhof voor de Ridderzaal. Maar voorlopig gaan de Staten-Generaal met deze manoeuvres akkoord: ze willen erkenning van hun soevereiniteit. De accreditatie van een gedeputeerde ten Fransen Hove is één stap in die richting.

Dat is nog niet voldoende voor de Staten-Generaal. Die willen dat hun vertegenwoordigers als ambassadeurs worden bejegend: ze moeten eisen met gedekten hoofde door de koning ontvangen te worden, ter audiëntie geleid te worden en bij afscheid een staatsreceptie aangeboden te

krijgen. Dan staat pas vast – het protocol is in deze tijd van enorm belang, men hecht er doorslaggevende waarde aan – dat Hendrik en de Franse regering de soevereiniteit van de Staten-Generaal aanvaardt. Doen zij dat, dan zal Den Haag daarvan acte vragen die de Staten kunnen paraferen en inschrijven in hun officiële register van staatsstukken en resoluties. En dan zullen die Staten eisen dat zij voortaan worden aangesproken en schriftelijk worden aangeduid in een nieuw bedachte titulatuur: *Hunne Hoogmogende Heeren der Staten-Generaal*. Zij zijn gelijk aan hunne katholieke majesteiten en aan haar "*most Brittannic Majesty*". Elisabeth die met minder geen genoegen neemt.

Alleen zó kunnen zij met geheven hoofde aan het internationaal verkeer deelnemen. Wanneer de onderhandelingen over de wapenstilstand, die wij kennen als het "Twaalfjarig Bestand" starten is het nog niet zover. Maar werkenderweg worden de Staten-Generaal steeds meer behandeld als soevereine regering. De term "Hunne Hoogmogenden" valt gaandeweg in hun stukken vaker. Op den duur slijt de titulatuur in. In 1621, wanneer de wapenstilstand afloopt, twijfelt geen mens meer aan de soevereiniteit van dat lichaam. Het is een erkend volkerenrechtelijk rechtssubject. Al zijn diens publiekrechtelijke bevoegdheden extern vaak nog steeds (on)behoorlijk onduidelijk. Het blijft daarom een rare eend in de bijt. Maar het is duidelijk een vogel die zwemmen kan. Al doet het gedrocht vaak raar.

1.10.8 De vergelijking met Venetië

Er moet tijdens deze slopende onderhandelingen een moment zijn geweest, waarop Van Oldenbarneveldt heeft gezocht naar een juiste vergelijking met een reeds bestaande organisatie die als rechtspersoon deelnam aan het interstatelijk verkeer. Hij kende, als alumnus van de universiteit van Padua, de republiek Venetië, die als soevereine handelsassociatie ook erkend werd door de andere naties. Hij vond die vergelijking vermoedelijk geschikt. Beide associaties hadden iets vennootschappelijks. Het waren gemenebesten zonder gekroonde staatshoofden. En beiden hadden een uiterst ingewikkelde interne constitutionele structuur. De buitenlandse politiek van Venetië lag in de handen van een Raad, een Hoge Vergadering van den lande. Die was soeverein. In theorie had die Raad ook uitvoerende macht en wetgevende macht intern. Maar daar kwam niet veel van terecht, voor zover buitenstaanders konden vaststellen. Die Raad benoemde de ambtenaren op het hoogste niveau. Ook de hogere rechters. Die vormden een soort oppergerechtshof, dat in zitting bijeenkwam onder voorzitterschap van de doge. De doge is geen schertsfiguur, maar werkelijke macht heeft hij niet. Hij is voorzitter, *primus inter pares*. Met enig abstractievermogen zou men hem kunnen vergelijken met de voorzitter van

de huidige Eerste Kamer in Nederland. Hij treedt bij staatsaangelegenheden prominent op. Ja, hij begroet pompeus met klaroengeschal en statie hoogwaardigheidsbekleders. Maar hij representeert geen soevereiniteit. De voorzitter van de Staten-Generaal in de tijd van Van Oldenbarneveldt had óók zo'n schimmige functie.

Venetie in de 15e eeuiw

Dat moet voor de oude raadpensionaris genoeg zijn geweest: hij trachtte de externe soevereiniteit van de Republiek aldus te slijten aan de vermoedelijke deelnemers aan definitieve vredesonderhandelingen, waarbij de Republiek uiteindelijk ingeleid zou worden in de staatsgemeenschap van de westerse wereld. Deze potentiële partners accepteerden de vergelijking. Ze stonden toe dat de Republiek nu optrad in het internationale verkeer als een extern gemenebest. Wat dat precies inhield, dat wist niemand. Dat moest uitgeprobeerd worden. Door de premier van dit gemenebest, Van Oldenbarneveldt. En door zijn opvolgers. Want de doge, dat gaf ik aan, was beslist geen premier met beslissingsbevoegdheden zoals de raadpensionaris, die binnen zijn voortdurende mandaat als notulant veel executieve macht naar zich toe kon trekken. Hij was beslist niet iemand met alleen maar een protocollaire taakstelling. Maar waar zijn bevoegdheden eindigden, dat was evenmin duidelijk. Alles wat van het ambt te maken was, hing af van de persoonlijkheid van de bewindspersoon. Van Oldenbarneveldt was een nurks, hij bezat veel juridisch vernuft, hij kon mensen argumenterenderwijs doodslaan. Maar omgevingsbewustzijn, dat had hij veel minder. Visie genoeg. Zolang zijn Republiek maar een vrije handelsassoci-

atie kon zijn, was het hem goed. Hij kende de grenzen van het samenwerkingsverband dat hij aanstuurde. Dat was al heel wat. Wat opmerkelijk is, is dat Johan nóóit gewild heeft zélf de ceremoniële positie van de president van de Staten-Generaal over te nemen. Hij had het wel gekund. Hij had op de rode loper kunnen staan, hij had zijn koets met zes schimmels kunnen doen bespannen, hij had herauten voor zich kunnen laten uitgaan en pages achter zich. Hij wees het af. Het zou hem immens kwalijk genomen zijn. Hij was eigenlijk maar een nieuwkomer, een nieuwe rijke, die niet te veel goede sier moest maken. Dat zag hij in. Dat is al heel wat. Want openlijk was er bijna niemand die hem dorst weerstaan.

1.10.9 Hunne Hoogmogendheden

De titel die de Staten-Generaal willen voeren is toch echt die van Hoogmogende Heeren, *Celsi et Praepotentes (Magistri)* of *Celsi ac Potentes, Hauts et Puissants Seigneurs*. Ze eigenen zich, de weg is nu bereid door hun raadpensionaris, die titulatuur gewoonweg toe. Dat doen ze tijdens de bestandsonderhandelingen en dat prolongeren ze tijdens het eigenlijk bestand zelf. Venetië eist immers de titel "*Serenissima*" op en dat wordt hier te lande vertaald als de "Allerluchtigste (republiek)". De ambassadeur van Venetië wordt met "Doorluchtige Hoogwaardigheid" aangesproken, een titel die een residerend bisschop die alle canonieke en wereldlijke jurisdictie in zijn diocese uitoefent ook mag voeren. Nu wil de Republiek daarmee niet vergeleken worden. Dat zou te gek zijn. De Republiek is protestants, zij het niet fanatiek. Ze héeft eigenlijk geen eigen godsdienst, maar er is wel een bovendrijvende religie: de Gereformeerd Nederduytsche, die nog niet bevredigend en uitputtend gedefinieerd is tijdens de bestandsjaren. Daarop kan niet gewacht worden, want dat wordt een theologisch bacchanaal. De Heren Staten-Generaal zijn hóóg. Ze zijn in de staat de aller hoogsten.

Ze hebben wel niet alle macht, maar van allen toch de meeste. Dat wordt goed weergegeven in "hoogmogende heer" als men het over een lid van dat soeverein college heeft. Als nu dat de titulatuur is bij internationale conferenties tussen de staten en vorsten, en als de vertaling dan maar is *Hauts et Puissants Seigneurs*, dan is daarmee aan de eis van interstatelijke gelijkheid voldaan. Dan kan dat college ook ambassadeurs zenden, die met "excellentie" worden aangesproken. Dan is voor hen duidelijk, dat zij dezelfde soevereiniteit extern uitoefenen als een vorst of koning. Dan is het pleit beslecht. De Republiek is soeverein als de andere rijken en staten. Het duurt even, maar na 1629, als Den Bosch overgaat in de handen van de Republiek, is dat toch algemeen erkend door een statenmeerderheid. Maar nu eens goed rondgekeken wat daarmee precies gedaan kan worden, met die soevereiniteit. In 1602 vat Van Oldenbarneveldt dat experiment alvast aan. Met vrucht, naar

blijken zal, al ligt dat dan nog in de windselen van de toekomst verborgen. Hij richt een vennootschap op. Waaraan hij gedeeltelijk de “opperichheyt” van de Republiek denkt op te dragen. Wéér een verbijsterend experiment. Hoe kwam de man erop. Herpakken we even de geschiedenislijn.

1.11 De Republiek der Zeven Provinciën

De burgeroorlog was ongekend succesvol geworden na de bezetting van de Lage Landen door een Spaans leger.[76] Er was in 1567, als reactie op de beeldenstorm, een militair gouverneur gekomen, de hertog van Alva[77], die geen rekening had willen houden met de gewestelijke rechtsstelsels en de stedelijke privileges die de burgerij sedert de middeleeuwen voor duur geld verworven had. Hij bracht een voor die tijd enorm leger mee, van tienduizend man soldaten[78]. Hij dacht maar kort te blijven. Hij dacht enige adellijke belhamels, waarin hij terecht de aanstichters van de beeldenstorm zag, te tuchtigen. Dat zou de burgerij flink schrik aanjagen. Die zou eieren voor haar geld kiezen. En dan kon de bezetting, na opleg-

ging van flinke collectieve boetes, weer opgeheven worden. Dan zou Alva weer gaan. Hij zag voor een blijvende bezetting geen aanleiding. In zes maanden zou het wel gepiept zijn. Alva had met weerbarstiger volkskarakters te maken gehad. En oorlog dacht hij hier zeker niet te voeren. Hij kwam vooral om te imponeren. Op Spaanse wijze, iets anders kon Alva zich ook niet voorstellen.

Die burgerij ervoer dat de gouverneur een rigide centralisatiepolitiek inzette en vooral dat hij een uniform, onoverzichtelijk, gloednieuw en niet goed toegelicht belastingsysteem wilde invoeren dat, op het eerste gezicht, die burgerij zware aanslagen zou berokkenen. Hij kwam ook nog eens aanzetten met een nieuwe ambtenarij met hoge salarisschalen. Een ambtenarij die ook nog eens strafvorderlijke bevoegdheden kreeg om zich te mengen in de persoonlijke levenssfeer van de stedelingen. Alva zette die ambtenarij op, zoals hij die als Spanjaard gewend was. Hij liet die ambtenarij vooral door geestelijken doen, priesters en monniken, met bisschoppen als topambtenaren. Die moesten ook opnieuw de geloofsleer erdoor jagen, en erop toezien dat de ingezetenen van de moerasdelta zich geen al te gekke ideeën in het hoofd haalden. Sonnius, de bisschop van Den Bosch in een nieuwe administratieve indeling, zou daarbij een centrale rol moeten spelen. Hij zou een eveneens centrale geheime dienst van de grond moeten tillen, een soort Algemene Inspectie- en Veiligheidsdienst, want er scheen onder dit merkwaardige poldervolk veel revolutionair élan te broeien. Dat kon Madrid niet gebruiken.

Dat kostte, dat zag een kind, enorm veel geld terwijl niet duidelijk werd wat de bevolking er op middellange termijn voor zou kopen. Alva moest bezettingsbelasting invoeren, want hij voorzag dat hij langer zou blijven. De burgerij bleek te weerbarstig. Maar een belasting, eenmaal geheven, wordt nooit meer afgeschaft. Daarom werd deze extra bezettingsbelasting – de tiende penning – mateloos gehaat. Die gelden gingen naar Madrid, de Lage Landers zouden er niet van profiteren. Ze hadden er ook op middellange termijn geen belang bij. Méér is niet nodig om de Nederlanders flink op stang te jagen - iedere bezetting van de Lage Landen zou het leren - en daarin slaagde de gouverneur dan ook uitnemend. Zijn afdeling voorlichting was niet best geëquipeerd. Dat was ook moeilijk, als men eigenlijk geen enkele variant van de landstaal behoorlijk machtig was. Hij riep een actief illegaal verzet tegen zich in het harnas, dat in brede lagen weerklank vond en zich zodanig wist te consolideren dat de opstandige fanatici hun guerrilla-tactieken konden laten varen omdat de burgerij bereid was een staand en hoogst bekwaam beroepsleger te financieren. Een leger met allerlei militaire expertises, waaronder vooral de voortreffelijke artilleristen en genisten eruit sprongen. De soldij was navenant. En werd

doorgaans ook prompt betaald. De burgerij wist te goed wat er gebeurde als het daaraan schortte. Dat hadden de Spaanse bezettingstroepen, helaas, steeds weer laten zien. De plunderingen, verkrachtingen, brandstichtingen en vernielingen die deze troepen hadden verricht stond iedereen nog best voor de geest. Tussen 1560 en 1590 waren de krijgskansen gekeerd. Er was even een periode van een schijnoorlog, een *phoney war*, geweest[79]. Beide partijen hadden zich op de kop liggen krabben. Dóórpakken of niet? De opstandelingen hadden zich het snelst hersteld en zich binnen hun zeven gewesten min of meer weten te consolideren. Er was een staatkundig leven op gang gekomen, in schijn - nog steeds - onder de interne soevereiniteit van de koning van Spanje. Die had weliswaar gefaald, was een tiran gebleken, maar de tijd was nog niet rijp om ook zijn externe soevereiniteit onherroepelijk af te zweren en het Habsburgse staatsverband definitief te verlaten. Dat kon later altijd nog. Dat verband stond identiek aan een enorm handeltechnisch afzetgebied. Voor de unie, met Holland als voornaamste handelsnatie, interessant. Een gek die iets opgeeft, waar niemand om vraagt.

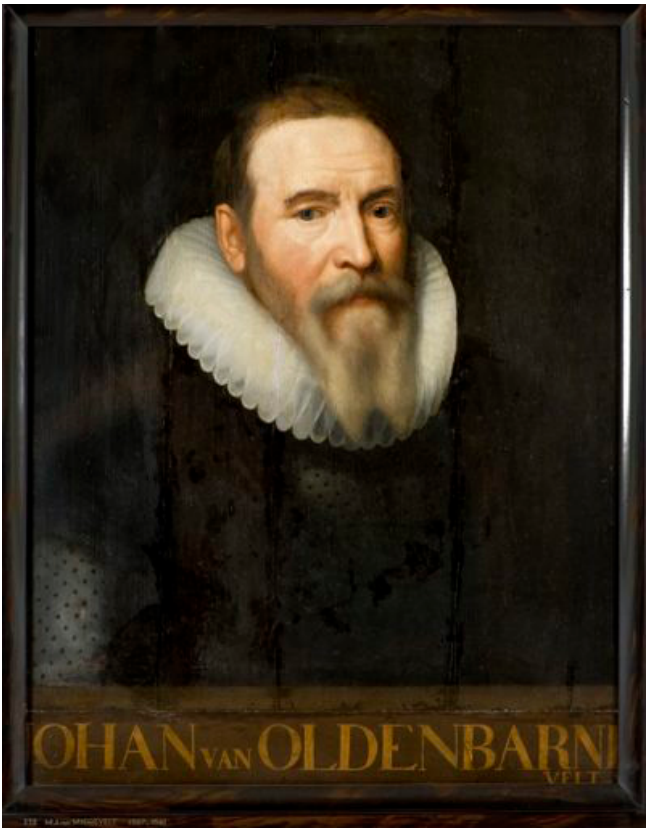

1.12 Johan van Oldenbarneveldt

1.12.1 Van Oldenbarneveldt Rotterdams gemeenteambtenaar

Dat was zo'n beetje de positie van Johan van Oldenbarneveldt[80]. Hij was raadpensionaris van de opkomende Zuid-Hollandse handelsstad Rotterdam geweest. Hij had meegemaakt hoe de Groote Dijckagie rondom het zuiden van Holland succesvol was voltooid. Vanaf Egmond aan de Noordzee was een dijklichaam verankerd door de Benedictijner monniken achter de zandwallen die de Noordzee had opgehoopt via haar westerstormen. De dijk had zich ontrold westelijk voor Delft langs, afkoersend op Overschie. Een zware drempel in het groene landschap. Uiteindelijk een permanente slapersdijk, waarvan de bewoners zich begonnen af te vragen waar ze toe diende, áls mensenhanden haar al gewrocht hadden. En toen waren de dijkparken verlegd naar de Schie. Dat was een kunstmatige vergraving, die algemeen werd toegerekend aan de Romeinen. Die hadden een watergang willen hebben tussen Delft en het zeemeer zuidelijk, bekend als de wede van de zee: een mond aan de Noordzee (mer= zee). De Mer-wede. Lang geleden was dat. De graaf (vergraving of gracht), *delf* of ook wel of *schie* (=landscheiding) moest opnieuw beschoeid en bekaad worden, want de dijkers hadden een kanaal of nodig voor de aanvoer van zwaar dijkmateriaal. Daar, in die watergang, die Schie, was een dam geslagen. De Schie-dam. Daarna was oostwaarts gekoerst naar de Rotte, een wetering vol stinkende en rottende planten. Ook daar een dam geslagen. De Rotte-dam. Dan naar Hillegersberg, een verhoging in het landschap. Daarna op Gouda afgekoerst, de verhogingen in het landschap nauwkeurig per park volgend. Vandaar over Woerden en Vleuten op Utrecht aan. De bisschop van Utrecht had al ruim tevoren monniken van de gelijke orde vanuit de Abdij te Hohorst naar het westen gezonden. Die waren de vanuit het westen aandijkende monniken uit de Abdij van Egmond tegenmoet gekomen. Op de Rotte-dam. Daar hadden ze besloten zware buitengewoon brede stenen duikers te slaan onderin de dam. Want het water in de Rotte kon vrij hoog staan. Het moest steeds geloosd kunnen worden, zeewaarts, op een immens binnenmeer bij de Rotte-dam, waar die vloedstanden hoger konden komen dan de waterstand in die Rotte. Dan moesten de waterkolken in de sluizen automatisch dichtslaan. Onder de druk van het vloedwater, dat landinwaarts wilde stromen.

1.12.2 De Groote Dijckagie van Holland

De Mer-wede kon spoken, was gevaarlijk en moeilijk bevaarbaar. Bij de Rotte-dam hadden de monniken een groot pakhuis opgericht, met werkplaatsen erom heen in de Rijnlandse gothische stijl. Met een kerkje eraan, zodat de monniken hun getijden konden blijven bidden. Dat zou uitgroeien tot de brede en zware Sint Laurenskerk met haar kapellenkrans waaraan men nog kan zien, dat het werkplaatsen en opslagruimtes waren. Vandaar waren de Hohorster monniken overgegaan tot het uitnutten van hun specialisatie: dijkverzekering, -verbreding en dijkversterking met tegelijk poldering op de dijklichaamsegmenten landinwaarts.

Ook dat had lang geduurd, dat versterkingswerk, maar zo rond 1440 was het ongeveer klaar. De Schielandsche Zeedijk rondom de Rotterdam borgde het Zuid-Hollandse achterland tegen invallen van de Noordzee via de Mer-Wede. Dat euvel was bezworen. Waterstaatkundig konden droge voeten worden gegarandeerd aan de ingelanden achterwaarts in de polders. En wel zodanig dat in het zware dijklichaam van de Schielandsche Zeedijk weer sluizen en sassen konden worden aangelegd die via de wetering De Love direct toegang verschaften tot het Hollandse achterland. Eindelijk, na veel geëxperimenteer met het sluissysteem en de verlaten erachter, kon rechtstreeks vanuit Rotterdam de beurtvaart op grote schaal aangevat worden vanuit de Nieuwe Maas via de Delfsche Vaart naar de landinwaarts gelegen koopmanssteden. De Rotte zelf kon alleen bereikt worden via een grote overtoom bij de Hoogstraat, de straat op de immense Schielandse Zeedijk. Daar werden platbodems overheen gesleurd. Dat gaf veel oponthoud, veel reparaties, veel negotie. Goed voor het kleine Rotterdam dat begon te groeien. Maar ook zó kon men in het groenende bepolderde welgedane achterland komen. Weliswaar via een getrapt systeem van verlaten, maar toch: eenmaal op de Rotterdamsche Schie aanbeland, kon men zonder overtomen doorvaren helemaal naar Haarlem, Amsterdam en naar de steden in het Noorderkwartier van Holland: Hoorn, Enkhuizen en Medemblik.

Bij de Nieuwe Maas werd nu De Leuvehaven aangelegd met haar zijhavens, allemaal duchtig bekaad en allemaal via de Blaak uiteindelijk ook weer uitvaart biedend naar Gouda en nog verderop. De Oude Haven, verbreed en verdiept, gaf toegang tot het Haringvliet, inderdaad voor de haringvloot, en tot de Nieuwe Haven voor de grotere zeeschepen. Jammer dat de Oude Schielandsche Zeedijk, lopend over de Hoogstraat, ook hier, meer oostwaarts, niet van sluizen en sassen op de Binnenrotte mocht worden voorzien. Maar dát achtte de stedelijke Vroedschap toch te link. Het leek het Hoogheemraadschap van Schie- en Delfland óók, al konden deze lichamen het anders nooit eens worden. De Sint Elisabethsvloeden

van 1441 lagen nog te vers in het geheugen. Toen had Zuid-Holland bijna helemaal onder water gestaan. De Mer-Wede had zich met donderend geweld landinwaarts gestort.

1.12.3 Rotterdamse havenwerken na de St. Elisabethsvloeden

Het later massaal terugvloeiende water had kolkend, schuimend en aardverschuivingen veroorzakend de Hollandse rivieren allemaal meer zuidwaarts verlegd. Dat gebeurde onder de druk van het zeewaarts, naar het Nauw van Calais terugstromende zilte binnenmeer uit het hart van Holland rondom Gouda. Zo was de Nieuwe Maas ontstaan, veel meer zuidelijk lopend. De Rijn was ook zuidelijker komen te stromen. Vader Rijn had zijn bedding verlaten door Leiden: daar liep alleen nog een wat schuchter watertje door de stad, bekend als Oude Rijn. De nieuwe Rijn was eigenlijk bekend geworden als Nieuwe Maas – de mensheid doet alles om het nageslacht in verwarring te brengen. Een gigantische binnenzee was achter het Hollandsch Diep komen te liggen, ook wel, later, bekend als De Biesbosch. Dordrecht was van zijn gunstige ligging aan de zee verstoken geraakt. Zijn stapelrecht was langzaamaan verlopen: de binnenvaart had andere vaarwegen buiten Dordt leren kennen.

De palmares van de *Vijfde* Hollandse Handelsstad waren Rotterdam toegevallen, na 1572, toen de nieuwe Rotterdamse havenwerken aangevat onder de bezielende aandriften van de raadpensionaris waren voltooid. Dat was een langdurig, kostbaar en bestuurlijk verschrikkelijk ingewikkeld werk geweest. Vooral omdat zo veel particuliere percelen onteigend moesten worden. Die havenbekkens waren nodig voor de nieuwere, diepgaander fluiten. De Leuvehaven was steken diep gegraven – de Love was niet langer meer een bij eb soms droogvallende kreek – in het Nieuwe Werk[81], noordwestelijk van het sluishoofd aan de Nieuwe Schiedammer Poort. Ze was zwaarder besluisd om het Maaswater buiten te houden. Er waren forse (strek)dammen gelegd in het woelige zeewater dat nog grote getijdenverschillen kende en dat ernstige overstromingen tot diep in de binnenstad kon veroorzaken. Het sas in de Leuvesluis was voorlopig niet echt breed. Het ging spaarzaam open. Er waren lange wachttijden. Er was nog geen directe verbinding met de Noordzee. Men moest, om die te bereiken, echt ver omvaren naar Hellevoetsluis en Brouwershaven. Een bezwaarlijke en soms langdurige tocht. Rotterdam was nog echt geen concurrent van Amsterdam. Dat zou Rotterdam pas na 1870 worden. Tussen de Leuvehaven en de Oude Haven werd een zware kade verankerd met kettingen en trekijzers in de huizenfunderingen aangelegd voor de zeeschepen die daar konden aanleggen, zodat het razend gerij en geros kon beginnen ter bevrachting en verlading. Er werden daar rijen lindenbomen

geplant. Om beschutting te geven bij dit intense bedrijf. De beroemdste kade van Rotterdam, De Boompjes, kwam in 1615 gereed[82]. Er was naar de Oude Haven en de Kolk daarvan vóór de sluizen onder de Hoogstraat een speciale opleghaven gemaakt voor de haringbuizen, het Buizengat. Er was een haven gegraven voor de nieuwste zeegaande typen, de Scheepmakershaven. Die konden daar gebouwd en gerepareerd worden. Afmeren ter vervrachting en verlading kon geschieden in de aanmerkelijk verdiepte, uitgebreide en bekade Nieuwe Haven[83], oostelijk van de Oude Kolk. Voor de kustvaarders was er de Scheepstimmersmanshaven. Rotterdam zou gaan floreren als scheepswerven-stad naarmate de traditionele kustvaart werd verlaten voor de oceaan-gaande vaartuigen, geschikt voor de Oostvaart op de Indiën. Er waren omvangrijke vervrachtingshavens gelegd vlak naast de veemgebouwen, waarin voorlopig de ladingen gelost en gestapeld konden worden: de Wijnhaven, de Glashaven, de Bierhaven bijvoorbeeld, waar onder meer de grondstoffen voor de glasproductie werden verwerkt tot halffabricaten en waar de omvangrijke Rotterdamse bierbrouwerij-industrie haar grondstoffen kon bekomen. Deze complexen werden door verlaten verbonden met het Hollandse achterland via de Delfsevaart en de Rotterdamse Schie die wederom uitgediept werd. Een rijweg werd aangelegd naar Gouda, voor de zwaardere transporten, die zo verladen konden worden in De Gouwe of verder verladen, verwerkt en bewerkt tot Goudse glazen, textiel en huislinnen. Of kunstig beschilderde faiencewerken. De Hollandse IJssel voerde de producten weer verder stroomopwaarts, eventueel via een ingewikkeld stelsel van watergangen naar de Rijn. Tezamen met de kazen, de boterwerken, en de grutterijen na de zoveelste conservering. Alles vrij van tol en andere heerlijke rechten. Allemaal werk van de Rotterdamse raadpensionaris. Die werd beloond met een nieuw ambt: opperclerk van de Staten van Holland met een fors jaarsalaris, een aanstelling die hem uiteindelijk de begeerde, maar nog onduidelijke, titel van Raadpensionaris van de Staten van Holland en daarmee van de Staten-Generaal opleverde. Hij zat overal bij, had overal vóórkennis van en over, ontwierp de agenda van de Staten en hun commissies, ontving buitenlandse gezanten en voerde met hen onderhandelingen over de buitenlandse politiek van de unie. Die was wat Johan betreft identiek aan de handelspolitiek. Holland had enorme kosten gemaakt in de burgeroorlog.

1.12.4 Van Oldenbarneveldts buitenlandse politiek

Van Oldenbarneveldt wist dat wie niet sterk is, echt heel erg slim moet zijn. De merkwaardige organisatie die zich staatkundig begon te vormen noordelijk van Maas, Rijn en Mer-wede was uitgesproken zwak. In ieder opzicht. De polderingen moesten nog uitgelijnd en voltrokken wor-

den. De dijken moesten nog opgenomen worden en geïntegreerd in het groene landschap. De rivieren, weteringen en watergangen nog kunstmatig worden bedwongen in hun boorden, besluisd, beschoeid, bekaad, en worden voorzien van verlaten om verziltingen tegen te gaan. Economisch zou deze organisatie nooit autarkisch kunnen worden. Het was voorlopig nog een modderbende, al liet ieder voorjaar steeds méér hoog opschietend groen zien. Maar door de inundaties die tegen de Spanjaarden gesteld waren, was een flink stuk van de bodem voorlopig nog verzilt. Er waren aardig wat kunstgrepen nodig om een behoorlijke tuinbouw te voorzien. Echte akkerbouw was voorlopig niet aan de orde.

Holland zou altijd moeten terugvallen op massale importen van diverse aard. Deze massa's zou ze kunnen doorvoeren naar een immens achterland, indien ze daarvoor éérst enorme diepte-investeringen zou hebben gemaakt. Pas daarna zou een verdien-model van dienstverleningen in goederenopslag, overslag, vervrachtingen en distributie kunnen worden opgezet, waarvoor een netwerk van betrouwbare detaillisten zou moeten worden opgezet. Ook hier zou de *cost* aanmerkelijk vóór de *baet* uit moeten gaan. De eerste factor zou door de tweede kunnen worden ingehaald, als de organisatie zich, net als de haar omringende dijken, zou kunnen zetten, inklinken, integreren en ingroeien in de diverse bevolkingslagen. Daarvoor was een bepaalde buitenlandse politiek nodig, die aan vijf kenmerken[84] zou voldoen:

- *Neutraliteit*. De organisatie, samengegroept achter de dijkages, zou buiten allerlei defensie-allianties moeten blijven zonder deze zodanig van zich te vervreemden dat ze ook weer vijanden konden worden. Dat vereiste een bestendige, kordate en toch weer onopvallende opstelling van schipperen, pappen en nathouden.
- *Vrijhandel*. De organisatie zou steeds moeten vechten tegen economische machtsblokken die de vrije in- en export zouden belemmeren of onmogelijk maken, om de eigen binnenlandse markten te beschermen tegen al te voortvarende concurrentie vanuit Holland, het centrale goederen- en dienstencentrum voor de transit van goederen gehaald van overzee.
- *Anti-geopoliticisme*. Voortgezette, bestendige en uitgebalanceerde reactie tegenmacro structurele geopolitiek van naties, volken of zelfs staten die een omvangrijk militair apparaat te land of ter zee zouden kunnen onderhouden. De organisatie achter de dijken zou dat zelf nooit langdurig kunnen: dat zou ze zich uiteindelijk financieel niet kunnen permitteren. Ze had geen bodemrijkdom, geen delfstoffen en niet anders dan een gunstige ligging binnen de

delta van Maas en Rijn. Ze moest het van haar waterstaatkunde en commerciële vernuft hebben.

- *Commercialisme*: ze moest vóór alles een handelsblok zijn, bekend om gedegen goede trouw bij het nakomen van afspraken en overeenkomsten, óók als deze op korte of middellange termijn niet altijd gunstig uitpakten voor de organisatie zelf. Dat was geen ideologie uit bovenzinnelijke motieven. Dat had te maken met het feit dat vertrouwen te voet komt en te paard weg galoppeert.
- *Legalisme* of strikte verdragsmatigheid. De hierboven opgesomde vier punten moesten steeds in deze handelsbetrekkingen worden gedefinieerd in juridische documenten waarin ze als plichtmatige frequenties zouden worden opgevoerd ten bate van de volkerengemeenschap. Regelmatigheden, waaraan volkeren zich plachten te houden omdat ze anders tot interstatelijke anarchie waarin het recht van de sterkste prevaleert zouden vervallen. Die regelmatigheden moesten vervolgens als gewoonten worden gepresenteerd die de naties natuurlijkerwijs onderhielden sedert mensenheugenis. Deze gewoonten moesten uiteindelijk geobjectiveerd kunnen worden gepresenteerd als natuurrechtelijke gedragsverwachtingen, waaraan naties zich niet dan ten koste van eigen ondergang konden onttrekken.

Dat is het *Hollands legalisme*, dat zo kenmerkend zou zijn voor datgene wat later erkend zou worden als de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Dat leidt tot *juridiseren*. En tot de idee dat het recht een eigenstandige factor is, waaraan een staat zich zou moeten kunnen toevertrouwen. Van Oldenbarneveldt zou er Hugo de Groot voor van stal halen. Dit legalisme is in de tijd van Johan nog soepel. Men probeert eens wat. Kijken of het werkt. Het groeit uit tot een merkwaardige geconditioneerde rigiditeit. De Nederlanders blijven steeds allerlei kolonisatievraagstukken krampachtig juridiseren. Maar ze bedienen zich van een asymmetrisch legalisme. Ze definiëren dwingende principes van het volkerenrecht. De "vrijheid van de volle zee" bijvoorbeeld. Maar ook de "gelijkwaardigheid van staten". Ze besteden hele verhandelingen eraan, liefst in het Latijn omdat die taal internationaal is, om ze te rechtvaardigen. Ze brengen die principes in stelling tegen Spanje, Portugal, Engeland, Frankrijk, Oostenrijk -– maar steeds als dat hén uitkomt. En anders niet. Dan hebben ze knappe redeneringen waarom het principe niet toepasselijk is, zoals wanneer ze sultanaten, erkende handelsmissies en verkregen privileges stomweg van de kaart vegen. Dat zien de andere volkeren en naties heel goed in. Op den duur. Holland wordt daardoor een onbetrouwbare partner. Die je liever

mijdt. Daarom wordt de latere onafhankelijkheidsstrijd in Indonesië een drama. Ook voor de Nederlanders.[85] Zij zijn de grote verliezers, die de hele wereld tegen zich in het harnas jagen.

Deze vijf ballen heeft Van Oldenbarneveldt in de lucht weten te houden als volleerd jongleur. Geen staatsman na hem heeft dat met dergelijk ogenschijnlijk gemak weten te volbrengen, ook Johan de Witt niet. Het Nederlandse volk heeft dat ook verder aan niemand langdurig willen toestaan. Uiteindelijk houdt het, onder zwaarmoedige wolkenvelden en getrokken uit bonkige klei, wantrouwig tegenover kermisklanten, niet van jongleurs. Van Oldenbarneveldt wist dat hij dit begoochelend spel alleen zou kunnen beginnen en volhouden, als hij zich aan de basisvoorwaarden van het destijds geldende volkerenrecht zou weten te houden bij de inzet van zijn buitenlandse politiek. Die, welke gedefinieerd werden in het stelsel van Tordesillas. Hij heeft vermoed dat hij die voorwaarden zou kunnen loslaten als hij de staatsorganisatie voldoende geconsolideerd zou hebben. Hij heeft geweten dat hij daarvoor veel tijd en moeite zou moeten overhebben. Het is hem niet gelukt. De aanvankelijk vol bewondering toekijkende mensen uit de eerste rijen van zijn publiek hebben te snel gedacht het kunstje óók te kunnen flikken. Zij zijn onder de touwen door geglipt die Van Oldenbarneveldts krijt afspanden, hebben de jonglerende de ballen uit de hand geslagen en het spel overgenomen. Daarbij hebben ze steeds aan één bal te veel aandacht geschonken en het opwerppatroon verbroken.

1.12.5 Nijpende behoefte aan gelden voor verdere oorlog

Inmiddels zat die illegale organisatie, de Republiek, nog nét geen misdadige organisatie (maar véél scheelde het niet) met op het eerste zicht ondelgbare kosten. Die van oorlog, bevrijding, wetsverzetting[87], bedijking, poldering en droogmaking. Die moesten worden terugverdiend. Dat betekende dat nieuw buitenlands handelsdebiet moest worden aangeboord. Daarvoor moesten eerst nieuwe investeringen worden gepleegd, want, zoals gezegd, de kost gaat nu eenmaal voor de baat uit. Dat debiet kon voorlopig alleen gevonden worden in het Verre Oosten, waar Portugal monopolies exploiteerde. Het was, wederom: voorlopig, gelet op de zwakte van de handelsorganisatie Holland, niet raadzaam te gaan opereren binnen in de concessies die het Verdrag van Tordesillas aan Spanje waren gegund.

Portugal was, vergelijkenderwijs, veel meer aan het verzwakken dan Spanje. Bovendien was Johan op een wapenstilstand met dat koninkrijk Spanje uit. Het tarten van Spanje was op dit moment géén raadzame buitenlandse politiek. Het Verre Oosten moest het dus worden, maar dat ook nog alleen maar, als dat niet rechtstreeks inging tegen de jurisdictieverdeling krachtens Tordesillas.

Daar waren twee, onderling samenhangende, opties voor te formuleren:

- Allereerst. Nieuwe expansie-operaties moesten niet rechtstreeks ondernomen worden door de unie. Misschien later, maar de unie moest toch tot een goede verstandhouding komen met Spanje. Daarmee viel niet te rijmen dat rechtstreeks door de unie werd ingebroken op de Spaanse jurisdictie die Tordesillas had gegund. Daarom was het beter een eventuele confrontatiepolitiek uit te besteden aan een derde partij. Een private rechtspersoon. Een doelvermogen, vereniging met wisselende deelhebbers of *universitas*. Zo'n universitas, zo'n rechtspersoon, kon bezit hebben, fondsen, gebouwen, goederen en zaken voor een bepaald doel. Die waren dan aan de deelhebbers gemeen, al kon niemand afzonderlijk erover beschikken[88]. De term "universiteit" als hogere onderwijsinstelling is er een afgeleide van. Zij doelt op de rechtspersoonlijkheid bezittende vereniging van studenten en professoren. Die vereniging kent ieder studiejaar andere leden. Steeds schrijven nieuwe en andere studenten en toehoorders in. Er komen steeds andere proffen, gastdocenten, nieuwe promovendi. Er komen nieuwe rectores magnifici, nieuwe dekens en kanseliers. De vereniging is naar doelstelling en plaats bepaald, maar naar personeelsbestand onbepaald. Want dat wisselt per studiejaar en per semester of cyclus naar deelhebbers. Juist in de harde kern ervan, de studenten, waar het allemaal om te doen is en die per lesuur de proffen collegegelden betalen. Immers, per studiejaar komen er andere studenten andere colleges lopen. En ook de leeropdrachthouders veranderen naar opdracht en de persoon, naarmate het academisch curriculum vordert. De universitas heeft daarom noodzakelijk steeds een ander personeelsbestand. Naar haar aard moet zij in dat opzicht onbepaald zijn en blijven. Die vereniging bezat altijd al juridische zelfstandigheid tegenover het bestuur van de stad waarin zij gevestigd was. Ze vormde binnen die stad een soort juridische enclave. Ze zat in de stad. Maar een orgaan van de stad was ze niet. De stad moest met de universiteit onderhandelen en de universiteit kon de stad de voet dwars zetten. Die vereniging met onbepaalde leden had een autonoom doel met een daartoe afgezonderd vermogen. En van daaruit ontwikkelde de term zich door tot "vennootschap". De studenten betaalden immers collegegeld, waarvan een deel bestemd werd tot onderhoud van de gebouwen, de ligging, bewassing en voedselverschaffing. Niet alles ging naar de professoren. Een vennootschap met meerdere aandeelhouders van diverse herkomst met eigen, autonoom vermogen waaraan de aandeelhouders niet mogen kómen. Als

dááraan nu een monopolie werd gegund door de *unie* – die vreemde defensie-alliantie – om het Verre Oosten te ontdekken, dan kon Spanje nooit de unie rechtstreeks aansprakelijk stellen voor wat de directie van de vennootschap uitspookte bij die exploratie. De oprichting van dergelijke *universitates*, rechtspersonen, kénde Van Oldenbarneveldt uit zijn juridische studie. In Rotterdam wemelde het van dat soort doelvermogens, meestal opgericht bij testamentair legaat. De kerk had oorspronkelijk stichtingen – aanvankelijk Heilige Geesthuizen[89] genaamd – opgericht ter onderhouding van verpleeghuizen, pesthuizen, krankzinnigengestichten of kapittelscholen. Steden hadden dat kunstje overgenomen. Ze hadden vergelijkbare stichtingen Latijnse scholen, handelsscholen en banken van lening laten administreren: ambachtsinrichtingen en nijverheidsinstellingen, armenhuizen en bejaardeninrichtingen. Rotterdam was er vermaard om geworden[90]. De rechtspersoon of *universitas* handelde op eigen doft. Die rechtspersoon was zelfstandig aansprakelijk voor schulden en plichten die aangegaan waren binnen de bedrijfspolitiek of binnen de sfeer van een door de rechtspersoon gehouden onderneming. Dat kon nu geprolongeerd worden, dat kunstje, voor de buitenlandse handelspolitiek. Ging de *universitas* bij de exploratie van zijn statutaire doel over de schreef, kreeg die *universitas* conflicten met een buitenlandse mogendheid, dan was die persoon aansprakelijk en niet de unie. Het verschil met de Heilige Geesthuizen zou zijn dat de handelsvennootschap natuurlijk wél een winstoogmerk had.

- Ten tweede. Zo'n universitas moest het erop toeleggen nieuwe aanvaartroutes te vinden, die destijds, bij de redactie van de tekst van het Verdrag van Tordesillas, helemaal nog niet bekend waren en ook niet konden zijn. Aanvaartroutes die dus bezwaarlijk geclaimd konden worden door de koninkrijken van de katholieke majesteiten. Daar waren er voorlopig drie van. Er was een mogelijke noordwestelijke aanvaartroute boven het continent dat wij tegenwoordig Canada noemen. Daar was een Straat die wellicht toegang gaf tot de oceaan waarin de Specerijen-eilanden lagen of schenen te drijven. En daarboven lag nog weer een Archipel. Daar waren wonderbaarlijke stoffen te halen en halffabricaten. Daar was goud te krijgen. En nog veel meer wonderlijke delfstoffen. Er was de zuidwestelijke aanvaartroute, onder de uiterste zuidpunt van Zuid-Amerika, nog onder de Straat, ontdekt door Magellaan. Dat zou, later, de (al genoemde) Straat Le Maire blijken te zijn, die zeeweg. En dan was er nog de aanvaartroute noordoostelijk

boven Scandinavië door de poolzeeën langs Rusland. Het scheen echt waar te zijn dat de zon boven een bepaalde noordelijke breedtegraad bijna niet onderging. Dan moest de zee daar wel behoorlijk op temperatuur zijn, het hele jaar door. Daar zou dus een oostelijke aanvaart naar de geheimzinnige Archipel, die de Portugezen ook wel Japan noemden, kunnen zijn, die barstte van geneeskundige kruiderijen, kunstige fabricaten en uitzonderlijke stoffen. Portugal had dat Japan als koloniaal afzetgebied geclaimd in 1543. Maar Portugal had dat altijd gedaan dat op basis van een aanvaart vanuit het zuidwesten, vanuit Kaapverdië onder de Kaap de Goede Hoop door. Zo was Franciscus Xaverius, een Franciscaan, terecht gekomen in Kagoshima op het eiland Kyushu. Hij had er een missiepost gesticht. Hij had vervolgens een groot aantal bekeringen gemaakt: de Boeddhistische traditie ter plaatse was verrassend vatbaar voor een samensmelting – een syncretistische synthese – met het vormenrijke katholicisme. Aan de eis dat het geloof zou worden voortgeplant was ruimschoots voldaan. Als nu de Hollandse universitas zou aannaderen vanuit het noordwesten achter de Koerilen[91] langs, schond zij in ieder geval het Tordesillas-monopolie niet. Indien nu in de stichtingsacte van de universitas werd gestipuleerd dat het om nog niet geclaimde aanvaartroutes moest gaan ter exploratie en exploitatie, dan kon niemand de unie nog iets maken. Dan kon Spanje de unie daarvoor niet aansprakelijk houden. Het kon daarom bezwaarlijk oorlog beginnen tegen die unie. Ook niet als later het meerderheidskapitaal van de vennootschap toch wel degelijk bleek te zijn gefourneerd door aandeelhouders binnen de unie. Het was te proberen. Het scheen in het redelijke vlak doenbaar, zou Lubbers, zaliger nagedachtenis, zeggen. Lubbers kon zo wollig formuleren dat nooit iemand bezwaren kon maken. Dat kon Van Oldenbarneveldt nu ook.

1.12.6 Handelsconcentratie en geleide buitenlandse politiek

Het beste was om zo'n universitas onder te brengen in een maatschappelijke vennootschapsvorm, met anonieme geldschieters. Aandeelhouders, dus. Niet in een stichting of in een afgezonderd doelvermogen, zoals de Heilige Geesttafelen of een religieuze fundatie. Die hadden statutair altijd een vrij precies doel. Van Oldenbarneveldt wilde een vennootschap met een ruime actieradius naar doelstelling. Eigenlijk alleen maar bepaald door het uiteindelijk oogmerk: winst via handel. Commercie, geen geweldpleging. Hij wilde geen militaire private organisatie die juist via fysieke geweldpleging rijkdom wilde verwerven, een soort privaat weer-

korps of smaldeel zoals bij piraterij in volle zee of kaapvaart gebruikelijk. Maar verder wilde Van Oldenbarneveldt heilzame vaagheid in de oprichtingsstatuten. Alles wat neerkwam op economische verrijking of voordeel, en wat niet bereikt werd door wederrechtelijke toe-eigening, moest geoorloofd zijn. De vermogensaanwas via de vennootschap moest naar het recht van die dagen toelaatbaar zijn.

Dat recht was ook weer vaag, versnipperd, innerlijk tegenstrijdig en niet geordend naar hiërarchie van rechtsbronnen. Wij, in onze dagen waarin het volkerenrecht op het eerste gezicht volledig gecodificeerd schijnt, vinden dat zestiende -eeuwse recht, zeker het internationale of supranationale, eigenlijk een machtiging tot anarchie op interstatelijk vlak. We vinden het met onze hedendaagse juridische axioma's imperfect recht, waarbij doorzettingsmacht en recht eigenlijk identiek inwisselbaar zijn. Het internationale recht van de zestiende eeuw verbood de agressie-oorlog niet, zoals thans in plechtige verklaringen vanwege de Verenigde Naties uitvoerig wordt gedaan. Bezitsverwerving door agressie was een rechtmatige wijze van soevereiniteitsuitbreiding. Mensen konden handelswaar zijn, in de doorverkoop van minderjarige kinderen, vrouwen die seksueel in trek waren, lichaamsdelen, lijken (al dan niet geprepareerd) zag die eeuw geen graten. In de aankoop van buitenlandse openbare kunstwerken, erfgoed ter plaatse, kon men zich specialiseren. Een vorst kon een landbouwareaal verkopen, mét de boeren, de veestapels, de gezinnen, de oogsten en veldgewassen en de door de bewoners opgetrokken huizen en algemene gebouwen. Godsdienstvrijheid kon ook onderwerp van overeenkomsten zijn. Een vorst bepaalde immers, na de voltooiing van de reformatie, de lokale religie. Die was van hém. *Cuius regio, eius religio*: wiens gebied, diens godsdienst. Ook dat grondrecht - zo noemen wij het nú – kon onderwerp van geoorloofde handel zijn. Er waren *multinationals* die dat bedrijfssegment praktiseerden. Dat was niet zonder meer illegaal.

Wij vinden dat een travestie van recht. Wij vinden dat een permanente toestand van rechteloosheid, juridische anarchie. Dat ervoer de tijdgenoot zo niet. En het wás eigenlijk ook niet zo dat "macht" gelijk was aan "recht", ook al was er een handhavingstekort op supranationaal vlak als een mogendheid volkerenrechtelijke normen eenvoudig aan zijn laars lapte. Ze kon er vaak mee wegkomen, op korte termijn. Maar op den duur waren blokkades van handelswegen, opschorting van handelsbetrekkingen en kortstondige bezettingen en invasies van handelsposten van de overtredende staat toch mogelijk. Die werd langzaamaan een paria, werd door in- en exportbeperkingen van andere staten geïsoleerd, kreeg te maken met zeer onvoordelige tarieven waarin de staten samenspanden. Soms stiet zo'n agressieve staat zelfs op een mercantilistisch blok van staten die één

vijandig, echt oorlogvoerend, handelsmassief vormden. Dat werkte best. Op middellange termijn tenminste. Daarvoor kon de agressor, de eerste schender van de vrede, nog niet het onverstoorbare uithoudingsvermogen opbrengen. Daarvoor zou immers een perfect autarkische toestand van die staat vereist zijn. En op dit moment, van de zestiende eeuw, was er vrijwel geen staat die zich in een dergelijke positie had weten te manoeuvreren. Er was nog een andere ernstige bekommernis van Van Oldenbarneveldt.

1.12.7 Een vrije zee of een gesloten zee?

Dat was de status, de rechtstoestand, van de volle zee. De zee buiten de – op drie zeemijlen buiten de uiterste laagwatergrens begrote – *territoriale* wateren van de staten die aan de zee oeverden. In het Verdrag van Tordesillas was, daar kon geen twijfel over bestaan, die zee voor de aanvaart naar de Nieuwe Wereld, door de hoogste recht stellende autoriteit van die dagen, *geconsessioneerd* aan Spanje en Portugal, met doorconcessionerings-bevoegdheden hunnerzijds aan nette christelijke landen, zoals, destijds, Engeland. Dat betekende dat de oceanen in zoverre onder de rechtsmacht vielen van die twee mogendheden. Die zee was dus voor sta-

ten, rijken en vorstendommen, die niet deelden in de missionaire opdracht van de geloofsvoortplanting, de *propaganda fide*, gesloten. Het kon geen verwondering baren, dat Portugal, Spanje en Engeland uitgingen van de *mare clausum-doctrine*.[92] Dat kon Van Oldenbarneveldt niet tot uitgangs-

punt nemen, als hij zo'n vennootschap wilde laten floreren in het landsbelang. Hij moest dus doen beredeneren, dat de zee buiten de territoriale zones absoluut vrij was. *De mare liberum-doctrine.* Zelf kende hij wel wat internationaal privaatrecht. Hij kende ook het Romeinse contractenrecht wel en uitgangspunten van het gangbare canonieke of kerkelijk recht, dat vaak een receptie bood van het Romeinse staats- en administratief recht. Maar doorkneed in het volkerenrecht was hij niet. Hij had wel enige diplomatieke missies achter de rug. Naar Engeland, bijvoorbeeld, toen hij hulp moest gaan zoeken voor de benarde Republiek in de eerste fases van de opstand en de burgeroorlog. Dat was geen succes geweest: hij kende geen Engels, hij was wat harkerig, hij doceerde maar overtuigde niet, al waren zijn juridische sluitredenen perfect. Die *mare liberum*-doctrine moest internationaal verkocht worden, dat zag hij in, met een overtuigende en sprankelende strijdschriften. In het Latijn liefst, dat was de taal die overal nog ingang gaf en die niet verried tot welk traditioneel machtsblok of politiek dan wel dynastiek massief men behoorde.

Zelf had hij de hiervoor benodigde vaardigheden, soepelheden en charmes helaas niet in huis. Hij was wel een man van de wereld. De wereld echter wilde die man niet. Niet echt. Daarvoor was zijn roep van opportunistisch bureaucraat hem te ver vooruitgesneld. Hij was te gekleurd. Zijn sluwheid was te zeer bekend. Zijn verleden, dat niet vlekkeloos was, speelde hem parten. Hij moest nu een geleerd jurist vinden, liefst een jonge, nog onbesproken, een aanstormend talent en een blanco belofte, die die vrijheid van de volle zee als axioma van het volkerenrecht kon rechtvaardigen. Een jurist die kon aantonen, via precedenten, dat dat altijd zo geweest was, sedert de vroege klassieke oudheid. Dat ook God dat zo gewild had, toen de Joden, zijn uitverkoren volk, door de Schelfzee trokken naar het beloofde land.

Dat de heidense Grieken dat als van zelfsprekend hadden geaccepteerd, zonder er veel woorden aan vuil te maken. Dat de Romeinen ook nooit anders hadden aangenomen, zelfs niet toen hun rijk de hele middellandse zee omsloot. Dat het een van God ingegeven these was. Hij had iemand nodig, die al die precedenten in vloeiend klassiek Latijn zou kunnen presenteren. In één consistent, statig en schijnbaar neutraal, idiomatisch afgewogen betoog zonder innerlijke tegenspraak. Zo'n genie scheen er rond te lopen. Een zekere Hugo de Groot, een jeugdig ventje, die fraai kon goochelen met Romeinse adagia en verder de roep had van grote stilistische vaardigheid, plooibaarheid en politiek inzicht. Een geschikt potloodje voor de Staten-Van Holland, dus voor Van Oldenbarneveldt. Het mannetje werd gezocht. En werd snel gevonden.

Hugo de Groot

1.12.8 Hugo de Groot, het genie van Holland

Huig zocht een betrekking met perspectieven en was tot veel bereid. In opdracht van de V.O.C. zou hij, ingezworen als advocaat te Den Haag, een academisch vertoogschrift publiceren, waarin gesteld werd dat het universele natuurrecht altijd had behelsd dat de zee en de oceaan buiten de territoriale wateren van staten absoluut vrij was. Het vertoogschrift werd bekend als *De Mare Libero*, of *Mare Liberum*[93]. De principale stelling is: alle staten waren en zijn vrij gerechtigd om van deze interstatelijke vrije ruimte gebruik te maken. Daar hadden en hebben ze van géén oppergezag enige machtiging voor nodig. Prachtig, natuurlijk, maar hier schoot onze Hugo aanmerkelijk over zijn doel – of beter: dat van Van Oldenbarneveldt – heen. Want wat onze jonge jurist in zijn overmoed betoogde was eigenlijk dat het Verdrag van Tordesillas streed met het natuurlijk volkerenrecht. Het was nietig. Dát was natuurlijk niet de bedoeling van de raadpensionaris. Zo kreeg hij Spanje en Portugal frontaal voor de poorten van Holland. Zo'n betoog was een provocatie van de katholieke majesteiten. Maar ook van de Habsburgers die bij een *mare clausum*-doctrine veel baat hadden en daar ook veel in hadden geïnvesteerd. Dit was nooit de bedoeling van de raadpensionaris geweest: hier kon hij moeilijkheden mee krijgen, ook met zijn lastgevers, de Staten Van Holland, die de *wereld*handel integraal wilden hervatten, dus in ieder geval óók met Portugal, waar de Republiek in ieder geval niet mee in oorlog was en ook niet wilde komen. Hij verhinderde daarom de publicatie van dit politieke strijdschrift.

Er stond wel veel in wat Johan kon gebruiken. Maar het geheel

walmde van academische pedanterie en frikkerige gelijkhebberij. Hij zou dus selectief te werk moeten gaan, want deze Huig was zeker geen behulpzame jonge vriend gebleken, zoals later Tom Poes zou zijn voor Heer Ollie B. Bommel in de stripverhalen van de onsterfelijke Marten Toonder. Niet, dat Johan met deze vergelijking blij zou zijn geweest. Humor en zelfrelativering waren nooit zijn voornaamste karaktertrekken. Maar hij wist, wanneer iets verre te vér ging. En dat genie van Holland gooide rinkelend ruiten in. Die van Johan.

1.12.9 Het volkerenrecht stond monopolies toe volgens Van Oldenbarneveldt

Wat de raadpensionaris vermoedelijk had verwacht was dat een jurist – dat hoefde niet noodzakelijkerwijs Hugo te zijn – zou demonstreren dat de zeeën en oceanen van nature vrij waren, maar dat staten of rijken in bepaalde zones jurisdictie konden claimen, eenvoudigweg op grond van hun dominante maritieme positie. Zoals bij Tordesillas was gebeurd. Onderling konden zij dan overeenkomen dat zij elkaar monopolies gunden die zij tegen buitenstaanders zouden verdedigen. Wederom: zoals bij Tordesillas. Hoe méér staten bij deze onderlinge wederkerige garanties aangesloten zouden zijn op verdragsbasis, hoe steviger die monopolies zouden zijn. Maar de geclaimde jurisdictiezones zouden alléén maar kunnen slaan op de vaarroutes die bekend waren geweest in de beschaafde westerse wereld toen de zones juridisch geclaimd werden. Dus, bij het geval Tordesillas, de routes die in 1494 waren erkend, gecartografeerd en op bevaarbaarheid waren onderzocht. Niet op vaarwegen in delen van zeeën en oceanen die destijds nog helemaal niet adequaat waren gecartografeerd en in kubieke nautische mijlen waren gefixeerd in kaarten van die wateren. Verdragen moest je altijd rechtshistorisch interpreteren naar de *status quo ante*, dat had Van Oldenbarneveldt in Padua opgestoken: naar de feitelijke omstandigheden, waaronder de verbintenissen waren aangegaan. De omstandigheden die de contractanten hadden gekend of kunnen kennen op het moment dat ze af parafeerden. De wereld die de partijen in de zaal te Tordesillas hadden gekend. Hun experts, dan.

Wel: niemand kon ontkennen dat voor een groot deel van de oceanen in 1494 dergelijke gedetailleerde kennis niet bestond, niet openbaar gemaakt was en zeker niet in officiële cartografieën was vastgelegd. Een groot deel van de Stille Oceaan was destijds stomweg nog onbekend gebied op de aardbol geweest, *terra incognita.* Dat gold zeker voor de zeestraten onder of boven de Noord – en Zuidpolen, de straten en vaargeulen onder het zuidelijkste deel van Zuid-Amerika - denk aan de later vastge-

stelde Straat Magellaan of Magelhaes of de nóg later verkende Straat Lemaire - en op onbekend gebied konden de jurisdictiesferen van Tordesillas nooit slaan. De Tordesillas-wereld was stomweg veel kleiner geweest dan die van Zaragoza. En de Zaragoza-wereld was weer kleiner geweest en onbekender dan die van de cartografen van 1602. Die wereld had immers al weer véél meer aanvaartroutes gekend en archipelgroepen in het Verre Oosten dan de stellers van het Zaragoza-amenderingsverdrag hadden kunnen bevroeden.

1.12.10 Extreem Hollands legalisme

Dat viel dus buiten de monopoliegaranties die de Heilige Stoel had afgezegend. Het Verdrag van Tordesillas was een aardrijkskundig verdrag *rebus sic stantibus*, dat kon echt niemand ontkennen. Een verdrag, dat alleen gold betreffende zaken wier stoffelijke aanwezigheid met voldoende preciesheid op het moment van het contracteren kon worden gedefinieerd. De noodzaak om het amenderingsverdrag van Zaragoza nadien te sluiten, toonde dat immers aan. In dat verdrag van Zaragoza werden toch immers de zones die de monopolisten claimden, opnieuw gedefinieerd op basis van de later dan 1494 opgekomen aardrijkskundige inzichten: daarom al dat heen-en-weer geschuif met de contrameridiaan in de Stille Oceaan en de definitie van de excepties op de Portugese claim. Gewoon: omdat er veel meer archipelgroepen waren opgedoemd dan in 1494 werd aangenomen. Ook het Verdrag van Zaragoza was een verdrag *rebus sic stantibus*. Een verdrag waarvan de strekking afhing van de op het moment van sluiting erkende geografische kennis.

Het aldus ontstane zeerecht moest nu geïnterpreteerd en toegepast worden op basis van het gerechtvaardigde *mare liberum*-beginsel: dus *restrictief*, geografisch beperkend. Van Oldenbarneveldt zocht naar juridische interpretaties van de Tordesillas-concessies die deze sterk inperkten op basis van rechtshistorische interpretaties. De mogendheden hadden alleen maar concessies toegestaan op basis van de destijds bestaande geografische inzichten. Ze hadden geen blanco cheques, blanco-machtigingen bij voorraad gegeven betreffende een grotendeels nog onontgonnen aardbol. Dat is het extreem *juridisch legalisme* dat Van Oldenbarneveldt ten voordele van zijn Republiek wilde toepassen. Het Hollands legalisme, dat aan de orde kwam in I.12.4. als één van de constanten in Johans buitenlandse politiek.

En dus: als nu in opdracht van de Republiek nieuwe vaarroutes, zee-engtes, zeestraten, oceaangebied en zee werden ontdekt, dan konden die door die Republiek gerust bevaren worden zonder schending van de claims krachtens Tordesillas uitgebracht. Zoiets had Van Oldenbarneveldt graag van Hugo tegemoetgezien. Maar Hugo had over zijn doelwit héén

geschoten. Hugo was iets te enthousiast geweest. Daar konden brokken van komen. De raadpensionaris maakte inmiddels graag hoogst selectief gebruik van de ruim geciteerde klassieke bronnen die de jonge vriend Hugo had bijeengebracht om het *mare liberum*-principe, enigszins gemodereerd, steeds weer op tafel te brengen als er bonje dreigde te ontstaan met Spanje, Portugal of Engeland. Johan zorgde dus voor brochures met samenvattingen van de citaten die hem goed uitkwamen en waarop hij conclusies kon gronden die handzaam waren bij jurisdictieconflicten met concurrenten van zijn vennootschap. Het is onzin, om te beweren, dat het betoogschrift insloeg als een bom. Daarvoor bleef het te zeer beperkt tot kleine kring. Later heeft Hugo het ingelast in zijn boek *De iure belli ac pacis*, het werk dat wereldwijd aandacht trok over het de stand van het volkerenrecht.

1.12.11 "*De iure belli ac pacis*"

Daarin, in dat systematiserend overzicht, een echt handboek, wordt de zee gedefinieerd als een gemeenschappelijk erfdeel van de mensheid, *a common inheritage of mankind*. Zoals de zuurstof in de open lucht, zo is die zee van de mensheid, omdat ze niet bezet kan worden en vervolgens, omdat iedereen er gebruik van moet kunnen maken.
Daarom is de zee universeel voor allen, want de zee is zó grenzeloos dat niemand haar volledig kan bezitten. De zee is geschikt en geëigend voor gebruik door allen, of we dat nu willen beoordelen vanuit de invalshoek van de handelsvaart of vanuit die van de visserij. Zo leidt Hugo uit de natuurlijke aard en hoedanigheid van de zee het *mare liberum*-principe af.

Die inlassen zijn uiteraard van Engelse zijde bestreden door een keur van juristen. Omdat de Engelsen, in navolging van de Portugezen, bleven uitgaan van de *mare clausum-doctrine*. Ze hadden een suffisante oorlogsvloot ontwikkeld. Ze konden het zich permitteren. En ze waren kort daarop wel degelijk van plan de zeeën te bezetten, via blokkades van de vastelanden. Ze bestreden, dat de zee "onbezetbaar" was, niet vatbaar voor een sluitende militaire bezetting, zoals Hugo had aangenomen. Men kan de zee alleen niet zó bezetten, als men land bezet. Maar dat is héél wat anders, dat laatste. Dat is een kwestie van maritieme logistiek. Dat kon de Hollandse Huig zich niet voorstellen, dat een staat dat ooit zou kunnen. Gewoon, omdat die Huig zich nooit de ontzagwekkendheid had kunnen voorstellen van de Britse marine. Huig had nooit kunnen denken, dat zulk een oorlogsvloot echt effectief de wereldzee zou kunnen beheersen, tot afknijpens van alle oeverstaten toe. De Republiek hád zo'n instrument nooit voor ogen gehad.

Het handboek van Hugo de Groot - De jure belli ac pacis

Het gekke staatje had dat nooit kunnen betalen, als het ook nog aan de landzijde weerbaar wilde blijven via een mobiel veldleger. Maar Engeland kon dat wel, het had er ook graag de duiten voor over. Maar dan wilde het ook wáár voor die duiten. Daar zouden de bijeengesprokkelde maximes van die Huig het niet vanaf houden.

In de achttiende eeuw gaat Engeland daarom over tot effectieve handelsblokkades. Het recht daartoe zal het tot in onze dagen blijven volhouden. Daarom vindt het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië ook dat maritieme handelsblokkades die de burgerbevolking van andere staten uitknijpen géén schendingen zijn van het internationale humanitaire recht. Zelfs niet als daardoor ziekten en zelfs hongersnood zouden kunnen uitbreken. Een standpunt dat het in 1998 nog overeind hield bij de vaststelling van het internationaal Statuut van een Permanent Internationaal Strafhof.

1.12.12 Mare liberum versus mare clausum-politiek

Het academisch vertoogschrift bleef in uitwerking in principe tot Hollands grenzen beperkt en aanvaard voor wat het was: een *politiek*

strijdschrift ten behoeve van een bepaalde handelspolitiek. Zo legden de Engelsen het betoog uit. Zeker niet ten onrechte. Zo heeft de Angelsaksische wereld het nadien ook becommentarieerd toen het ruime bekendheid kreeg via het reeds genoemde veel ruimer opgezette en dogmatisch wat beter gestructureerde handboek van het volkerenrecht *De iure belli ac pacis*[94]. De tweede druk[95] werd uitgebreid en van al te venijnige politieke stellingnames ontdaan. De koning van Frankrijk gaf daarom ook tot ruime verspreiding toestemming. En vandaaruit begon het gedachtengoed van Hugo zijn eigenlijke mondiale triomftocht. Van Oldenbarneveldt verhinderde integrale publicatie van *Mare liberum*. Hij kocht Hugo af, vrijheid van drukpers was nooit een principe geweest waarvoor Johan op de barricades zou gaan. Dat deed bijna niemand in zijn dagen. Als er veel gedrukt werd in Holland, ook datgene wat in het buitenland op straffe van den koorde verboden was, dan was dat omdat het goed geld opbracht. Maar zo nu en dan een selectief beroep op dat ongepubliceerde werkje, dat kon nooit kwaad. Die Hugo was bruikbaar. Die ging het in Holland ver brengen. Dat zou ook zeker zo zijn geweest als Van Oldenbarneveldt het politieke mijnenveld waarin hij zich begeven had schadeloos had kunnen oversteken. Maar dat mislukte. En met de patroon kwam ook de beschermde ten val. Hugo bleef leven. In tegenstelling tot zijn beschermheer. Maar zijn heil moest hij verder in het buitenland zoeken. Wat hij vaardig deed.

1.12.13 Anti-geopolitiek en legalisme

Wat Van Oldenbarneveldt betrof impliceerde een bestendige en consequente *mare liberum*-politiek dat de Republiek buiten gewapende conflicten bleef en verder, dat zij de vrijheid van de volle zee als *universeel* principe zou aanvaarden en uitdragen. Ze zou het dus ook moeten aanvaarden, als dat eens een keer niet zo goed uit zou komen. Bijvoorbeeld, doordat er concurrenten van de vrijheid van de volle zee gebruik zouden maken, wat in het Verre Oosten zeker voorlopig nog het geval zou zijn zolang de Portugezen niet doeltreffend waren verjaagd. En de Engelsen waren ook daar in opkomst. Juist omdat de Portugezen hun missieposten niet konden mannen, namen de Engelsen ze over en maakten er handelsfactorijen van. Alleen als de Republiek de vrede zou propageren als de enig gewenste toestand tussen de mogendheden in westelijk Europa zou de Republiek op langere termijn als handelsnatie overeind kunnen blijven.

Hier treffen Hollands legalisme en Hollands anti-geopolitiek samen. Hier komt Van Oldenbarneveldts instrumenteel gebruik van het volkerenrecht tot een hoogtepunt. Zie I.12.4. Pieter de la Court zou dat Johan nazeggen in zijn *Interest van Holland* van 1669[96]. De reden was steeds dat de Republiek nimmer de middelen zou kunnen opbrengen om én een

toereikend mobiel professioneel veldleger én een afdoende oorlogsvloot als maritieme strategische reserve paraat te houden. Daarom moest de Republiek oorlog vermijden. Ze moest dus nooit oorlog verklaren noch die toestand aanvaarden. Ze zou deswege neutraal moeten trachten te blijven, hoe moeilijk dat ook zou kunnen zijn. Zou ze desniettegenstaande toch in een gewapend conflict terechtkomen, dan zou ze moeten investeren in een oorlogsvloot op Ad Hoc-basis. Niet in een veldleger dat zelfstandig slag zou kunnen aannemen. Op land zou de Republiek altijd militair geallieerde moeten zijn. Daar had de Republiek wel de pest over in. Want welke alliantie het ook gold, in militaire zaken werd de Republiek dan ondergeschikte. Het kostte geld, dat oorlog voeren, en dan kochten de regenten zich nog een ondergeschiktheidspositie óók. Bij de Vrede van Utrecht in 1713 zouden deze regenten zich daar tandenknarsend maar bij neerleggen.

1.12.14 De Amsterdammers willen niet

Deze *mare liberum*-politiek die Van Oldenbarneveldt consequent nastreefde is de Republiek na de Vrede van Münster volledig uit het oog verloren, voornamelijk op aandriften van Amsterdam. Zodra Amsterdam na 1609, nadat het bestand tussen Spanje en de Republiek in werking was getreden, maar niet in de Indische wateren hoefde te worden nagekomen, in de gaten kreeg dat de konvooi vloten in staat waren het eenzijdig uitgeroepen V.O.C.-monopolie in die wateren effectief door te drukken via wapengeweld en agressie-oorlogen dééd het dat ook. Amsterdam trad op als zelfstandige stadsstaat, zonder zich veel van de rest van het Lage Land aan te trekken. Het had het geld nu eenmaal. Wat Friesland, Zeeland, Groningen en Gelderland ergens van vonden kon deze stadsstaat niet boeien. Zeeland, dat ook op de Archipelgroepen uitreedde protesteerde. Maar daar trokken de Amsterdammers zich nooit iets aan. Ook niet van de Rotterdammeren. Die handelen ook op de Oost. Maar als die moeilijkheden kregen met inlandse vorsten omdat de Amsterdammers het te bont maakten, moesten ze zich maar zien te redden.

In 1609 bouwde de V.O.C. op Banda Neira het oude Portugese fort om tot een fort Nassau, waaruit verschillende militaire expedities werden ondernomen tegen de Portugezen. Portugal was sedert 1580 in een *personele unie* met Spanje verenigd. Pieter Both, de eerste V.O.C.-gouverneur-generaal[97], vergrootte het fort aanmerkelijk met het ontzagwekkende fort Nederland of Belgica. Het kreeg vijf zware artillerie-bastions die in alle richtingen vuur konden uitbrengen. Het bezat vijftig kanonnen en een garnizoen van vierhonderd soldaten. Het kostte meer dan driehonderdduizend Rijnlandse guldens, deze aanleg. Allemaal binnen de Portugese concessie conform het verdrag van Zaragoza. In 1611 was het immens

fortificatiestelsel gereed. De zee werd nu geblokkeerd door de V.O.C. Dus hier vond agressie tegen Spanje plaats. Spanjes jurisdictie werd getart. Door Portugal en zijn Engelse geallieerden als vijanden te verjagen. Amsterdam maakte nu grote vaart met territoriale annexaties op andere Banda-eilanden: de forten Hollandia, Concordia, Ai en het fort Wraak[98] werden gebouwd, met het oog op de totale strategische beheersing van de omringende zeestraten. *Mare liberum* beginsel? Nooit van gehoord. Niet toepasselijk rond Banda. Amsterdam had behoefte aan massale aanleveringen van specerijen. Het nam dus, wat het krijgen kon. Ongeacht. Het zij benadrukt, wat de andere gewesten binnen de Republiek daarvan vonden. Amsterdam trok zich daar niets van aan. En zeker niet van de landgewesten Utrecht, Gelderland en Overijsel. Het zou de verhoudingen binnen de Compagnie uiteindelijk verpesten.

Amsterdam wist steeds door zijn financiële overwicht de Staten van Holland zo te manipuleren dat ze instemden met een inconsequent maritiem beleid dat de vrije vaart opeiste in wateren waar ze niet altijd voldoende oorlogsbodems konden inzetten en deze vrijheid onvoorwaardelijk ontzei daar waar ze de waterwegen en vaarroutes via oorlogsbodems op ieder gewenst moment effectief kon beheersen. De Amsterdammers konden feitelijk alle schepen die geen V.O.C.-vlag konden vertonen, praaien, enteren, visiteren en opbrengen, ongeacht de vraag of het vaartuig wel of niet afkomstig was uit een vijandelijke haven. In de Indische Archipel heeft de V.O.C. zich nooit een mallemoer aangetrokken van het principe van de vrijheid der volle zee. Daar gold het uitgangspunt "vrij schip, vrij goed" nooit, wat de Hollanders betreft. Terwijl de V.O.C. dat wel inriep op de Atlantische en Stille Oceaan en in Kanaal en Noordzee. Als er iets is geweest wat Holland gehaat heeft gemaakt bij andere zeevarende staten, is het dat geweest. De arrogantie van de macht produceert kwalijke geesteselixers.

1.12.15 Een dure inconsequentie en legalisme

Holland heeft het duur genoeg moeten betalen, deze inconsequente hantering van het volkerenrecht, dat het naar believen plooide naar de opportuniteit van het ogenblik. Het heeft Hugo de Groot in 1612 nog wel op een handelsmissie[99] naar Londen gestuurd om met een beroep op het legalisme te betogen dat Holland door zelfverdediging in noodtoestand het *mare liberum*-beginsel soms wel moest opzij zetten voorzover het de vaarroutes tussen de Archipelgroepen betrof. Dat gold ook de straten tussen Java, Sumatra, Borneo en de verdere Grote Oost van deze wemeling van eilanden. Als Engeland, Portugal en Spanje hier niet aanvallend waren opgetreden, had de V.O.C. hen echt de vrije vaart wel gegund, aldus het Delfts Mirakel. Maar nu Engeland het volkerenrecht niet respecteerde, nu waren de Hollanders wel verplicht geweest

met wapengeweld op te treden in deze wateren. Daartoe waren ze gemachtigd geweest door de regionale vorsten op de eilanden, die met de V.O.C. immers monopoliecontracten hadden afgesloten voor de specerijen-leveranties en de afleveringen van delf- en grondstoffen. Die contracten impliceerden toch tegelijkertijd dat deze vorsten de V.O.C. machtigden afdoende *compensatoire* maatregelen te nemen om hun beurtvaart veilig te stellen op Holland. Zelf hadden deze inlandse vorsten geen afdoende oorlogsvloot.

Daarom moest de V.O.C. wel als hun rechts handhavende waarnemer optreden – ook in volle zee. Dus ook door konvooiering via oorlogsschepen en het inzetten van de doeltreffende Molukse kapers. De Molukse zeemacht moest ingezet worden als een soort lokale kustwachteenheid, ook om inbreuken op het nootmuskaat-monopolie te voorkomen: de zogeheten *hongi*-tochten. Als de V.O.C. dat niet deed, zouden vijandige zeevarende staten deze eilandvorsten immers gaan blokkeren! Dat moest voorkomen worden. Bekend was, dat Engeland dergelijke blokkades al had beproefd. Maar gelukkig waren daar de Hollandse vaartuigen geweest om deze onrechtmatige blokkades te breken. Zo kwam deze redenering zelfs terecht in de *Generale Instructie aan de regering van Nederlands Indië,* in de definitieve versie van 1650[100]. Bedoeld om de gouverneur-generaal in de Archipel juridische argumentatie te geven, wanneer een schuimbekkende Engelse schipper of kapitein verhaal kwam halen voor zijn opgebrachte vaartuig, vastgelegd aan de kade van het eiland Onrust in de Baai van Batavia. De V.O.C. deed niet aan eigenrichting. Ze deed aan publieke rechtshandhaving ter volle zee. Allemaal met het oog op *inlandse* belangen.

Whitehall moest er meesmuilend om lachen. Het was niet anders dan een pleit voor het uitgangspunt, dat wie lokaal de macht heeft, ook het recht heeft te doen wat hem uitkomt. Zodat Engelse schepen, buiten oorlog inbeslaggenomen, niettemin niet teruggegeven werden aan de rechtmatige eigenaar. *Male captus, bene detentus*, dat was wat Amsterdam hier inriep. Coen heeft het meteen tot uitgangspunt van zijn koloniale politiek genomen. Laat de feitelijke inbezitneming maar onrechtmatig zijn, het bezit strekt tot volkomen titel. Londen zou het in de komende, in wezen voor Holland desastreuze, zeeoorlogen niet vergeten. Al heeft men nooit een rechtsgrond nodig om te rechtvaardigen waarom men met gelijke munt terugbetaalt.

1.13 De oprichting van de V.O.C.: De langere termijn-investeringen zonder korte termijnwinsten

De oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie als holding-concern voor andere handelsvennootschappen en werkmaatschappijen is niet een uitzonderlijke inventie van Van Oldenbarneveldt[101]. Hij is langzamerhand die richting in geleid door Vlamingen zoals Johan van der Veeken, Balthasar de Moucheron en diens broer Melchior. Deze hierna nog nader te bespreken Antwerpse kooplieden hadden al veel ervaringen opgedaan met de handel op het Verre Oosten. Ze hadden ingezien dat de kust-beurtvaart opgegeven zou moeten worden, reeds omdat Spanje alle havens had afgesloten voor handelsvaartuigen herkomstig uit de opstandige Lage Landen. Antwerpen had enorme zakengedaan met Portugal, Spanje en Noordelijk Italië om daar kustvaarders te beladen met de producten uit het Verre Oosten. Daar hadden deze kooplieden fijn vertakte handelsnetwerken opgebouwd. Die wilden zij behouden en blijven benutten. Maar inmiddels zou de Antwerpse kustvaartvloot moeten worden vervangen door schepen, geschikt ter oceaanvaart, om de kustblokkades van de Spanjaarden en de Portugezen, die Madrid hierin wel moesten volgen, te kunnen ontgaan. Ze zouden trans-Atlantisch om de Kaap moeten kunnen zeilen en doorsteken naar de Archipel. Dat was een geweldige omschakeling. Daar zouden verbeterde kraken voor gebouwd moeten worden. De kraak was geschikt om de golven van de oceanen te nemen, ook bij hevige stormen. Dat was gebleken. Maar ze zou méér laadruimte moeten hebben en stabieler moeten zijn. Een kraak had te hoge kastelen, haar buik kon tot vierhonderd ton volgestouwd worden. Dat was te weinig voor deze soort van maandenlange oceaanpassages.

Het zou beter zijn, de Hoornse fluit eens na te zien: bij verlenging van de romp zou de last opgevoerd kunnen worden tot achthonderd ton. Maar dan zou ook méér zeil gezet moeten kunnen worden. Het galjoen zou ook verlengd moeten worden zodat meer dwarskluivers zouden kunnen worden gevoerd en de masten moesten hoger. Dat betekende dat eigenlijk in een nieuwe koopvaardijvloot zou moeten worden voorzien. Men zou onoverzienbare financiële risico's moeten nemen door dergelijke lange termijn investeringen te plegen voor vaarten die méérmalen ondernomen zouden moeten worden voordat ze lucratief zouden zijn. Dat bleef afwachten. Men kon niet meer per vaart een ad hoc-vennootschap of maatschap oprichten voor een gelegenheidsonderneming.

Dat was bij de vóórcompagnieën juist wel het geval geweest.

Daar kon de schade per geval beperkt blijven. Keerde een schip terug, dan werden lading én vaartuig verkocht. De opbrengst werd door de vennootschap aan de deelhebbers uitgekeerd naar rato van ieders inleg. Soms was de winst aanzienlijk. Soms niet. Soms leed men slechts verlies. Maar beperkt. Daar was hoofdelijke aansprakelijkheid per beurtvaart nog aanvaardbaar geweest. Hier was financiering zonder reserve-kapitaaldekking voor het geval dat één vaart totaal mislukt was nog wel verantwoord geweest. Bij de algemene beurtvaart-monopolypositie die de V.O.C. eiste, waren omvangrijke financiële buffers noodzakelijk. Want hier zouden de verliezen nog langere tijd kunnen nazinderen, omdat de potentiële afnemers en detaillisten in het achterland dat de V.O.C. hoopte te bespelen schadevergoeding zouden blijven vorderen voor uitblijvende leveranties, waarvoor ze ingetekend en voorgefinancierd hadden.

De inleggers bij de V.O.C. waren hun kapitaal voor ten minste tien jaar kwijt. Een vaartuig, zo werd geschat, ging die periode mee. Dan zou een nieuwe verbeterde fluit moeten worden gebouwd ter vervanging. De nieuwe vloot zou worden betaald met het kapitaal dat verzameld was door de vaart van de oceaangaande voorgangers. Het eerste octrooi was afgegeven voor eenentwintig jaar. Dus was voorzien in vóórfinanciering van twee vloten. Dan zouden de inleggers nog één jaar moeten wachten op hun finale kwijting. Inmiddels hielden de bewindhebbers de centen vast voor de bouw van de derde vlootvervanging. De inleggers gaven dus héél wat uit handen. Ze hadden niets te vertellen.

1.13.1 De beschermde positie van de bewindvoerders

De bewindvoerders namen de beslissingen en zetten de centen van de inleggers op het spel. Als de bewindvoerders stom speelden, waren ze tóch niet hoofdelijk aansprakelijk voor de schaden, schulden, kosten en interessen die de vennootschap daardoor beliep. Dat was gloednieuw, dat was slikken voor in de inleggers, die daar vaak achteraf pas achter kwamen. Aan deelnemers kon tevoren niet in abstracto dividend gegarandeerd worden. Dat was wezenlijk voor deze gloednieuwe opzet. En zolang die garantie uitbleef, liep het ook wel. De V.O.C. is pas aan haar eigen ondergang gaan werken, toen de overdracht van aandeelbewijzen wél gepaard ging met een forfaitaire dividendgarantie. Maar dan schrijven we al de achttiende eeuw. Na de Vrede van Utrecht, waarbij de deelhebbers zich niet langer meer beschouwden als risicodragende beleggers, maar als financiers van obligatieleningen met een gefixeerde rente.

Eén handelshuis kon dat omvangrijke risico stomweg niet aan. Dus zou er een zelfstandige vennootschap op brede basis moeten komen met wijduitstaande aandelen, die nog niet volgestort hoefden te zijn bij

intekening. Het ging er maar om dat er in brede lagen kredietbuffers geborgd zouden zijn. Internationale spreiding van kapitaaldekking. Dat zal langzamerhand wel duidelijk zijn. De vennootschap die zich in die oceaanvaart ging specialiseren zou aan risicospreiding moeten doen. Dat zou ze door internationale zeeassuranties moeten zien te bereiken, desnoods via de Londense Lloyd, al was Engeland meestal wel een vijand.

1.13.2 De vennootschap een criminele organisatie?

Verder zou ze alles, maar dan ook alles, moeten vermijden, waardoor de vennootschap zelf als een soort criminele organisatie zou worden geboekt door de zeer katholieke majesteiten. Ze leek er veel op. Was ze niet opgezet om weerspannigheid tegen gezalfde koningen te financieren? Was haar oogmerk niet gericht op het begaan van opruïingsmisdrijven tegen het van godswege gegunde gezag van monarchen? Zette ze niet op tot gewelddadigheden tegen dat gezag? Die vragen konden volgens het natuurecht van die dagen heel best bevestigend beantwoord worden. De directie was dus gehouden dat onmogelijk te maken, voorzover het aan haar zou kunnen liggen. De vennootschap zou dus het Tordesillassysteem onvoorwaardelijk moeten respecteren en dat moeten uitdragen.

Deed ze dat niet, dan zouden de reeds bestaande katholieke handelsnetwerken zich als een oester afsluiten voor de toenaderingen van zo'n vennootschap. Ze zou zich dus als godsdienstig neutraal moeten presenteren. En dat zou ze feitelijk ook echt moeten zijn. Haar oprichting zou een zuiver privaatrechtelijke daad moeten zijn. Liaisons met kerkgenootschappen – protestants, Anglicaans, Hoog-Schots, katholiek, Grieks-orthodox, Ottomaans of islamitisch – zou ze onder alle omstandigheden moeten vermijden. Verder zou ze verdekt moeten opereren. Geen grote reclames, geen publieke wervingen van personeel, geen transcendente beginselverklaringen. De beide De Moucherons – over deze vernuftige broers straks – prenten het Johan in: het moet alles "*secretelijk*" toegaan. De achterkamertjes, daar was Johan van Oldenbarneveldt wel in op gegroeid, letterlijk bijna. De deemstering van heimelijke onderhandelingen tussen heren lag hem bijzonder. Het ging er bij Johan in als Gods woord in de ouderling.

1.13.3 De kleinere inleggers: V.O.C.-bedrijfspolitiek

Hij voegde alleen nog toe, dat de aandelen naamloos aan toonder zouden moeten worden uitgegeven zonder enige verdere registratie. Hij regelde dat ze overal ter wereld uit gezet konden worden, aangeboden ter doorverkoop of zekerheidsstelling en overal tegen contanten inwisselbaar zouden moeten zijn. Het moet voor de meeste inleggers onbegrijpelijk zijn geweest. Het stond wel aangegeven in de algemene voorwaarden,

waarnaar het aandeelcertificaat verwees. Maar, zoals gebruikelijk, las bijna geen deelnemer die. Ze waren ook onbegrijpelijk geformuleerd. Wat de deelhebbers vooral niet snapten, toen het niet meteen erg goed liep, was, dat ze tóch tot volstorting konden worden gedwongen van hun aandeel. Ze konden de bewindvoerders niet afstraffen voor wanbeleid door geen geld meer ter beschikking te stellen.

Ze betaalden mee aan een nieuwe beurtvaart met verbeterde equipage en vingen tóch niet meer dan bij de eerste aandeeluitgifte beloofd was. Die uitkering was dan ook nog *in natura*. In specerijen, zijderollen of ivoor. Maar die brachten toch goed op. Goudgeld zelfs, als je het juiste afzetdebiet kende. De meeste inleggers wisten die niet. Goed, dan waren V.O.C.-beambten niet te beroerd om daarbij te helpen. Op provisiebasis, dat spreekt. Van de V.O.C.-nering zijn dan ook maar weinigen echt rijk geworden. Maar die werden dat ook op puissante wijze. Dat kwam ook, omdat de beleggers uit de middenstand – en dat waren er vele – de statuten en de uitkeringsregelingen niet goed lazen of stomweg niet snapten. Het octrooi schreef voor dat, als de retourvrachten verkocht waren na één volledige schipvaart, de aandeelhouders konden eisen dat, indien er vijf procent van het oorspronkelijk ingelegd kapitaal in kas was, dividend moest worden uitgekeerd. Naar rato van inleg. Natuurlijk. Maar die basiszekerheid wás er toch. En die vijf procent, die is bij bijna iedere retourvaart wel gehaald. Dat wisten de inleggers niet. De regeling niet, die saldi van de vaarten niet: de V.O.C.-directie lichtte hen niet in. Bij de eerste schipvaart in V.O.C.-verband heeft die directie die regeling dus niet toegepast. Dat had in 1612 moeten gebeuren. De directie heeft dat geld weer geïnvesteerd in de vlootvernieuwing. Maar ze had kunnen uitkeren. En in ieder geval de inleggers van de mindere klassen kunnen inlichten. Ze deed dat niet. Die inleggers kwamen er veel later achter. Maar toen hadden ze volgens de directie hun aanspraken verwerkt. Dat wekte woede bij de keukenmeid en schoorsteenveger die al hun spaargeld hadden ingezet. Klagen bij de Staten-Generaal hielp natuurlijk niet. De leden daarvan hadden bij dit directiebeleid zelf voordeel. Echte vermogensnivellering was ook niet het doel van de V.O.C.

1.13.4 Het octrooi-monopolie niet supranationaal geborgd

De inleg door de mindere standen is in het begin van de zeventiende eeuw verrassend breed geweest. Er moet dus echt veel reclame zijn gemaakt voor die deelneming. Daarbij is gewezen op het octrooi, dat het beurtvaartmonopolie garandeerde voor de zuidvaart – die door Straat Magellaan – en de oostvaart – die via de ronding van de Kaap op de zuidpunt van Afrika. En zulks voor eenentwintig jaar. Bij wetsbesluit van de Staten-

Generaal van 20 maart 1602. Een nationale rechts vaststellende verklaring. Geen beslissing van een supranationaal erkend lichaam zoals de Heilige Stoel, waarop het Tordesillas-systeem steunde. Uiteraard maakte dat veel verschil: Frankrijk, Spanje, Engeland en Portugal hadden met dat octrooi niets te maken. Dat hebben zij aanstonds laten weten, de één wat agressiever dan de andere, uiteraard: Engeland dácht er niet aan een concurrent die voorrang te geven bij de oostvaart, Spanje zag de V.O.C. terecht als een vijandelijke organisatie en Portugal was wat voorzichtiger, omdat het zich niet veel meer kon permitteren. Frankrijk had nog niet veel maritieme ambities. Maar dat had toch al niet veel op met wat die rare Republiek van kruideniers aan de dampige Noordzee voornemens was te doen: of het in de octrooiverlening eigenlijk een jurisdictie-aanspraak heeft gezien, is niet duidelijk. Waarschijnlijk niet.

Wisten de inleggers dat ook? Evenmin waarschijnlijk. De Vlamingen hadden monopolies kunnen claimen op de kustbeurtvaart met de Portugese havens. Daar hadden de kraken hun karvelen voorzien van de specerijen, de amfioen, de olifantstanden, de kleurstoffen en wonderlijke porseleinen faiences die bij de hogere standen in Vlaanderen en Holland zeer geliefd waren. Hun ondernemingen waren goed geweest. Beleggen daarin gaf zekerheid. Want zij deelden in het monopolie krachtens Tordesillas. Dat was over de ganse wereld rechts-krachtig, wetmatig, rechtmatig en onschendbaar. Wat het inhield, wist doorgaans geen belegger, ook al kende hij de aspecten wel van de godsdiensttwisten die zich voordeden. Dat, overigens, zal maar aan weinigen echt gegeven zijn. Wisten de mindere inleggers het? Niet waarschijnlijk. Alleen de Antwerpse en Amsterdamse kooplieden zullen het heel goed geweten hebben. Uiteraard lichtten ze ook daarover hun publiek bij de inleg niet in. Pas nadat de Engelsen flink gingen dóórtasten tegen de Hollandse fluiten in de Archipel-Straten, waardoor retouren uitbleven en vaartuigen eerder vervangen moesten worden, toen de Engelsen ook met sultans V.O.C.-factorijen en fortificaties gingen belegeren en platbranden, is de inlegger gebleken – tot zijn onherstelbare schade – dat hier sprake was van een monopolie dat in ieder geval anders was dan waarin de Vlamingen deelden. Maar toen lagen de centen vast in het V.O.C.-kapitaal. En van teruggave daarvan was geen sprake. Zie boven.

1.14 Het itinerarium van Jan Huyghen van Linschoten

1.14.1 De Portugese kraakvaart op Goa

Jan Huygen van Linschoten werd rond 1563 te Haarlem ge-

boren[102]. Zijn vader verhuisde naar Enkhuizen, waar hij een herberg begon. Die vader trad ook op als stadsnotaris in een hoekje van de herberg waar de komende en gaande man hem contracten lieten redigeren betreffende de handel en de daarmee verbonden vaart: iemand die vaardig kon schrijven was een uniek expert. Die vader beheerste het kanselarij-jargon uitnemend. Hij stelde aan de hand van formulierboeken vervrachtingsovereenkomsten op, ladingmanifesten, cognossementen, monsterrollen en assurantiepolissen. De kleine Jan Huyghen zat er bij en hoorde allerlei over de te ondernemen of voltooide reizen[103].

De Portugese verkenningsvaarten over de zeeën en oceanen waren op hun hoogtepunt: nog geen echte concurrentie van de Spanjaarden. Die beschikten immers nog niet over een gespecialiseerde zeegaande oorlogsvloot. De maritieme kunde van de Portugese schippers was tot in de sterren verheven. De Portugese kraak was als scheepstype volledig dóórontwikkeld. Die kraak was, ik gaf het al aan, een beproefd vaartuigmodel dat voor de Portugezen was wat de fluit later voor de Hollanders zou worden. De verlengde fluit was het toppunt van zee bestendigheid in de tweede helft van de zestiende eeuw. Goed voor grote vrachten van meer dan tweehonderd ton, stabiel, manoeuvrabel en toch alles bij elkaar geringe diepgang. Ze kon ook makkelijk verlengd en verbreed worden zonder de stabiliteit te verliezen. De metacenter-hoogte[104] tussen top en kiel was uitgekiend. De kraak was duurder in de bouw dan de fluit en vergelijkenderwijs instabieler. De opbouw was nogal zijwindgevoelig. De Portugezen konden met de kraak trans-Atlantische zeilvaarten ondernemen. Dat was van groot belang, omdat de schepen, wanneer ze Portugal verlaten hadden éérst naar Kaapverdië moesten zien te komen voor de westkust van Afrika. Daar nam de kraakbemanning verse vruchten en schoon drinkwater in. Dan moest het schip om de oostelijke passaatwind boven de evenaar te pakken koers zetten naar het gebied dat later Brazilië genoemd zou worden. Dus de oceaan over. Koersen op een eilandengroep, bekend als de *Abrolhos Archipel*. Daar kon het ankeren, opnieuw water en levensmiddelen of *vivres* innemen. Dan ging het op tegenkoers zuidelijk naar de *Cabo de bona Espe-*

van Linschoten

ranca, de Kaap de Goede Hoop, zouden de Hollanders dit ankerpunt later noemen, wederom om vers drinkwater en vivres in te nemen. Daarna de koers nemen naar een havenbekken aan de oostelijke kust van Afrika, later Mozambique genaamd.

Daar hadden de Portugezen handelsposten en pakhuizen. Daar kon verladen en vervracht en opnieuw gestuwd worden. En dan, daarna, de enorme oversteek dwars over de Indische Oceaan. Met als eindbestemming Goa. Met Mekka en Antwerpen de grootste wereldhavens. Goa, op de westelijke kust van India. Een volledig Portugese handelsstad, al waren er tal van Aziaten uiteraard neergestreken om met de Portugezen zaken te doen. De Hollanders, die Jan Huyghen daarover hoorde vertellen daar in Medemblik hadden het allemaal van-horen-zeggen. De Hollandse schepen waren typische kustvaartuigen: karvelen, soms nog koggen, brede bekielde bodems met weinig diepgang die in beurtvaart de West-Europese kusten afvoeren en vooral in Portugal specerijen, kruiden, textielsoorten, kunstvoorwerpen en ivoor innamen, aangevoerd uit de verre verten in Azië -– door de Portugese kraken.

Die zetten ze via Antwerpen, Vlissingen en Amsterdam af aan de transporteurs die over Rijn, Maas en Schelde deze kostbare zeldzaamheden verder vervoerden aan de detaillisten in het achterland. De Portugezen maakten de reis naar Indië voornamelijk in augustus en september. Met zo min mogelijk tussenstops. Want als het in oktober zware moessontijd was, werd de Indische oceaan onberekenbaar. In een tijd van ja-en-neen kon de hemel inktzwart worden, heftige stormwinden barstten los, de golven werden huizenhoog en in de golfdalen ontstond een zuiging waartegen bijna geen tegenroer te geven was. Dat kon ook een kraak niet mannen.

1.14.2 Meevaren met een bisschop en de routes afkijken

Jan Huyghen moet het met glinsterende ogen aangehoord hebben. In een flits moet hij gevoeld hebben wat zijn levensbestemming zou zijn: monsteren op zo'n kraak, meevaren en onderweg alles wat zijn ogen zagen zo nauwkeurig mogelijk opschrijven -– schrijven, concies, gedetailleerd en feitelijk, dat had hij van zijn vader wel geleerd aan dat tafeltje daar in die hoek van dat drukbeklante verversingshuis in Medemblik. Jan Huyghen trok samen met twee halfbroers in 1579 naar Sevilla in Spanje. In 1580 kon hij een voorlopige aanstelling krijgen als klerk in het gevolg van de aartsbisschop van het pas opgerichte diocese (bisschoppelijke rechtsgebied) Oost-Indië. Een zekere monseigneur *João Vicente da Fonseca*. Da Fonseca kwam net terug uit Rome, waar hij de wijding had ontvangen en instructies had verkregen omtrent de administratie van zijn nieuwe immense rechtsgebied, waar de Portugezen al een eeuw doende waren het

enig ware geloof te verspreiden.

Er waren nogal wat merkwaardige liturgische en sacramentele insluipsels gebleken binnen de concessie die Portugal daar op basis van het verdrag van Zaragoza mocht uitoefenen, de kerkelijke bestuurslichamen hadden zich iets te veel geplooid naar hardnekkige rituelen en lokale geloofsopvattingen. Rome wilde orde op zaken en vergde regelmatige rapportage aan de Heilige Stoel. Daar kon een klerk goed bij van pas komen. Vooral een die goed en netjes schreef en kennelijk meerdere talen vaardig was. Die zou het plaatselijk dialect ook wel snel te pakken krijgen en vaardig kunnen gaan tolken. Portugezen hadden daar doorgaans toch veel moeite mee. Jan Huyghen trok mee, naar Lissabon, waar het gezelschap zich inscheepte op een kraak die op 8 april 1583 de zeilen hees voor de reis naar Indië.

Jan Huyghen had inmiddels niet stilgezeten. In de bagage van de aartsbisschop trof hij de kaarten waarin de nieuwe kerkelijke provincie werd omschreven. Verder had Jan Huyghen de handelskantoren platgelopen over de routes naar Goa en de meest winstgevende handelsproducten die daar zouden zijn te kopen. In Goa belastte Jan zich met de boekhouding. Hij kreeg ook daar de gelegenheid zich te verstaan met allerlei handelsposten uit andere landen herkomstig: Chinese, Arabische, Perzische, Armenische, Israëlitische, en natuurlijk die, verbonden met het eigenlijke Indische achterland. Jan schreef alles nauwkeurig op. In 1587 reisde zijn broodheer, de aartsbisschop af. Hij moest rapport uitbrengen *ad limina*, dus te Rome. Een residerend bisschop moet dat om de vijf jaar doen. Dat is nu zo, dat was toen zo. Eeuwig Rome.

1.14.3 De cartografieën van Jan en zijn aanwijzingen

Jan bleef in Goa, omkijkend naar de mogelijkheid verder te reizen naar China en Japan. De aartsbisschop overleed onderweg. Jan was weer vrij man. Hij besloot toch weer naar Europa terug te gaan. Hij had nu geen dekking meer van een machtig man. Het kan zijn dat hij ook last had van heimwee. In 1589 ging hij scheep op een retourkraak. Die deed Sint-Helena aan. Daar ontmoette Jan Gerrit van Afhuijsen, een Antwerpenaar, die in Malakka handel had opgezet. Die vertelde van alles over de handel die daar gedreven werd. Vooral in specerijen. Op de volgende tussenstop, de Azoren, moest Jan twee jaar blijven bivakkeren ten gevolge van een schipbreuk. De Engelsen hadden het eiland geblokkeerd met hun marine en daarbij werd ook de kraak waar Jan scheep was gegaan in de grond geboord. Maar Jan bleef druk schrijven. Hij bracht de stad Angra op Terceira in kaart, zulks in opdracht van de gouverneur. In 1592 kwam hij in Lissabon aan. Hij reisde meteen door naar Enk-

huizen. Om zijn schat aan informatie aan het papier toe te vertrouwen. Als eerste Hollander die zijn relaas uit eigen zintuigelijke waarneming of ondervinding kon opschrijven. Zijn *Itinerario, Voyage ofte Schipvaert van Jan Huyghen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indien 1579-1592.*[105] De gangbare atlassen van de wereldzeeën werden herzien naar rato van Jan Huygens bevindingen, waaronder de befaamde, als standaard-weergave van de hele wereld gemunte, *Spieghel der Zeevaerdt*[106] van de Enkhuizer kaartenmaker Lucas Janszoon Waghenaer. De Engelsen, Fransen, Portugezen en Spanjaarden kopieerden deze cartografische emendaties. Ineens was Noord-Holland leidend in de wereldomspannende cartografie. Het prestige van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën steeg er aanmerkelijk door. Waghenaer bracht deze emendaties in 1592 overzichtelijk onder in zijn *Thresoor der Zeevaerdt*, die beter bruikbaar was aan boord van een sterk slingerend fluitschip, waarbij de schipper op zicht de kustlijnen moet verkennen en inschatten staande op de hoog geschanste campagne vlak achter stuurstoel en helmstok. Een uitgave met kleinere afmeting vol vernuftige navigatie-aantekeningen, afgestemd op de praktijk aan boord van de Portugese kraken.

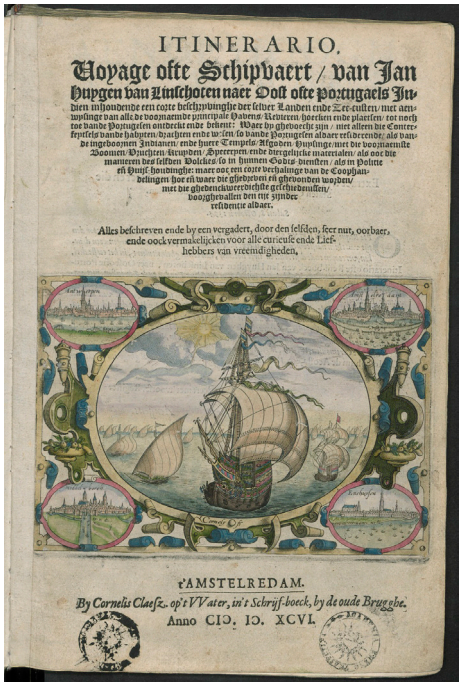
ITINERARIO,
Voyage ofte Schipvaert / van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indien
Alles beschreven ende by een vergadert, door den selsden, seer nut, oorbaer, ende oock vermakelijcken voor alle curieuse ende Liefhebbers van vreemdigheden,
t'AMSTELREDAM.
By Cornelis Claesz. op't VVater, in't Schrijf-boeck, by de oude Brugge.
Anno CIↃ. IↃ. XCVI.

1.14.4 De maritiem-technische aanwijzingen

Het reisverhaal staat bol van geschiedenisverhalen, eigenaardige volksgebruiken, beschrijvingen van omgangsvormen, karakteristieke tradities, levensbeschouwelijkheden en prenten en tekeningen. Maar voor de handelslieden van die tijd was het deel met de maritiem-technische aanwijzingen hoe je in dat Verre Oosten moest komen over de zee en de oceaan het belangrijkste. Dat is de bijlage, genaamd *Reys-gheschrift*.[107] Hier geeft Jan uiterst gedetailleerde aanwijzingen over de te ondernemen koers, nautische aanwijzingen over klippen, zandbanken, vaargeulen, veilige routes, haveninrichtingen, hun bebakende invaartgeulen, de afstanden tussen de havens, de ravitailleringsplaatsen, de kustgezichten die men langsva-

rend op doet, de weergesteldheden en windrichtingen, de oriëntatiepunten midden op de watervlakten en de zeewaterkleuren. Over de soort van zeerovers die men kan tegen komen, met wie wel of niet te onderhandelen valt en waarom een Hollander beter bepaalde zeestraten kan vermijden. Hij kan bijvoorbeeld beter niet door Straat Malakka gaan. Want daar patrouilleren de Portugezen en die laten de laatste tijd niet met zich sollen. Neem dan maar beter Straat Soenda, tussen Sumatra en Java in, al is dat een flink stuk omvaren.

De Portugezen hadden er alles aan gedaan om deze reisroutes geheim te houden. Staatsgeheim: de economie van hun koninkrijk was er mede van afhankelijk. En nu bleek, dat ze al die tijd een spion in hun midden hadden gehad die ook nog eens de bisschoppelijke administratie te Goa had kunnen doorspitten. Daarin stonden de fiscale feiten nauwkeurig opgetekend die de Kerk zou kunnen aanslaan in het immense rechtsgebied van het bisdom Goa, waaruit exact allerlei handelsactiviteiten konden worden afgeleid, gespecificeerd naar intensiteit, verwachte opbrengsten, winstmarges en renten. Voor de Hollanders, die expansiedriftig werden - hun land leek immers gestabiliseerd en scheen een plaats te hebben gewonnen in de statengemeenschap van West-Europa - een schat van informatie. Die reizen, die moest men nu óók gaan ondernemen. Met gegronde hoop op welslagen en winst bij retourvaart. Want geld, dat had men na alle oorlogen, toch wel heel hard nodig. Vooral buitenlandse valuta.

1.15 De vóórcompagnieën

1.15.1 Een voorlopig defensief verbond tegen Spanje

Tussen 1576 en 1585 waren de grotere kooplui te Antwerpen er wel van overtuigd geraakt, dat de oorlogstoestand met Spanje voorlopig geprolongeerd zou blijven. In 1576 waren de Brabantse steden slachtoffer geworden van muiterijen van Alva's mobiele veldleger dat veel langer in de Lage Landen moest blijven dan oorspronkelijk begroot. Zie hierboven hoofdstuk I. 11. De soldaten kregen gewoon niet op tijd de afgesproken soldij. Op 4 november 1576 was Antwerpen flink geplunderd door de Spaanse huurlingen die hun achterstallige soldij eigenmachtig gingen aanvullen. Bij de centrale regering in Brussel was krachtig geprotesteerd: de Antwerpenaren mochten toch van dat gezag verwachten dat zij de openbare orde, publieke veiligheid, policie en justitie effectief zou kunnen borgen?

Er kwam een kluitje-in-het-riet-reactie terug: de regering had de zaak in beraad, stappen werden bereids ondernomen, enzovoort. Het

gebruikelijke ambtelijke gezever in dat soort gevallen. De dreiging die over Brabant en Vlaanderen hing deelde zich ook mee aan de noordelijke Lage Landen, al waren die wat moeilijker te bereiken door ongeregelde soldateska. Tegen deze dreiging was de regering onmachtig, zoveel was wel duidelijk. De Lage Landen sloten zich nu aaneen tot een defensief verbond tegen de muitende Spaanse troepen. Dat is de zogeheten Pacificatie van Gent van 8 november 1576. De stemming was steeds duidelijker anti-Spaans. De regering te Brussel had alleen nog geregelde controle over de in het gewest Luxemburg gelegerde troepen, waar ook de geldzendingen van over de Alpen het éérst aankwamen. Daar was de ravitaillering ook verzekerd en de zorg via de tros. De tros, dat zijn de logistieke ondersteunende diensten, achterin de colonnes. De broodbakkers, de soepleurders, de dames van lichte zeden, de chirurgijns en foeriers. Deze gelden voorshands als burgerlijke leden van de legermacht. Ze zijn geen militairen, geen miliciens en ook geen gemilitariseerde dienaren van de krijgskern.

1.15.2 De Antwerpse beurtvaart bedreigd

Antwerpen kon als gedestabiliseerd gelden. In de Pacificatiezaal van Gent werden de samenwerkingsvoorwaarden opgesteld tussen de bedreigde gewesten. De oorlog, die zich voorheen had geconcentreerd in Holland, verplaatste zich nu zuidwaarts: Gent verklaarde zich tegen de Spaanse aanspraken. De Staten van Brabant riepen op eigen initiatief de Staten-Generaal bijeen. Niet langer namens de koning, maar op gronden gelegen in hun eeuwen geleden verworven privileges. De burgerlijke opstand werd gemeengoed voor de Lage Landen. Dat was, zo oordeelden de Antwerpse kooplieden, nu allemaal goed en wel, maar er moest geld verdiend worden. Dat kon echt alleen maar gebeuren door van de voorheen gangbare kustvaart over te schakelen op de vaart ter volle zee en de oceanen. En wel om een vaart te forceren op de beide nog niet zolang ontdekte Amerika's en op het Verre Oosten. Daar zat een probleem: de Antwerpenaren wisten als geen ander dat die vaart was voorbehouden, onder Pauselijke goedkeuring aan Portugal en Spanje, krachtens de verdragen van Tordesillas en Zaragoza. Hun handelscontracten en uitgebreide commerciële netwerken in Afrika, de Amerika's en het Verre Oosten waren altijd gebaseerd geweest op die veronderstelling. Men kon wellicht beslissen dat beide staten hier zich schuldig maakten aan excessieve machtsaanspraken - daarin wilden de Antwerpenaren niet treden, dat voerde te ver.

Ze wilden handel drijven, niet de hele wereldrechtsorde verbeteren. Integendeel, het merendeel van die orde beviel de Antwerpse kooplui best, maar de Spaanse jurisdictie was inderdaad iets te klemmend. Maar toch was het hun besliste streven om de koning van Spanje niet te tarten,

zeker niet nodeloos. Zij misprezen het in de verwaten Hollanders dat die daar niet om schenen te geven. Die hadden makkelijk praten: zij zaten - hoewel inderdaad niet hóóg en dróóg - maar veilig achter de immense waterscheidingen die hun grote rivieren opleverden. Daarom stelden zij, bij monde van de kordate en visionaire Balthasar de Moucheron voor, de opschaling van de koopvaardijvloot van de Lage Landers naar de oceaanvaart voor rekening te doen komen van een particulier initiatief waarmede de Staten-Generaal niets te maken moesten hebben. Het was onloochenbaar dat thans het gewapend conflict tussen Madrid en de burgerij in de Lage Landen gelokaliseerd was. Er was een oorlogje, dat zich nu vooral manifesteerde in de Kempen, waar flink afgeknokt werd tussen huurlingenlegers. De hele omgeving werd verwoest. Tweehonderd jaar zou het duren voor enige welvaart zou terugkeren. De Hollanders kon het niets schelen. Maar de Antwerpenaren, die Brabant als achterland hadden, zaten er mooi mee.

1.15.3 Particulier geheim initiatief

De opschaling moest daarom ondernomen worden door private vennootschappen zonder inmengingen van de Staten-Generaal. En verder moest het in het geheim gebeuren, zonder vlagvertoon. De Hollanders waren niet alleen bot. Ze waren ook loslippig. Vooral met een biertje op. Ze konden er het beste buiten gehouden worden, of, in ieder geval zó geïnformeerd worden dat ze wel van de hoed maar niet van de rand zouden weten. De uitredingen per expeditie moesten in Antwerpse handen blijven. Van de Hollanders zou marginale facilitatie gevraagd worden. En de expedities zouden helemaal zonder konvooiering van iets wat op een geregelde oorlogsvloot leek moeten worden gepland. Dat laatste zou de oorlog verplaatsen naar de volle zee. Goed, daar hadden de Spanjaarden op dit moment wel geen behoorlijke zeegaande oorlogsvloot paraat. Maar wat niet was, kon nog komen. Voorts was het wijs, om te proberen de Amerika's en het Verre Oosten te bezeilen langs vaarroutes die in 1494 stomweg onbekend waren. In zulke aanvaarten konden de Portugezen of de Spanjaarden bezwaarlijk een schending van hun jurisdictiesferen zien. Deden ze dat wél, dan konden de Lage Landers nog altijd zeggen, dat ze hun uiterste best hadden gedaan het bestaande volkerenrecht te respecteren. Kortom: De Moucheron bepleitte aparte compagnieën op te richten ter exploratie van deze aanvaarten en verder deze tochten niet aan de grote klok te hangen.

De Portugezen zouden wellicht opkijken van de Hollanders in hun vaargebieden, maar oorlog zouden ze niet zo gauw verklaren. Spanje was al in oorlog. Maar iedereen zag dat het daaraan ook doodbloedde. Dat zou voorlopig niet direct een gewapend conflict provoceren in het Verre Oosten. Spanje had een handelsembargo afgekondigd ten aanzien van de

opstandige noordelijke gewesten. Het had allerlei flankerende maatregelen afgekondigd. Madrid gaf zowat iedereen die beweerde dat hij de Hollanders wilde aantasten op volle zee een kaperbrief. Schepen in havens van het Iberisch schiereiland had het aan de ketting gelegd, als ze vracht hadden met een Hollandse bestemming. Personeel van Hollandse handelshuizen waren gedetineerd. Maar het hielp geen barst: de Spanjaarden zelf ontdoken de al te brute handelsverboden van hun koning evengoed als de Portugezen. De Spaanse koning kwam alleen maar de opbrengsten van zijn licenten, de uitgifte van paspoorten en de douanerechten bij doorvoer of export naar Holland te kort. Wat nu juist was, was: net doen of Madrid niet bestond. Links laten liggen. Dat negéren zou lonen. Voorlopig op eigen doft nieuwe aanvaartroutes zoeken. Vooral, vooral niet provoceren[108]. En daarop moesten de op te richten compagnieën voorlopig zich concentreren. Het was allemaal al duur genoeg. Balthasar De Moucheron legde zijn argumenten schriftelijk vast. Hij had het voorlopig over Antwerpse compagnieën of vennootschappen. Zijn broer Melchior zou het later juist over Hollandse compagnieën hebben. Toen waren de De Moucherons al definitief verkast naar boven de grote rivieren, naar Holland. Omdat Ant-

familie de Moucheron

werpen de destabilisatie niet meer te boven kon komen na 1585. Hun argumenten zijn verrassend consequent. Wie de oorlog in de Lage Landen beperkt wil houden en kort, moet de oorlog niet verplaatsen naar het niveau van de internationale zeevaart. Want dan grijpt hij de Spaanse monarchie bij de strot. Die gaat immers prat op haar soevereiniteit in de Amerika's en het Verre Oosten. Die monarchie gaat dan alles op alles zetten om haar transoceanische vaart veilig te stellen. Goed, ze heeft daartoe nu niet de parate maritieme middelen. Maar die kan ze krijgen, wellicht tóch via een bondgenootschap met Frankrijk en Engeland. Dat lijkt nu onwaarschijnlijk, maar dat weet je nooit. Beide staten hebben de pest aan

Holland, dat naar hun oordeel een te grote broek aan heeft en floreert dat het een lust is. Bovendien, dat is een tweede gezichtspunt, kwamen de gouden Spaanse realen en zilveren matten uit deze streken. Wie deze muntaanvoer beheerst, kan het Spaanse bezettingsleger én het mobiele veldleger in opstand brengen: de regering te Madrid kan hun soldij niet meer in klinkende munt uitbetalen. Maar dat moet je niet willen: want dan roept men eenvoudigweg nieuwe Spaanse Furies op in de Lage Landen. Daar is niemand mee gediend. Allerminst Antwerpen, de grootste havenstad ter wereld. Klemmende betogen, indrukwekkend onderbouwd. Ze kwamen als ingezonden rekwesten in bij de Staten-Generaal. En dus bij hun opperklerk: Van Oldenbarneveldt.

1.16 De noordelijke aanvaarten onder de Pool

1.16.1 De Antwerpse compagnieën van den Noordomme

De gedachte was nu twee soorten compagnieën te Antwerpen op te zetten, als de pacificatie van Gent tenminste stand wilde houden. We weten nu: dat deed zij niet. Maar dat was toen niet voorzienbaar. De opsplitsing van de Lage Landen in een zuidelijk en noordelijk deel, waarbij het zuidelijke deel een vredesregeling zou kunnen krijgen tegen een minimum aan concessies van Spaanse zijde en het noordelijke eerst een wapenstilstand zou moeten afdwingen lag stomweg in 1580 niet voor de hand.

Er zou een compagnie kunnen worden beraamd, die aanvaarten om het noordwesten zou gaan exploreren. In hedendaagse topografische termen: door de Staat Denemarken heen, noordelijk boven de landmassa van Canada en Alaska langs, dan zuidelijk afbuigend vóór het Siberisch gebied door de Beringstraat en de Beringzee, langs Kamtsjatka en dan de Koerilen westelijk passerende en uitkomend in Japan. Japan. Dáár was het in eerste instantie om te doen. Daar barstte het van het goud, dat voor het oprapen lag. Daar was immense handel in ivoren kunstvoorwerpen te drijven, daar was hoogwaardige zijde bij de vleet te bekomen. En wat méér was: daar waren de Portugezen noch de Spanjaarden ooit geweest. Het stond wel vast, dat er een warme golfstroom gaande was op deze route die de zee ijsvrij hield. Dat was uitvoerig berekend door de steil-calvinistische dominee Platvoet of Plank, die later de verlatijnste naam Plancius zou gaan voeren. Hij had becijferd dat op deze breedte de zon nooit echt onderging. Derhalve gaf zij haar warmte bestendig af aan de golven in de geprojecteerde vaarroute. Zeker, bij Canada, waar de noordwestelijke aanvaart moest beginnen, had je wel wat pakijs, maar daar kon je een lichter verkenningsvaartuig doorheen trekken, eventueel met sloepen roeiende matrozen. Dat was even afzien, maar dan zou je toch echt wel in die warme golfstroom terechtkomen. Fluitje van een cent, had de dominee berekend in zijn behagelijke studeerkamer.

Dan was er nog een noordoostelijke aanvaart mogelijk, waarbij dezelfde klimatologische premisse gold: ook dáár zou men na wat wrikken en scheuren in een warme golfstroom oostwaarts terecht komen. Dan zou men, dat wist Plank ook zeker, boven Spitsbergen moeten koersen, noordoostelijk gaande. Men zou boven het Scandinavisch bergmassief de continentale noordelijke kustlijn moeten volgen tot aan Archangelsk. Dan scherp noordwaarts, naar de archipelgroep die wij tegenwoordig Nova Zembla heten. Vandaar boven het continentaal massief oostelijk, meedrijvend op de warme golfstroom, naar de Arctische Oceaan. Dan zuidwaarts

koersen, wederom naar Kamtsjatka. En dan weer de Koerilen oostelijk houdend op Japan aan, dat land van melk en honing. Daarna kon men nog altijd zien. Het Verre Oosten was groot. China lag voor het grijpen, wist Plank zeker, en verder waren er de menigvuldige archipelgroepen waar Portugal nog steeds geen soevereiniteitsclaims had uitgebracht. Balthasar de Moucheron, de broeder van de reeds genoemde Melchior, was razend enthousiast. Hij nam het initiatief voor een compagnie tot vaart *rondom de Noordomme*.

Balthasar nam grote financiële risico's die zijn Antwerpse firma zwaar belastten. Het was de moeite waard, dacht Balthasar, als Antwerpen het zou kunnen houden en tijdig vrede met Madrid op aanvaardbare voorwaarden zou kunnen worden gesloten. Al in 1580. Balthasar dacht dat dat haalbaar was. Balthasar zag alleen niet zoveel in de theoretische beschouwingen van dominee Plank. Hij meende, dat de doorvaart veel zuidelijker moest worden gezocht, niet boven, maar ónder de Nova Zembla-groep. Daar was een zeestraat, die veelal ijsvrij was door zeer sterke golfstroom westwaarts. Vandaar zou men in de Kara-zee komen. En dan zou men moeten voortploeteren, de kustlijn van het Oostelijk Europees Continentaal Massief houdend. Balthazar vertrouwde niet zozeer op warme golfstromen door zonneschijn, maar op de voortdurende westwaartse stroming van de zee boven die kustlijn. Hij startte dus met zijn *compagnie van den Noordomme*, maar erg ver kwam hij er niet mee: de oorlog werd door Spanje weer volledig voortgezet. Er was nieuw geld voor de legerkassen. Antwerpen viel in 1585. Balthasar en Melchior kregen ruim de tijd om hun handelsimperium te verplaatsen, eerst naar Vlissingen en daarna via Rotterdam naar Amsterdam.

Ze waren veel centen kwijt. Maar één man hadden ze inmiddels overtuigd dat zij de juiste weg waren ingeslagen naar een handelsexpansie waarvan de Lage Landen langdurig baat zouden kunnen hebben. Melchior was met de eerste verkenningstocht met *den noordomme* mee geweest. En hij had bevonden dat er een noordoostelijke doorgang wás. Hij was tot aan de riviermond van de Dwina gekomen. Hij had geconstateerd dat de zee verderop bevaarbaar leek: de Moskouse kooplieden die ter plaatse belangstelling toonden voor wat de De Moucherons van plan waren hadden dat bevestigd. De doorgang naar Japan en China was nog niet gevonden. Maar dat dat via deze route haalbaar was, leek alleszins pleitbaar. Van Oldenbarneveldt geloofde erin. Wonderwel was de Hollandse raadpensionaris op dit punt volkomen homogeen met de Zuid-Nederlandse De Moucheron en Van der Veeken. Géén handelsimperium stichten met uittarting van Madrid. Niet eens aan dènken.

1.16.2 De Zeeuwse en Hollandse Noord compagnieën

Balthasar de Moucheron bleef erbij, dat Plancius de plank missloeg met zijn aanname dat de eeuwigdurende zonneschijn boven Spitsbergen en dicht onder de Poolcirkel een warme, volledig ijsvrije zee veroorzaakte waardoor men oostwaarts zeilend Japan zou kunnen bereiken. Hij had de logboeken en scheepsjournalen van de eerdere vaarten *om den noordomme* nu tot zijn beschikking. Daaruit bleek dat de ijsgang boven Spitsbergen steeds intenser werd, totdat de vaartuigen definitief muurvast kwamen te zitten en door opkruiend ijs zelfs gekraakt dreigden te worden. Dit was niets gedaan, aldus Balthasar. Hij beriep zich nu op Engelse verkenners die met kaarten die doorvaart boven de Russische noordkust zouden hebben vastgelegd. Weer was het een dominee, nu een Anglicaanse, die zijn studeerkamer-bedenksels ter beschikking stelde om de verkenningsinzichten te rechtvaardigen. Een zekere dominee Richard Hakluyt[109]. De had daar een volumineus werk aan gewijd[110]. Hakluyt had zich echter veel meer op zuidelijke regio's in Noord-Amerika gericht, met name Virginia, dat hij met klem van nadruk aan de Engelse kroon aanbeval ter kolonisatie. En daar had hij veel beter uitvoerbare expedities voor aangeraden, die die Kroon uiteindelijk ook had doen uitvoeren. De noordvaarten die hij óók aanbeval liet hij wijselijk over aan de Hollanders. Hun rampzalige aflopen zouden hem niet discrediteren in de cartografische en commerciële wereld. De Staten van Zeeland waren, mede op basis van Hakluyts inzichten, bereid deze verkenningsexpeditie "om de noord" mede te financieren, met basiskapitaal aangebracht door particulieren. Die vond Balthasar in Zeeland, Rotterdam en Enkhuizen. Zo werd deze noordvaart-onderneming langzamerhand een initiatief dat de buitenlandse politiek van de Republiek ging raken.

Balthasar en Melchior waren nu van medewerking van de Staten van Zeeland en Holland afhankelijk. Op 8 april 1595 verdedigde hij zijn inzichten over deze noordvaart voor een kritisch gehoor bij de Staten. Hij moest precies aangeven hoe de vaart zou moeten lopen. Hij had een kaart bij zich waarin een doorgang werd aangegeven naar Straat Waygats waarachter zich de Zuyder Zee of Warme Zee zou moeten bevinden, bereikbaar via een Straat die hij Nassau beliefde te noemen in plaats van Straat Jugor, zoals de Engelsen deden, op wier kompas De Moucheron deze keer zich volledig verliet. Wat de Staten niet beviel, was dat De Moucheron noodzakelijk achtte dat militaire steunpunten in fortificaties langs de route zouden worden gevestigd. En verder vond De Moucheron noodzakelijk dat de noordvaart ook de Evangelisatie in het Verre Oosten tot doel zou moeten hebben. Dat zal Van Oldenbarneveldt buitengewoon mishaagd hebben. Die vond, dat deze compagnieën zich zuiver tot commerciële doelen moes-

ten beperken. Handelsdebiet genereren. Niet meer. Niet minder.

Alles goed en wel, aldus De Moucheron, maar dan moeten de partijen daarbij delen in dezelfde maatschappelijke gedachten en dat kan eigenlijk niet zonder een eenvormige maatschappij-ideologie die het Christendom, wát je er ook van vindt, medebrengt. Pleitbaar, zeker, en dit gezichtspunt zou dan ook steeds weer in de komende V.O.C.-jaren hardnekkig blijven opduiken. Jan Pieterszoon Coen zou er mee aankomen om aldus Java volledig onder effectieve controle te kunnen krijgen. Men noemt deze expeditie de *Tweede Noordtocht*. Ze werd een ramp, omdat de commandeurs hardnekkig bleven doorzetten. Pas heel laat besloot men om terug te keren. De bemanningen leden aan vitaminegebrek, koudes en reumatiek. Op 15 september 1595 besloot men dan in vredesnaam maar de steven te wenden en op 26 oktober van dat jaar waren de meeste schepen terug. Bittere teleurstelling alom. Men scheen het Verre Oosten toch niet anders te kunnen bereiken dan door inbreuk te maken op het stelsel-Tordesillas. Men gaf deze noordvaarten tandenknarsend maar op[111]. De Moucheron bléef dat onverstandig vinden. Van Oldenbarneveldt mét hem. Maar Johan had wel voldoende politiek inzicht om daar nu niet te veel op door te drammen. De twee de Moucherons niet. Zij hadden gelijk. Maar gelijk hébben en gelijk krijgen zijn in Holland dingen die doorgaans mijlenver uit elkaar liggen. Daarvoor waren deze twee visionaire zuiderlingen niet erg gevoelig. Dat zou ze ernstig opbreken.

1.17 De zuidelijke aanvaarten boven de Pool

1.17.1 De Suidcompagnieën

Er zou een compagnie worden opgericht die zuidelijke aanvaarten boven de zuidpool zou exploreren. Onder de punt van Zuid-Amerika heen. Daar was al een verkenning gedaan door een soort zeearm gelegen in een bergpas dwars door dat continent heen: de Straat Magellaan. Die was echter geclaimd door Spanje, die uiterst risicovolle doorvaart. In oktober 1517 had Keizer Karel V de verkenning van deze doorvaart geclaimd, zulks op basis van het Tordesillas-systeem. Er had zich een Portugees bij zijn hof gemeld, ene Ferdinand Magalhães, die zijn verkenningsexpertise daartoe aanbood[112].

Er moest een doorvaart bestaan dwars door de smalle zuidelijke punt van Zuid-Amerika, waarover Karel thans als koning van Castilië en Aragon uitsluitende jurisdictie had krachtens het Verdrag van Tordesillas. De vaargeul, want dat scheen het te zijn, lag binnen de territoriale soevereiniteit van deze Habsburger. Het was nu zaak daar bekwame spoed mee te maken, zei deze Magalhães, want sinds kort hadden de Portugezen een ei-

landengroep ontdekt – later bekend als De Molukken – waar het werkelijk barstte van de meest kostbare specerijen. De goede aanvaartroutes waren nog niet verkend, maar wel stond vast dat Spanje ze niet kon bereiken via een Afrikaanse aanvaartroute die langs de Kaap de Goede Hoop lag. Die hoorde nu eenmaal exclusief aan Portugal toe.

Via Zuid-Amerika kon echter zo'n westelijke aanvaart met succes, doch niet zonder gevaren beproefd worden. En met erkenning van de Portugese claims. Gevaarlijk was het wel, want in de beoogde geul – die later Straat Magellaan genoemd zou worden – waren overal onder water verscholen kliffen en scherpe rotsen. De doorvaart geschiedde door buitengewoon kronkelige kloven die soms heel erg nauw waren, met afschrikwekkend hoge rotsformaties, nu eens aan deze, dan weer aan gene zijde en soms aan beide zijden. Het was dan moeilijk wind in de zeilen te krijgen, te rakken, soms moest geboomd worden en hier en daar waren de kolkende doorvaarten bijna door cataracten wegens rotsdrempels niet te nemen. Maar bij goed zeemanschap was het uitvoerbaar: Magalhães kon kaarten overleggen van zijn goede vriend, de wiskundige, cartograaf en geograaf Rui Faleiro, die dat bewezen. De Keizer stemde in en gelastte die verkenning der geul en de aanvaart naar de eilanden die alsdan te bezeilen waren óóstelijk van de contrameridiaan van Zaragoza die net, na veel vijven en zessen, voor het eerst getrokken was.
De destijds door Magalhães, de verkenner, door niet-Portugezen doorgaans als Magellaan aangeduid, gebezigde vaartuigen waren klein, manoeuvrabel, en niet diepgaand, daar was dat alles goed mee te doen. Hij noemde zijn smaldeel De Molukken-vloot, aldus meteen de bestemming verradend[113]. Hij bereikte de monding van de Rio de la Plata, wel wetend dat daar de geul niet gelegen was, maar om reparaties te doen en nieuwe ravitaillering in te nemen. Op 21 oktober 1520 vond Magellaan de geul ingang op 52 graden zuiderbreedte. Het gold een zeestraat tussen Vuurland en het vasteland van Zuid-Amerika die nog gevaarlijker bleek dan aanvankelijk was aangenomen. Veel misleidende inhammen, plotselinge rukwinden en verborgen kliffen die per getij een ander uiterlijk schenen aan te nemen. Voor de verkenningsvaartuigen was het te doen[114]. Maar met een zwaarbeladen retourkraak zou men zeker in problemen komen op deze route, om nog maar niet te spreken van een diepgaand spiegelretourfregat. Wat daar van zij, die Magellaan - ik volg nu maar de Hollandse zegswijs - had aangetoond dat aan de andere kant van het uiterste zuiden van Zuid-Amerika wéér een machtige Oceaan golfde die, zij het met moeiten, bevaarbaar was voor westerse schepen. De Stille Oceaan had een enorm golfverval, soms per minuut, en soms zelfs wel van zes tot acht

meter.[115] Dat was voor de inmiddels in zwang gekomen fluiten uiterst bezwaarlijk en eiste het summum van vastberaden stuurmanschap, want de kleuren van de golven waren donker-staalblauw, grimmige glazen bergen die genadelozer aan deden dan die van de Atlantische Oceaan. Het was een kwestie van wennen, al beklemde het in het begin, wanneer men de Straat Magellaan uitzeilde, toch wel dagenlang.

Gelukkig was er géén peilverschil met de Atlantische Oceaan. Wanneer men eenmaal in die Stille Oceaan was verzeild, kon men trachten bij het Suidlant te komen. Dat was de landmassa, die later als een nieuw continent Australië ingeboekt zou worden. De Spanjaard Alvaro (de) Mendaña de Neyra[116] had in 1568 kunnen vaststellen dat er inderdaad onder de Indische Archipel zo'n massa – *Terra Australis* --moest bestaan, al was hij er niet dicht bij terecht gekomen. Er was van een eerste ankering dus geen sprake geweest. Spanje had daarom hier geen soevereiniteit geclaimd volgens het stelsel Tordesillas/Zaragoza, al viel het (mogelijke) continent wel in de aan Madrid geconcessioneerde jurisdictiesfeer. Bij de eilandengroep iets hoger en verderop had hij die ankering wél gedaan. Die had hij de Salomonseilanden genoemd. Hij had de groep benoemd naar de goudzoeker koning Salomo uit het Oude Testament, om te suggereren dat op deze Archipel goudvoorraden zouden liggen. De Mendaña hoopte op een nieuwe lastgeving van Madrid, om zijn explorateies op deze eilandengroep voort te zetten. Dat bereikte hij niet: hij stierf op een tweede expeditie, waarbij hij de Marquesaseilanden verkende, aan malaria op de eveneens door hem ontdekte Santa Cruz-eilanden die hij ook voor Madrid claimde. Die koloniseerde hij wel. Maar dat liep niet goed af wegens de schok van de culturen of beschavingen, die steeds weer terugkeerde tussen Spanjaarden en inlanders. Men kan ook Mendaña slecht leiderschap aanwrijven. Veel begrip had hij niet voor niet-katholieken. En dat begrip ontwikkelde hij niet nader. Gekoloniseerd was er niet op de Salomonseilanden: Mendaña had niet voldoende personeel bij zich gehad om van de soevereiniteitsclaim echt iets te maken. Vast stond wel, dat vanaf dat Suidland of die Salomonseilanden Japan bezeilbaar was. Dat hadden de Spanjaarden óók nog

Magalhães, of Magelhaan

niet gedaan. Dat was dus wellicht nog een vrije route. Want de thans bereikte delen van de Stille Oceaan waren nog steeds niet voldoende verkend. Men kon dus stellen, dat deze vaarroutes *in mare incognita* (in onbekende zeeën) niet bestreken werden door het Tordesillas-systeem. En omdat dat goed uitkwam, gingen de Hollanders maar van die stelling uit. Veel zou Spanje op deze afstand niet vermogen. Bovendien had Madrid de handen vol aan de onderwerping, kolonisering en missionering van de Filipijnen die thans in volle gang waren, nogal kostbaar bleken en weinig rendement beloofden.

De oceaan onder dat Zuid-Amerikaanse continent boven de Antarctische IJsmassa was nog niet verkend. Daar zou dus ook zo'n gespecialiseerde expeditionaire vennootschap zich op moeten storten. Alleen waren hier nog minder gegevens over beschikbaar dan die betreffende de noordelijke doorvaarten. Het lag voor de hand dat De Moucherons ook hier op den duur expertise en ruim kapitaal vrij zouden gaan maken. Maar niet alles kon tegelijkertijd. De val van Antwerpen frustreerde ook hier de uitvoering van hun voornemens. Maar ervan afzien, dat deden ze niet. In de eerste decennia van de zeventiende eeuw zouden zij deze zuidelijke aanvaarten definitief op touw zetten, boven de zuidelijke Shetlandeilanden en onder Kaap Hoorn langs, de Argentijnse kust noordelijk houdend. Ze zouden daarvoor ook weer een aparte verkenningsgroep organiseren die een doorvaart zou beramen boven de eilandengroep *Tierra del Fuego*. Ditmaal toch onder de supervisie van de inmiddels opgerichte V.O.C., met wie De Moucherons voor deze gelegenheid slaande ruzie zouden krijgen.

1.17.2 De Kaap-Hoornvaarders

Het is opmerkelijk hoe vaak ruzie en verdachtmakingen een rol spelen bij de doorontwikkeling van de V.O.C. Van Oldenbarneveldt had de verkenning van een zuidelijke route onder Zuid-Amerika – dus: zonder die landmassa te hoeven bezeilen, zoals bij Straat Magellaan noodzakelijk was – bij uitstek toegedacht aan de V.O.C. Dáár moest een doorvaart mogelijk zijn, waardoor men Japan veel makkelijker zou kunnen bereiken dan via de route langs Kaap de Goede hoop. De cartografie was in 1600 wel zo ver voortgeschreden dat duidelijk was, dat het Zuid-Amerikaanse continent eindigde in een soort punt. Daaronder open zee. Die doorgang gaf tot aan de Stille Oceaan. Die vaart te karteren, de kust te verkennen en te publiek schriftelijk in druk te cartograferen, zou een geweldige stimulans kunnen geven aan de goede verstandhouding met Spanje: de V.O.C. zou deze vaart bezigen om haar handel te drijven met de Archipel in het Verre Oosten en buiten de Portugese en Spaanse jurisdictieclaims blijven.

Inmiddels was gebleken dat de vaart via Straat Magellaan nooit

erg lucratief kon worden. Ze was bezwaarlijk bezeilbaar, stond slechts lichte cargo's toe en door de rukwinden in de geulkloof was retourvaart bijna onmogelijk. Naar het oosten, dat was nog net te doen, maar omgekeerd, naar het westen, dat was schier onmogelijk. Maar dan zouden de handelsvaartuigen toch weer de Indische Oceaan moeten bezeilen en Kaap de Goede hoop aandoen. Dat wilde Van Oldenbarneveldt nog steeds – al was het niet tot iedere prijs – vermijden. De zuidelijke aanvaart boven de Antarctische IJsmassa scheen veelbelovend. Want er scheen behoorlijk veel manoeuvreerruimte voor de steeds grotere zeilschepen van de Hollanders. Dus veel meer dan de twee, drie krappe mijl breedte binnen die Straat Magellaan. Verder scheen de stroming gunstig. Er zou weinig ijsgang zijn. Isaäc Lemaire[117], Vlaams deelgenoot in diverse vóórcompagnieën, was in het bezit van reisverslagen waarin de doorgang van de Atlantische naar de Stille Oceaan werd beschreven.

Straat Lemaire, doorvaart onder Patagonie

Hij dacht deze kennis aan te kunnen wenden in het belang van de V.O.C., waarin hij in het begin meerderheidsaandeelhouder was[118]. Het liep anders. Isaäc Le Maire kreeg als Amsterdams deelhebber in de kamer van Amsterdam van de nieuwe vennootschap (zie over haar oprichting en organisatie hieronder) de positie van eerste bewindhebber. Hij werd meteen lid van de centrale directie. Hij liet zich zeer krachtig gelden, overtuigd van de eigen inzichten, zoals de De Moucherons, Balthasar en Melchior. Isaäc vond de Hollanders geldgierige domkoppen die geen visie hadden. Ze konden maar niet begrijpen dat je met katholieke landen nu eenmaal handel moest kunnen drijven en dus Spanje niet moest provoceren en de Heilige Stoel als volkerenrechtelijk medium niet moest misachten. Dat vond Johan van der Veeken óók wel. Hij zat in dezelfde spagaat als zijn andere Antwerpse kooplieden die met tegenzin naar het noorden verkast waren. Maar Johan wist op tijd te zwijgen. Uiteindelijk, dat is het navrante, zou de V.O.C. pas goed gaan draaien toen ze hervormd was naar het Antwerps model. Maar zo zag het er in die prille beginfase nog niet uit.

1.17.3 De zaak Isaäc Le Maire

Binnen de kortste keren kreeg Le Maire daverende ruzie met de andere Amsterdamse V.O.C.-deelnemers. Zij beschuldigden Isaäc van bedrog,

valsheid in geschrifte en fraude in de boekhouding. Isaäc zou kosten die hij als deelnemer in een van de vóórcompagnieën had gemaakt ten onrechte ten laste van de V.O.C.-begroting hebben gebracht. Isaäc was deelhebber geweest in de (Nieuwe) Brabantsche Compagnie en de als zodanig gemaakte kosten had hij bij de V.O.C. gedeclareerd. Er kwam een gerechtelijk vooronderzoek. Daarin kon niets wettig en overtuigend bewezen worden. Opvallend was dat de overige bewindhebbers ook niet aan dat vooronderzoek wilden meewerken. Daarom kon Isaäc de zaak schikken met de schout voor een bedrag van twaalfhonderd Vlaamse Ponden. Maar de zaak bleef zieken. De V.O.C. dwong daarom Isaäc af te treden op 22 februari 1605. Hij moest verder verklaren dat hij altijd en overal het aan de V.O.C. gegunde handelsmonopolie zou respecteren.

In wezen betekende dit, dat Isaäc Le Maire eigenlijk van iedere transoceanisch handelsdebiet moest afzien. Want, zoals we nog zullen zien, de V.O.C. nam alle rechten, privileges, monopolies, plichten, schulden en vorderingen van alle vóórcompagnieën, hoe ook genaamd, die op het Verre Oosten handel wilden drijven of die gedreven hadden gaaf en onvoorwaardelijk over. Dat zou inhouden dat Isaäc zich zou moeten beperken tot de Amsterdamsche Moedernegotie die die stad ontwikkeld had, te weten: de handel op de Oostzee en de daarin uitmondende rivieren, watergangen en estuaria alsmede havenbekkens. En verder tot de door hem reeds te Antwerpen zo lucratief ondernomen Europese kustvaart. Op deze wijze hadden de Hollanders de commerciële macht van Isaäc in de nieuwe Aziatische gebieden definitief uitgeschakeld, terwijl hij wél het al in de V.O.C. geïnvesteerde kapitaal kwijt was. Achteraf maakt het de indruk van een sluwe kuiperij die een al te voortvarende en al te internationaal georiënteerde Antwerpenaar werd aangedaan: Isaäc was eenvoudig *kaltgestellt.*

De beschuldigingen waren duidelijk politiek geïnspireerd. Want op de eerste plaats had de V.O.C. alle schulden van de vóórcompagnieën inderdaad bij de gedwongen fusie van 1602 overgenomen. Isaäc Le Maire had betoogd dat hij de schulden die hij voor de Nieuwe Brabantsche Compagnie had gemaakt eenvoudigweg in lijn daarmee had overgeschreven op de V.O.C. en ingevorderd. Op de tweede plaats besodemieterden de andere bewindvoerders en deelhebbers de kluit ook. En wel van het begin af aan. Zoals we nog zullen zien heeft de V.O.C.-boekhouding tussen de deelhebbers nooit geklopt. Als Le Maire al fictieve schulden had geboekt, dan kon hij zeggen dat de anderen dat óók deden. De V.O.C. heeft van het begin af aan gelaboreerd aan schandalige corruptie door de deelhebbers ten laste van de vennootschap bedreven. Ze wisten dat van elkaar en namen dat billijkend op de koop toe. Verder kon het bewijs van het ten laste

gelegde daarom niet bewezen worden, omdat de deelhebbers niet wilden getuigen -– omdat zij zelf boter op hun hoofd hadden. Zij deden zelf niet anders. Als zij gingen praten, zouden anderen dat óók gaan doen. In dit opzicht was nog het meeste te duchten van de inleggers die in 1585 waren gevlucht na de overgave van Antwerpen.

Wat daarvan zij, Isaäc Le Maire ging zich nu er op toe leggen de V.O.C. dwars te zitten waar hij kon. Verbitterde rancune werd zijn propeller, die 's mans ziel vergiftigde. Want hij ging overal ook spoken in de vorm van geheimzinnige samenzweringen zien. Hij organiseerde daarom zelf óók maar al vast samenzweringen die moesten gaan handelen in aandelen van de V.O.C. zó, dat de waarde van het toonderpapier zou kelderen[119]. En hij ging op de beurs handelen in waardepapieren in blanco: papieren die recht gaven op de afgifte van goederen die hij nog helemaal niet bezat. En waarvan het ook uitermate twijfelachtig was of hij ze ooit zou bezitten. Dat was een soort termijnhandel. Een handelen in (gebakken) lucht. Zoals de kredietcrisis van 2008 werd ingeleid door een massale handel in *futures*, toekomstige winsten. Het was nieuw, maar de Amsterdamse wereld was klein, en bovendien probeerde Isaäc de papieren te plaatsen bij familie en gewezen Antwerpenaren, die Isaäc op den duur ook liever zagen gaan dan komen. Hij werd in het Amsterdamse een *outcast.* Een *pario*, zouden F. Jacobse en Tedje van Es van de vrije jongens van "De Haagse Tegenpartij" wederom zeggen. Pario's lijden bijna altijd aan achtervolgingswaanzin die hun leven nog bezieling geeft. Ze zijn groot, de pario's. Daarom is iedereen zo tegen ze. Daarom zweren ze ook samen. Juist diegenen die de pario tracht te overtuigen dat hij dat niet goed ziet, echt niet, hóórt tot de samenzwering. Zeker als hij dat waanzinnige van dat waandenkbeeld ook nog eens aannemelijk wil maken, bewijst dat juist het tegendeel. Die moeite zou hij echt niet doen, dat wéét de pario, als de pario geen reële bedreiging was. Die onweerlegbare dreiging is immanent aan de pario, ook al, omdat hij alles zo goed dóór heeft. Zoveel mensenkennis heeft de pario: hij steekt ook in dit opzicht met kop en schouders boven zijn concurrenten uit. Dat bewees natuurlijk eens te meer, dat iedereen altijd al tegen hem was, juist omdat hij zo'n geniale aanleg bezat, die de Hollanders in hun zulthoofdigheid niet konden vatten, laat staan evenaren. En zo zal het ook wel geweest zijn. Alleen, Isaäc hád er weinig aan. Zo werd hij de bananenschil op zijn eigen levenspad. Dat zijn we eigenlijk allemaal op onze beurt wel. Alleen, bij Isaäc viel het zo op. Hij kreeg een nimbus van verongelijktheid om zich heen. De schaduw van immense misantropie, net als de Zwarte Zwadderneel in Marten Toonders al genoemde onnavolgbare stripreeks gewijd aan de heldendaden van onbewijsbaar adellijke Heer Olivier B. Bommel. Alleen: Isaäc had geen Tom Poes bij de hand. Die hem

de list aan de hand deed om aan zijn eigen slippartij te ontsnappen. De banaan, de banaan. Waaraan ook Toonder niet ontsnapte.

1.17.4 De Austraalse compagnie om de V.O.C. te pesten

Een geduchte methode was nieuwe vennootschappen te stichten die nieuwe vaarwegen zouden karteren, die in 1602 – het jaar van oprichting der V.O.C. – nog tot het *terra incognita* behoorden. Waaronder de doorgang onder Zuid-Amerika van de Atlantische naar de Stille Oceaan. Isaäc Le Maire richtte daarvoor in 1614 de *Austraalse Compagnie* op. Doel: een oostelijke aanvaart op de Indische Archipel te ontdekken én het Suidland, waarvan Le Maire de grootste verwachtingen koesterde. Op 14 juni 1615 vertrokken de door Isaäc gefinancierde schepen de Eendracht en de Hoorn vanaf Texel. De commandeurs waren Willem Corneliszoon Schouten en Jacob Le Maire, inderdaad een zoon van Isaäc, die later - de geschiedenis kan wrang zijn – een getrouw kapitein zou worden van de V.O.C. Zij ontdekten inderdaad een bevaarbare route.

Ze meenden dat deze oostelijk lag vóór een ver in zee stekende kaap met een hoge klifberg, die ze Kaap Hoorn noemden, naar de thuishaven van de twee schepen. Op die kaap zou men zuidoostwaarts varend moeten koersen en dan noordelijk ronden. Daarbij drie zijmijlen houdend van de kaap omdat deze nu eenmaal Spaans bezit was. De kaap zat niet, zoals zij dachten aan het Amerikaanse vasteland vast, maar bleek, decennia later, een eilandje voor de kust[120]. De tegenwoordige internationale benaming van de kaap is *Cabo de Hornos*. Deze Spaanse naam betekent, vertaald, “Kaap van de Ovens”. Daarnaar is later het uiterst westelijk achterliggend massale schiereiland *Vuur*eiland genoemd. Zo houdt de ene dwaling de andere vergissing in de ban.

Maar de Spanjaarden hebben de Hoornse exploratie altijd gerespecteerd. Vermoedelijk omdat het een ultiem stukje maritiem vernuft is geweest dat zijn weerga destijds niet kende.[121] Verder ook, omdat de vaarweg weer uiterst moeizaam bezeilbaar was. Enorm verval, geweldige rukwinden, slecht zicht, veel zware regen- en sneeuwval. De twee commandeurs braken dus het V.O.C.-monopolie. De V.O.C. heeft dat echter nooit erkend. Zij heeft daarvoor omvangrijke geschiedvervalsingen over gehad in scheepslogboeken en journalen. Verder: omkopingen, afdreigingen zomede knevelarij ten laste van schepelingen die deze Le Maire-Vaart hadden geboekstaafd. Wie V.O.C. zegt, refereert aan geïnstitutionaliseerde corruptie.

De ontdekte straat lag tussen Vuurland en Staten-eiland. Zij wordt nog steeds *Straat Le Maire* genoemd. Ze bleek beter geschikt voor de grotere vaartuigen dan de grotere fluiten, maar ook dezen bleven moeite

houden met de zware zeegang. Meer dan twintig meter hoge golven in Straat Le Maire zijn geen uitzondering. Zuidwaarts vóór Kaap Hoorn, dat eilandje vlak voor Vuurland, is er geen continentaal plat dat de stromingen af kan zwakken. De Arctische winden ontwikkelen orkaan-achtige snelheden. Er is rond Kaap Hoorn tweehonderd dagen per jaar storm boven windkracht acht. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw werd deze route geschikt voor de grotere stoomschroefschepen.

Thans is het een internationaal zeer druk bevaren route.

DE uiterste zuidpunt van Zuid Amerika, kaap Hoorn en de Straat Le Maire

1.18 De Hollandse Compagnieën van Verre

1.18.1 De vertraagde imitatiedrift van de Hollanders

Met enige vertraging besloten Hollandse kooplieden[122] het Antwerpse voorbeeld van de stichting van handelscompagnieën ter verspreiding van de financiële risico's te volgen. Ook zij richtten vennootschappen op met het doel exploratieve tochten te gaan ondernemen naar de Nieuwe Werelden, de beide Amerika's en het Verre Oosten. De belangrijkste daarvan is de Amsterdamse Compagnie van Verre, die in 1594 werd opgericht door negen Amsterdamse kooplieden. De bedoeling was om specerijen te gaan halen in de Indische Archipel. Het was, dat wist men goed, een hoogst risicovolle onderneming. Want men zou nu de vaart doen verlopen langs de Portugese aanvaarroutes langs Kaap Verdië, de Kaap de Goede Hoop, Madagaskar en dan via Straat Soenda naar de Molukken. Er zou zwaar verzekerd moeten worden, Het risico was groot, de premies dus óók. De verzekeringsmaatschappijen spreidden hun aansprakelijkheden internationaal. De concurrenten kwamen dus snel achter deze gedurfde onderneming en de winstverwachtingen.

Het was de deelnemers in de vennootschap onder firma volkomen duidelijk dat zulke expedities een directe inbreuk betekenden op het Verdrag van Tordesillas: zij zouden met deze vaart de jurisdictiesfeer van Portugal rechtstreeks schenden zoals in dat Verdrag gedefinieerd. Dat was, ook dat beseften zij, niet in overeenstemming met de buitenlandse politiek die de Staten van Holland voorstonden op dat moment. De staten waren daarover steeds weer nauwkeurig geadviseerd door de raadpensionaris Van Oldenbarneveldt die juist aanstuurde op blijvende vrede met de katholieke koninkrijken Portugal en Spanje. Hij wilde persistent géén bonje met de grote mogendheden. Hoe goed de vooruitzichten op papier ook waren. Hij wilde géén provocaties van de Heilige Stoel. Hij wilde een compromisvrede zonder vernederingen. Juist om via onderhandelingen erkenning te krijgen voor nieuwe aanvaartroutes. Verkenningstochten die te ontwikkelen zouden moeten zijn in opdracht van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën, die nu eenmaal onbekend waren, niet bestonden, tijdens de tot stand koming van de verdragen van Tordesillas en Zaragoza. Daar bleef de raadpensionaris op hameren. De Amsterdammers lachten erom. Die opperclerk zag spoken. Hij moest maar eens afgedankt worden. Hij dácht niet groot. Hij nam met wat de grote mogendheden de kleintjes genadig aan kruimels gunden aan de dis graag genoegen. In de Statenzaal op het Binnenhof kreeg Johan het vaak te horen. Hij bleef erbij. Holland kon een nieuwe maritieme en continentale oorlog niet aan. Niet in combinatie. Hij

bracht dat beeldend naar voren in zijn rapporten. Die lijn zat er duidelijk steeds weer in. Hij bleef een nuchtere politicus. Hij beschouwde de Amsterdammers steeds meer als ijlhoofdigen.

Dus, wat Johan betreft: een transoceanische handelspolitiek zonder meteen te beginnen met gedragingen die eigenlijk oorlogsdaden waren tegenover deze koninkrijken. Het was juist, dat Portugal en Spanje maritiem rond 1600 weinig zouden vermogen tegen dat soort schendingen. Tenminste: op dát moment. Beiden hadden geen parate oorlogsvloot in strategische reserve. Op dát moment. Maar Van Oldenbarneveldt dacht verder. Wat niet was, dat kon nog komen. De Britten en de Fransen bleven onberekenbaar. Elisabeth haatte de poldergasten achter hun dijken uit de grond van haar hart. Dat zou zo blijven. Iedere kans die deze vrouw had om de kruideniers een loer te draaien zou ze aangrijpen, juist omdat ze haar soevereiniteit verworpen hadden. Ze had in haar ogen een blauwtje gelopen bij een lompe kinkel op wiens klungelige avances om mee ter dorpskermis te tijgen ze bewust afstandelijk maar haars ondanks geïnteresseerd had gereageerd, de invitatie aan het lijntje houdend. En ineens had de bruut de rug gerecht, de handschoenen aangedaan en was alléén ter kermis gevaren. Alsof de aanbedene niet had bestaan. Erger affront kon men een vrouw, die nog te krijgen was en duchtte een blauwkous te worden, niet aandoen[123]. Johan wist het best, wat er aan het Engelse hof vol leedvermaak gesmiespeld werd. Liefde en haat gaan samen, maar bij Elisabeth, de *Maiden Queen*, in zulk een mate dat ze ná 1600 ieder moment in een poppetje dat Johan moest voorstellen spelden kon gaan prikken, haar Anglicaanse geloof niet achtend. Hij achtte een wapenstilstand onderhandelbaar met Madrid op kortere termijn. Maar dergelijke schendingen van het systeem dat Tordesillas had gevestigd zouden die wapenstilstand die voor het grijpen scheen te liggen stellig vertragen, zo niet totaal frustreren.

1.18.2 Het Portugese handelsimperium letterlijk omzeilen

Portugal had zijn handelsmonopolie op Voor-Indië, Indië, Ceylon, De Molukken, Bali, Solor, Timor en Java duchtig doorontwikkeld via missieposten en handelsfactorijen met fortificaties. Daar had het veel in geïnvesteerd. Ook al zou deze Hollandse verkenningsvaart kunnen geschieden met vermijding van de Portugese konvooien met hun bewapende kraken, dan nóg zouden agressie-daden onvermijdelijk zijn, wanneer men bij de eilandjes in de Archipel die men beoogde te bereiken, het anker zou uitwerpen en troepen aan land zou brengen om de kust, zij het oppervlakkig en tijdelijk, effectief te bezetten. Op korte termijn zou de door Van Oldenbarneveldt consequent voortgezette buitenlandse vredespolitiek duchtig vertraagd worden, zo niet volkomen gefrustreerd.

Hij ried dus de onderneming van de Compagnie van Verre af. Tevergeefs. Het gold een particuliere onderneming. De Staten van Holland hadden niet de bevoegdheid, zo stelden de firmanten, om dit initiatief te verbieden: zo vér reikte hun "opperighheit" niet. Het was een initiatief van Amsterdam, dat deze stad autonoom, zonder goedkeuring of bevestiging van de Staten van Holland kon ontplooien. Herinner, dat in deze tijd nog volkomen onduidelijk is, wat de soevereiniteit van een stad, gewest, of een staat dan wel natie betekenen kan. Ik refereerde al aan de voortdurende worsteling van de raadpensionaris om een definitie van die "opperighheit" te geven: hij hield daar uiteindelijk ook maar mee op. Zie het gestelde sub I.10.2.

De voorname Amsterdamse kooplieden die firmanten waren in deze Compagnie van Verre hadden overduidelijk maling aan de ideeën van deze staatsklerk. Zij beschouwden Amsterdam als een stadstaat. Zoals Venetië. Ze was eigenstandig rechtsbevoegd: *suï iuris*. Daar had de landsregering te Den Haag niets over te zeggen. Het betrof een zuiver commerciële onderneming. Zij zetten dus hun hakken in het zand. De enige beperking die Johan wist te bereiken was dat deze compagnie niet in konvooiverband kon vertrekken, begeleid door tot oorlogsbodems omgebouwde en ingerichte vaartuigen onder Staatse vlag, de voorlopige nationale vlag van de Republiek. Dat zou een al te grote provocatie zijn van Madrid. Dat begrepen de Staten van Holland tenslotte óók wel. Er werden vier kleinere expeditie schepen uitgereed met een gemiddelde tonnage van 450 ton[124]. Het was dus maar een bescheiden expeditie.

De kleinste mat zelfs slechts vijftig ton. Dat zou het verkenningsvaartuig zijn. Er was géén admiraal of commandeur met een lastgeving ("eene charge") van de Staten-Generaal aan boord van het smaldeel. Dat, om iedere suggestie te vermijden dat het hier tóch om een verkapte vloot van de Republiek ging. Niettemin waren de vaartuigen betrekkelijk zwaar gearmeerd: prins Maurits van Oranje-Nassau, de Staten-Generaal en de stad Edam leenden kanons uit. Van Maurits was slechts te verwachten dat hij alles begunstigde wat de oorlogstoestand rekte. Hij was immers opperbevelhebber van het mobiele veldleger. Zolang dat gemobiliseerd was, was dat opperbevelhebberschap belangrijk.

Bij een gesloten wapenstilstand zouden de Staten-Generaal terstond demobilisatie van de huurlingen gelasten, want dat veldleger was kostbaar genoeg en de uitgaven stegen jaarlijks. Edam had zich altijd al tegen het centrale gezag van de Staten-Generaal verzet, al sedert de stichting van de stad. Het had ook nooit willen weten van provinciale bemoeienis met de waterstaat en consequent besluizing van zijn havenbekkens geweigerd. De Staten van Holland hadden die sluizen willen hebben, omdat bij

hevige noordwesterstormen het Zuiderzeewater via de Noord-Hollandse binnenmeren – vooral de Purmer en de Schermer – ongehinderd via het Edamse havenbekken door de watergangen landinwaarts kon razen. Dat Zuiderzeewater zocht zich dan met schokgolven een weg via de poldersloten, boezems en weteringen een weg naar het groene hart van Holland en zette dat blank. Het was al vele malen kantje-boord geweest, of dat hart was verzopen. Tot aan Gouda had Holland blank gestaan. Edam had geen interesse in dat provinciaal belang. Het keek alleen naar zijn eigen haringnegotie. Die had er belang bij dat de haringscheepjes zonder vertraging hun uiterst bederfelijke waar konden verladen in platbodems ter distributie over de detaillisten. Daardoor was Edam welvarender geworden dan alle andere stadjes. Bij besluizing zou die snelle afzet niet steeds mogelijk zijn. Elke haringbuis zou immers moeten reven, vastgelegd moeten worden, wachten tot het sas vrij was, binnen geboomd moeten worden en daarna weer aan bolders gevierd moeten worden in dat sas terwijl de zeesluis knarsend handmatig werd dichtgedraaid. Buiten zouden de buizen in file liggen te draaien. Wachtend op hun besassing.

Dat besluizen kon uren vertraging opleveren. En daarom had Edam dat sluiswerk niet willen aanleggen. De roomse Keizer, Karel V, had hier zelfs moeten ingrijpen, om Edam tot toegevendheid te dwingen. Hij had een Hoogheemraadschap van Amstelland moeten oprichten in 1525, om een interregionaal waterstaatsbeleid op te leggen. Het Keizerlijk Hoogheemraadschap – het voerde dan ook de huiskroon van de Habsburgse dynastie in het wapen met de dubbelkoppige adelaar van het schild van deze dynastie – had het boezembeheer over Amstelland aan zich getrokken. Daartoe had het Hoogheemraadschap het regionale dijkbeheer overgenomen. Het had voorschriften gegeven over de afwateringsvoorzieningen. Mét voorschriften over de besluizing van het Edamse havenbekken. Edam was meteen gaan procederen: dat recht hád de Keizer helemaal niet. Edam had hier privileges van de graaf van Holland in stelling gebracht, over de authenticiteit waarvan nog steeds geprocedeerd werd. Edam had zich meteen overal onderuit gewurmd zodra de opstand een feit was. Het had dat gemeentelijk commercieel egoïsme tot grote hoogte weer aan den dag gelegd. Ook bij gewestelijke watersnoden bleef het persistent, al liep Gouda groot gevaar. Het had de sluizen meestal open laten staan gedurende de gewapende anarchie. Dat nu juist Edam vooraan stond met de uitleen van kanons voor iets, waar de raadpensionaris van Holland groot bezwaar tegen had, kon niemand echt verwonderen, destijds.

De Staten-Generaal waren nu eenmaal niet wijzer. Dat kon ook niet verwacht worden van dit veel te grote college met zijn talloze krakelende afgevaardigden, waarvan zovele afkomstig waren uit de landsgewes-

ten die geen enkel gevoel hadden voor maritieme zaken. Op 2 april 1595 vertrok het smaldeel uit Amsterdam[125].

1.18.3 Het verkenningstraject van de Compagnie van Verre

Men zou koersen op Java, het gewest Bantam waar goede peper tegen afbraakprijzen te bekomen zou zijn. Er was géén duidelijke hiërarchie binnen het smaldeel. De hoogste was Cornelis de Houtman die de vage burgerlijke titel van *opperkoopman* had. Dat weer om het zuiver commerciële karakter van deze vaart te beklemtonen. Wezenlijke beslissingen over vaart, koers en ankeringen moesten, nog wel met eenparigheid van stemmen, genomen worden door een scheepsraad, waarin de gezamenlijke kapiteins, koop- en stuurlieden zitting hadden. Een drijvende Poolse Landdag, dus. Hollandser kon het eigenlijk óók weer niet. De instructie was verder dat Portugese schepen vermeden moesten worden. Was die ontmoeting onvermijdbaar, dan mocht géén strijd worden aangegaan. Alleen bij Portugese agressie zou zelfverdediging toegelaten zijn, mits evenredig en onvermijdelijk. De vaartuigen moesten de route volgen die Jan Huygen van Linschoten had opgegeven in zijn Iterinarium, dat ik al besprak. Zie I.14.

Van Oldenbarneveldt kreeg in ieder opzicht gelijk. De reis was een ramp. Slechts twee schepen keerden min of meer intact terug op de rede van Texel op 10 augustus 1597. Een derde, totaal verramponneerd, bereikte Amsterdam op 13 augustus daaraanvolgende. Nog negentachtig mannen waren in leven, zij het dat zij deerlijk in hun gezondheid gehavend waren. De retourlading specerijen was gering. De Portugezen had men niet uit de weg kunnen gaan. De inlandse bevolking van de plaatsen die men aangedaan had was men als slachters tegemoet gegaan, missieposten waren platgebrand. Ternauwernood was voorkomen dat Lissabon in de tocht een *casus belli* (een gerede rechtsgrond tot oorlogsverklaring) had gevonden. Madrid had de wapenstilstandsonderhandelingen opgeschort. De Republiek was immers niet anders dan een onbetrouwbaar roversnest. Dat kwam er nu van als men op ketters betrouwen stelde. De kosten van deze vaart waren de interessen verre overstegen: hoe goed dat de firmanten voor alle schades hoofdelijk aansprakelijk waren!

Toch, de kooplieden, op hope van verder strekkende winsten, lieten hun vaarten van Verre niet varen. Zij richtten doodleuk nieuwe Compagnieën op, wederom op firma-basis. Zo ging de Compagnie van Verre van 1594 door een fusie op in de Nieuwe Compagnie van 1597.[126] Deze ging weer op in de Oude Oost-Indische Compagnie in 1599.[127] En die fuseerde weer met de Nieuwe Brabantse Compagnie[128]. En die ging weer op in de Verenigde Amsterdamse Compagnie[129]. Allemaal Hollandse

Compagnieën van Verre, behept met dezelfde euvelen en kortzichtigheden, alle belust, in uitzonderlijke zulthoofdigheid, op directe glanzende dividenden voor de aandeelhouders. De compagnieën vormden Ad Hoc vloten of smaldelen, steeds met wisselende commando's, hiërarchieën en risicospreidingen[130]. Allemaal onverschillig voor het algemene belang. Het landsbelang van de nog zo kwetsbare Republiek.

Neen, dit moest nu echt anders aangepakt worden,
besloot Van Oldenbarneveldt:
centrale regulering was noodzakelijk.
Via een *Vereenigde Oost-Indische Compagnie*.
Onder oppertoezicht van de Staten-Generaal.
Dus van Johan zelf.
Achter de schermen.

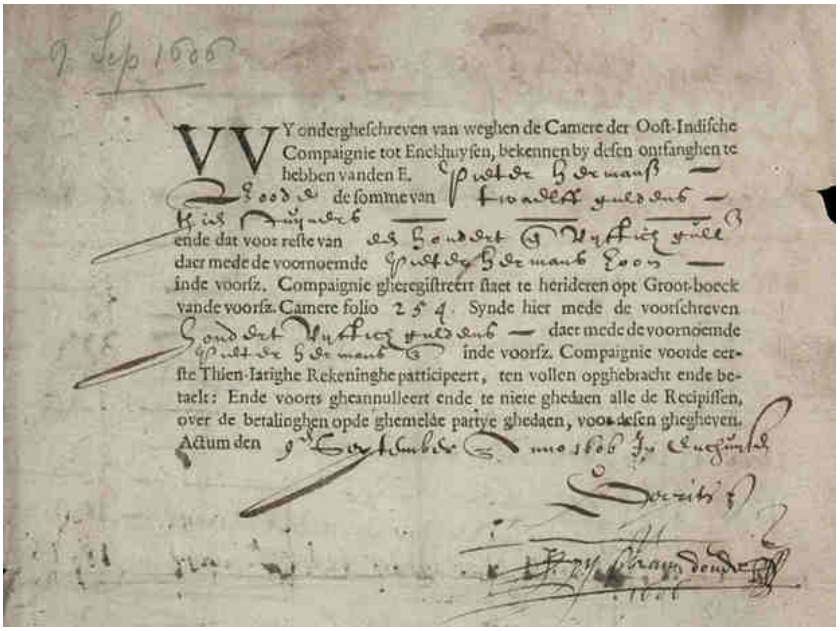
9 Sep 1606

VY onderghefchreven van weghen de Camere der Ooft-Indifche Compaignie tot Enckhuyfen, bekennen by defen ontfanghen te hebben vanden E. de fomme van ende dat voor refte van daer mede de voornoemde inde voorfz. Compaignie gheregiftreert ftaet te herideren opt Groot-boeck vande voorfz. Camere folio 254. Synde hier mede de voorfchreven daer mede de voornoemde inde voorfz. Compaignie voorde eerfte Thien-Iarighe Rekeninghe patticipeert, ten vollen opghebracht ende betaelt: Ende voorts gheannulleert ende te niete ghedaen alle de Recipiffen, over de betalinghen opde ghemelde partye ghedaen, voordefen ghegheven. Actum den

VOC aandeel

1.19 De oprichting van een handelscompagnie op basis van een naamloze vennootschap

1.19.1 De naamloosheid en het toonderbewijs

De Vereenigde Oost-Indische Compagnie (V.O.C.)[131] werd, zoals gezegd, als rechtspersoonlijkheid bezittende handelsonderneming op 20 maart 1602 bij notariële acte opgericht, waarbij haar exclusieve bevoegdheden om overzeese handel te drijven nauwkeurig werden omschreven[132]. In haar handelsgebied zou zij bekend worden als "De Compagnie", "De Kumpenie" (bij de inlanders in de Indonesische Archipel) en als zodanig zou zij in naam blijven voortbestaan totdat de soevereiniteit onherroepelijk zou zijn overgedragen in december 1949 aan de Indonesische Unie van gefedereerde Republieken.
De Nederlandsch-Indische regering zou tussen 1815 en 1949 ook als "De Kumpenie" bekend staan bij die inlanders en zij zou dezelfde doden sterven als de Compagnie zelve. Als een kat zou zij meerdere levens blijken te hebben, maar geen aanspraak mogen maken op haar mythische onsterfelijkheid waarvan diverse doorgedraaide kolonisatoren zouden gewagen.
De V.O.C. is van den aanvang af een naamloze vennootschap geweest, waarbij aandelen aan toonder werden uitgegeven. Dat is vooral het nieuwe aan deze handelsvennootschap. De vóórcompagieën hadden allemaal een commanditaire status, waarbij de deelhebbers met naam en toenaam bekend waren bij eerste inschrijving. Zij waren hoofdelijk aansprakelijk voor de gedragingen, schulden, schades en negatieve interesses van hun firma. Werden de aandelen overgedragen, dan moest de nieuwe aandeelhebber die hoofdelijke aansprakelijkheid uitdrukkelijk en persoonlijk aanvaarden. Van Oldenbarneveldt had gezien wat voor ernstige aansprakelijkheden de voorcompagnieën - al of niet desbewust - hadden teweeggebracht en geriskeerd. Met een eventuele staat van oorlog tussen het land van statutaire vestiging en een ander land - vooral: Portugal, Spanje en Engeland. Dat hadden die compagnieën als ware op de koop toegenomen. Maar dat had het faillissement van tal van kooplieden-aandeelhebbers kunnen te weeg brengen, met grote schade voor de publieke economie van de staat van vestiging of oprichting van de compagnie. Dat wenste Van Oldenbarneveldt nu voor alsdan te vermijden.

1.19.2 De maatschappelijke verdeling van de V.O.C.-aandelen

Alle inwoners van de Noordelijke Lage Landen waren gerechtigd tot inschrijving bij een kamer van de vennootschap om financieel te participeren, waarbij geen drempel gold. Niet wat bedrag betreft en niet wat

betreft het ingezetenschap van de Republiek. “Inwoner”, dat was een puur feitelijk begrip. Dus ook een illegale vreemdeling die metterdaad woonstee had gevonden binnen die landen was welkom. Die mogelijkheid is verrassend breed aangegrepen: wie wat spaargeld had dat liggend was, dus geen middellange termijn-doelbestemming had, tekende in. Men verwachtte dus heel wat van deze bundeling op rijksniveau van de commerciële ondernemingskrachten. Daarin zijn die inwoners niet beschaamd, al heeft het lang geduurd voordat de vennootschap in klinkende munt het dividend is gaan uitkeren.
Pas in 1612 zouden de aandeelhouders hun inleg kunnen terugkrijgen, mét de op dat moment behaalde winst, en zou opnieuw kapitaalinschrijving mogelijk zijn. Maar dan zou dat bedrag, dat men inlegde, weer voor tien jaar vastliggen. Dividenduitkeringen zouden pas na tien jaar kunnen geschieden.[133]

Kapitaalteruggave was statutair uitgesloten. Wie haast had kon na tien jaar beurtvaart met gunstige resultaten aanspraak maken op een economische vergoeding, nadat van de uit Indië teruggekomen goederen op de retourvaart éérst vijf procent in de Compagnieskas was teruggevloeid. In de eerste jaren werd slechts in natura rechtstreeks uit de retourvracht uitgekeerd. Men kon dan een (deel) van een last kruidnagels, peperkorrels of indigo-bladeren per kruier ten huize verwachten, als men er niet in toestemde dat de V.O.C. de vracht uitbesteedde aan een gespecialiseerde kruideniersfirma die het tussenproduct grondig bewerkte waardoor het natuurlijk weer in waarde steeg. Die firma of de centrale detaillist verderop in de productieketen kon dan op door een V.O.C.-beambte afgegeven recue in munten verrekenen met de kleinere aandeelhouder. Daar gingen dan transport, opslag- en veemkosten vanaf. Het was meestal wijzer langer te wachten, omdat ook de afzet nog bewerkt en soms geschapen moest worden, vooral als de specerij en of halfproducten nog betrekkelijk onbekend waren. Vooral buiten de Lage Landen was dat doorgaans het geval.

1.19.3 Het administratieve en comptabele *natte-vinger-werk* hoofdkarakteristiek in het financieel beheer

De eerste intekening van het uitgezette aandelenbestand overtrof alle verwachtingen: 6.424.578 Rijnlandse guldens. Dat was vijf keer zoveel als de Engelse *East India Company* wist te verwerven bij haar eerste aandelenuitgifte. De V.O.C. bleek dus financieel van den aanvang solide. De dividenduitkeringen werden steeds berekend volgens ingewikkelde schemata, waarbij de tussenkosten, opslag opcenten, stapelrechten en onder-

houdsplichten van de tussenpersonen heel wat cijferwerk veronderstelde. En het is hier, dat de V.O.C. van het begin af aan maar via nattevingerwerk naar zich toerekende. Er bleef heel wat aan de strijkstok van de tussenpersonen hangen, die voor hun commissies weer provisies afdroegen aan bewindvoerders en directeuren. Die werden in het verdokene stinkend rijk.

De Staten-Generaal wisten dat heel goed. Maar, daar ook zij van dit systeem particulier voordeel genoten aan "strijkgelden" per afgevaardigde, bleven deze Staten deze bureaucratische dienstensector steeds weer steunen. De kleinere inleggers kregen nooit precies wat hun inleg zou rechtvaardigen. Ze werden marginaal bestendig belazerd. Maar steeds op beperkte schaal. Nooit zó erg, zó in het oog lopend, dat een collectieve reactie daartegen kon ontstaan. Trouwens, bij wie zou deze massa *kleyne luyden* redres vinden? Niet bij de Hoge Raad van Zeeland en Holland, waarvan de raadsheren te zeer bij de V.O.C.-directies middellijk of onmiddellijk betrokken waren.

Ik herhaal: de V.O.C. is opgezet als geïnstitutionaliseerde verbureaucratiseerde corruptie van een bovenlaag. Al bleven de aandelen lange tijd redelijk beantwoorden aan de publieke goede trouw. Er is heel wat inertie en incompetentie van het centrale bestuur voor nodig geweest om dat betrouwbaarheidsprestige finaal te ondermijnen. Helaas waren die twee ingrediënten ruimschoots medio achttiende eeuw in de boezem van dat regentenclubje voorhanden, zoals we zullen zien. Hollands achterkamertjesgekonkel.

1.19.4 De Amsterdamse inleggingen en die in de gewesten

Niettemin waren gefortuneerde Amsterdammers uit de koopmansstand in de meerderheid bij de eerste intekening met grote inleg. Amsterdam bracht ruim 3,5 miljoen in. De V.O.C. zou daarom in zoverre een onderneming van de hoofdstad zijn en blijven. Het echte vakmanschap, de durf, de innovatiedrang en de technische competentie zouden juist uit de rest van de Republiek komen. Hoorn, Rotterdam en Vlissingen zouden tekenen voor de maritieme expertise, geleverd door personeel dat chronisch onderbetaald en in prestige achtergesteld zou blijven bij de liquide geldschieters. Alleen die laatsten zouden slapend rijk worden. Alleen die laatsten zouden hun belangen tijdig terugtrekken toen het vennootschappelijk bankroet aanstaande was.

Maar zelfs die laatsten zouden, aangezien ze de boekhoudkundige administratie nooit goed hadden gecontroleerd, toch nog overvallen worden door het enorme deficit, dat door de Bataafsche Republiek aan het eind van de achttiende eeuw zou worden overgenomen en dat de belastingbetaler uiteindelijk op listige wijze misleid door de Nederlandsche

Handelmaatschappij zou moeten dokken. De spreekwoordelijke Henk en Ingrid zouden wederom de afbetalingen, verhaspeld via accijnsheffingen, zoals altijd, moeten gaan verrichten, ongewild, ongeweten en zonder enige eigen baattrekking. Het gaat hier om de finale en onherroepelijke schuld-delging van de compagnie. Maar dan spreken we over de eerste helft van de negentiende eeuw. De delging geschiedde tussen 1840 en 1860 vooral uit de baten die het zogeheten overheids-cultuurstelsel op midden-Java zou genereren. Die delging bleef ook weer nattevingerwerk en geschiedde in de schemer van het rariteitenkabinet dat men het "amortisatiefonds" was gaan noemen sedert 1815, een stichting, opgericht onder de auspiciën van Willem I. Een geheimzinnig lichaam, dat de schulden van de compagnie had uitgesmeerd over de hoofdstukken van de rijksbegroting, waarbij de Tweede Kamer nauwelijks betrokken werd. Dat volksvertegenwoordigend lichaam vernam zo nu en dan iets over de saldi uit het stelsel. En hoe die verrekend werden met de openstaande rekeningen van de compagnie. Een totaaloverzicht werd nooit geboden. Transparante rekening en verant-woording vonden niet plaats. De welgedane Kamerleden vroegen daar ook wijselijk niet om.

Ik kom op dit verachtelijk bedrijf terug in Deel II van deze serie *Kolonisator van Nederlandsch Indië (1815-1945).* Hoofdstuk II (*De invoe-ring van het cultuurstelsel)*, II. 3. (*De amortisatiepolitiek van Den Haag*), II.3.2. (*Het amortisatie-syndicaat en de gigantische staatschuld van 2200 mil-joen gulden*), II.3.3. (*Een passieve volksvertegenwoordiging met betrekking tot de staatsrekening*).

Het heeft de afwikkeling van de boedelscheiding tussen Noor-delijk Nederland en België aanmerkelijk vertraagd tot 1880. En het heeft het prestige van Nederland ernstig in het internationale verkeer geschaad. Integriteit bleek ver te zoeken. De compagnie had die eigenschap nooit gepraktiseerd. Ook dat hoort bij de geschiedenis van Nederlands koloni-seringspolitiek. De eveneens spreekwoordelijke élite weet altijd de risico's die ze oproept *à fonds perdue* ponds -pondsgewijze af te wentelen op de alwèèr bestendig spreekwoordelijke Henk en Ingrid. De kredietcrisis van 2008 zou dat ons toch geleerd moeten hebben. Het lijkt wel een natuur-verschijnsel. Dat is het niet. Maar het is de makkelijkste afwenteling voor de regeerders. Want de massa heeft geen stem.

We vinden de V.O.C.-aandeelhouders terug in alle klassen van de burgerlijke en middenstand. Tot en met de kleinere neringdoenden als bakkers, grutters, brouwers, pottenbakkers, timmerlui, lantaarnmakers en kuipers toe[134]. Hun participatie was relatief gering. Maar voor deze kleine luyden zal de inleg heel wat opoffering betekend hebben. We eindigen bij de waagdragers, proveniersters en zelfs dienstboden. Die laatsten schreven

in voor bedragen, die hun totale spaargeld moeten hebben vertegenwoordigd. Opvallend, bij de grotere inschrijvingen, is het getal van gevluchte zuiderlingen die zelfs voor grote bedragen inschreven. Ik noemde Isaäc Le Maire al.

De godsdienst speelde bij de inschrijvingen geen enkele rol: katholieken, joden, quakers, ze waren welkom, want ook hun geld stonk niet. In dit opzicht heeft de V.O.C. het neutraliteitsbeginsel van den aanvang af zonder mankeren trouw beleden. Als een bepaalde godsdienst niet is vertegenwoordigd onder de aandeelhouders die geregistreerd werden, dan was dat omdat de aanhangers van die godsdienst of religie bezwaren hadden tegen de vennootschap als zodanig. Niet andersom. Er zijn godsdiensten die bezwaar hebben tegen het winstbejag door renteberekening. Een bepaalde variant van de Islam praktiseert dat zoals soms ook modaliteiten van de moraaltheologie van de wederdopers[135]. Die schreven vanzelf niet in, al kwamen soms de aandeelbewijzen – toonderstukken tenslotte – via vererving of faillissementen in hun bezit.

1.19.5 De strekking van het nationale monopolie

De Kumpenie zou maritieme handelstochten mogen ondernemen binnen het gebied ten oosten van Kaap de Goede Hoop en ten westen van de Straat Magellaan. Het was een privaatrechtelijke onderneming die via het plaatsen van aandelen onder *alle* ingezetenen van de unie van de zeven verenigde Nederlanden haar kapitaal zou verkrijgen. De inschrijving op aandelen stond open tot en met 31 augustus 1602. De inschrijvingen konden plaatsvinden in zeven steden waarin commerciële maritieme activiteiten werden ondernomen: Amsterdam, Middelburg, Enkhuizen, Delft, Hoorn, en Rotterdam. Daar konden deze ingezetenen aandelen aanvragen, onder vastlegging hoeveel geld ze wilden inleggen. Deze zeven ressorten werden Kamers genoemd. Een aandeel hoefde niet volgestort te worden. Er kon in termijnen betaald worden.

Een aandeel, waarvoor een toondercertificaat afgegeven werd, kon vrijelijk verhandeld worden in de afdeling van afgifte van het toonderbewijs. Bedoeling was een landelijke spreiding van het kapitaal. Voorlopig werd in totaal ruim 6.4 miljoen gulden ingelegd. In de Kamer van Amsterdam werd het grootste bedrag ingeschreven: bijna 3.700.000 Rijnlandse Guldens. Rotterdam sloot de lijst met 173.000 Rijnlandse Guldens. Het geheel van gegunde monopolies werd octrooi genoemd. Het gebied waarvoor de monopolies gold werd aangeduid als “Indië”. Dat Indië was geografisch nog niet volledig gedefinieerd. De Archipel die bestreken zou moeten worden was in 1602 nog niet geheel in kaart gebracht. Japan hoorde erbij. Maar waar dat Japan noordwaarts precies ophield was nog

niet duidelijk: de Koerilen waren nog niet gecartografeerd. De gebieden die Spanje onder zijn rechtsmacht had gebracht vielen buiten het doelgebied. Maar hoever de Archipel van de Filipijnen zuidoostwaarts strekte was evenmin geheel duidelijk. De onderneming zou binnen de Archipelgroepen zuidoostelijk van de Filipijnen handelsdebiet verwerven. Dat was de uitdrukkelijke commerciële bedoeling. Het zou niet gaan om gebiedsverwerving per se voor de unie, die gaandeweg bekender werd als "De Republiek". De Filipijnen zou de compagnie angstvallig moeten vermijden. Dat bleef een wet van Meden en Perzen. Johan zag te duidelijk dat dat voor Spanje wezenlijk was, wilde ooit een handhaafbare vredestoestand tussen de Republiek en dat koninkrijk kunnen bestaan.

Madrid was net bezig een netwerk van missieposten over de Phillippijnen te leggen. Het zou Rome tonen wat het ter verspreiding van het geloof vermocht. Het zou de protestanten, die nog geen zendingsorganisaties hadden, beschaamd doen staan. Madrid zou volksplantingen oprichten over deze eilanden, deze bevolken met beproefde bekeerlingen uit alle overzeese gebiedsdelen die het inmiddels had verworven. Daaruit zouden nieuwe gekleurde missionarissen wassen. Die zouden te zijner tijd aantreden om dat geloof ook uit te dragen in de andere gebieden van Azië waaronder die welke de vervloekte Hollanders wederrechtelijk genaast hadden. Dat was een prestigeproject van Madrid. Daarin zou het geen enkele inmenging dulden. Daarom was het ook noodzakelijk dat in onderlinge overeenstemming met Madrid uiteindelijk demarcatielijnen in de Straten en vaarwegen tussen deze Filipijnen en in de Hollandse Archipel zouden worden gefixeerd in de annexen bij de uiteindelijke compromisvrede tussen Madrid en Den Haag.

Die steden zouden daartoe een gezamenlijk cartografisch instituut oprichten, de ambtenaren van Raad van State en het Escorial zouden die lijnen volgens het systeem-Tordesillas op de contrameridiaan van Zaragoza afzetten. Die lijnen zouden dan de christelijke geloofsmassieven in het Verre Oosten definiëren. Tijdelijk. De *Verständigungsfriede* die Karel V had willen bereiken, zou uiteraard nooit blijvend kunnen zijn. Die zou uiteindelijk tóch niet anders dan een wapenstilstand kunnen zijn met regionale capitulaties. Want het enige ware geloof, het katholieke, zou moeten overwinnen. Dat was de wens geweest van Philips II in zijn ultieme wilsbeschikkingen, die hij met bevende hand nog van zijn handtekening had kunnen voorzien: *Yo El Rey*. Ik, de koning. De medicus had de licht bezwete hand nog ontdaan van een lastige en hardnekkige vlieg, terwijl hij de stervende de vederschacht in de onzekere hand drukte.

1.19.6 De stichting van handelsfactorijen primaire missie

De onderneming had, dat was duidelijk, voor dat debiet handelsfactorijen nodig. Posten, van waaruit verdere commerciële contacten gelegd zouden worden en contracten zouden kunnen worden gesloten. Deze factorijen zouden binnen het handelsgebied immuniteit of exterritorialiteit genieten jegens degenen die daar de opperste macht uitoefenden. De onderneming zou deze uitzonderingen op de rechtsmacht van die heersers nader omschrijven naar gelang de behoeften die zich ter plaatse zouden ontwikkelen. Er zouden dus, vanuit het standpunt van die lokale machthebbers, juridische enclaves ontstaan. Deze enclaves zouden moeten verkregen worden bij voorkeur door onderhandelingen. Maar mocht militair geweld daarbij onontbeerlijk zijn, dan was dat geoorloofd.

Doch dan alleen en voor zover dat onvermijdelijk was. Handelsovereenkomsten waren het voornaamste middel om het debiet te krijgen en uit te breiden. Dat hield mede in dat de wederpartij als contractant de rechtsbevoegdheid of rechtsbekwaamheid toegekend moest worden die voor een rechtsgeldige overeenkomst vereist was. Dus hád die partij de daarvoor vereiste rechtssubjectiviteit: hij kon handelen volgens het recht dat de factorijen ontwikkelden. Dat was een impliciete werkhypothese. Daarzonder kon de onderneming eenvoudig weg haar statutaire werkzaamheden en doelen niet uitoefenen of bereiken. Vragen naar de dogmatische grondslag van die subjectiviteit – de erkende bevoegdheid volgens het recht (waar het ook vandaan kwam en hoe het ook luidde) – waren irrelevant.

Of een onchristelijk menselijk wezen[136] gelijke rechtssubjectiviteit bezat als de gedoopte christen in de westelijke wereld diende betekenisloos te zijn voor de te ontplooien activiteiten van de onderneming. Bij de Hollandse uitleg van het Verdrag van Tordesillas waren in dat opzicht allerlei volkerenrechtelijke kanttekeningen gemaakt. Konden heidenen bij dat verdrag ooit aangesloten zijn? De Hollanders dachten van wel. Omdat dat handig was. Madrid achtte dat uitgesloten. Heidenen konden aan een concordaat nooit derden-rechten ontlenen. Ook niet als ze alleen maar adhesie bij het concordaat betuigden zonder als verdragssluiters aangemerkt te worden. Het was een lastige kwestie, want de Paus had meermalen defensie-allianties gesloten met de Ottomanen. Die golden, want de Paus kon in dit opzicht stellig geen *error in persona* bedrijven. Hoe kon dat dan? De canonisten in Madrid hadden die kwestie in studie. Kriek op het beleid van de Heilige Stoel in dit opzicht scheen onraadzaam.

1.19.7 De volkerenrechtelijke uitgangspunten of primaire principes van Francisco de Vitoria

De dominicaan Francisco de Vitoria[137] had geleerd dat de bewoners van de Amerika's die via dat Tordesillas-verdrag onder de heerschappij van Spanje zouden worden gebracht volledige rechtssubjectiveit genoten volgens het volkerenrecht. In dit opzicht stonden zij van nature aan de gedoopte christen gelijk en de basisregels en fundamentele principes van het *ius gentium* zouden op hen gelijkelijk toepasselijk moeten zijn. Aldus zijn "*Relectiones de Indis*", zijn voordrachten over de Indiërs - dus: de oorspronkelijke, *native* Amerikanen – die postuum mondiale verbreiding kregen[138].

Het internationale recht werd niet ineens anders van gehalte omdat degenen die eraan onderworpen waren niet christelijk gedoopt waren. De jurisdictie-doelstelling in dat Verdrag van Tordesillas verwoord – de bekering tot het katholicisme – maakte dat beslist niet anders. Christus had *alle* mensen geroepen tot deelneming aan zijn lineaire Heilsgeschiedenis sedert zijn smartelijke Kruisdood. Dát was de ultieme boodschap geweest van de Alverlosser, leerde De Vitoria. Die Heilsgeschiedenis was kenbaar. Via de kerk, wat je ook van haar administratie mocht vinden. Verder had Christus aan die deelname aan dat Heilsplan geen randvoorwaarden gesteld. Al helemaal geen geografische. Ieder menselijk wezen was in dat plan opgenomen. Dus waren de Indianen onder de velen, die tot dat Heil geroepen waren. Die geroepenen waren Gods volk. Dat leerde Christus. Diens "Onze Vader" was wereldomspannend geweest. Geen natie was ervan uit gesloten. Dat had Petrus dan ook moeten erkennen toen hij eigenlijk – in strijd met de Goede Boodschap, het Evangelie – dat geroepen volk wilde beperken tot de Joden. Alleen de Joden, want die had Jahweh immers uitverkoren. Maar hierin had Petrus gedwaald. Het geloof was bestemd voor allen. Allen waren geroepen tot het heil. Dat leerde het Credo, dat zong dat volk uit in het Credo volgens de Missa de Angelis in de wiegende Gregoriaanse processiezang die ieder mensenkind mocht aanheffen.

De Christenheid moest inclusief denken. Ze mocht dus in haar rechtssysteem heidenen of ongedoopten niet buitensluiten. Natuurlijk had de Apostel Paulus, die oer-Romein, daaraan ook weer willen tornen. Paulus had nog willen onderscheiden tussen buitenlanders en burgerlijke ingezetenen van het Romeinse rijk. De buitenlanders konden niet behoren, tenminste niet zondermeer, tot hen die tot het heil van de *civitas maxima*, de geloofsgemeenschap, waren bestemd. Die man was gewoon te veel onder de indruk geweest van zijn Romeinse staatsburgerschap. Je hébt van die mensen. Hij had te veel geleund op het gangbare onderscheid dat de Romeinse juristen maakten tussen die burgers en de vreemdelingen, de

peregrini[139], die een apart recht kregen toegedeeld binnen het Keizerrijk.

Jammer genoeg was Thomas van Aquino daarin te veel meegegaan. Nu de aarde onverwachte verten, hoeken en gaten, zelfs onbekende continenten vertoonde, was dat onderscheid in *juridische* zin van betekenis verschoten. Ook de Indianen waren Gods volk – daarom had Hij ze geschapen - en namen ze op gelijke voet aan de Heilsvoltrekking tot aan het Laatste Oordeel deel. Missionarissen moesten dat onderrichten als zij het Verdrag van Tordesillas uitvoerden. Dat hadden ze dan ook gedaan, bijna intuïtief, omdat anders de ontdekking van de aarde buiten de Heilsleer zou zijn gebleven. Het ging bijna vanzelf, omdat onderricht vooronderstelt dat je je de gedachten- en belevingswereld van de te onderrichten bevolking eigen maakt, al kun je die niet steeds delen. Franciscus Xaverius[140], die Franciscaans georiënteerde missionaris bij uitnemendheid, had daartoe die leer wellicht te zeer begrijpelijk gemaakt, door haar te verrijken met Boeddhistische en Confucianistische elementen die overigens de essentie van de leer intact lieten. Een syncretistische variant[141] van het Europese christendom.

De inlanders van de Aziatische gebieden in het Verre Oosten bleken er ontvankelijk voor. Ook voor de volkerenrechtelijke gevolgtrekkingen die dat moest meebrengen. En die kant moest het wereldlijk recht dan ook op, wanneer dat internationale recht het *ius gentium* opnieuw definieerde. Er wás een van nature gegeven mondiale rechtsordening. Daarin moesten de beide Amerika's en de beide Indiën ingeschaard worden. Zij hoorden tot Gods ordening. Aldus de ordebroeders van Franciscus Xaverius. En hun gezag was wassende. Zij verwierpen dan ook het principiële onderscheid tussen de rassen die door geboorte tot hogere bestemmingen waren geroepen en de rassen die deze roeping pas na een gedegen hersenspoeling, een kerstening, zouden kunnen ervaren. Ook in de Archipel in de Indische Oceaan. De Nederlanders zouden het merken bij hun koloniale oorlogen in De Molukken, Sumatra, Borneo en Timor.

1.19.8 De neutraliteit van de Kumpenie

De Kumpenie diende zich, zo doceerde van Oldenbarneveldt, niet met dit soort abstracties te bemoeien. Het was een handelsonderneming, geen herberg voor moraaltheologische bacchanalen, vond Van Oldenbarneveldt.[142] Daar kwamen alleen maar bloedneuzen en blauwe ogen van. Dat zag je nu maar in het Heilig Roomse Rijk van de Teutoonse Natie. Dat Rijk ging ten onder aan de godsdienstoorlogen. De unie van de Lage Landen moest daarbuiten blijven. Wél zou bij de invulling van de diverse monopolies uitgangspunt zijn dat, wanneer oorlogvoering of militair geweld voor de verwezenlijking van de statutaire doelstellingen van

De Kumpenie onvermijdelijk was, niet dezelfde humanitaire minima of gebruiken zouden gelden ten behoeve van heidenen. De wilden, de niet-geciviliseerden buiten de Christenheid vielen buiten het klassieke volkerenrecht dat nu eenmaal voor christenen geschreven was. Daaraan moest De Kumpenie vasthouden. Dat was een kwestie van bedrijfspolitiek. Dat was een kwestie van opportunisme voor diegenen die aan de goede kant van een vuurwapenloop stonden. Daar wáren vuurwapens voor. Wie de trekker en haan beheerste, bezat ook het recht tot doorzettingsmacht.

Neutraliteit betekende, dat De Kumpenie niet tussenbeide moest komen in lokale oorlogen, hoe inhumanitair de oorlogvoering ook was. Alleen als zo'n oorlog de handelsbetrekkingen in gevaar bracht moest de Kumpenie zich erin mengen. De neutraliteit in handelszaken hield zo een *non-interventiebeginsel* in. Zelfs als de overwinnaar duidelijk een beestachtige tiran was, met wie wél zaken te doen waren, moest De Kumpenie met deze figuur pacteren. Handel rechtvaardigde alles. Nou ja, bijna alles. Wanneer dus de V.O.C. ervoer, dat een inlandse vorst slaven bezigde om aan zijn contract verplichtingen te voldoen – en dat zou vrijwel altijd zo zijn – dan moest ze dat negeren. Zoiets was géén zorg van De Kumpenie. Als de vorst verzocht aan De Kumpenie om slaven, die de vorst besteld had, te transporteren, dan was dat evenmin haar zaak. Slaven waren transporteenheden, die ter bestemder plaatse moesten worden gebracht. De Kumpenie nam deze eenheden in consignatie en vervoerde ze, zorgend voor deze eenheden alsof het runderen, lastdieren of dierlijke trekkrachten waren.

Als de uiteindelijke prijs van ladingen alleen maar zo laag kon zijn – en het transport zo lucratief – omdat er slavernij in het spel was aan de kant van de leveranciers, ging dat de vennootschap niet aan. De V.O.C. diende verder zelf geen slavenhandel te drijven. Niet, omdat zulks ongeoorloofd zou zijn volgens het Hollandse recht, dat voor een groot deel op het Romeinse, gerecipieerde, recht was gebaseerd. Justinianus had de aankoop, verkoop en leveranties van slaven nu eenmaal erkend. Dat gaf de doorslag. Het in de Indische Archipel geldende *Romeins-Hollandse recht* in de rechtskringen van de V.O.C. liet slavernij toe. De Romeinsrechtelijke regels over de aankoop, de schenking, het beheer, de leverantie, ruilen, erven of nalaten alsmede de invrijheidsstelling van slaven werden naar analogie toegepast. Contracten met deze onderwerpen waren rechtsgeldig volgens het Rooms-Hollands recht zoals gesystematiseerd door Simon van Leeuwen in diens gezagvolle handboeken en jurisprudentiebundels.[143] Deze zienswijze was niet te rijmen met de uitgangspunten van Da Vitoria: die beschouwde deze overeenkomsten en verbintenissen als nietig en ongeoorloofd, ongeacht de religie of ideologie van de persoon die als slaaf werd aangemerkt. Het hogere van gode gegeven natuurrecht verklaarde

deze rechtshandelingen onvoorwaardelijk onzedelijk.

Maar slaven waren voor de V.O.C. lastige, risicovolle cargo's. De ervaring leerde dat deze lading niet makkelijk in goede staat was te houden. Assurantie technisch was dat een probleem: geen tot de Amsterdamse beurs toegelaten verzekeraar kon dat risico dragen of voldoende spreiden. Vervoer, facilitatie van de aflevering, opslag, dat was wel mogelijk onder vennootschappelijke aansprakelijkheid voor de lange aanvaarten. Maar dan alleen als die lading in consignatie werd genomen: in goede, zorgzame bewaring, waarbij de lading eigendom en risico bleef van de houder van het cognossement. De West-Indische Compagnie (hierna ook: WIC), beurtvaartend op Amerika, vooral Brazilië en de zuidelijke gewesten in noordelijk Amerika, nam wel degelijk slaven als te verkopen lading aan. De WIC had te dezen een totaal andere bedrijfspolitiek. Die valt buiten dit bestek.

De wijze, waarop de leveranciers de beschikkingsmacht hadden verkregen over de spierkracht van de bij de oogsten betrokken menselijke wezens, tastte de rechtsgeldigheid van de onderliggende overeenkomst tot levering, verlading en vervrachting niet aan. Die overeenkomst kreeg daardoor geen ongeoorloofde of onzedelijke oorzaak. Die werd daardoor niet nietig wegens strijd met dwingende eisen van hoger recht, moraal, ethiek of fatsoen. Ook hier gold, zoals Hugo de Groot in 1612 de Engelsen al had voorgehouden: *male captus, bene detentus*. De onrechtmatigheid

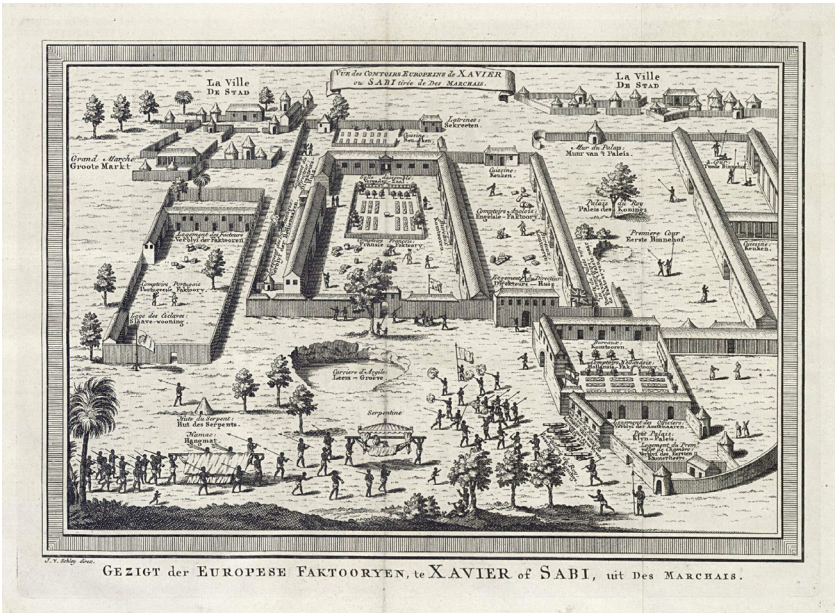

Faktorij Xavvier

van de verkrijging tast de rechtsgeldigheid van de beschikkingsmacht niet aan. Zie hierboven: I.12.8. Men kan dat hypocriet noemen. Maar dat is dan dezelfde hypocrisie waaraan de Nederlandse consument zich heden te dagen schuldig maakt, als hij tegen afbraakprijzen producten afneemt die bezwaarlijk anders dan in kinderarbeid in verre landen kunnen zijn vervaardigd. De polsslag van het collectieve rechtsbesef klopt hier wel heel erg langzaam.

In de negentiende eeuw zou dat *male captus, bene detentus* in het kader van diverse pacificaties een nieuw, verder niet toegelicht, adagium worden. Voorlopig zou De Kumpenie zich niet te veel bekommeren over de grenzen van noodzakelijk geweldsgebruik. Zijn beambten in het veld zouden daardoor een heel bijzondere reputatie krijgen. Die van nietsontziende barbaren, woestelingen en wreedaards. Jan Pieterszoon Coen, de stichter van Batavia op Java, zou het de Heren XVII onomwonden zeggen: "Per experientie behoorden de heeren wel bekend te wesen, dat in Indien de handel gedreven ende gemainteneert moet worden onder beschuttinge ende faveur van uw eygene wapenen, ende dat de wapenen gevoert moeten worden van de proffyten die met den handel zijn genietende, in voegen dat den handel sonder d'oorloghe, noch d'oorlogen sonder den handel nyet gemainteneert connen worden[144] ".

Gelukkig stond in het octrooi van 1602 niets over enige moraaltheologische doelstelling. Toch zou De Kumpenie wel met de residuen die Franciscus Xaverius had achtergelaten te maken krijgen bij de ontplooiing van het opgedragen debiet. Xaverius had met vrucht gezaaid toen de Portugezen nog geboden in het Verre Oosten. De zaailingen waren taai, ook in de Indische Archipel. Dat zou de Kumpenie steeds weer merken naar mate haar expansies verder oostwaarts reikten. Ze zou daarbij steeds méér op Portugese missieposten stuiten. En die nietsontziend vernietigen. Zó had Van Oldenbarneveldt het niet gewild.

1.19.9 De exterritorialiteit factorijen, handelsposten en V.O.C.-kantoren

De te vestigen juridische (handels)enclaves zouden doel gebonden zijn: daarbinnen zou handel moeten kunnen worden gedreven volgens rechtsregels die het makkelijkst toepasselijk waren. Welke dat zouden zijn zou weer van de inzichten van de kooplieden afhangen die ter plaatse de commerciële contacten zouden leggen. Wat voor handel zij zouden beogen, zou ook weer van die inzichten afhangen: niets was daarbij uitgesloten. Duidelijk was dat de handelspartners die gezocht zouden worden doorgaans van onchristelijke huize houden zijn. Dat zou verschil uitmaken voor de rechtsregels. Wat dat precies zou zijn, dat was op de voorhand niet duidelijk. Bekering van deze partners was geen zelfstandig bijkomend doel. Ook dat hing van de opportuniteit van ieder geval af. De onderneming zelf had als rechtspersoon geen godsdienst. Dat was nu juist een principieel beoogd verschil met het Verdrag van Tordesillas.

Het ging om winstbejag. De kooplieden zouden private capitulaties moeten bedingen in contract vorm met de plaatselijke vorsten. Daarin zouden ze ruimtelijke exterritorialiteiten moeten omschrijven die ze opeisten voor hun gebouwen en terreinen. Ze zouden die moeten uittekenen volgens gestandaardiseerde aanwijzingen vanwege de V.O.C.-directie. Die tekeningen in het platte vlak zouden voorzien moeten worden van genummerde legenda. Die nummers zouden verwijzen naar randschriften waarin de aard en de strekking van de ruimtelijkheid zou worden opgegeven. Kerk, verpleeghuis, infirmerie, fort, fortificatie, schans, quarantaineruimte, opslagplaats voor bulkgoed, pakhuis, overslagterrein, entrepotruimte, kerk, school, kazerne, ammunitiedepot etc. Verder zouden ze persoonsgebonden immuniteiten moeten bedingen voor de V.O.C.-ambtenaren en de door of vanwege hen aangestelde onderhorige inlandse beambten. De bedieningen van deze personages zouden ook in de randschriften aangeduid moeten worden. Op papier klopte het als een bus.

Wie zich binnen of op de exterritorialiteit bevond zou onttrokken zijn aan de territoriale jurisdictie van de inlandse vorst. Wie in zijn functie zijn bediening daarbuiten zou waarnemen zou ook immuniteit kunnen inroepen, een persoonsgebonden *exemptie*[145] op die jurisdictie. Nu kwam het probleem van de taligheid aan de orde. Deze capitulaties werden in het kanselarij-Hollands van de V.O.C. gesteld. Daar waren standaardformulieren voor. De vorst werd na veel strijkages gevraagd of hij wilde ondertekenen. Als de geschenken en toezeggingen toereikend waren, dan wilde die vorst dat wel. Hij zette een kruis op het papier bij de knoestige aanwijzende vinger van de commandeur of koopman. En kreeg een ge-

weer, een pistool, een gebrekkig kanon zonder de congruente munitie, een rol laken, geurende zepen, textiel fournituren en faiences van Delft. Begreep de vorst, wat hij getekend had? Nee. De blanke barbaren hadden weer iets gevraagd waarvan hij niets begreep. Dat deden ze vaker. Waarom zou hij weigeren wat ze kennelijk wilden? Zeker niet als hij meteen daarop een stortvloed van begeerlijkheden kreeg? Rare jongens, die blanken, maar vaak konden ze geen kwaad, naar het scheen.

Daar kwamen natuurlijk onoplosbare jurisdictieconflicten van. Wapperen met de getekende papieren hielp dan niet. De vorst had niets begrepen van wat de inhoud ervan was. Er kon vertaald zijn. Dan gebeurde dat in het Maleis. Door een Portugees. Die daar óók vaak een potje van maakte en vertaalde wat de barbaar uit Holland graag wilde horen in weervraag aan de vorst. De vorst greep dus een milicien bij de strot die zich vergreep aan een plaatselijke traditie die deze niet kende, liet hem villen en joeg de soldaten van de V.O.C. van zijn terrein. Dat de milicien doende was met een surveillance conform instructie, daar had hij niets mee te maken en dat papier deed er niet toe. De V.O.C. repte nu van wanprestatie en verraad. Met allerlei gewelddadigheden van dien. Dat kwam de verhoudingen niet ten goede. De Kumpenie zou nooit echt veel studie investeren in het Maleis en de Archipeldialecten ervan. Een blinde vlek. Die ze zou koesteren tot aan 9 maart 1942. Toen zij een Japans document tekende, dat wel voorgelezen was maar niet verstaan werd door de zwetende KNIL-opperofficieren. Toen kreeg De Kumpenie een koekje van eigen

Whitehall, London

Centrum van de macht

deeg. Het kostte veel KNIL-officieren letterlijk de kop. De Kumpenie koloniseerde driehonderd jaar, naar eigen voorgeven. Maar Maleis leerde ze nooit. Nooit goed genoeg. Een euvel dat vooral gewroken zou worden in de lagere rangen. Zie hieronder I.23.2 (*Steunpunten op Java; ontwikkeling van het Archipel-Esperanto; het Maleis*); I. 24.12. (*De Kumpenie sprak geen Maleis*); Deel II *De kolonisatie van de Archipel*, Hoofdstuk II.2.3. (*De regenten en hun broeders residenten: De Kumpenie spreekt geen Maleis*); Hoofdstuk XIX.5.1. (*De parafering van een in hout gevat Japans document*).

1.19.10 Het octrooi als wetsbesluit van de Staten

Het octrooi had een geldigheidsduur van eenentwintig jaar. De aandeelhouders konden na tien jaar hun inleg terugkrijgen. Het octrooi kon na de eerste termijn weer met gelijke termijn verlengd worden. Daarbij kon de inhoud ervan aangepast worden. De directie van de onderneming berustte bij zeventien bewindhebbers. Amsterdam, Zeeland, West-Friesland en De Maaze waren regionale afdelingen met zelfstandige bevoegdheden. In zes steden kwamen kantoren – Kamers – die dagelijkse bestuurshandelingen konden verrichten: Amsterdam, Middelburg, Hoorn, Enkhuizen, Delft en Rotterdam. Tezamen vormden deze het dagelijkse bestuur. Dat handelde onder toezicht van de bewindhebbers. Elke kamer rustte schepen uit voor de beoogde handel van en naar Indië. Een kamer vaardigde een of meer bewindhebbers af naar de directie te Amsterdam. Het getal van die gedelegeerde bewindhebbers was zó vastgesteld dat Amsterdam bij stemming geen absolute meerderheid had. In Den Haag zetelde een administratieve commissie die de correspondentie met Indië controleerde.

Bedenk nogmaals verder, dat het octrooi een uitvoerend *wetsbesluit* was van de Staten-Generaal. Een concrete aanwijzing in decreetvorm. De Staten vaardigden geen wetten uit, maar wel uitvoeringsbeschikkingen. De Staten-Generaal, het hoogste lichaam van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Het was dus een nationale incidentele rechts vaststellende verklaring van dat lichaam. De uitvoering en afdwinging van het handelsmonopolie echter moest plaatsvinden *buiten* het grondgebied van de Republiek. De concurrerende handelsnaties Engeland, Spanje, Portugal en, maar in veel mindere mate Frankrijk dat nog niet echt meetelde als zeevarend, waren er niet aan gebonden. Engeland was vast van plan het niet te respecteren, dat monopolie. Dat kón het ook bezwaarlijk doen, aangezien het al zijn kaarten had gezet op het *mare clausum*-principe, dat het weer grondde op het Verdrag van Tordesillas. Het bezwaar van dat verdrag was, dat het weer gegrondvest was op het primaatschap van Petrus, en dus op de erkenning van de universele rechtsmacht van de Paus als diens opvol-

ger. Voor een Anglicaanse staat was dat nadat de reformatie van Hendrik de Achtste geconsolideerd was in het Engelse rechtsapparaat ondoenlijk. Maar het Verdrag zelf was onomstotelijk een volkerenrechtelijk precedent, waarop de staten zich gaandeweg georiënteerd hadden, voorzover zij zeevarend waren. Het Tordesillassysteem voor zover het de jurisdictieclaims betrof, was een volkerenrechtelijk gewoonterecht geworden waaraan ook de Lage Landen decennia lang niet getornd hadden.

Het was onderdeel geworden, zo zag Londen dat, van het volkerenrechtelijk dwingend recht, het *ius cogens*. Daaraan had Whitehall alleen maar uitvoering gegeven via zijn diverse *Acts of Navigation.* Wanneer Whitehall de Noordzee gesloten verklaarde voor vaartuigen die geen Engelse vlag mochten voeren en niet op Engeland havenden of daar gehavend hadden, deed het precies wat het als rechtsopvolger van het onmachtige Portugal in het Tordesillassysteem mocht doen. Daar had Whitehall de moraaltheologische rimram van Bonifatius VIII en van Alexander VI echt niet bij nodig.

Wáár haalde die Republiek aan de Noordzee de machtiging vandaan om extraterritoriale werking te verlenen aan die vennootschap die stiekem was opgericht? Waar vond die machtiging steun in het volkerenrecht? Zie, dat zou Whitehall weleens willen weten. Die machtiging bestond niet. Dat gezwam van die Hugo de Groot over de vrijheid van de volle zee, die niet te concessioneren was, was een kunstmatige constructie achteraf, daar had Londen maling aan.

1.20 De publieke monopolies

1.20.1 De juridische kijk van Johan van Oldenbarneveldt

Johan van Oldenbarneveldt[146] had rechten gestudeerd in het buitenland. Hij had onder meer examens afgelegd in Bourges in het vak dat we nu zouden aanduiden als "internationaal privaatrecht". In Frankrijk had de rechtspraktijk wat meer ervaring opgedaan met de mogelijkheden die verscholen zaten in de oprichting van vennootschappen met een eigen doelvermogen, de al meer genoemde *universitates.* Die rechtspersonen, met meerdere, soms onbepaalde, inleggers, die hun private gelden inlegden ter financiering van de activiteiten van zo'n vennootschap, traden op als zelfstandige deelnemers aan het rechtsverkeer onderling. Ze werden gelijk gesteld aan natuurlijke personen, mensen naar vlees, lichaam en geest. Die rechtspersonen waren aansprakelijk voor hun handelingen. De aandeelhouders kónden óók aansprakelijk zijn voor die activiteiten, maar noodzakelijk was dat niet. Dat hing van de aard van de rechtspersoon af en van de activiteiten.

In de oprichtingsovereenkomst kon men bepalen dat de aandeelhouders buiten die aansprakelijkheid bleven. Daarvoor was dan voorwaarde, dat de activiteiten die de vennootschap ondernam bleven binnen de statutaire doelstelling van de vennootschap. Die moest dus nauwkeurig omschreven zijn. Maar dan waren de aandeelhouders niet aansprakelijk als die activiteiten leidden tot schulden. Dat moest wel uitdrukkelijk bepaald zijn in de akte van oprichting. Verder moest de aandeelhouder geen misbruik hebben gemaakt van de rechtspersoon: hij moest de bedrijfspolitiek niet hebben ingericht met het oogmerk ongeoorloofde activiteiten te laten ondernemen. De rechtspersoon moest niet opgericht zijn met bedrieglijke intentie, om private aansprakelijkheden van de inleggers of oprichters te ontduiken. In het algemeen gold, dat bij een rechtmatige vennootschap die geen onzedelijk of ongeoorloofd doel nastreefde, er een waterscheiding zat tussen de aansprakelijkheid van de vennootschap en die van de aandeelhouder of oprichter.

Als raadpensionaris van de Staten van Holland wilde Van Oldenbarneveldt na 1590, zoals gezegd, voorlopig nog maar één ding: de oorlogstoestand tussen Spanje en de Noordelijke Lage Landen, geünieerd in een defensiealliantie, zo snel mogelijk beëindigen. Voor die landen was ongeveer alles bereikt wat staatkundig haalbaar was. De feitelijke geweldshandelingen te land waren al lang verplaatst naar het zuiden onder de grote rivieren. In Holland was er zwaar gevochten. Er was veel schade aangericht aan steden en waterstaatswerken. Die schade was hersteld. De handel via beurtvaart tussen steden en gewesten was weer op gang gekomen. Het vliegwiel van de economie draaide weer. Maar dat kon sneller.

Er waren grootste perspectieven door de ontdekkingsreizen die sedert de eeuwwende gemaakt waren. Daarbij hadden Hollandse vennootschappen, zoals gezegd, nieuwe vaarroutes in kaart gebracht via gemeenschappelijke fondsen: de reeds genoemde "Compagnieën van Verre", met velerlei tot de verbeelding sprekende namen. Daarbij was het onvermijdelijk gebleken dat deze vennootschappen in het vaarwater kwamen van Portugal en Spanje. Die hadden een enorm jurisdictiebereik krachtens het Verdrag van Tordesillas dat vaag was en excessieve aanspraken mogelijk maakte aan de katholieke majesteiten. Dat leidde onvermijdelijk tot positieve jurisdictieconflicten. Voor de oplossing daarvan bestonden geen universele rechtsregels. Die conflicten konden weer tot oorlog leiden. Daar zou de Republiek beslist op dit moment niet tegen kunnen. Daarom streefde Van Oldenbarneveldt bijna monomaan, gaande door roeien en ruiten, naar vrede. Hij trapte op vele tenen. Die van Maurits, die de oorlogstoestand prefereerde om opperbevelhebber te kunnen blijven. Zeker heeft Johan met deze verlangens niet voldoende rekening gehouden: hij

vond ze onbillijk, onaanvaardbaar en gewagend van grootheidswaanzin. Dat was ook zo. Maar emoties zijn op een gegeven moment feiten. Een staatsman die zijn positie wil handhaven, moet er mee rekenen. Dat deed Johan niet, overtuigd van eigen gelijk. Meer oorlog zou tot implosie van het Republiekje leiden. Inmiddels wás het nog oorlog.

Maar daar had Holland nu genoeg van gehad. Het was dus zaak om deze exploratieve expansie te stroomlijnen onder supervisie van de Staten van Holland, want in Holland zat voornamelijk het daarvoor beschikbare kapitaal, de expertise en, laten we wel wezen, de bijbehorende durf. Hervatting van de internationale zeehandel was noodzakelijk om meer nationaal kapitaal te genereren. En dat zonder nu wéér terecht te komen in een gewapend conflict met de grootmachten waartussen de unie zich nog moest weten te placeren. Met méér kapitaal kon aan Spanje een wapenstilstand worden aangeboden. Wellicht zou de Spaanse koning compensatie wensen voor bezitsverlies. Daarover zou dan te praten zijn. Zo neen, dan kon het kapitaal gebruikt worden voor de ontwikkeling van een weermacht voor de unie, te land en ter zee. Dat zou in de papieren lopen. Maar dat was te doen. De unie had nog geen echte eigen marine. Er kon steeds op ad hoc-basis een zeemacht worden uitgerust, samengesteld uit de oorlogsbodems die de provincies in de vaart hadden. Wanneer de ambities van de kooplieden verder reikten en gericht werden op internationale beurtvaart op de nieuwe contreien die in Tordesillas vaag waren aangeduid in open eind-regelingen, was daartoe gewapende konvooivaart noodzakelijk.

Dat moest dan echt wel op het niveau van de unie worden georganiseerd. Dat kon men op den duur niet aan het initiatief van de compagnieën van verre overlaten. Een interregionale admiraliteit was dan onontbeerlijk: Engeland was er mee doende en dat was een beduidende handelsconcurrent. Een landelijke marine vereiste een gemeenschappelijk seinsysteem, tuchtreglement en rangenstelsel met salarisschalen. Gemeenschappelijke inkoop van kanons, munitie en werving van personeel. Voor de doorontwikkeling van een staand beroepsleger was het dienovereenkomstige van toepassing. Voor een volksleger op basis van universele persoonlijke dienstplichtigheid bestond geen maatschappelijk draagvlak. Dat was wel een optie geweest. Maar het was strijdig met de traditie in de Lage Landen. Het soldatenleven stond niet in aanzien. Dat zou niet snel anders worden. In dit opzicht moest men de volksconsciëntie weten in te schatten en te waarderen.

1.20.2 De vereniging van alle Oost-compagnieën in één octrooi

Waarom zou men nu die compagnieën van verre niet verenigen in één vennootschap op private grondslag, aan wie men het monopolie zou

gunnen op de beurtvaart naar het Verre Oosten? Met alles wat daarvoor nodig zou zijn, inclusief de eventualiteit van militair geweldsgebruik? Dat monopolie - men spraak destijds van "octrooi" voor dit soort machtigingen - zou een alleenrecht moeten omschrijven op beurtvaart met en van een gebied dat als "Indië" bekend stond. Wat moest er precies in zo'n octrooi staan? Moest daar de aard van de beurtvaart naar vaarwegen, ladingen en bestemmingen omschreven staan? Geen idee. Maar die beurtvaart zou alleen met vrucht kunnen worden onderhouden als dat monopolie ook nog allerlei andere bevoegdheden zou impliceren. Men zou dus een redactie moeten kiezen in de oprichtingsacte gebaseerd op de "*implied powers*"-doctrine die destijds ook bij het Verdrag van Tordesillas was gevolgd. Er wás dus een precedent. Zoals men destijds had aangenomen dat jurisdictie ook geweldsbevoegdheden impliceert, zo zou men dat hier óók moeten impliceren en eveneens dat andere ondernemingen in de unie die activiteiten zouden ontplooien in strijd met het octrooi verboden zouden zijn. Het gold een *nationaal* octrooi. Het zou andere mogendheden op zichzelf niet binden. Maar de vennootschap zou met die mogendheden overeenkomsten kunnen sluiten, waarin die mogendheden die bindingen zouden aanvaarden. Dat zou niet voor niets kunnen: daartegenover zou de nieuwe vennootschap uiteraard iets moeten kunnen stellen. Wat, dan was ook nog niet helemaal duidelijk. Het ging om iets nieuws. Dus: dat octrooi dat zou veronderstellen dat de vennootschap

- Verdragen zou kunnen sluiten met andere mogendheden
- Oorlog zou kunnen voeren met andere mogendheden en natiën
- Wapenstilstand en vrede zou kunnen sluiten met andere mogendheden en natiën
- Rechtsmacht regelingen zou kunnen treffen met personen, vorsten en volkeren
- Handelsfactorijen en tussenstations zou kunnen oprichten ten behoeve van de beoogde beurtvaart
- En daartoe territoria zou kunnen verwerven.

Alles bijwege van "geïmpliceerde bevoegdheid": dat alles was noodzakelijk om de beurtvaart te kunnen onderhouden, dus de beurtvaartbevoegdheid veronderstelde dat automatisch.

Ging men dat allemaal heel precies in het octrooi uitschrijven dan zou dat allerlei vragen oproepen bij andere concurrenten en mogendheden. Men zou slapende honden alleen maar wakker maken. De vennootschap was de resultante van een overeenkomst van private personen.

Die geld in brachten. De vennootschap was dus geen principaal orgaan van de unie[147]. Het was geen orgaan dat deelde, rechtstreeks, in de "opperichheyt" van de unie – de soevereiniteit, zouden wij zeggen – dat wilde Van Oldenbarneveldt maar meteen heel duidelijk vastgesteld hebben.

Die "opperichheyt" verbleef bij de unie, dus bij wat later "De Republiek" zou blijken te zijn. Die hoedanigheid was aan die entiteit immanent en voorbehouden. Hier hield Van Oldenbarneveldt aan de waterscheiding tussen vennootschap en de staat, al was hem ook nog niet duidelijk waarin die "opperichheyt" dan precies bestond. Dat was trouwens niemand duidelijk: het soevereine staatsbegrip was nog nergens uitgekristalliseerd. Het was alleen maar duidelijk dat het hier de "hoogste bevoegdheid" betrof die een territoriaal georganiseerd volk kon uitoefenen. Pas Johan de Witt zal later, ná de Vrede van West-Falen in 1648, trachten die soevereiniteit voor de doeleinden van de Republiek wat te verduidelijken in juridische machtsspreuken. Van Oldenbarneveldt ging het erom, om duidelijk verschil te maken tussen handelingen, gedragingen en opstellingen, toerekenbaar aan de nieuwe geoctrooieerde vennootschap, of aan de unie of aan de deelhebbers in het vennootschappelijk kapitaal. Daarom sloot het octrooi ook uit dat de V.O.C. zelf de koopvaarders die het in konvooi uitzond zou verzekeren tegen molest, kaping, piraterij, stormschade of averij, groot of klein, door welke oorzaak dan ook veroorzaakt. Dat moest de eigenaar of de rederij zélf doen. Er is vaak geopperd dat te dezen de V.O.C. zelf zou gaan verzekeren en verzekeringsdekking zou zoeken bij andere assurantiemaatschappijen. Dat heeft Van Oldenbarneveldt steeds tegen gehouden, omdat de schades van de participerende particulieren dan te veel die zouden worden van de V.O.C. zelf als geoctrooieerde van de Republiek. De raadpensionaris duchtte vóór alles, dat bij verdeling van de assurantie-aansprakelijkheden door de V.O.C. zelf over buitenlandse verzekeraars in dit opzicht, handelsschaden van de V.O.C. die van de Republiek zouden worden. Hij duchtte daarvan vereenzelviging van vennootschap met de Republiek. Ook bij het omgekeerde, dat een koopvaarder in V.O.C.-konvooi schades zou veroorzaken aan buitenlandse particulieren, waartegen dan de V.O.C. zou verzekeren. Vooral bij verzekeringen tegen Duinkerker schade –geweldshandelingen begaan door de beruchte Duinkerker kapers – zou die identificatie te makkelijk kunnen plaatsvinden, ook al was er in de Staten-Generaal veel animo voor het plan van deal reeds terzijde genoemde koopman Melchior de Moucheron[148] om juist voor deze schades – die concreet voorzienbaar waren – de V.O.C. juist wel te laten zorgen voor de adequate assuranties[149]. Oorlogshandelingen van koopman A moesten niet meteen ook oorlogshandelingen van de unie zijn en jurisdictie-aanmatigingen van de vennootschap evenmin die van de unie. Want dat de unie door de

beoogde beurtvaart uiteindelijk, op de langere duur, zou gaan conflicteren met de katholieke majesteiten, dát was in 1602 tenminste wél duidelijk. Het doel van het octrooi impliceerde ook dát. Dat zag Van Oldenbarneveldt als geen ander. Maar als dat octrooi nu uitgevoerd werd via doorvaartroutes die de katholieke majesteiten nog niet hadden kunnen kennen toen het Verdrag van Tordesillas werd geratificeerd, dan zou wellicht ook dát kunnen loslopen. Het zou uitgesteld kunnen worden. Tot gunstigere omstandigheden voor Holland. Het zou vertraagd kunnen worden. Er zou wellicht een arbitrage in kunnen zitten. Dat zou alleen kunnen als de gemoederen niet aan de kook waren op basis van geloofsconflicten. Dus was meer dan ooit het parool: lief zijn voor katholieken. Net alsof het mensen waren. Het was het proberen waard. De unie had poen nodig. Veel poen.

1.21 Met de V.O.C. vergelijkbaren

1.21.1 De Nederlandsche Overzee-Trustmaatschappij of N.O.T.

Op dit moment van het betoog enige anachronismen, ter vergelijking. Want het idee om een private onderneming op te laten draaien voor geopolitieke en handels commerciële aspiraties van een staat was rond de eeuwwende van de zestiende en zeventiende eeuw iets buitenissigs. Het was raar. Nog nooit vertoond. Maar het hééft gewerkt, tot verbazing van de politici van die periode. Het strekte tot navolging, Engeland ging ook deze camouflages betrachten via de *East Indian Company* en de *West Indian Company*. Frankrijk volgde met vergelijkbare rechtspersoonlijkheidsconstructies. Maar geen staat werd door dat soort kunstgrepen zó er economisch bovenop geholpen als de wrakke Republiek aan de Noordzee voortmodderend in zijn brakke polderdampen. De V.O.C. heeft de Republiek uiteindelijk gered en tijdelijk de gelegenheid gegeven vijftig jaar het grootmogendheidje uit te hangen. Tot grimmige ontsteltenis van zijn vijanden.

Wat Van Oldenbarneveldt hier aanving, is daarom later herhaald in Nederland. In de Eerste Wereldoorlog richten private ondernemers de *Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij* op, de N.O.T. Deze private maatschappij garandeert dat de Nederlandse koopvaart niets zal doen wat onverenigbaar is met de neutraliteitsproclamatie die Nederland heeft uitgebracht op basis van het Landonzijdigheidsverdrag van 1907 eventueel in verbinding met het Zeeonzijdigheidsverdrag van dat jaar[150]. Die vaart zal geen contrabande vervoeren in de zin van dat verdrag. Deze particuliere onderneming wordt bestuurd door een consortium van private rechtspersonen: de grootste Nederlandse Banken, kredietverschaffers, havenbedrijven en commerciële rederijen. Handelaren en industriële ondernemers die goederen wilden importeren die contrabande waren of zouden kunnen zijn, moesten een contract ondertekenen, gericht tot de N.O.T. Zij verklaren daarin zich te verplichten dat deze goederen niet worden uitgevoerd naar Duitsland of een met Duitsland geassocieerde oorlogvoerende partij. Het is een resultaatsverbintenis. Geen inspanningsverplichting. Tot zekerheidstelling dat deze plicht wordt nagekomen moeten de importeurs een onderpand aanwijzen, waarover de N.O.T. beschikken kan bij niet-nakoming. Meestal gaat het om een geldbedrag dat daartoe op een derdenrekening wordt gestort. Dat bedrag moet gelijk zijn aan de marktwaarde van het te importeren goed. Blijkt het goed tóch in de beschikkingsmacht van Duitsland en zijn verbonden mogendheden te zijn gekomen - Keizerlijk Oostenrijk-Hongarije, háár geallieerde partijen en Bulgarije, Turkije en de met de Ottomanen geassocieerde staten - dan moet de N.O.T. dit onderpand in beslag nemen. Dat komt ter beschikking aan de mogendheid die

geschaad is door de schending van de neutraliteitsverplichtingen die de *Staat der Nederlanden* door zijn neutraliteitsproclamatie in augustus 1914 op zich heeft genomen[151]. De N.O.T. geeft daartoe certificaten af gericht tot de oorlogvoerende partijen.

Die certificaten noemen vooral de westelijke geallieerden als adressanten. Deze geallieerden hebben nu eenmaal via blokkades de Atlantische Oceaan hebben afgesloten voor de koopvaardij van de Centrale Mogendheden. Ze zouden theoretisch óók de Centrale Mogendheden kunnen noemen. Maar die zijn slachtoffers van die blokkade. Net als Nederland. Duitsland eist natuurlijk wel neutraliteit van Nederland. Maar komt Nederland die niet genoegzaam na, dan protesteert de Duitse Rijksregering direct bij het kabinet. Vaak bij de minister-president Cort van der Linden die geldt als nogal pro-Duits. Dat is klassiek: de Duitse Keizerlijke regering verwijt dan de Nederlandse regering dat ze niet welwillend neutraal is. Als ratificator van het Landonzijdigheidsverdrag heeft Nederland verplichtingen jegens Duitsland op zich genomen. Duitsland komt dan bij die staat diplomatiek protesteren via een ambassaderaad die luistert naar de significante naam Von Kriege[152]. En die dreigt direct met sancties. Meestal een invasie of bestraffingsbombarderingen, via zeppelins of oorlogsschepen. Von Kriege komt dat doen als de kustfortificaties overduidelijk niet paraat zijn of als het veldleger de duinen niet voldoende belegt met troepen die een Engelse invasie direct doeltreffend af kunnen slaan. Maar bij de naties die aan de andere kant van de Atlantische wateren en de Noordzee liggen is het ingewikkelder. Die komen dat protest indienen bij de N.O.T. en, als die niet bevredigend reageert, bij het kabinet, bij de angstvallig correcte minister John Loudon van Buitenlandse Zaken die meteen weer bij de N.O.T. een standje komt schoppen. Allemaal om de vrijheid van de neutrale vaart ter volle zee ten volle te borgen. De Engelse ambassaderaden lopen bij de N.O.T. de deur plat, want zij treden op namens het gehele Britse Gemenebest, dat steeds meer klachten heeft.

De N.O.T. fungeert als de geconsigneerde van de lading[153]. De N.O.T. garandeert aldus de westelijke geallieerden - te weten: Het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië, de Verenigde Staten van Noord-Amerika, de Republiek Frankrijk, het Keizerrijk Japan en het Koninkrijk Italië – dat de lading niet wordt doorgevoerd naar Duitsland of één van de andere centrale vijandelijke partijen. De N.O.T. verzekert die mogendheden verder dat de lading "neutraal" is in de zin van dat verdrag[154]. Een heidens karwei. Zowel het daartoe vereiste onderzoek als de uitvoering van die verplichting. Het vereist een omvangrijk controleapparaat. Want de term "contrabande" is rekbaar, een limitatieve opsomming is onmogelijk en de oorlogvoerenden zijn heel inventief om de begripsvorming te dezen

tot het uiterste op te rekken. Zand en grint, kunstmest, rogge, rijst, tabak, koffie, thee en lijnzaadolie kunnen "voorwaardelijke contrabande" zijn, naarmate de oorlog langer duurt. Vervoert nu een vaartuig onder Nederlandse vlag tóch, niettegenstaande het certificaat, contrabande, dan is de N.O.T. aansprakelijk. Jegens de partij die dat heeft kunnen vaststellen en aannemelijk maken. Die N.O.T. moet dan in het internationale handelsverkeer behoorlijke schadeloosstelling borgen of toelaten dat de betrokken partij anderszins verhaal haalt ten laste van de N.O.T. De Staat der Nederlanden blijft daarbuiten. Dat is en blijft de voorstelling van zaken van de N.O.T.[155]

Toch gaat het om de nakoming van volkerenrechtelijke plichten die die *staat* op zich heeft genomen. De N.O.T. heeft nu eenmaal als private vennootschap geen volkerenrechtelijke neutraliteitsplichten. Want het Landonzijdigheidsverdrag richt zich alleen tot staten. De Staat der Nederlanden kan handelsmaatschappijen aanschrijven zich neutraal op te stellen in hun handelsbetrekkingen met het buitenland. Zeker. De Staat kan dan die maatschappijen aanspreken, als ze dat niet doen. De Staat kan deze maatschappijen vervolgens krachtig aanpakken. Maar hier gaat het om aansprakelijkheden rechtstreeks jegens die mogendheden. Aansprakelijkheden ten laste van die maatschappijen. Aansprakelijkheden die geactiveerd worden dóór die mogendheden, door tussenkomst van die N.O.T. Bedenkt men dat alle internationale zeebeurtvaart onder Nederlandse vlag valt onder het N.O.T.-statuut, dus ook die op de Indische Archipel, de koloniën in De West (Suriname, de Antillen) dan is duidelijk dat de N.O.T. hier verplichtingen waarneemt die de Staat der Nederlanden aanmerkelijk ontlasten bij de taken die het Landonzijdigheidsverdrag die staat oplegt. Toch, hoezeer de N.O.T. hier taken aan zich trekt die onherleidbare staatstaken zijn ingevolge dat verdrag, blijven de westelijke geallieerden aannemen dat de N.O.T. niettemin geen principaal orgaan is van die staat. Zij het, naar mate de oorlog langer duurt en steeds totaler wordt, met steeds meer merkbare tegenzin.

Steeds meer wordt betwijfeld of de bedrijfspolitiek van de N.O.T. internationaalrechtelijk voldoende neutraal is jegens alle oorlogvoerende partijen, en vooral jegens Duitsland. Is de invloed van Rotterdamse reders, die de Rijnvaart naar Duitsland als sacrosanct koesteren en de Duitse legerleiding in ieder opzicht willen gerieven, eigenlijk wel door het kabinet-Cort van der Linden, de minister-president, die zelf ook behoorlijk *Deutschfreundlich* is, wel in te tomen? Kan men de constructie, waarbij de N.O.T. in wezen de Nederlandse handelspolitiek bepaalt, nog wel langer aanvaarden? De westelijke geallieerden en de centrale geassocieerden vragen het zich steeds luidruchtiger af. Ze geven van hun tegenzin

om dat te blijven doen openlijk kennis, ook in diplomatieke nota's. Het Keizerlijk Duitsland, dat met de N.O.T. zelf minder te maken heeft, kan die tegenzin eigenlijk in 1917 niet meer onderdrukken en geeft aan maling te hebben aan de certificaten als ze de Duitse oorlogvoering frustreren. Dat is dan de stem van de heetgebakerde *Ludendorff*[156] die doorklinkt. Persoonlijk ingrijpen van Wilhelm II is dan nodig om die stem te dempen. Bij de V.O.C. zullen we iets vergelijkbaar kunnen waarnemen, naarmate de zeemacht van de Republiek slinkt. Dan hebben de Engelsen maling aan de ficties van Van Oldenbarneveldt en de uitvoering van het octrooi door iets wat hardnekkig volhoudt een private vennootschap te zijn. Dan heeft de V.O.C. ook haar beste tijd mede daardoor al lang gehad.

1.21.2 Het Nederlandsche Landssyndicaat

Een tweede met de V.O.C. vergelijkbare constructie is die van het *Nederlandsch Indisch Landssyndicaat*[157]. Dat zou een grote onderneming moeten worden rondom 1910 in de Archipel die woeste gronden zou moeten aankopen op grote schaal, voornamelijk in de Buitengewesten. Die gronden zouden dan voor allerlei agrarische cultures moeten kunnen worden aangewend. Het zou moeten gaan om honderdduizenden hectares. Op zulk een grote schaal dat de vennootschap, syndicaat genaamd, een monopolie zou verwerven voor bepaalde cultures. Dat was in strijd met het monopolie-verbod dat Engeland sedert 1815 had bedongen bij zijn overdracht van die Archipel aan het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden krachtens het Verdrag van Wenen uit dat jaar. Aan één persoon zou nooit mogen worden gegund dat hij binnen de Archipel méér dan vijfendertighonderd hectares zou mogen ontginnen voor agrarische doeleinden in de breedste zin van het woord, dus ook ten behoeve van het fokken en weiden van vee. Londen wilde de mogelijkheid openhouden dat buitenlanders vrij dergelijke woeste gronden in die omvang zouden kunnen verwerven. Natuurlijk dacht het voornamelijk aan Britten.

Die beperkingsnorm op de verkoop agrarische percelen – die geacht werden aan de koning der Nederlanden toe te behoren – werd nadien herhaald in diverse traktaten tussen Londen en Den Haag. Die norm werd herhaald in de Indische Staatsregeling van 1854. Het syndicaat was dus opgericht om die norm te ontduiken en zulks nog wel met overheidsgelden. Want het syndicaat zou kunnen rekenen op financiële ondersteuning van de Nederlandsche Handelsmaatschappij. Daarin was de staat der Nederlanden meerderheidsaandeelhouder. Wat het syndicaat wilde was overduidelijk in strijd met de Nederlandse verdragspositie. Ook met de wet. Dat werd wel erkend. Maar die kon natuurlijk bij voldoende plaatsing van kapitaal ten behoeve van het syndicaat worden gewijzigd. Daartoe werden

ook aanstalten gemaakt. De minister van koloniën was er al mee bezig, op voordracht van de gouverneur-generaal te Batavia.

De indirecte staatsbetrokkenheid was onloochenbaar. Zou men nu met droge ogen kunnen beweren, dat dat syndicaat echt helemaal los stond van de staat? Dat moet toch het idee zijn geweest van een van de drijvende krachten achter de oprichting van het syndicaat, Hendrikus Colijn[158]. Hij was kamerlid toen hij met de werving voor het syndicaat begon, hij stond op de nominatie minister van Oorlog te worden. Dat werd hij ook. Als kapitein bij het Koninklijk Nederlandsch-Indische Leger (K.N.I.L, hierna meestal: KNIL) had hij handelscontacten met de participanten in het syndicaat voorbereid. Hij was een van de grootaandeelhouders. De vraag of de staat los stond van het syndicaat was voor de hand liggend. De vervlochtenheid op het hoogste regeringsniveau was daartoe te duidelijk.

Er kwam, uiteindelijk, een behoorlijke parlementaire en politieke rel van, vooral toen de socialistische partij, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (S.D.A.P.) deze intense betrokkenheid van staat en private belangen openlijk begon te bekritiseren[159]. De staat werd eigenlijk (zijdelings) aangestuurd door een onderneming. De staat raakte daardoor internationaal gecompromitteerd. Net als, uiteindelijk, bij de V.O.C. gebeurde in de achttiende eeuw. Het syndicaat kwam niettemin tot stand. Het exploiteerde vijf grote agrarische gebieden aan Sumatra 's Oostkust en zes grote percelen in zuidwest Sumatra te Palembang en Benkoelen. Thee, koffie, palmolie en kina waren hier de cultuurproducten[160]. Londen berustte in het feit, dat deze cultures op deze schaal streden met de twee Sumatratractaten, waarop hierna nog wordt ingegaan. Het toont alleen maar aan, hoezeer de koloniale geschiedenis van Nederland in het Verre Oosten gewaagt van verstrengeling van private en publieke belangen. Zoals de V.O.C. zelf.

1.21.3 De Association Internationale de Congo

De V.O.C.-aanpak van Van Oldenbarneveldt – een stuk externe soevereiniteit uitbesteden aan een private rechtspersoonlijkheid die daarvoor interstatelijke aansprakelijkheid aanvaardt, waarachter een natiestaat zich kan verschuilen – wordt later door andere expanderende staten óók gevolgd. Engeland, en in de negentiende eeuw het Koninkrijk van Groot-Brittannië, gaat precies diezelfde kant op met zijn *East Indian Company* en België óók met zijn *Association Internationale du Congo*.[161] Koning der Belgen Leopold II vestigt in centraal Afrika een private rechtspersoon met een zelfstandig doelvermogen. Die mag verdragen sluiten met lokale stamhoofden die hun territoriale soevereiniteitsrechten aan die rechtspersoon

overdragen. De rechtspersoon heeft beambten in dienst die deze contracten mogen sluiten, met het oogmerk – zo staat in de statuten – aardrijkskundige en cartografische verkenningen binnen het bovengebied van de Congorivier te verrichten en de slavenhandel te bestrijden. Het geldt hier een internationale stichting, zo zegt Leopold, met een humanitair en cultureel doel.

Maar het is wel degelijk een mantelorganisatie met een commercieel oogmerk.[162] Ze wil bepaalde cultures dwingend opleggen – vooral aanplantingen van rubberbomen – en mijnen aanleggen en ontginnen met het oogmerk ertsen te delven. Uit winstbejag. Dat van Leopold in zijn private hoedanigheid. Het frappante is, dat de westerse imperialistische mogendheden deze kunstgreep sanctioneren op het beruchte congres van Berlijn van 1885, dat de beginselen van de westerse expansiepolitiek in Afrika in algemene en vage termen vastlegt. Die beginselen gaan dan in de komende decennia een belangrijke rol spelen bij nieuwe koloniale expansies, ook buiten Afrika. In de wandelgangen van het Berlijnse gebouw waar de congressanten rondhangen, wordt dan erkend dat een privaat persoon een staat als particuliere onderneming uit de grond kan dampen. Er komt een Congo-Vrijstaat, die eigendom is van Leopold II.

Die private staat – in onze ogen een wanconstructie – staat wel onder de supervisie van de soevereine publieke staten, maar neemt verder als volwaardig rechtssubject aan het interstatelijk verkeer deel. Dat is de constructie waarmee ook de V.O.C. groot is geworden. Want dat congres, waar de koloniale grootmachten vertegenwoordigd zijn, erkent de *Association* tijdens de onderhandelingen volledig als een perfect rechtssubject in de zin van het volkerenrecht. De *Association* hoeft niet opgevoerd te worden als "waarnemer" (*monitor*) of "non-gouvernementele organisatie" dan wel "humanitair gemandateerde" aan dat Congres, zoals wel gebruikelijk is bij de Katholieke Kerk of het Rode Kruis, maar wordt als onafhankelijke private staat officieel tot de conferentie toegelaten, zij het pas in de slotzitting, waar de *final act* wordt vastgesteld. Het tekent dan ook rustig als privaat lichaam op 26 februari 1885 de slotprotocollen mee. Als een entiteit met een territoriale competentie, gelijk aan die van een soevereine natiestaat. De rechtspersoon zou oorlog kunnen verklaren, wapenstilstand kunnen sluiten en vrede aanvaarden in verdragsvorm.

De rechtspersoon kan de interne handelspolitiek van het Congo-territoir dat het via de contracten met de stamhoofden in beheer krijgt aan de andere mogendheden borgen. Daar is het het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Keizerlijk Duitsland op dat moment om te doen. Want zij willen dat de *Association* hen waarborgt dat in dit immense, grotendeels nog onbekend gebied, een onvoorwaardelijk *vrijhandelssysteem*

rechtens zal gelden. Britten en Duitsers hebben op dat moment de ambitie om zich in dat Congogebied te vestigen voor handelsdoeleinden en delfstofontginningen: de *Association* moet hen waarborgen dat zij dat vrijelijk kunnen doen en dat zij Britten en Duitsers dezelfde bescherming zal bieden als haar eigen westerse (Belgische) beambten. Zij willen een vrije vaartgarantie op de Congo-rivier voor vaartuigen van alle nationaliteiten, ongeveer zoals in de Herziene Mannheimer Rijnvaartacte van 1861. Ze weten nog niet of deze garantie nodig zullen hebben, want echt bevaarbaar voor schepen met grotere diepgang schijnt de Congo niet te wezen. Maar je weet maar nooit. En daarom willen de Britten en Duitsers alle garanties in één omvattende clausule hebben, zodat ze niet naast de buit zullen grijpen, mochten zich stroomopwaarts geweldige grond- en bodemrijkdommen voordoen. Die persoonlijke bescherming van lijf, eerbaarheid en goed moet effectief zijn: de genoemde nationaliteiten moeten zeker zijn, dat de *Association* haar geweldsmonopolie in dat gebied op hun verzoek of op dat van hun nationaliteitsstaten veil zal hebben. Dat is de randvoorwaarde voor de erkenning, alleen dan zal de *Association* aan het internationale verkeer mogen deelnemen.

Frankrijk, dat zich noordelijk in de deltamonding van de Congorivier gezet heeft in versterkte posten heeft interesse in hetzelfde achterland, waar Leopold ook begerig naar is. Maar Frankrijk wil beslist geen vrijhandelsregiem in dat gebied. Het wil een universeel commercieel monopolie. Dat gaat de Engelsen en de Duitsers te ver. Ze willen dat voorkómen, dat Frankrijk dat land voor zichzelf reserveert, maar een gewapend conflict met het nog steeds agressieve Frankrijk willen ze niet riskeren. Dan is het machteloze staatje België een goede buffer, die de eerste forse klappen kan opvangen. Daarom komt Leopold met zijn merkwaardige constructie van een onafhankelijk vrijstaatgebied, dat niet van België is maar wel van diens koning maar alleen in diens private hoedanigheid. Lang niet gek. Of juist te gek voor woorden?

Laten Leopolds beambten de kastanjes maar het uit vuur halen, als eindelijk het langverwachte koloniale conflict tussen Frankrijk en Engeland losbarst, met hun hybride status van private gewapende huurlingen onder Belgisch commando. Bismarck vindt het een prachtconstructie, fraai, vroom en doortrapt bedrog op mondiale schaal, daar houdt de IJzeren kanselier wel van. Daarom erkent de Keizerlijke regering te Berlijn vlak voordat de koloniale conferentie te Berlijn haar deuren opent, de *Association* bij een apart verdrag inderhaast als een “bevriende regering”. Bismarck gebruikt opzettelijk niet de gangbare woorden “staat”, “volk” of “mogendheid”. Neen: “regering”. Wat dát nu precies is, daar zullen alle volkerenrechtelijke raadadviseurs van de delegaties die te Berlijn vergaderd

zijn zich langdurig de kop blijven krabben, precies zoals Bismarck wil. Hij had toch al de pest aan juristen. Die beambten, dat zullen vrijwel altijd Belgen zijn. Belgen die ook nog eens bij Leopold in dienst zijn, op private grondslag, natuurlijk, dat begrijpt iedereen. Die beambten zullen daartoe mogen beschikken over een wederom private weermacht van miliciens en gemilitariseerde inlanders die alle kenmerken dragen van een Belgisch koloniaal leger. Maar dat zijn ze natuurlijk niet, dat belooft de directeur van de stichting plechtig.

De eerste hoofdambtenaar van de Association zal de ontdekkingsreiziger Henry Mortan Stanley blijken te zijn. De Stanley van het beroemde: "Doctor Livingstone, I presume?"[163]. Die treedt op verschillende internationale conferenties op als gemachtigde voor Leopold. Hij brengt bij de conferentie te Berlijn van 1885 namens Leopold bijna krankzinnige territoriale claims uit. Van dusdanige omvang, dat zelfs de Duitse Rijkskanselier Bismarck er raar van opkijkt. Bismarck zal aan deze terreinbegeerte een halt toe roepen. Hij zal doen bepalen dat je alleen gebied kan claimen, als je daar kunt komen tot *effective control*. Tot daadwerkelijke adequate rechtshandhaving. Dat zal de *effective Hinterland-doctrine* zijn. Zie hieronder Deel II in deze serie *Kolonisator van Nederlandsch Indië* . Hoofdstuk III. 5.3. (*De eis van de effectieve publieke rechtshandhaving: de "Hinterland-doctrine" van 1885*) Dat zal de koloniale aspiraties van Nederland in de Indische Archipel duchtig afremmen. Want die effectiviteitsgarantie kan het heel vaak niet wáár maken. Let op: de V.O.C. hoefde die garantie nooit af te geven. Niet aan de inlanders, niet aan de vorsten, niet aan westerlingen die commercie kwamen drijven, niet aan andere staten en mogendheden, zoals de Heilige Stoel. Dat maakte haar taak stukken eenvoudiger. De V.O.C. kwam niet koloniseren. De V.O.C. kwam handel drijven. Niet meer. Niet minder. Het handelsconsortium kwam geen gebied veroveren voor de Republiek, zoals wél werd gedaan in Noord-Amerika, in de gebieden die ook wel "Nieuw Holland" werden genoemd. Zoals op het eiland Manhattan, waar beslist wél territoriale soevereiniteitspretenties werden gevestigd voor de Republiek aan de Noordzee. Dat is een groot verschil. Verlies het niet uit het oog.

Nog even terug naar de twee schavuiten: Leopold, koning der Belgen, en Morton Stanley, de ontdekkingsreiziger en geveinsde held der internationale humaniteit. Beiden zullen Nederland in de negentiende eeuw ongelofelijk dwars gaan zitten. Maar zo ver is het nog lang niet. Toch werpt Stanley wel degelijk schaduwrijke figuren vooruit. Niet in persoon. Maar in koloniaal optreden en pretenties: hoever mogen koloniale claims eigenlijk gaan? Stanley zal, omdat hij ingehuurd is door de koning der Belgen, betogen dat er géén grenzen zijn waaraan een koloniale claim on-

derworpen moet worden. Zo lang er geen effectief verweer is van de gekoloniseerden mag eigenlijk alles. Dat vloeit voort uit de these, het axioma, van de absolute *staatssoevereiniteit*. De nationale natiestaat kan alles doen wat in zijn belang is, tenzij die staat daardoor in een positief jurisdictieconflict komt met een andere westerse staat die óók absoluut soeverein is, en die ter plaatse doorzettingsmacht heeft. Dat is een gedachte, die in de zestiende en de zeventiende eeuw niet leeft. Daar vond men dat de staten, hoe dan ook, aan een goddelijke natuurlijke rechtsorde bleven onderworpen, via ongeschreven, in de universele moraal gewortelde, principes die hun extraterritoriale pretenties breidelen. Dat leert ook de volkerenrechtelijke expert De Vitoria, hier boven in deze paragraaf I.13 geciteerd. Niet alles wat kán mag dus ook. Natuurlijk, de praktijk is er meestal niet mee in overeenstemming: soldaten, kooplui, krijgsheren, koloniale gezaghebbers flikken van alles. Maar het mág niet. Ze zijn strafbaar en strafwaardig. Een koning of vorst is verplicht dat negatief te sanctioneren, hoe dan ook. Wie zich zó te buiten gaat geldt als *hostis generis humani*. Een vijand van het menselijk ras. Hij staat buiten de natuurlijke rechtsgemeenschap. Hij behoort vogelvrij te zijn. Wie hem te grazen kan nemen, is daartoe gelegitimeerd, met alle middelen. Dat leren alle internationalisten. Zij noemen dat het *universaliteitsbeginsel*.

Dat is iets, wat in de negentiende eeuw, helaas, overboord wordt gegooid, bijvoorbeeld door Stanley. Hij komt in het Tweede Deel van deze serie *Nederlands Ontvoogding in het Verre Oosten, De kolonisatie van de Archipel,* Hoofdstuk I, paragrafen 5.5.-5.8., uitvoerig terug als symptomatische personificatie van een cynisch tijdperk. Die Stanley staat in voortdurend contact met Leopold, dat wel, maar een Belgisch ambtenaar is hij echt niet. Leopold is dus niet aansprakelijk voor wat Stanley uitvreet. Stanley moordt, plundert, sticht brand, laat verkrachten. Koning der Belgen Leopold staat er buiten: Stanley is een *private racketeer*. Niet héél lang wordt aan deze constructie in de twintigste eeuw nog geloof gehecht. De *Association*-beambten maken het daartoe te bont. De internationale druk op Brussel wordt in 1908 te groot: de beambten van de Association hebben ten hemel schreiende mensonterende toestanden in het leven geroepen die de aandacht van de internationale media te zeer hebben gaande gemaakt. België neemt het Congogebied over, vooral ter missionering van het inlandse volk, heet het. Het gebied wordt nu Belgisch Congo, een kolonie, tot 1960. Dat wordt dan ook rond de handelsposten katholieker dan ergens in het westen ooit vertoond. De beambten van de V.O.C. speelden het spelletje langer en bekwamer, maar aan hen werd ook de eerste tweehonderd jaar niet de eis van *effective control* gesteld. Dat scheelt. Uiteraard kom ik daarop in dat Tweede deel, Hoofdstukken I.5.3. en II.18. weer terug.

1.22 Handelsfactorijen en tussenstations

1.22.1 Geen territoriale soevereiniteitsexpansies

De V.O.C. moest, zoals gezegd, niet uit zijn op territoriale expansie ten behoeve van de unie. Het ging om de verwerving van handelsdebiet en afzetgebied voor producten via de V.O.C. getransporteerd. Het ging niet om vergroting van de jurisdictiekring van de unie of zelfstandige geldend making van diens "opperichheyt", wat dat dan ook mocht wezen. De vaarroutes die gezocht moesten worden moesten uiteindelijk lopen tussen tussenstations waar de vaartuigen en de bemanning gereed konden worden gemaakt voor de voortgezette reis. Deze tussenstations moesten kunnen voorzien in reparaties van de vaartuigen. Daarvoor waren niet alleen havens nodig, maar ook voorraadloodsen en sleephellingen met bijbehorend personeel. Verder moest voorzien kunnen worden in de vereiste victualisering via vitaminerijke vruchten, vers drinkwater en geconserveerd voedsel. Daarvoor moest verstandhouding worden gezocht met de plaatselijke bevolking. De V.O.C. zou daarvoor beambten moeten aanstellen. Beambten, geen ambtenaren. Een beambte is iemand die eenzijdig wordt aangesteld door een private werkgever met een gespecialiseerde opdracht en bevoegdheid. De firma Philips stelde in Eindhoven een bewakingsdienst in, die heel erg veel leek op de gemeentepolitie van die stad. De uniformen waren bijna hetzelfde, de onderscheidingstekenen en de wapendracht óók. Maar het bléven beambten, het waren geen opsporingsambtenaren in de zin van het Wetboek van Strafvordering. Ze konden dus geen andere dwangmiddelen dan andere burgers uitoefenen kunnen bij betrapping op heterdaad van een misdrijf. Maar ze zagen er verdomd officieel uit. En dat was ook Philips' bedoeling: de Eindhovenaren waren geïmponeerd en lieten deze beambten veelal ook zonder morren in hun huis toe ter onderzoeking. Als er gejat was in het Philipsmagazijn door glasblazers uit Strijp, bijvoorbeeld. Dat léék dan op het dwangmiddel "huiszoeking ter inbeslagneming". Maar dat wás het niet. Want de betrapte, verbouwereerde glasblazer, met zijn kijvende vrouw op de achtergrond in Philipsdorp, liet huiselijk binnentreden door doortastende beambten echt wel toe (de bedrijfspolitie ging uit van: "wie zwijgt, stemt toe"), en bekende gereder dan bij de gemeentelijke politie, als de bedrijfsbrigadechef zijn domklok-stem opzette[164]. De bedrijfspolitie intimideerde echt wel en vroeg nooit of de verdachte of vervolgde bereid was tot medewerking of rechtsafstand. De politie nam dan de zaak uiteindelijk wel over, in de handen van de overheidsdienaren. De echte door de overheid aangestelde ambtenaren, die vervolgens officieel handelden conform de richtlijnen, gebaseerd op de Nederlandse Strafvordering.

1.22.2 De V.O.C.-ambtenaren en beambten

Zó, dacht Van Oldenbarneveldt destijds, moesten de V.O.C.-schippers, kapiteins en gezagvoerders, nu ook langs de westkust van donker Afrika beambten proberen te winnen. Via een soort gespecialiseerde bedrijfspolitie van de vennootschap. Geworven op locatie. Die kregen dan ook een soort ambtsdracht, een hartsvanger of klewang en vuurroer. En een hoed met pluimen. Kogels, munitie en kruittassen, kortelassen en mortieren. Indrukwekkende draagriemen en nestellen, om de weerspannige krom te sluiten. Daar waren de inlanders gevoelig voor: uniformen trekken. En, ik geef het maar toe, spiegeltjes, kraaltjes en speeldozen. En, uiteraard, sterkedrank. Hollandse jenever was een probaat medicijn. De beambten kregen een aanstellingsbrief. Plechtig. Ze tekenden met een kruisje. Lezen konden ze niet, en dan, het zestiende -eeuws Hollands was hen – en de schipper – meestal abracadabra. Zij moesten, als lokalo's, weer betrouwbare onderhebbers selecteren – natuurlijk meestal van eigen stam – en die zochten uit het achterland weer krijgers bij elkaar, die al eerder defensieve allianties hadden gesloten met de kustbevolking tegen overvallen vanuit de zee of uit het achterland. Die krijgers moesten geëncadreerd worden in groepsformaties, primitieve exercitiën kunnen volvoeren (carré maken, afwachtingopstelling innemen en massaal vuur geven) en geoefend worden in verkenningen binnenslands en langs de kustzone, die de V.O.C. wenste te bezetten.

Zeesoldaten, in dienst van de VOC

1.22.3 Het V.O.C.-kustbezettingsrecht

De V.O.C. claimde steeds het "bezettingsrecht" van de kuststreek. Die werd begroot op drie zeemijl landinwaarts. Dat was de verst reikende dracht die het zwaarste kanon van die tijd kon bereiken vanaf een verankerd affuit zeewaarts. De territoriale zone van de Europese kusten werd immers zeewaarts óók zo berekend. Dat was een geldig precedent naar het toenmalige volkerenrecht. Van Bijnckershoek leert het later, en die gaf toen een traditie van decennia her weer. Het bezettingsrecht werd gebaseerd op het recht van "eerste ankering" (*droit de premier mouillage*[165]) binnen de territoriale zee voor de basislijn van de aan te naderen kust. De Normandische Koning had dat eerste ankeringsrecht geclaimd bij de verovering van zuidelijk Engeland. Het ankeringsrecht met soevereiniteitsaanspraak was sedertdien niet rechtsgeldig betwist: ook weer een precedent. Je moet wat, als er geen universele recht stellende autoriteit meer is. En die was er, sedert het voltooien van de godsdienst-reformatie in het westen inderdaad feitelijk niet meer. Thans overigens óók niet.

De V.O.C. zond, bij haar verkenningsexpedities, eerst bewapende aanlanders uit van een van de vaartuigen uit het konvooi. Die aanlanders, zich ontplooiend over de kustlijn, moesten contact maken met de hoofden van de bevolking daar. Die aanlanders, soms vergezeld van genisten en pontonniers voor de aanleg van steigers, kaden en de bolders, werden gevolgd door geoefende soldaten. Die zouden soms in beveiligde versterkingen moeten vertoeven en soms zouden fortificaties moeten worden aangelegd langs de te bevaren kusten. Die zouden soms garnizoen met soldaten moeten innemen. Die soldaten, dat zouden in het begin huurlingen zijn, in Holland geworven. Die werden in Holland geronseld, meestal op voorwaarden die thans belachelijk ontoereikend lijken. Maar de door de Republiek uit het staatse leger afgedankte huurlingen uit noordelijk Italië en Midden-Europa waren toch bereid scheep te gaan. Want ná 1600, als Prins Maurits de Slag bij Nieuwpoort heeft gewonnen, gaan de Staten-Generaal ertoe over het fikse staatsleger, samengesteld uit professionele specialisten, in te krimpen. Het kost immers bakken met geld. De Staten vinden dat weggegooide poen. Zij denken, dat Spanje, dat inderdaad na Nieuwpoort kreunend neerligt in de Spaans-Oostenrijkse Nederlanden, zich nimmer weer zal oprichten. Een schromelijke onderschatting van 's vijanden vermogens. Maurits weet dat als geen ander en klaagt over Van Oldenbarnevelts kortzichtigheid. Bij de Staten. Maar die horen hem als een jammerende Cassandra aan. Maurits wil een lekker groot staand leger. Dat wil een generaal die opperbevelhebber is, immers altijd?

1.22.4 De V.O.C.-milities, zeesoldaten en mariniers

Het wordt nu tijd, oordelen die Staten, dat Vlissingen, Amsterdam, Rotterdam en het Noorderkwartier van Holland verdomme eens de open zee op gaan. *Navigare Necesse Est*, dat is hun motto. Dat laten de Amsterdamse gemeentebestuurders later[166] beitelen in het ronddeel van de Schreyerstoren te Amsterdam: varen is noodzakelijk. Dat is ook waar. Het wordt weer eens tijd dat winsten gemaakt worden. Voor V.O.C.-expedities, want die moeten de wereld opleggen voor de Republiek, al kan een landkrab als Maurits dat nooit begrijpen. En iets inzien zonder heel veel voorafgaande uitleg, dat heeft de norse Prins al nooit willen praktiseren. Daarom is het niet veel moeite, weet Van Oldenbarneveldt, de huurlingen die afgedankt worden, te overtuigen om als miliciens ter zee te monsteren bij de V.O.C. Ze zijn doorgaans stomdronken gevoerd, als hun tastende hand de ganzenveer aanvat om spattend en onzeker een kruis te zetten onder het monsteringsbillet vol onbegrijpelijke runentekens. De huurling drukt veel te hard op de neb van de juist versneden penschacht. Hij blijft bij het dwarsteken in het kruisje dat hij zet halverwege haken in de houtsnippers van het dikke papier. Hij rukt het schrijfgerei ongeduldig spatterend los. Dat kun je eeuwen later nog goed zien. Daarna zijgt de nieuwe zee-milicien – bewusteloos – in een. Hij wordt aan boord gekruid van een bewapende koopvaarder. Op de volle korte stuikende golfslag van het Zuiderzeebekken zal hij, met bonkende harsens, met een gil ontwaken op het dansende vaartuig, dat net de nieuwe bronzen kanons beproeft.

Deze zee-miliciens zijn echter geen zeerotten. Ze lijden vaak aan allerlei lichamelijke defecten en vaak zijn ze knettergek. Van Oldenbarneveldt ziet ook wel, dat hier het puikje der natiën niet geworven is. Maar hij wil die huurlingen kwijt. Want blijven ze binnen de Republiek, dan vormen ze bedelaarsbenden die, gewapend en wel en uiterst militair gedrild, stad en plattelande van Holland zullen teisteren, brandschatten, plunderen en afdreigen. Dat gaat weer ten koste van de beurtvaartnegotie. Want geen marskramer of meersseman durft nog de zand- en grintpaden te betreden om ter markt te gaan bij de detaillisten in de steden. De sterfte onder dit soort zee-miliciens is dan ook hoog. Vooral als de tropische streken zijn bereikt. Ze onderwerpen zich ook niet aan de boorddiscipline en drossen, aan land gekomen, bij bosjes -– meestal met een gruwelijk lot voor ogen – meer landinwaarts. Daar worden ze door de kustbewoners afgemaakt. Na martelingen. Maar dat weten de rabauwen nog niet. De Heeren XVII besluiten daarom uiteindelijk een korps zeesoldaten op te richten, dat gespecialiseerd is in stormtroep-acties ter bezetting van kusten, watergangen, delta's en steunpunten voor verdere acties landwaarts. Keiharde gasten, voor de duvel en zijn moer nog niet bevreesd.

1.22.5 Het korps der mariniers opgericht in 1665

De commune milities blijven kostenposten die niet het nut opleveren dat de personele investeringen die in hen gepleegd wordt door de reders of de V.O.C. waard is. Toch zal het tot 1655 duren, voordat deze ronselmethodes ten einde nemen. Dan besluiten de Staten, bij formeel wetsbesluit, dat men toch beter bij meer omvangrijke bezettingsacties goed gemotiveerde speciaal opgeleide zeesoldaten kan werven. Op gunstiger voorwaarden en hogere gage, die zich goed pelotonsgewijs laten drillen, een hiërarchische commandostructuur aanvaarden, en bereid zijn zich te onderwerpen aan de tucht die een landingsoperatie vanuit zee landinwaarts vooronderstelt. Infanteristen dus, die dienstdoen op erkende oorlogsbodems, schepelingen zijn, en ingezet worden op de scheidingslijn van land en water. Dat zullen dan *de mariniers* zijn, wier status, taakstelling en organisatiewijze met rangenstelsels en commando-bevoegdheden worden neergelegd in een zorgvuldig geredigeerd octrooi van 1655. Afgegeven aan de V.O.C., niet aan het te vormen korps zelf. Want ook zij, al zou hun toekomstige faam en heroïek het niet doen vermoeden, blijven beambten. Het is de raadpensionaris Johan de Witt die deze juridische status uitdrukkelijk aldus fixeert. Om dezelfde redenen die zijn illustere voorganger Johan van Oldenbarneveldt heeft gehad voor de definitie van de V.O.C. als private *universitas*.

De zeegaande infanteristenafdelingen zullen immers onvermijdelijk oorlogshandelingen begaan gericht tegen vijanden van de Republiek, die tóch niet geacht moeten kunnen worden daden te zijn ván de Republiek. Zorgvuldig moet dat ook in de commandostructuur van de infanterieregimenten, de uniformering en de uiterlijke onderscheidingstekens tot uitdrukking komen, zodat koningen de Republiek niets direct kunnen verwijten. Daarbij denkt Johan de Witt vooral aan koning Karel II van Engeland, die héél goed weet hoe staatse regimenten eruitzien. Karel II zoekt naar *casus belli* tegen de Republiek die hem neerbuigend heeft bejegend toen hij als doling verkommerd op het continent zijn heul zocht tegen aanslagen namens de Lord Protector Cromwell beraamd. De Republiek heeft hem genereus gedoogd, gastvrij ontvangen, maar niet werkelijk als soeverein behandeld al verschafte zij doeltreffend hulp. Niet maakt meer gehaat dan wanneer men hulp verschaft aan iemand die dat nooit doeltreffend zal kunnen vergelden. Aldus reeds Tacitus. Dat wéét Stadhouder Frederik Hendrik als geen ander.

Daarom heeft hij de Zeeuwse luitenant-admiraal Filips van Dorp[167] in 1627 opdracht gegeven duizend private huurlingen over koopvaardijvaartuigen te verdelen nog voordat zij een geweldsmachtiging vanwege de Staten-Generaal zouden krijgen tot het begaan van daden van

oorlog, zodat zij met recht nationale oorlogsbodems zouden heten. Frederik kent Flip. Ze zijn familie. Flip zal nooit iets riskeren. Hij zal alleen iets ondernemen als hem dat heel uitdrukkelijk en onloochenbaar bij geschrifte wordt bevolen. Hij zal nooit improviseren. Flip blijft dan liever dadeloos. Weet hij zich gedekt door hoger gezag, dan kan hij wel dapper zijn, maar ook weer met mate. Zo iemand hebben de Staten-Generaal nu juist op dit moment nodig. Iemand, die niet, zoals Maarten Tromp, in het vuur van een actie veel te ver gaat bij het tarten van de vijand zodat waarachtig toch de bestendige toestand van geweldpleging ontstaat die men "oorlog" noemt. Een behoedzaam commies. Een benepen burger. Die zijn charge nooit overschrijdt. Ook niet als hij op verre afstand opereert van het bevoegd gezag. Die zijn personeel voortdurend controleert zodat het hem niet compromitteert. Hun status moet die blijven van een particuliere bedrijfspolitie. Die soms buiten het bedrijvencomplex incidenteel krachtig optreden moet, maar dan zich weer achter de veilige hekken van de firma terugtrekt.

Deelhebbers aan een particulier weerkorps. Een hybride positie, dat ziet Johan de Witt ook echt wel in. Dat wil De Witt zo houden. Bij de Vrede van Münster is bedongen, in 1648, dat de Republiek dat soort stormkorpsen van private aard zal opdoeken: ze zijn voor de legitieme vorsten eigenlijk onaanvaardbaar. Die vorsten kunnen met dat soort rapaillebenden toch geen slag aannemen? Maar Johan de Witt, geadviseerd door zijn broeder Cornelis, die mét De Ruyter deelheeft aan de roemruchte tocht naar Chatham in juni 1667, waarbij zelfs Londen in paniek raakt, heeft eigenlijk wel schik in de desorganiserende en destabiliserende uitwerking van dat soort hybride stormers in de vijandelijke gelederen. De mariniers staan onder leiding van de kolonel Willem Joseph van Ghent, tevens luitenant-admiraal en hebben instructies om zich tot militaire objecten te beperken linksaf naar de Medway. Had Cornelis ze maar als ter gelegenheid van die expeditie tot zijn volledig private beschikking gehad, dan hadden die vrijkorpsen ook flink kunnen brandstichten hoog opwaarts de Theems, de arrogante Engelse adel de wind door de broek jagend, terwijl de Staten-Generaal achteraf de handen in onschuld hadden kunnen wassen. We kunnen er niets aan doen, u weet hoe dat soort belhamels soms uit de hand kunnen lopen, we zullen een onderzoek instellen, de onderste steen zal boven komen. En dan gebeurt er niks, integendeel, de front lopende hamels krijgen een gratificatie, maar mondje dicht. Dat zal de Engelsen leren. De Staten-Generaal zijn de schandalige plunderingen en brandstichtingen van de Engelsen nog niet vergeten op Terschelling van 20 augustus 1666, het *Holmes' bonfire*.[168] Toen heeft de Britse admiraliteit óók

beweerd dat ze de bandeloze schepelingen van de vloot niet had kunnen breidelen, spijtig, jammer maar helaas, nu u hoort nog van ons. De Staten-Generaal willen deze bravoure niet. Ze willen geen oorlog. Als de Hollanders Sheerness bezetten krijgen ze nadrukkelijk bevel zich fatsoenlijk te gedragen, alleen militaire sterkten te vernielen, maar huizen en openbare gebouwen te ontzien. Ze moeten voor alles wat ze nodig hebben, betalen, al is het een pint bier. De mariniers behoeven deze aanwijzing niet. Ze gedragen zich volmaakt gedisciplineerd binnen hun gesloten gelederen. Er wordt wel geplunderd. Maar door de terugkerende Engelse militia[169]. Die geven de Hollanders de schuld. Maar de Britse admiraliteit weet dan al beter.

Men kan deze mariniers, geducht geëncadreerd, geoefend, gedisciplineerd, maar alles op private grondslag, zeesoldaten noemen of zee_ miliciens. Maar geen militairen uit een geregeld leger. Want dat veronderstelt dat zij voor een soevereine staat de zwaardmacht uitoefenen. En dat doen de mariniers niet. Dat gaan ze pas doen als koning Willem I ze als zodanig aanstelt, bij eenzijdig Koninklijk Besluit van 1815. Dat kán dan ook. De soevereine macht van die koning is op het congres van Wenen al in maart 1815 erkend. Die koning heeft de koloniën en overzeese gebiedsdelen, volksplantingen en fortificaties in persoonlijke eigendom. De status van het korps verandert nu. Ze zijn nu geen private huurlingen. Ze zijn nu dragers van publieke zwaardmacht. Het is een *invented history* om toch het pleit te houden dat dit negentiende -eeuwse maritiem stormtroepkorps lineair de status voortzet van het korps van 1665. Het doet niet af aan de glorieuze ruchtbaarheid van hun indrukwekkende geschiedenis. Die mede aan de onsterfelijke reputatie van de admiraal De Ruyter kan worden toegerekend. Al moet men daarbij van zekere details wel abstraheren. Voor God, Nederland en Oranje. In die volgorde.

1.22.6 De gewone V.O.C.-zeelieden en soldaten

Het grootste aandeel in het personeelsbestand van de V.O.C. werd uitgemaakt door zeevarenden en militairen. Die golden als "vertrekkers", dat wil zeggen: de V.O.C.-directie nam aan dat zij zich niet *blijvend* zouden vestigen in de Archipel of de nevenvestigingen in Azië, meestal aan de kusten. De zeelieden gingen een contract aan voor drie jaar. De andere beambten voor vijf jaar. Deze termijnen gingen lopen zodra men in Azië voet aan wal zette. De heen- en terugreis werd soms bij de zeelieden wel mee geteld - ze waren ervoor om die reizen uit te voeren - maar bij de militairen doorgaans niet. De sterfte op de zeereis was tien procent gemiddeld. Het verblijf in Azië was moordender. Die sterftecijfers werden niet goed bijgehouden, zodat het steeds een gissing is om op te

geven hoeveel lager personeel de V.O.C. jaarlijks gemiddeld in dienst had. Vermoedelijk tienduizend koppen. Hoger personeel werd nauwkeurig geboekt, maar lager alleen als gezamenlijke, generieke, kostenpost. Viel de post weg wegens sterfte, dan werd niet meer geboekt. Rond 1680 werd wel ingezien dat op dit punt de boekhouding verbetering behoefde. Maar véél kwam daarvan niet terecht. De V.O.C. onderhield ook veel interinsulaire en inter-Aziatische beurtvaart. Het scheepsvolk en de soldaten gingen dan passagieren, maar kwamen vaak niet meer terug. Bij gewapende conflicten en schermutselingen bleven doden en gewonden achter. Die werden niet genoteerd. Boekhouden was duur. En pensioenen waren zeldzaam. Kwam een weduwe bij het V.O.C.-comptoir klagen, dan kon ze soms handgeld krijgen, maar ze werd meestal zonder duit heengezonden.

Het had wellicht, wat de soldaten betreft, anders gelegen als de V.O.C. volksplantingen had willen stichten. Daarop drong Coen wel aan, maar de directie wou er niet van weten. Van alle beambten op de V.O.C.-terreinen en de kantoren vormden de militairen de grootste vaste bezetting. De boekhouder-generaal heeft een keer een steekproef doen boekstaven. Hij kwam uit op 7080 militairen. 5860 gewone soldaten. 682 korporaals, schalmeyblazers, en lagere onderofficieren, 382 sergeanten en 200 officieren. Veel is niet over hen bekend. Ze kwamen uit de lagere maatschappelijke klassen in westelijk Europa. Verrassend veel buitenlanders: Scandinaviërs, en vooral lieden uit de Duitse vorstendommetjes: moffen, poepen, knoeten, hannekemaaiers en andere groene grassoepers die 't gras nog tussen de tanden steekt, schrijft een administrateur die het Teutoonse volk niet hoog in de kaart heeft.

Bij de zeelieden[170] geldt, dat die voornamelijk uit de Republiek komen. Zij moeten, in het want hangend, gelijktijdig snel reageren op de benedendeks gebrulde bevelen en ook maritieme termen meteen begrijpen. De V.O.C. verwerkt enorme aantallen matrozen, die sterven als ratten, niet door de strijd, maar door de tropische ziekten. Het lijkt een bodemloze put, schrijft een boekhouder die de monsterrol moet bijhouden. De werving verliep aanvankelijk op basis van het netwerk dat de V.O.C.-schipper *in patria* had ontwikkeld. Hij droeg een monsterlijst voor aan de ambtenaar van de plaatselijke V.O.C.-kamer en lichtte de personen van zijn keuze toe. De kamer kreeg een advies over deze selectie en zond de voordracht met aantekeningen aan de bewindvoerder. Die bracht de zaak in het college van bewindvoerders. Dat benoemde en stelde daarbij bijzondere bezoldigingen vast. De schipper wist wie bekwaam was. Hij wist ook wie aan boord kameraadschappelijk zou zijn. Hij wist verder ook precies wat voor mensen hij nodig had. Hij kreeg daarvoor zelf instructies van de bewindhebber ter plaatse. Hij was verantwoordelijk voor de navi-

gatie en de boorddiscipline: daaraan waren ook meevarende kooplieden, boekhouders, passagiers alsmede beambten of ambtenaren onderworpen. De schippers hielden elkaar goed in de gaten. Hun zelfreinigend vermogen was daarom groot, omdat de schippers afhankelijk waren binnen hun smaldelen van elkaars competenties, karaktertrekken en zelfdiscipline. Konvooivaart was in de hele zeventiende eeuw voorgeschreven. Die liep alleen goed als de schippers elkaars stielbeheersing onvoorwaardelijk konden vertrouwen. Daaraan ging het in de tweede helft van de zeventiende eeuw schorten: de selecties werden nu gedaan door de V.O.C.-ambtenaren van de kamer. Significant is, dat in 1751 pas het schippersexamen werd ingevoerd door de V.O.C. De Heeren XVII begonnen toen pas te beseffen dat de schipper de ruggengraat van de beurtvaart was. De walkapiteins, havenmeesters en comptoir-ambtenaren hadden geen idee van wat de konvooivaart vereiste.

Die keken naar de verkeerde kwaliteiten. Van het zeemansbedrijf hadden ze geen kaas gegeten. In de havens inspecteerden deze ambtenaren de vaartuigen wel, maar van de eigenlijke vaart wisten ze niets. Als de aspirant-zeeman of schepeling maar beleefd was, zijn plaats wist, er netjes en sober uitzag, niet naar drank stonk en vleien kon, was het al gauw goed. Er werden nu collectieve wervingsdagen vastgesteld op het plaatselijk Oost-Indisch Huis van de stad van de V.O.C.-Kamer. Daar las de ambtenaar de monsterlijst voor, waarna de equipage-commissie de voordracht accepteerde of soms niet. Die commissie had eerst wel ex-schippers en stuurlieden tot lid, maar naarmate de V.O.C. meer verbureaucratiseerde en zich richtte op de commerciële activiteiten in het achterland werden dat soort lieden niet meer geapprecieerd. Er kwam, omdat het handgeld en de gage goed was, veel volk opdagen. Daardoor kwamen er in de nabijheid van het Oost-Indisch Huis veel logementen, kroegen, bordelen en herbergen waar spel en weddingschap troef waren. Het verwerken van de selectielijsten nam veel tijd, maar de commissies wachtten zich wel voor persoonlijk contact met het scheepsvolk. De wervers waren al weken tevoren markten, straten en pleinen in de wijde omgeving aan het afstruinen om loslopende jonge mannen te monsteren. Deze agenten, meestal van V.O.C.-ronsel-ambtenaar afhankelijk en de logementhouders zorgden dat de monstergasten goed onthaald werden en onder de pekel gehouden. De gasten kwamen in de schulden. Daarvan werd van handgeld en eerste gage een deel afbetaald. Maar er bleef altijd restschuld over, vooral als er ook een bordeel was bezocht. De monstergast moest dan een schuldbekentenis of ceel tekenen. Dan was de val dicht geklapt. De V.O.C. was er borg voor. Maar de zeeman kon niet meer terug. Men wierf wel loze gasten, maar zelden kundige schepelingen met de discipline van dien. Het spreekt vanzelf

dat de V.O.C.-ambtenaren dat niet in de gaten hadden, of, voor zover dat wel zo was, dat hen dat weinig kon schelen. Vooral niet, toen ze eigenlijk zelf van hun ambtelijke veiligheid verzekerd waren zonder zorg over de nettowinsten per schipvaart. Een ambtelijke aanstelling immuniseert soms te veel.

Garnizoenen in de V.O.C.-factorijen en forten zijn juist daarom kostenposten, doordat de soldaten vaak op hun brits sterven. Dan moeten er weer nieuwe miliciens komen, en die houden het ook weer niet lang uit. Hun handgeld is dan verspeeld, terwijl de bezetting langere tijd niet op sterkte is. Heel gevoelig zijn de kasboeknotities niet. Gaat het om gespecialiseerde zee miliciens, dan wordt wat meer vermeld, maar dan is er ook meer geïnvesteerd. Trouwens, de rolhouder moet dan ook opgeven wat voor expert hij terugverwacht. Daarin is hij dan weer wat gedetailleerder. Wie overleeft kan soms hogerop komen. Want er zijn doorlopend vacatures op de *offici* (de kantoren), maar dan moet men leesbaar kunnen schrijven, spellen en controleerbaar kunnen rekenen. Anders begint de V.O.C. er niet aan. Die kundigheden bezitten maar weinigen. Maar zijn zij vaardig in een ambacht dan kunnen zij toch carrière maken, want timmerlieden, kuipers, taners en dat soort lui zijn vrijwel altijd welkom. Ze kunnen dan wel zestien of vierentwintig gulden gaan verdienen per maand, en dat terwijl ze geworven werden op een gage van 10 of 12 gulden. Jammer dat ze zo zuipen en dobbelen. Na vijf jaar kunnen ze uitkomen op een traktement per maand van 40 gulden. Dat is niet gering.

1.22.7 De bureaucratische hiërarchie van de V.O.C. op locatie

Bij de plaatsen van eindbestemming, waar de ladingen gelost zouden moeten worden, vervracht of gestapeld, zouden handelsfactorijen moeten worden gesticht. Het zou onontkoombaar zijn dat sommige daarvan territoriale macht zouden moeten claimen jegens de inlanders. Daartoe zouden de factorijen juridische enclaves moeten vormen. Er zouden immers contracten moeten worden gesteld, er zou personeel aangeworven worden en er zou verantwoording via rapportages moeten worden afgelegd aan het V.O.C.-bestuur in Amsterdam of in de afdelingen. De retourvaart zou moeten worden geregeld en de planning van de thuisreis zou afstemming behoeven naar de politieke koers die de unie inmiddels zou varen. Daar, waar de factorij een zekere ruimtelijke uitgestrektheid zou krijgen, zou een militaire bezetting onontbeerlijk zijn. Daar zou een gouverneur aangesteld worden met een militaire afdeling die gekazerneerd zou moeten worden. Daar zou militair straf- en tuchtrecht uitgeoefend moeten worden via een commandeur. Die zou ook huurlingen ter plaatse moeten kunnen

werven. Dat zou van de omstandigheden afhangen: militaire expedities dienden uitzondering te zijn.

De gouverneur zou jegens de lokale bevolking een terughoudende politiek moeten aanhouden: het was beslist niet de bedoeling deze bevolking te onderwerpen. En nog minder ze te assimileren tot een soort gekoloniseerden die belasting zouden moeten betalen voor het feit dat ze nu vanuit de unie geadministreerd zouden worden. Handel drijven veronderstelt een zekere waarborging van de openbare orde en veiligheid in de directe omgeving van de handelspost die in ieder geval aannaderbaar moet zijn voor beurtvaart vanuit de binnenlanden. De markten moeten geregeld gehouden kunnen worden naar tijd, plaats en naar voorschriften over koop, verkoop, aanbod en aanvaarding, stapeling en risico-overdrachten en -aanvaarding. Maar niet meer dan dát. Dat is het beginsel van de *non-interventie, uiterste onthouding en terughoudendheid*, dat de ambtenaren en beambten van de V.O.C. vanaf het allereerste begin van de georganiseerde vennootschappelijke beurtvaart erin gestampt kregen. De gouverneur had erop toe te zien dat dezen dat beginsel voortdurend respecteerden en dat de commandeurs dienovereenkomstig optraden.

1.22.8 Boekhouders, assistenten, onderkooplieden, koopman, opperkoopman

De lieden ten kantore van de V.O.C. hadden bovenstaande rangen. De echte ambtenaren van de V.O.C. Dit waren de hoge omes, die een loopbaanopbouw konden doormaken. Die konden soms opteren om zich metterwoon te vestigen in het Verre Oosten. Zij vormden de “blijvers”. De rest was “trekkers”. Hier was doorstroming naar de absolute top - gouverneur, gouverneur-generaal, raad van Indië - mogelijk, mits men niet te weerbarstig was, het beter wilde weten en bereid was voortdurend oogjes dicht te knijpen. Alles bij elkaar zo’n duizend man. Er was natuurlijk geen vrouw bij. Deze ambtenaren voeren minstens uit als assistent-boekhouder. Van hun aanstelling was een apart handmatig document opgemaakt. Bij hen volstond geen handmatig geparafeerd werfbriefje. Er waren wel voorgedrukte formulieren. Maar daarin stonden altijd open rubrieken met stippellijnen, waarop aanstellingscondities en arbeidsomstandigheden concreet *ad personam, gelet op de individuele persoon, naar “persoon(a)adje”* heet het in de instructies, ingevuld moesten worden.

Zij waren op de een of andere manier verzekerd tegen ongevallen, ziektes, en zij of hun allernaaste betrekkingen konden een zeker pensioen tegemoetzien -– als men de betrekking uithield en de aanstellingstermijn zonder al te veel problemen uitzat. Zij hadden naar buiten de

autoriteit om de V.O.C. binnen hun bediening te binden of te vertegenwoordigen. Zij hadden, in moderne managers-termen *apparent authority.* Ze kwamen uit de betere kringen. In ieder geval uit de gegoede middenstand *in patria*. In de interne historie van de V.O.C. gaat het meestal om hen. In het begin van de zestiende eeuw kwamen ze uit de koopmansstand of de families waaruit ook schippers en scheepskapiteins werden geworven. In die periode waren maar weinigen van aristocratische herkomst en zeker niet uit de rangen van het stadspatriciaat.

Ze hadden om hun aanstellingen moeten vechten, dekking moeten zoeken bij proponenten uit hun standen, referenties moeten hebben vanwege stadsbestuurders, voorzitters van koophandel gildes of belangrijke reders, stuwadoors, havenbaronnen en gedeputeerden bij provinciale staten. Het waren "doeners", geen "denkers" en verder pragmatici, die begrepen dat het in een menselijk leven uiteindelijk om de fluit en om de duit gaat. Ze kenden elkaar, dekten elkaar – zij het niet onvoorwaardelijk – en waren bereid elkaar, op onuitgesproken wederkerigheidsbasis iets te gunnen. Ze waren bekend met de harde werkelijkheid van de negotie, de trucjes, het ritselen en datgene wat "coulance" heet, zolang het niet om grofstoffelijkheden gaat zoals regelrechte afpersing, afdreiging, knevelarij en knokploegen. Dat laatste was niet altijd uitgesloten, maar moest toch geen herkenbare regelmaat vormen. Dat was pas iets wat in de negentiende eeuw ontwikkeld werd. Was het dat in de zeventiende eeuw wél, dan moest dat niet overduidelijk bewijsbaar zijn. Hiep Hieper, op weg naar een aanstelling als Bul Super in de windhandel dus. Men zie weer Toonders stripverhalen. De V.O.C. was geen leger des Heils en ook geen Remonstrantse Broederschap, dat moge inmiddels duidelijk zijn. Een verzameling door de wol geverfde goochemerds, door levenservaring vroegtijdig gelooid. Ze trokken elkaar aan.

1.22.9 Morshandel en lorredraaierij

Want hun ambtelijke aanstelling – zeker, hier gaat het nu om de echte V.O.C.-ambtenaren – was begeerd, omdat zij de V.O.C.-faciliteiten in ieder opzicht konden aanwenden voor hun eigen private oogmerken. Zij bedreven beroepsmatig *morshandel* en *lorredraaierij*. Dat laatste kwam neer op handel drijven met de vijand. Het eerste op misbruik van de ambtsbediening uit voortgezet winstbejag. Sluikhandel, knevelarij, corruptie en ambtsverduistering. In het begin was dat alles een aanmerkelijke bijverdienste. Na de Vrede van Utrecht in 1713 – daarover nader – werd die illegale handel het hoofdbedrijf van de V.O.C.-ambtenaar uit deze groep. Deze ambtenaren, slimme gasten en steeds op de hoogte waar Abraham de mosterd placht te halen, waren constant aanmerkelijk voor *zijn eigen*

doende. Dat wisten ze van elkaar. Dat billijkten ze en aanvaardden ze zolang het maar in hun groep bleef en ze konden verwachten dat de ander hen ook eens wat zou gunnen. Men kwam daar niet rond voor uit. Openlijk loochende men dat. Uiteraard. Werd het van anderen opgemerkt, dan had men daar geen herinnering aan, dan kon men zich dat niet meer bij brengen, dan herkende men zich daar niet in -– zeker niet, als aantijging hoogstwaarschijnlijk was en een begin van bewijs niet uitgesloten was. Wie hierin niet mee deed, werd outcast. Hij stonk van correctheid en hij was een bedrijfsmatig risico. Hij maakte geen carrière meer. Hij werd weggepromoveerd naar een of andere rottige factorij, waar veel malaria heerste vanuit de koortsbossen. Hij schroomde niet, deze ideale V.O.C.-ambtenaar, om zijn wederrechtelijk verdiende gelden via de V.O.C.-kanalen te laten overmaken, liefst via Batavia, liefst via de gouverneur-generaal naar Amsterdam, op de kasassociatie beheerd door de Heeren Zeventien. De sommen logen er niet om.

Gerard Demmer, bijvoorbeeld, de gouverneur van Ambon, Raad van Indië, president van de Raad van Justitie, verdiende maandelijks een traktement van driehonderdvijftig tot vierhonderd Rijnlandse guldens. Dat was een heel mooi salaris. Maar hij maakte tevens tussen 1642 en zijn demissie in 1654 tonnen over per wissel naar Amsterdam op zijn private rekening. Op Ambon bouwde Gerard *Fort Wantrouw*[171] bij het dorp Tumalehu op Manipa-eiland. Het was een dertien meter hoog meter hoog blokhuis, voorzien van een anderhalve meter hoge ringmuur. Hij voorzag hier in de regionale kruidnagelenregie, waarbij hij de oogsten uit de wijde omgeving moest doordraaien als de marktprijs per kilo, die Batavia als de gewenste voor dat jaar fixeerde, bedreigd werd door overaanbod. Hij moest ook de kruidnagelbomen laten rooien. Maar Gerard zat flink uit de buurt van Batavia. Hij kon niet alles tegelijk doen. Hij had maar één lichaam. Gelukkig wel. De nootmuskaat stond hoog op de wereldmarkt, bovendien kon dat spul ook wel langer weggedrukt worden in illegale voorraadschuren. De grote Ambon-oorlog (1651-1659) moest nog komen, Gerard moest juist zien te voorkomen dat de V.O.C.-praktijken escaleerden. Voorlopig moest hij de muskaat via minnelijke schikking van de markten wegsluizen. Gerard zal daar heel wat van hebben verduisterd en door hebben verkocht aan de op dat moment weer eens vijandelijke Engelse handelsposten van de *East Indian Company*. Die waren vlakbij. Daar kraaide geen haan naar. Dan was daar Pieter Sterthemius, de directeur van Bengalen en buitengewoon lid van de Raad van Indië, met een salaris van tweehonderd Rijnlandse guldens per maand. Die kon een wissel laten trekken in Amsterdam voor een méér dan een halve ton bij terugkeer uit te betalen. Niemand vroeg dóór. Dat gold ook voor Jacob van Waaijen, op-

perkoopman te Bengalen en eveneens later lid van de Raad van Justitie te Batavia. Maar ook lagere rangen presteerden dat. Alleen, die moesten zich bij de wisselbedragen wel wat matigen. Jan van Muyden, onderkoopman, veertig Rijnlandse guldens per maand, schreef een wissel uit van 42.000 Rijnlandse guldens. Te trekken op een van de V.O.C.-kamers. Dat was iets te gek. Daar werden toch vragen bij gesteld. Maar betaald werd de wissel wél, al tekenden de Heeren aan dat het niet meer moest gebeuren. Dan zullen zij wel hebben bedoeld dat Jan het bedrag per wissel moest reduceren en meer trekkingen moest doen. De V.O.C.-fiscaals – leden van het Openbaar Ministerie van de vennootschap – deden er niets aan. Dan bleek dat vervolging niet opportuun was, mocht er al iemand aan de bel trekken. De gevallen zijn legio. Hier kan men de uitdrukking "te veel om op te noemen" gerust bezigen. Ons kent ons. Men bleef in de eigen bubbel. Dus gaf het niet wat de lagere V.O.C.-beambten ervan vonden.

Uiteindelijk gingen morshandel en lorredraaierij de officieel geboekte winsten overheersen. Boven- en onderwereld waren zo ineen verstrengeld dat ook De Kumpenie er niet meer tegenop kon administreren. Ze had geen deel meer aan de publieke goede trouw, uiteindelijk het ultieme fermentatiemiddel van de gezonde internationale handel. Soms stuurde de directie wel een onderzoekscommissie herwaarts, zoals die onder de Commissaris-Generaal Hendrik Adriaan van Rheede tot Drakestein in 1682. Die verhoorde dan, maandenlang, er kwam zoveel troebels boven drijven dat er werkelijk geen beginnen aan was – dan was de hele V.O.C. in elkaar gestort – er werden wat lagere beambten en enkele ambtenaren ontslagen, er werd een rapport uitgebracht dat de laatste jaren de ambtscultuur de "toets der kritiek niet kon doorstaan" – de geijkte volstrekt vrijblijvende einduitspraak van de staatscommissies-Oosting – en men ging gewoon weer verder. De nieuwe ambtenaren, benoemd op de opengevallen posten waren uiteraard geen haar beter. Daar stond het systeem van gematigde coöptatie wel borg voor. Ging een commissaris-generaal verder, wees hij hogere ambtenaren aan, wilde hij die ontslagen zien en zelfs disciplinair getuchtigd, dan werd hij ook door de Amsterdamse Heeren zo tegengewerkt dat hij als een hofhond in een karnmolen met lillende tong rondliep, amechtig aan de ketting van de Heeren grommend dat het geen werk was. Hij werd ziek, kreeg verlof en moest naar Batavia om daar uit te huilen. Soms werd een al te persistente boekhouder of boekhouder-generaal gewoon vergiftigd – zoals Paulus de Roo – door zijn inlandse personeel, omgekocht door een van de vervolgde topambtenaren. In de tweede helft van de achttiende eeuw zou dat soort praktijken de ondergang van de Kumpenie kenmerken.

1.22.10 De ingehuurde specialistische beambten: bijzondere ambachtslieden, chirurgijns, predikanten, schoolmeesters en kosters, fiscaal-kaffers

Soms had De Kumpenie specialisten nodig die niet direct in de bureaucratische organisatie pasten en eigenlijk ook zo'n loopbaan niet begeerden. Bij de werkzaamheden op het hierna te bespreken eiland Onrust in de Baai van Batavia zaten nogal wat buitengewoon kundige scheepsbouwkundigen, die in één oogopslag zagen waarom een vaartuig blijvend gedestabiliseerd bleef, waar de verhoudingen tussen opbouw, romp en metacenterhoogte gaandeweg waren verstoord doordat schippers, kapiteins of eigenwijze koopmannen onderweg aan het vaartuig hadden laten veranderen, hoe een casco gebreeuwd moest worden of wanneer kalfatering zinloos was geworden. Zie hieronder. Deze lieden kregen hoge gages, toeslagen - als er maar dóórgewerkt werd - en bijzondere voorliggende voorzieningen. Als het te bont werd op Onrust kregen ze elders geriefelijker logies en soms vakantietjes. In de hoop dat ze daar iets deden waardoor ze ook nog eens chantabel konden worden. Rommelen met vrouwen, natuurlijk, ontucht van homoseksuele aard was nog beter, heling en verduistering, liefst alles in combinatie.

Dan waren er de chirurgijns die de lagere rangen een zekere geneeskunde deden wedervaren of dat voorgaven te doen. Ze hielden veel invaliden op de been en aan het werk. Dus ze waren hun traktement wel waard. Dan waren er de predikanten en allerlei lieden van "kerckelijke en daeraenklevende bedieninge". Daar had de V.O.C. een bijzondere rechtsverhouding mee. Deze personen waren niet aan hun ambtelijke hiërarchie onderworpen. Met de commerciële rangen hadden zij niet veel te maken dan behalve via het collectezakje en via de diaconie. Als het ging om de kanselprediking, pastorale zorg en het godsdienstonderricht voor het Europese V.O.C.-personeel was er niet veel aan de hand. Maar gingen deze gasten zending bedrijven onder inlanders, dan was bijzondere voorzorg geboden. Want de dominees en hun ouderlingen wilden ook boeddhisten, hindoeïsten en islamieten bekeren en dat zag de V.O.C. doorgaans niet graag.

De dominee was het ergste. Die zag niet in dat een mens ook wel eens niet Nederduyts Gereformeerd kon zijn. Hij zag wél in, dat men de daarbij behorende dogmatiek niet aanstonds begreep, graag zelfs - hij had er zelf ook jaren over moeten studeren - maar dat een boeddhist zich niet schااmde dat hij maar boeddhist was en bleef, terwijl er een dominee in de buurt was, dat was iets wat dominee niet alleen verdrietig maakte, maar vaak ook in gerechtvaardigde toorn deed uitbarsten, al wilde hij het

in Nijntjestaal nog wel eens een keer uitleggen als de tolk Maleis dan maar heel duidelijk vertaalde als het op de predestinatieleer aan kwam, want dominee kon niet aan de gang blijven. Nog linker werd het als dominee daarbij ook nog eens lekepredikers inschakelde die hun eigen illustraties bijbrachten van wat er met islamieten bij het laatste oordeel placht te gebeuren. Dat wekte onrust. Dat is nog zacht uitgedrukt. Daar hield de V.O.C. niet van. Op Formosa hadden dat soort loze kwanten al veel heibel veroorzaakt, zodat er van de negotie niet veel terecht kwam. Zendingsijver moest betoomd worden. De dominee moest begrijpen dat hij door de V.O.C. als een soort sociaal consulent en volkshuisbeheerder werd gezien, eventueel nog wel als een *streetcornerworker*, maar hij moest beslist meer rekening houden met de gevoeligheden van passanten en klanten.

Daar schortte het aan, vooral omdat de dominee niets plastisch aanschouwelijk maakte van de geneugten van de christelijke leer terwijl de Franciscaner missionarissen daar, niet veel verderop in hun Portugese missieposten, juist zoveel aardige kerkelijke snuisterijen, kaarsen, zalfjes en wijwatersprenkelingen voor paraat hadden rondom hun kerkje, waar ook nog wonden belezen werden, bijzondere zegens verkrijgbaar waren en ook duivels op gezette tijden via exorcisme-rituelen tot innige voldoening van ouders, broeders, zusters, vrienden en magen werden uitgedreven. Kortom: kon dominee dan tenminste geen leuke gebedsdienst inlassen vol aanroepingen en kreten van vervoering? Dat bleek dominee niet te willen. Hij wilde moskeeën en tempels laten dichtgooien vanwege de V.O.C. Daar wilde De Kumpenie niet aan. Niet uit tolerantie. Maar omdat dan de negotie versjteerd werd. Dat vond dominee dan weer niet goed.

In 1622 werd in Leiden een *Seminarium Indicum* gesticht zodat de bedienaars van het woord wat meer gevoel zouden krijgen voor de religieuze sentimenten van de inlanders. Maar daarvoor waren bijna geen bekwame leraars te vinden. De predikant moest het Maleis beheersen, dat was randvoorwaarde. Dat was al een bijna onoverkomelijke eis. Wie zou dan de hoogleraar Maleis moeten zijn? Die zou immers begrippen als "transcendente immanentie", "intramundane imperfectibiliteit", "transsubstantiatie" en "paepsche superstitiën" adequaat en naadloos in het Maleis moeten kunnen overzetten. Daarvoor zou men analoge leenwoorden moeten gebruiken uit de geloofsleerstelligheden van de andere gangbare godsdiensten. Wie zei, zonder blikken of blozen, dat hij dat kon, moest eigenlijk ten zeerste gewantrouwd worden. Maar verder: wie zou dan die vertaling controleren? Niet dat de V.O.C. dat eigenlijk een barst kon schelen. Maar enkele classes in de Nederduyts Gereformeerde kerk hadden er op aangedrongen en dat was, pas na de afsluiting van de Synode van Dordrecht in 1620 niet iets wat een rijksvennootschap in de Republiek kon

negéren. Al in de Nederlandse Geloofsbelijdenis van 1561 had gestaan[172] dat de overheid alle afgoderij en valse godsdienst uit haar rechtsmachtkring moest weren. Dat was een instructienorm aan de Staten-Generaal. Die kon dus bij de V.O.C. niet tolereren, dat deze de zendingsactiviteiten in de Archipel aan de fantasie van dominees overliet die het in Holland niet gebolwerkt hadden. Zo'n man moest orthodox zijn in de zin die Gomarus daaraan gaf, en dat ook nog eens in het Maleis goed kunnen toelichten. Dat moest ook gelden voor de ziekenverzorgers, diakenen en onderwijzers. Een beleidslijn was niet makkelijk te ontwikkelen: het gold echt wel een *niche* in de markt van religies. De V.O.C. had echter al in 1603 bevolen dat de vennootschap hierin moest voorzien door professionele krachten[173]. Dat bléef moeilijk. Haast werd er binnen de V.O.C. niet mee gemaakt. Dit ging verdacht veel lijken op de missie *de propaganda fide* uit de teksten van Tordesillas. En dat zou men nu juist niet doen, dat was toch uitgangspunt geweest.

Wie echt gedegen theoloog was, zag het alles zoals de dominee, en wie dat niet was en wel degelijk aardig uit de verf kwam bij de voorgestelde religieuze ritualistiek bleek later een doorgefourneerde charlatan, zij het niet zonder voortreffelijk acteurstalent. De rector van dit unieke seminarie was professor Antonius Waleus. Maar hij leunde zwaar op de kunde van de V.O.C.-dominee Sebastiaan Danckert die zijn aanstelling bij de V.O.C. had uitgediend. Hij had een zendingsstrategie ontwikkeld voor Ambon. Maar dat was maar een stukje van de Archipel. Wat dáár pakte, sloeg vaak niet aan op Java en het altijd weer verbijsterend weerbarstig Sumatra, om van het eigenzinnige Bali niet te reppen. De dominee die op Ambon met zijn preek een klaterend "oppudaaltje"[174] kon scoren was niet zeker dat hij in Atjeh niet met teer en kippenveren bedekt het dorp van zijn keuze zou worden uitgedragen. De V.O.C. zag er dus in 1633 voorlopig van af. De V.O.C.-topambtenaren waren nooit zo blij geweest met de optredens van begeesterden als Georgius Candidius[175] en Robertus Junius[176] die weliswaar veel bekeerden hadden geboekt, maar zich ook niet ontzien hadden om de V.O.C.-top vanaf de kansel te kapittelen wegens haar drankgebruik, bordeelbezoek en onrechtzinnig gedrag dat aanstoot had gegeven aan de bekeerlingen op Nederlands Formosa. De kanselredenaars hadden dat uitvoerig toegelicht aan de gemeente. Ze hadden feiten en plaats bepaaldheden genoemd en details verstrekt die bewijsbaar waren. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw zouden Leidse faculteiten in dit opzicht wat beter afstemmen en *Indologen*[177] produceren, maar toen hadden de Nederlandsche Handelsmaatschappij en de Bataafsche Petroleummaatschappij weer zwarigheden tegen dat soort gecamoufleerde *Jesusjumpers*.

De V.O.C. had verder veel Europese lagere beambten in dienst,

zoals ambachtsgezellen, schrijvers, koks, barbiers, lopers en pakknechten. De gage was niet hoog. De sterfte wel. Daarom zag de V.O.C. toch om, zij het met tegenzin, naar Aziaten om dit werk te doen. De fiscaal van de V.O.C. had graag kaffers in dienst als parketwachters en cipiers, die afkomstig waren uit Centraal-Afrika, opgepikt bij de tussenstop bij de fortificatie El Mina aan de westkust ter rede van Guinee, dat als factorijgebied van de V.O.C. was erkend. De West-Indische Compagnie haalde daar in consignatie van de Sultan van Zanzibar ook slaven-transporten op, bestemd voor Brazilië. Een Oost-Indië Vaarder nam dan ook de kaffers in, besteld door Batavia als politieagenten en assistenten van de provoosten op de eilandjes in de baai van Batavia. Vooral op het eiland Onrust . Zie hierna. Deze kaffers zouden goed bestand zijn tegen tropische ziekten. Dat kan best het geval zijn geweest, maar niet tegen de malaria-variant die zo nu en dan aanwoei vanuit Batavia-centrum via de larven van de malaria-mug die meedreven in de wolken over de baai. Batavia had veel grachten vol stilstaand zoet water, waarin deze mug gedijde. De variant resulteerde in knokkelkoorts en daar waren deze kaffers-fiscaal evenmin tegen bestand als de blanke, die ze in hechtenis hielden.

Voor het overige dreef de V.O.C. op slavenarbeid. De slaven werden aangevoerd via de Sultan van Zanzibar uit India – Coromandel, Bengalen – of Afrika – Madagaskar of Mozambique. Soms werden ook slaven aangevoerd via de interinsulaire beurtvaart in de Archipelstraten. Het gold dan krijgsgevangenen, verkregen in de oorlogen die de inlandse bevolkingen onderling voerden. Ze werden geconcentreerd in Ceylon en Batavia. Ze deden dienst in de havens en pakhuizen als sjouwers of werfarbeiders. Soms werden ze ingeschakeld bij de huishouding.

1.22.11 Gouverneur-Generaal en Raad van Indië

De gouverneur moest verantwoordelijke directeurs aanstellen, voor activiteiten waarbij militaire machtsuitoefening niet noodzakelijk leek. Deze civiele directeurs konden rangen krijgen als opperhoofd, opperkoopman, onderkoopman of assistent. De titels waren zorgvuldig afgestemd op de commerciële aard van de aanstelling. Deze handelsautoriteiten moesten steeds toezien op hun militaire onderhebbenden. Want een krijgsman die duimen zit te draaien zoekt lucht voor zijn heldhaftig gemoed. Hij heeft de neiging zich via zijn militair handwerk te doen gelden terwijl dat niet noodzakelijk is. Militaire operaties verdienden daarom argwanend bekeken te worden: veroveringsaandriften waren eigenlijk uit den boze. Boven de directeurs zetelde een Hoge Indiase Regering. Later werd die de Raad van Indië genoemd. Haar voorzitter heette Gouverneur-Generaal. De leden van de raad werden aangesproken met de titel:

"Edeleer". Men vraagt zich af of dat een samentrekking is geweest, op inlandse wijze, van "edele heer". In de wandeling kon de edeleer ook als "raad" worden aangesproken. Maar bij geschrifte als HoogEdelGestrenge Raad. Dat was belangrijk. Daaraan werd gehecht. De edeleer had administratieve beheerstaken. Hij diende géén soevereiniteitspretenties te hebben, laat staan ze uit te dragen. Sommige voorzitters, ver op afstand van Amsterdam, ontwikkelden zich wel tot potentaten, maar dat was toch nog iets anders dan dat men zich onderkoning waande van een verweesd rijk. Met de inlandse bevolking kwam de Kumpenie zo min mogelijk verder in sociale aanraking: nergens voor nodig. Onderwerping was ook immers geen streven. De bevolking moest niet lastig zijn. Maar omvolking, dat was geen optie. De Kumpenie had ook geen bezettingspretenties. Dat was te link, te tartend, te wezensvreemd aan de private aard van de Kumpenie. Die voorzitter had een bureau met experts naast zich en uiteindelijk ook een soort koloniale rechterlijke organisatie, toen het zaakje flink aan het draaien was.

1.22.12 Ternate als directie-residentie

Het eiland Ternate in eilandengroep *De Molukken* werd aanvankelijk gekozen als V.O.C. directieresidentie. Toch eigenlijk ook wel een soort regeringshoofdplaats, want de directie begon meteen met een welbepaalde verdragspolitiek die de unie goed uitkwam. Er waren daar in de buurt twee vorstendommen: het sultanaat van Ternate zelf en dat van Tidore[178]. Met die van Ternate had de V.O.C. een zekere commerciële verstandhouding: de sultan was bereid specerijen te verbouwen en te leveren. De sultan van Tidore hield het met de Portugezen, die daar ook missiestaties hadden. Van de V.O.C. moest de Tidorese sultan niets hebben. Deze vorst had inkomsten uit zeeroverij en kaapvaart vanuit oorlogsprauwen,

door Papoea's bemand. Hun scheepjes vlógen over de golven, ze scheerden in zwermen, vloksgewijs manoeuvrerend en brandingen aarzelloos nemend waarbij de pagaaien de glinsterende deiningen ranselden in een razend tempo. De sultan organiseerde uitgekiende rooftochten door de hele Indonesische Archipel tot op de kusten van Java. Botsingen met de V.O.C. waren dus onvermijdelijk. De Kumpenie legde daarom op Ambon uitgebreide versterkingen aan om de scheepvaartbewegingen te kunnen controleren, rapporteren en de maritieme strategische reserves tijdig in te kunnen zetten.

Ambon had tien kuststeunpunten van waaruit jachten konden vertrekken om te patrouilleren. Er waren legeringsplaatsen voor de soldaten die direct moesten kunnen worden ingezet om rooftochten te kunnen frustreren. Sommige forten waren vestingen die langdurige belegering konden doorstaan en grote voorraden hadden aangelegd. De forten Haarlem, Amsterdam, Ceith, Leiden, Middelburg en het hoofdfort Victoria. Het fort Rotterdam kon een garnizoen innemen bij oorlogsdreiging en gold als redoute voor het gouvernement. De forten lagen rondom Ambon in de kuststreek, zodat geen windrichting door de uitkijken onbestreken bleef. Daartussen de schansen en de palissadeversterkingen op onderlinge seinafstand op zicht. Dominee François Valentijn[179] beschreef het Hollandse defensiesysteem van De Molukken, Ambon, Banda, Timor, Malakka, Sumatra, Ceylon, Malabar, Celebes, China, Japan, Formosa, Tonkin, Siam, Borneo, Bali, Kaap de Goede Hoop en Mauritius. Alles in detail in zijn *Oud en Nieuw Oost-Indiën vervattende Een Naauwkeurige en Uitvoerige Verhandeling van Nederlandsch Mogentheyd In die Gewesten in Vijf Deelen,* in 1724 geheel voltooid door zijn bewerkers[180]. Er staan meer dan duizend illustraties bij. Valentijn heeft het levenswerk steeds bijgehouden: iedere zeeverkenning die tot een andere kustlijncartografie leidde kwam in de nieuwere druk, die uiteindelijk tot acht delen uitgroeide. Valentijn was, als dominee, beambte bij De Kumpenie. Die erkende zijn aanstelling. Hij wist goed aan welke kant zijn boterham besmeerd was. De Kumpenie wordt dus zeer geprezen. Haar ambtenaren zijn voortreffelijk en munten uit door vroomheid, nijverheid en plichtsbesef. Dat zal hij niet helemaal bij elkaar gelogen hebben, maar nuances zijn op hun plaats. De heidenen in het Verre Oosten zijn óók mensen - die breedheid van blik heeft dominee nog wel - maar zolang ze niet tot de Nederduyts Gereformeerde godsdienst zijn overgegaan kun je ze beter niet vertrouwen. En daarna moet je nog heel goed opletten. Distantie is op zijn plaats. Bij Hollandse protestanten hoeft dat natuurlijk niet.

Tussen de vestingen, forten, versterkte schansen en uitkijkposten kwamen de Kumpenie-ambtenaren eigenlijk nooit. Ze deden die de-

fensieplaatsen aan vanuit zee. Hun vaartuig probeerde zo dicht mogelijk de branding te naderen. Maar dan werd de krachtige dwarse golfslag te machtig en moesten de soldaten met hun officieren verder waden over de riffen, want paden waren er nauwelijks en als ze begaanbaar waren, dan toch niet met borstplaten omgord, munitiezakken om de gordel en het zware musket over de schouder. Laat staan met geschut dat ook nog meegetrokken moest worden. De forten waren samengesteld uit palissaden, opgevuld met leem en bedompte koopmanshuizen met schuren, door verrassend rode pannen bedekt. De vestingen hadden natuurstenen bewallingen, maar daar hadden de Portugezen meestal voor gezorgd. Dan was er ook een kerkzaal met ramen, die van glas waren voorzien. Fort Rotterdam op Ambon was er een voorbeeld van. De Portugezen hadden dan dat bouwmateriaal daarheen moeten brengen en dus voor bestrate wegen gezorgd. Want dan was er missioneringsarbeid aangevat en de paters waren op comfort gesteld, al mag dat voor het tegenwoordige geen naam hebben. Was het woongebouw onderkelderd – met het oog op de wijnopslag – dan was het ook mogelijk om voedselvoorraden aan te leggen en droogte te krijgen voor de foelie, de kruidnagels en vooral de kostbare nootmuskaat.

Wat De Kumpenie zelf aanlegde was meestal niet veel soeps: als de soldaten uit de wind lagen en de rook in de slaapzalen niet neersloeg bij vuur op de haardplaat, dan was het al heel wat. De commandeur overnachtte toch niet in de versterking. Met De Molukkers zelf waren verder nauwelijks zaken te doen, schrijven de stuurlieden die journaal hielden[181], die waren "bevreest" en voeren aanstonds weg als ze ambtenaren van De Kumpenie ontwaarden. De stuurman Hendrick Dirckszoon Jolinck of Jalinck uit Zutphen schrijft over de slechte reputatie van de Kumpeniegasten. In het journaal dat hij moet houden als stuurman[182]. Dat is overduidelijk niet de bedoeling, dat soort journalistieke aanmerkingen, die van het journaal bijna een ego-document maken. Jolinck moet dat soort aantekeningen renvooieren. Maar hij blijft bij zijn beschouwingen die breed gedeeld worden door andere dekdienende officieren. Jolinck schrijft gewoon veel te veel op, naar de idee van zijn superieuren, als hij verslag doet van het wedervaren van de schepen waarop hij dient tijdens exploratietochten. Ze zijn niet alleen overbodig, die aantekeningen, hij krijgt er moeilijkheden mee. En zijn schipper ook, als hij dat allemaal laat staan.

De Hollandse driekleur, zo vindt Jolinck, was voor de inlanders weinig anders dan een piratenvlag. Omdat de Hollanders zonder uitzondering rauwe gasten waren en al berucht waren wegens hun verkrachtingen, plunderingen en afpersingen elders in De Oost, kan dat geen verwondering baren. Het optreden van Jan Pieterszoon Coen die voor genocide niet uit de weg ging – ik kom er zo op – bevestigde deze ruchtbaarheid

ten overvloede. Voor de beambten viel dat alles ongelukkig uit, in zoverre, dat wanneer de inlanders wél benaderbaar waren, makkelijk op locatie aan drinkwater, kippen, geiten, sinaasappelen en citroen te komen was. De Portugezen hadden er nauwelijks moeite mee gehad. De steeds aan scheurbuik of a-vitaminose lijdende Hollandse beambten moesten de defensieplaatsen bemannen, niet de kooplieden en directeuren, die elders wel aan hun vitamines geraakten. Maar De Kumpenie had het aan zichzelf te wijten. De beambten hadden een reputatie om kokos van te kloppen. De inlanders wisten wat ze aan de Hollanders hadden. Op Ambon werd veel gedobbeld in de forten, gezopen en gehoereerd "dat het schande is om te verhaelen" aldus de admiraal Paulus van Caerden[183] in een rapport aan de

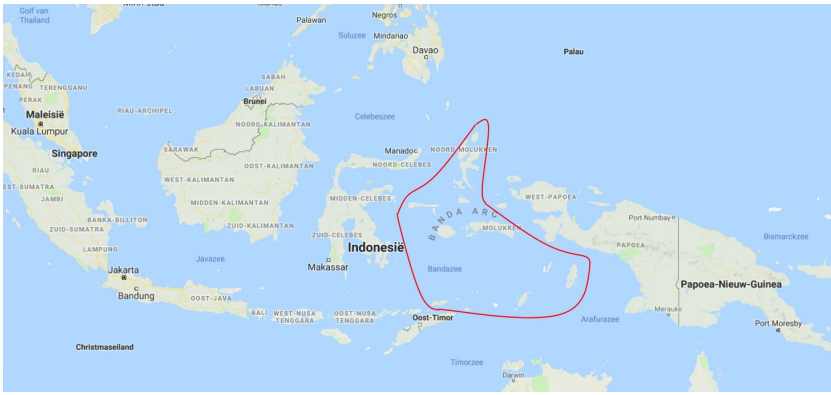

de Molukken

V.O.C.bewindhebbers.

1.22.13 Destabilisatie door Portugezen en Engelsen

De Portugezen en de met hen verbonden Engelsen bevorderden dat: zij zagen in de Tidorezen een soort maritieme guerrillastrijders in de zeestraten van de Archipel die geschikt waren om het hinderlijk octrooi van de V.O.C. illusoir te maken. Deze westerse mogendheden erkenden, ik zei het al, dat octrooi uiteraard niet. Het was volledig nationaal van herkomst en bezat dus geen internationale legitimiteit. Maar extreem hinderlijk was de V.O.C. zonder enige twijfel al heel spoedig in deze contreien. De beide mogendheden waren daarom bereid deze prauwen als hulpvaartuigen van kaapvaarders[184] te erkennen en gaven daartoe de vereiste machtigingen aan de sultan van Tidore af. Die kreeg daardoor een soort oorlogsvloot van hulpkruisers. De Hollanders in de V.O.C., nooit te beroerd om inlandse vorsten tegen elkaar uit te spelen, grepen erfopvolgingsruzies tussen de sultans van Ternate en die van Tidore onderling aan om de regio flink te destabiliseren, ongeveer op dezelfde manier waarop de

Nederlanders later vergelijkbare ruzies tussen Bali en Lombok aangrepen om Lombok als verzetshaard onschadelijk te maken in 1890-1900. De vorst van Ternate kreeg van de Kumpenie wapentuig en ammunitie en kon daarom overwicht krijgen op Tidore. Overwonnen kon Tidore aldus echter niet worden. De Hollanders probeerden de Tidorese vorst[185] in de achttiende eeuw te gijzelen, maar die toeleg mislukte. De sultan ontkwam naar eilandjes vlak in de buurt en teisterde verbeten de zeeën verder. Geregelde beurtvaart scheen vrijwel onmogelijk, tenzij zwaar gekonvooieerd door oorlogsbodems. De transportprijs schoot omhoog. Voor het octrooi goed. Niet voor de *internationale* handel.

1.22.14 De V.O.C: geen "open deur"-politiek

De lokale bevolking zou zelf wel willen gaan handelen in kruidnagels, kina, massooibast en slaven, maar dat was zo vrijwel ondoenlijk. De bevordering daarvan was ook geenszins de bedoeling van de V.O.C. Geen "open deur"-politiek in de Indische Archipel. Deze verdeel-en-heerspolitiek was alleen maar heel goed voor het handhaven van Hollandse octrooirechten, al leidde ze verder tot ernstige anarchie. Dat laatste was echter van geen belang. Deze opstelling zou voor de V.O.C. uitermate vruchtbaar blijken. Hetzelfde deed zich op voor de Banda-eilanden[186]. In 1512 waren de Portugezen hier tot kolonisatie overgegaan onder leiding van de ontdekkingsreiziger Francisco Serrão. Een eeuw hadden ze daar gezeten totdat de Hollanders de eilanden overnamen. Het ging om de productie van foelie en nootmuskaat, hét middel tegen de pest. In 1621 moordde de bewindhebber van De Kumpenie, Jan Pieterszoon Coen, de bevolking uit. Ze werkte niet goed in de boomgaarden. Slaven uit Madagaskar en Indië deden het beter. Coens strafexpeditie eindigde in een volkerenmoord van ongeveer vijftienduizend Bandanezen. Coen rapporteerde het concies: "De inboorlingen sijn meest alleen door den oorlogh, armoede ende gebreck vergaen. Zeer weynigh isse op de ontliggende eilanden ontkomen". De elders, in Afrika en voor-Indië, bestelde slaven namen het over. Vanuit Fort Belgica[187] op Banda Neira[188] konden ze aan de gang gehouden worden. De methode vond navolging. Gouverneur Herman Van Specht zette op Hoeamoewal ook dergelijke moordpartijen op touw. Zo ook gouverneur Arnold de Vlaming van Outshoorn[189]. Contacten met de inlanders werden verhinderd. Via deze slaven kon De Kumpenie betere winsten maken. Er waren bijna geen personeelskosten. Maar Amsterdam besloot op een gegeven moment toch dat de vestigingsplaats van de Kumpenie dichter bij Straat Malakka moest komen. Dus verhuisde het concern, verder de boel de boel latend. De Banda-eilanden werden niet geabandonneerd. Dat betekent: De Kumpenie gaf niet onherroepelijk haar aanspraken op soeve-

reine territorialiteit op. Ze kón terugkomen. Die slag hield ze om de arm, In de richting van de concurrerende naties. Vooral de Engelsen. Maar van geregelde administratie ten behoeve van de ontheemde bevolking was verder geen sprake. Integendeel: stammenoorlogen werden aangemoedigd. Dat was de nazorg. De gouverneur keek verder alleen om naar de nootmuskaathandel. En die floreerde.

De Kumpenie zou deze methode uiterst consequent succesvol blijven hanteren op middellange termijn. De Nederlandse staat zou ze als negentiende -eeuwse kolonisator daarom graag overnemen. De eindeloze Atjeh-oorlog vanaf 1873 tot maart 1942 zou er onder meer de resultante van zijn. Zie hieronder. De gedestabiliseerde Molukken zouden *á faire* liggen voor de Kumpenie. Waaruit de archipelgroep De Molukken in de 16e eeuw geografisch verder precies bestond was (nog) niet duidelijk. Er was nog niet voldoende gecartografeerd. Met het uitdragen van christelijke idealen, moraal en ethiek had deze aanpak niets te maken. Dat ontveinsden de Hollanders zich geen moment en dat pretendeerden zij tot 1910 ook niet. Nadien soms wel. Dat zou hun koloniale politiek ongrijpbaar, onbegrijpelijk en huichelachtig maken. Maar daar schenen ze niet mee te zitten. Het grotere eiland Halmahera hoorde bij de Molukkengroep. Maar wat voor eilanden nog verder, dat was niet gedefinieerd. Na 1949, na de soevereiniteitsoverdracht door Nederland, werd onder De Molukken een veel groter gebied verstaan, namelijk alle eilanden tussen Celebes en Timor enerzijds en Nieuw-Guinea anderzijds.

Daar, op dat eiland Ternate, waren aanmerkelijke nootmuskaat- en kruidnagelaanplantingen. Daar ging het in eerste instantie om. Niet om de vestiging van westers gezag, hoe men zich dat ook geliefde voor te stellen. Er werd op de basementen van een oudere versterking een fort gebouwd, fort Oranje, in 1607. Er waren nog wat versterkingen aanwezig die de Portugezen hadden aangelegd. Die Portugezen gingen niet meteen weg, waarom zouden ze. De vorst van Ternate kreeg echter onmin met de Portugezen die, wat hem betreft, te weinig overlieten aan zijn interne soevereiniteit. De V.O.C. was bereid de vorst hulptroepen te leveren ter militaire ondersteuning, wat voor de vorst aannemelijk was omdat de Hollanders overduidelijk alleen maar op een specerijenmonopolie uit waren en niet op een soort vestigingsbeleid van kooplieden. En al helemaal niet op een soort volksplantingen met geopolitieke oogmerken. De Portugezen wilden juist wel missiestaties stichten en dus een soort volksnederzettingen organiseren, waarbij de inlanders langzaamaan tot het rooms-katholicisme zouden overgaan. Ze droegen het katholicisme immers uit. Ze wilden overtuigen. Ze wilden goed overkomen. Ze gebruikten wel dwang. Na-

tuurlijk. Ze zagen alles bijeen in dat ze geen Heilsleer konden invoeren door bloedbaden. De Spanjaarden waren daarin wat rigoureuzer, maar die stelden hun economisch gewin ook wat meer voor op. Maar de Hollanders bleken uiteindelijk, vergelijkenderwijs, vooral toch aanzienlijk agressiever. De inlander moest het maar voelen. Zijn gedachteleven interesseerde de Hollander geen barst. Ze waren arrogant. Ze waren bot. Tegen iedereen, eigenlijk, zonder veel scrupules. Ze zopen ook veel meer. Dan waren ze niet te houden en terroriseerden heel het eiland. Dat gaf, zoals wel vaker, uiteindelijk de doorslag voor het beheer. Dat werd Hollands.

Dat beviel de Portugezen ook weer niet. Zij riepen de Spanjaarden te hulp, want die waren ook flink agressief en ook aanhangers van het enig ware geloof. Die strijd tussen de Hollanders en de Spanjaarden golfde heen en weer. Dat was voor de V.O.C.-handel weer niet goed, vooral niet, toen de afnemers een breder spectrum van specerijenleveranties wilden. De retourvaarten werden intensiever, met ingewikkeldere ladingen en stuwages. Daarvoor was de situatie op Ternate toch iets te instabiel. De Kumpenie had daarvoor niet genoeg politionele troepen ter plaatse. Ze kon deze ook niet adequaat bevoorraden. De Spanjaarden hadden zelf weer te maken met onlusten op de Filipijnen die ze moesten neerslaan.

De inlanders daar waren toch niet meteen vatbaar voor de roomse mystiek en wierookdampen. Ze bleken hardnekkiger hechten aan hun eigenheid. De Spanjaarden moesten onlusten neerslaan en bezettingen leggen. Ze trokken hun troepen uiteindelijk ook maar terug uit De Molukken. Inmiddels was de vorst van Ternate in dynastieke problemen gekomen door de ingewikkelde erfopvolgingsregelen ter plaatse. Dat was een euvel dat te wijten was aan het uiterst gecompliceerde gewoonterecht. De V.O.C. had er tenslotte ook genoeg van. De Kumpenie wilde van Ternate af.

Te veel investeringen waren nodig om het octrooi lonend te houden. De Kumpenie compenseerde de vorst financieel en hakte alle kruidnagelbomen om. Ergens anders konden die bomen ook wel gekweekt worden, zonder al dat gelazer met onbegrijpelijke Adat-regelen. De V.O.C. ging zich terugtrekken uit de Molukken. De Molukkers vonden het best. Zo sympathiek waren de Kumpenie-gasten nu óók weer niet opgetreden.

1.22.15 Verplaatsing van de centrale administratie naar Java

Later, toen het handelsareaal nog verder uitgebreid werd en nóg verdere diepte-investeringen noodzakelijk bleken, werd de V.O.C-residentie verplaatst naar Java, naar de plaats die *Batavia* genoemd werd. De naam was even kunstmatig als de plaats. Wat waren de Batavieren geweest? Niemand die het wist. Niemand die het interesseerde. Iedereen kon daarbij de gedachten hebben die pasten. Hollanders waren geen Batavieren, dus was het een goede naam. De ligging van die bedachte stad was zuiver geopolitiek bepaald. Die plaats was makkelijker te bezeilen via straat Soenda, een relatief veiliger vaarroute voor de grotere schepen die in de zeventiende

Java

eeuw gangbaar werden. Maar ook op Java bleef het Nederlandse gezag, als we dat zo zouden mogen noemen, beperkt tot de factorijen.

Dat was voortdurend het grote verschil met het koloniaal beheer dat Spanje op basis van het Verdrag van Tordesillas inzette. In de Amerika's. En in de Indiën. En in navolging van Spanje de mogendheden en naties waaraan Spanje jurisdictionele aanspraken had doorgeconcessioneerd steeds ten westen van de Tordesillas-meridiaan. Ten behoeve van de geloofsvoortplanting. En voor het goud, zilver, de specerijen, de katoentjes, de kina, thee en de suikers. Spanje had minder problemen met deze doorconcessionering aan zelfstandige *conquistadores*-benden, die voor eigen rekening plachten te opereren, dan Portugal, dat in dat opzicht een mildere interpretatie beleed en bleef belijden van de randvoorwaarde dat iedere expansie ten dienste moest blijven staan van die propaganda van het enig ware geloof. Allemaal in navolging van Franciscus Xaverius die steeds compromisbereider was gebleken en steeds minder monomaan. Maar dat

waren nuances waaraan de V.O.C. al zondermeer maling had. Winstbejag was het doel van het octrooi. Knaken dus, en daar had hogerhand op toe te zien ongeacht de religieuze aandoeningen van de inlanders. Men kan het de calvinistische grondtoon van het Hollandse volkskarakter noemen, als men prijs stelt op grofmazige karakteriseringen. Als protestantse zendingsactiviteit dat bejag begunstigde, dan was er over die mogelijkheid later te praten, maar nu, in het begin, liever niet dan wel.

1.23 De verdere gebiedsverwervingen

1.23.1 De Kumpenie als werktuig van een zwakke staat:

Vanuit Batavia, daarvòòr Djayakarta, ging De Kumpenie haar octrooi verder ontplooien over andere Archipelgroepen, wederom niet achtend culturele, religieuze of sociale banden van de bevolking. De Kumpenie breidde de haar toevertrouwde rechtsmachtkring uit, alleen omziend naar de aannaderbaarheid van de zeestraten, de bodemgesteldheid, de reeds ontwikkelde cultures en nijverheden alsmede de ontvankelijkheid of weerbaarheid van de inlanders. Het octrooi moest in vrede gedeployeerd kunnen worden als het even kon. Bovendien was Amsterdam opportunistisch genoeg om te zien dat de militaire kracht van de unie nooit groot genoeg kon zijn om bij uitstek via geweldsmiddelen handelsdebiet te winnen. Een kortstondige militaire expeditie was mogelijk, maar dan moesten de perspectieven op winsten wel overduidelijk gegeven zijn.

Al te veel speculeren via militaire geweldspleging zou al meteen een *imperial overstretch* impliceren voor de zwakke unie[190]. Want dat bondgenootschap, die de unie wás, een verbond tussen gewesten uit defensief-militair motief, was nog wat wankel, de verhoudingen binnen de defensie-alliantie waren nog niet echt duidelijk, al gaf Holland wel een boventoon aan. De alliantie, die geruime tijd behoefde om zich te consolideren na de voortgezette burgeroorlog van de afgelopen drie decennia. Ze was niet echt uitgeput, ze was zwak, niet echt weerbaar, ze had nog geen weerstand, nog geen ontwikkeld omgevingsbewustzijn, zoals de prille zuigeling, die de moeder herkent en verder alleen op primaire signalen reageert. Wat ze aankon, wat ze aan zou leren kunnen, dat wist ze zelf nog niet. Ze was aangekomen op een punt in 1602 waarin ze veel kanten op kon. Maar niet alle kanten. Ze moest niet wandelen op hoogten, haar te zonderbaar.

De Republiek was geen grootmacht. Twee miljoen mensen, hoog op, door toeval en morfo-geologische oorzaken[191] in één drassig, kwetsbaar, gebied samengedrongen, konden dat nooit worden. Dat zou

ze, als er een strakke sociale cohesie was geweest, ook ideologisch zelfs bij de fanatiekste organisatie in haar gelederen nooit kunnen worden ook. Die strakheid wás er niet. De kruideniers in de mistige delta waren er te kribbig voor. Ze bleven provinciaals. Een gemeenschappelijke infrastructuur kwam er bijna nooit. Legde Friesland een weg aan, dan hield die op aan de grenzen van het heitelân. Edam verdomde het, ik gaf het al aan, om sluizen aan te leggen waar het Hollandse binnenland óók wat aan zou kunnen hebben. Rotterdam zat waterstaattechnisch Dordrecht dwars. Met de voltooiing van de gigantische "Groote Dijckagie" vanuit Egmond naar de Schie-dam en dan naar de Rotte-dam, en via Hillegersberg naar Gouda was de laatste interregionale aanpak van de zeewerende waterstaatskunde in Holland echt wel beëindigd. Dat project was dan ook alleen maar mogelijk geweest via de Benedictijner Orde. Die was niet aan gewestelijke beperkingen gebonden. Die gingen in de unie, later de Republiek, hinderlijk domineren bij nationale infrastructurele projecten. Zeeuws-Vlaanderen, Staats-Brabant en Zuid-Limburg deden zelfs voor spek en bonen met Holland niet mee. Polderbesturen betwistten elkaars ingelanden het recht van overpad. De unie was niet echt één. Ook niet bij de defensie en zeker niet bij de marine organisatie. Het Zeeuwse seinboek was abracadabra voor het Hollandse Noorderkwartier. Dat moest vooral zo blijven. De gewesten gunden elkaar geen strobreed. De Haagse gedeputeerden mistrouwden elkaar. Ieder voor zich. En God wellicht voor allen, maar zelfs over het godsbegrip was het bakkeleien.

De unie gedijde, maar haars ondanks, want gemeenschappelijk politiek bewustzijn was niet in ontwikkeling. Er was nooit een meerderheidsovertuiging. En waren kibbelende minderheden. Die elkaar het licht in de ogen niet gunden. Ze dachten nooit verder dan eventueel hun woonwijk, en dat gewaagde al van uitzonderlijke breedheid van blik. *Universalgeister* keken nog tot aan de poorthamei bij de buitenwacht, wat van uitzonderlijke breedheid gewaagde. Daar hield het op. Niet verder dan de stedelijke bewalling. Dat was ook niet wat Van Oldenbarneveldt beoogde. Daar was hij veel te realistisch voor. De unie zou slechts gedijen door de strategische stommiteiten van de grootmachten om haar heen. Dat was een fraai vooruitzicht. Want dat deze machten daarin excelleerden had het jongste verleden laten zien. Als een Paus neutraliteit betrachtte jegens de Islamitische Ottomanen die tegen de Christenheid een agressie-oorlog hadden ingezet, was waarachtig alles mogelijk. Het was nu zaak deze westerse machten in deze zelfvernietigings-politiek aan te moedigen om deze absurde opstelling voort te zetten en tot grote hoogte te ontwikkelen. Dat zou best lukken, met een steeds agressiever Frankrijk dat aan zijn kettingen rukte.

1.23.2 De ontwikkeling van het Archipel-Esperanto: het Maleis

Vanuit dat Batavia, een kunstmatige schepping, ging De Kumpenie dus steunpunten vestigen op Java, het hoofdeiland voor de vennootschappelijke ondernemingen op het gebied van de handelsvaart. Je zou Batavia kunnen vergelijken met Ankara, de hoofdstad van Turkije. Kemal Atatürk legde de stichting daarvan op aan de bevolking. Het lag in een dorre vlakte. Het had geen geschiedenis. Het behoorde een gevestigd volk niet reeds toe. Het was volkomen kunstmatig en het had iets geforceerds want het was niet van nature gegroeid. De oorsprong ervan was een militair bevel van de Vader van alle Turken.

Met Batavia was dat ook zo, maar Jan Pieterszoon Coen die de stad bevàl, kon men bezwaarlijk de vader van alle Javanen noemen. Coen had lak aan Javanen. Aan iedereen eigenlijk die niet uit het West-Friese Hoorn kwam. Coen leed aan chronische zelfoverschatting en mensenverachting. Een lekker gevoel. Coen haatte iedereen en alles buiten hemzelf. Die karaktertrek doortrok De Kumpenie. Ook al omdat Van Oldenbarneveldt evenmin een wonder van empathie was. Dat toch wat misantropisch karakter heeft De Kumpenie nooit verlaten. Vanaf het begin af aan was de vestiging op de plaats Batavia een kwestie van heftige en ongeremde geweldpleging door de Hollanders. Tegenover de sultans, tegenover de inlanders, tegenover concurrenten. De Hollanders kwamen hàlen. In het groot. Dat is een realistischer interpretatie van de leuze “Daar werd wat groots verricht” waarin de oud-Indiëgangers zich in Den Haag zo vaak vermeien. Ze haalden met grote halen. Niet brengen. Niet beschaven, niet

Fort Batavia

bekeren, niet onderwijzen, laat staan ethisch opheffen. Maar ook niet echt beheersen. Of regeren. Waar men steunpunten wilde ontzag men geen geweldpleging, oplichting, dwang of bedrog. Of de inlanders achting hadden voor de Hollanders achter De Kumpenie liet de beambten ervan Siberisch.

Was het zo, dan was het meegenomen. Want het vergemakkelijkte het effectief beheer van de handelsinfrastructuur. Die verbeterde De Kumpenie. Die verbeteringen kwamen de inlanders ook ten goede. Beheersing van vaarwegen, waterstaat, rivieren, beken en graven, grachten en afwateringskanalen was noodzakelijk voor dat beheer. De Kumpenie bracht dat grondig aan. Maar ook dat hoofdeiland Java zou men tot aan 1830 niet echt effectief kunnen beheersen. Het grootste deel van het binnenland bleef onbekend terrein. De Kumpenie bleef er feitelijk weg. Ze had er niets te zoeken. Haar doelen lagen voornamelijk aan de kusten en dan vooral oostelijk naar de Straat Malakka of zuidwestelijk naar de Straat Soenda. Ze liet zich niet in het leven van de inlanders op alledag basis gelden. Dat was ook niet nodig. Als er maar voldoende steunpunten waren met transportmogelijkheden tussen de factorijen.

De Javanen spraken een taal die men als Maleis rubriceerde, die ook op het wat beter ontgonnen Malakkaans schiereiland gangbaar was. De Kumpenie-beambten die direct de handelscontacten onderhielden met de inlanders leerden de eerste beginselen van die taal, vooral de handels technische gangbare uitdrukkingen en de tradities van loven, bieden, acceptatie van het bod, nadere prijsbepaling, opzeggingen en in gebrekestellingen. En verder de oppervlakkige beleefdheden. Er was een humuslaag van een ingewikkelde cultuur, gebaseerd op Boeddhistische, Hindoeïstische en Islamistische tradities, gebruiken, verwachtingspatronen en religieus georiënteerde gewoonten. Die veranderden, ook in de verhouding binnen de mengvariant, per streek, dat hing af van een regerend vorstenhuis. En daar waren er vele van. De uit de Islam voortspruitende levensbeschouwingen kwamen via Arabië over India en Malakka naar dit hoofdeiland. Bij deze transitbeweging werden deze verbasterd en bijgemengd met de lokale inculturaties die ze passeerden. Vandaar dat niet echt van een specifieke variant van de Islam kon worden gesproken. Daarom: het bijvoeglijk naamwoord *Islamistisch* in dit verband. De Kumpenie-beambten moesten met de gevoeligheden die deze varianten op konden leveren bij de handelscontacten rekening houden. Je moest begrip kunnen opbrengen voor je klanten of wederpartijen. Maar meer ook niet.

De beambten hoefden de verschillende meng-modaliteiten van de Islam of het daarmee verbonden plaatselijk gewoonterecht (*Adat*) niet te *begrijpen* en ze eigenlijk ook niet te respecteren. Als ze maar beleefd

waren en afstandelijk. Geen nodeloze aanstoot geven, dat was het parool. Men kwam immers om weer weg te gaan, liefst met winst. Een echt verblijf was niet beoogd. Daarvoor was het klimaat ook niet geschikt. Dat hield de westerling niet uit. De Javaan was anders dan de inlander op de andere eilanden, zoveel was aanstonds duidelijk: hij was plechtiger, omslachtiger in de omgang en hij hield er verschillende beleefdheidsdialecten op na voor de hogere standen. Want die Javaanse maatschappij was sterk gelaagd, dat merkte De Kumpenie óók. Er was een ingewikkelde hofcultuur en die verschilde per vorst. Maar daar werd geen handel mee gedreven, met zo'n vorst. Het was slechts zaak dat die niet tegen lag. Voldoende uitzicht op handel met Javanen was er voorlopig wel. Daarna kwamen de andere Archipelgroepen aan de orde, als die de indruk gaven dat er economisch rendement te halen was:

1.23.3 Sumatra en zijn kustarchipels

- De ontoegankelijkheid van dit Archipel-eiland

Sumatra. Immens, dat was duidelijk, grotendeels ontoegankelijk. Geen echte wegen, zeker niet met verharde wegdekken. Zwaar transport uitgesloten. Als het echt moest kon men over sawa-dijken lopen met draaggerei. Maar die dijken waren er doorgaans te modderig voor. Men gleed voortdurend uit en bracht de rijstcultuur daarmede schade toe.

De Kumpenie werd daar niet populair mee en liet het maar na. In de negentiende eeuw zou het anders liggen, omdat De Kumpenie delfstoffen meende te kunnen exploreren en zelfs goudaders te kunnen ontginnen. De persoonsverplaatsingen die daarvoor nodig waren, maakte het Nederlandse optreden nog onsympathieker dan het al was. En zeker, toen de colonnes ook nog militairen inschakelden. De Gayo-landen en de Alasbergen waren niet echt interessant voor de commercie. Veel dras, veel moerassen, vooral in de moessontijden. En dus: veel malaria. De blanke hield het daar niet uit. Langs de oost- en westkusten kon De Kumpenie havenplaatsen en steunpunten ontwikkelen. Geen bestendige onderlinge kustvaart onderhoudende handelsfactorijen. Wel konden ze in Padang een zware fortificatie bouwen en ook handhaven, een hele prestatie, die voor de Archipel van grote betekenis zou zijn. Maar buiten Padang waren geen beurtvaartcontacten. Daar was de situatie veel te instabiel voor.

- De veel volkeren-samenstelling van de Archipel

Er waren veel inlandse volken. Er was geen insulaire algemene *externe* handelspolitiek. Extern, in de relaties met China, Japan, India, Malakka. Extern stelde iedere archipelgroep zich weer anders op. Er was niet iets wat leek op een gemeenschappelijk commercieel-consulair beleid. In de verste verten niet. Daarvoor gold ook weer dat de Indonesische cultuur

daartoe niet eenduidig genoeg was. Om dezelfde reden als op Java. Veel Islam, soms gemengd met Boeddhisme, maar iets fanatieker. Ongelovigen waren eigenlijk ook voor de inlanders tweederangs-wezens, maar men kon er zaken mee doen. Bedrog, afpersing en afdreiging, oplichting waren bij loven, bieden en vermarkten geoorloofd jegens ongelovigen. Er zelf buiten blijven, dat was ook hier wijsheid. De Kumpenie-beambte kon beter Islamitische zaakwaarnemers provisie gunnen en niet zelf gaan onderhandelen. Gelukkig was de Sumatraan iets directer bij de handel. Recht door zee, geen omhaal, zakelijk en snel reagerend. Maar flinke ruzie dreigde altijd en de kris of klewang was snel getrokken.

- De katholieke missioneringsrudimenten

De Franciscaanse en Jezuïtische missionarissen van de Portugezen waren hier tijdelijk geweest, dat had wel enige sporen nagelaten. Niet ten negatieve. Het christendom was bekend, al moest men er niet veel van weten. Maar er waren toch wel inlandse katholieken die zich best voelden bij hun beeldenrijke religie vol hocus pocus. Maleis in de meest primitieve vorm was hier altijd wel toereikend. Er waren veel subdialecten, streekgenoten konden soms elkaar niet echt verstaan. Er waren sultans, maar die hadden voornamelijk ruzies met elkaar. De Kumpenie moest ze opvrijen, maar er geen verdragen mee proberen te sluiten. Dat kon men beter doen met de inlandse regionale hoofden. Er was een sultan in Atjeh[192]. Die scheen machtig te zijn. Hij was min of meer de baas over de vorstendommen in het noordelijk deel van het eiland, maar helemaal duidelijk was de

Sumatra

hiërarchie niet. Hij kon legers werven op basis van feodale dienstplichtregels, maar De Kumpenie hoefde dat niet te vrezen als ze maar uit Atjeh wegbleef, tenzij ze de potentaat geschenken kwam brengen. Daartoe beperkte ze zich. Die sultan bekeek het maar. Dat deed de vorst. Van vreemdelingen moest hij weinig hebben. Niet van de Hollanders, maar gelukkig ook niet van de Engelsen uit Malakka. Als de Sidorezen beoefenden de Atjeeërs de zeeroof als beroep of gewoonte. Daar zagen ze niet vanaf. Dan moest De Kumpenie maar wegblijven uit Straat Malakka. Dat was het machtsgebied van Atjeh, dat moest De Kumpenie maar weten.

1.23.4 Algemene beheersingspolitiek: verdeel en heers

- De terugdringing van het Mataram-beurtvaartimperium

De Kumpenie had toen ze zich nog op Ternate consolideerde vanaf 1607 al snel ook echt begrepen dat de Archipel bestond uit eilandengroepen die niet veel met elkaar onderling gemeen hadden. Het enige wat de groepen onderling eigenlijk verbond, was een interinsulair beurtvaartsysteem. Dat zou men, min of meer – iedere vergelijking gaat op den duur natuurlijk altijd mank – kunnen beschouwen als een soort Indonesisch Hanze-verbond. Het verbond, ontwikkeld via handelsovereenkomsten tussen de handelaren van de Oostzee-havenstaten in de vroege middeleeuwen in oostelijk Duitsland. Een internationaal coöperatief verbond. Het hoofdkantoor zat op het Zweedse eiland Gotland. Dat verbond sloot onderling gestandaardiseerde overeenkomsten over kustvaarthandel tussen die staten, waarbij een apart koopmansjargon werd geschapen – het had iets kunstmatigs, een soort commercieel Esperanto – om te komen tot contracten die voor alle bondgenoten duidelijk waren. De uniforme begripsvorming had betrekking op de aansprakelijkheden voor de lading, de omslag, de vervrachting, de wijze van betaling, de overslag op binnenvaartschepen, de stapeling van de vrachten, de inrichting van de vemen en pakhuizen en een uniform accijnstarief. Het onderhield eerst beurtvaartlijnen met havensteden in Denemarken, met de stad Lübeck en met Westfalen. Maar vandaaruit breidde zich het handelsnet uit naar Engeland, Vlaanderen en Novgorod. Het verbond maakte prijsafspraken, een gemeenschappelijke concurrentiepolitiek en kwam tot op zekere hoogte tot een monopolie in bepaalde goederen, zoals metalen, hout, huiden, wol, wijn, zouten, kruiden. Natuurlijk leidde dat monopolie tot conflicten met niet-aangesloten staten en handelsverenigingen.

- Het dynastieke Mataramhoofd Sultan Agung

Binnen de Archipel bestond ook een vergelijkbaar beurtvaartverbond, dat als centrale *Mataram* had. Niet de huidige stad op het eiland Lombok, maar een sultanaat op oostelijk Java. Het was een hindoe-boed-

dhistisch rijk dat overigens veel elementen van de Islam had overgenomen. De Islam-variant die zich vanuit Malakka had overgeplant naar de eilanden. Het dynastieke hoofd, Sultan Agung[193], zag de vestiging van de V.O.C. in de vroege zeventiende eeuw met gemengde gevoelens aan. Aan de ene kant was deze groep buitenlanders interessant, omdat ze over een organisatie en kundigheden beschikten, waar Agung gebruik van dacht te maken om zijn macht over heel Java uit te breiden. Maar het was Agung óók duidelijk dat De Kumpenie een eigen agenda had. De Kumpenie kwam van De Molukken en wilde - dat had haar politiek binnen De Molukken-groep duidelijk laten zien – overduidelijk een monopolie interinsulair uitoefenen dat veel leek op die Agoengs handelsassociatie. Dat moest botsen. Agung wenste dus dat De Kumpenie verkaste. Zeker toen er een handelscentrum bleek te ontstaan, Batavia, dat als een molensteen ging rollen door het spinnenweb dat Agoengs handelsverbond tussen de eilandengroep al geweven hád. Agung trachtte geweld te gebruiken om De Kumpenie te verjagen, maar die bleek militair veel sterker. Agung sloot een wapenstilstand. Geen vrede. Agung dacht zijn legers te kunnen hergroeperen, maar zijn positie als opperbevelhebber had geducht geleden.

Niettemin: Agung zag echt wel, dat de Nederlanders steeds meer praatjes kregen toen ze ook al op Sumatra in de havenstad Padang[194] een florerende factorij hadden weten neer te zetten en te behouden. Nog wel in Sumatra! Dat had Agung niet voor mogelijk gehouden. Hij wist hoe ongelooflijk agressief de Sumatranen waren. Zijn handelsverbond had er nooit echt vaste voet kunnen krijgen. Met de Hollanders was het dus echt oppassen. Agung besloot nog niet zijn verbond op te doeken, maar hij liet het hoofdkantoor ervan wel verkassen naar Makassar op Celebes. Maar ook dáár lieten de Hollanders zijn handelsverbond niet met rust. De Kumpenie kwam ook daar opdagen. Maar wat méér was, de Hollanders verstoorden de Mataramse beurtvaart geheel. Hun schepen waren zwaarder, hadden kanons en goed geoefende zeesoldaten. Agung legde zich er bij neer. Zo deed ook zijn opvolger, Amangkoerat[195], die de titel sultan – die hij te Islamitisch vond – inruilde voor die van soesoehoenan. Amangkoerat was veel boeddhistischer dan zijn voorganger, koesterde zijn sacrale macht, die nu eenmaal niet inpasbaar was in de Islamitische ideologie ter plaatse. Hij ging de invloed van moslimstrijders tegen en trachtte de interne Islamitische hiërarchie stukje bij beetje af te breken. Amangkoerat wilde eigenlijk een Boeddhistische theocratie invoeren. Maar dat vraten de Islamieten niet. De soesoehoenan moest een massieve behuizing neerzetten voor zijn familie en zijn hof. Want hij was zijn bestaan bepaald niet zeker. Het paleis heette niets voor niets *kraton*, versterkte plaats. Met verschillende voorhoven achter steeds dikkere ringmuren.

- Het uitspelen: Boeddhisten tegenover Islamisten

Dat alles zag Batavia met opmerkzaamheid. De Kumpenie ervoer dat het lonend was de Boeddhisten tegen de Islamieten op te zetten en omgekeerd. En zó dat de eilandengroepen die vaak een variant van één van deze twee religies koesterden als een soort staatsideologie, ook onderling in langdurige vetes terechtkwamen, waarbij zij elkaar beoorloogden. Ook op zee. Het was dus zinvol in te zetten op een verdeel-en-heerspolitiek zodat het Mataram-monopolie vanzelf zou verdwijnen. Nadat Batavia voldoende militair was gefortificeerd naar alle zijden en er voldoende oorlogsvaartuigen in de baai van Batavia lagen om te kunnen functioneren als een interinsulaire gouvernementsmarine startte De Kumpenie met vrucht deze politiek. Daarmee vernietigde ze de oorspronkelijk wél bestaande handelscontacten die het Mataram-monopolie inmiddels, ook ter meerdere welvaart van de Indonesiër, had gegenereerd. De Javaanse vorsten rond Batavia hadden van dat monopolie flink kunnen profiteren, destijds, in de hoogtijdagen van het sultanaat Mataram. Die inkomsten raakten ze kwijt. Maar ze waren gewend aan luxe, grote hofhoudingen en een prestigieuze staat. Die konden ze voortzetten, als ze bereid waren in dienst te reden van De Kumpenie als hoofden van het plaatselijk bestuur, als *boepatis*, in de negentiende eeuw: de *regenten*. Dat deden ze. Ze werden V.O.C.-beambten. Geen ambtenaar. Dat zouden ze pas in de negentiende eeuw worden.

- De Chinese commerciële enclaves

De Kumpenie had gemerkt, naarmate de ambtenaren ervan beter op Java thuis waren geraakt, dat daar Chinese enclaves zaten, die door de Javanen met argusogen werden in de gaten gehouden. Vanuit China waren al sinds mensenheugenis intensieve handelscontacten onderhouden met Java. De Chinezen mengden zich wel met de inlanders. Maar van harte ging het niet. Van beide zijden waren er reserves. De Javaan bezag de Chinezen als een soort vijfde colonne. Een soort verspieders voor het Keizerrijk, dat ongetwijfeld vandaag of morgen een invasie zou ondernemen tegen de Archipel. Deze Indische Chinezen werkten onbegrijpelijk hard, waren spaarzaam, en kwamen hun contracten pijnlijk nauwkeurig na. Ze bleven verder buiten alle, op Java steeds weer opflikkerende, ideologische conflicten tussen de Boeddhistische en Islamitische volksdelen, die vooral acuut werden bij erfopvolgingskwesties tussen de lokale vorsten. In deze opzichten leken de Chinezen opmerkelijk veel op De Molukkers – vooral de Ambonezen – en de Soendanezen, die in het gevolg van de V.O.C. ook aanlandden op en om Batavia. De Kumpenie ging deze groepen, die zich van zichzelf tóch al aanmerkelijk onderscheidden van de oorspronkelijke Javaanse bevolking, aanmerkelijk bevoorrechten. De Chinezen konden met De Kumpenie zelfs

aparte consulaire capitulaties sluiten, waardoor zij allerlei specifieke privileges kregen ten laste van de Javanen. Beambten werden zij niet. Maar toch wel semipublieke dienaren, die bij De Kumpenie allerlei overheidsrechten op gunstige condities konden pachten, zoals het innen van licenties en in- en uitvoerrechten over de handelsproducten van de Javanen. Ze kregen ook het recht om als lombarden op te treden met banken van lening, waar de Javaan op uiterst bezwarende voorwaarden kortlopende kredieten konden opnemen. Betaalde de Javaan niet tijdig en regelmatig terug, dan kon de Chinese crediteur gijzelen, met behulp van de sterke arm die De Kumpenie beschikbaar stelde. De Kumpenie was nooit te beroerd om de boedels van de debiteuren in beslag te nemen, goedkoop te naasten en de Chinese geldschieter in de opbrengsten van de executoriale verkoop bevoorrechte vorderingen te gunnen.

Bij de Molukkers, de Ambonezen voorop, was De Kumpenie ook nog eens bereid dezen een ambtelijke status te gunnen. Met de privileges, de uniformering en bewapening van dien. Deze personen werden langzamerhand onaanraakbaren voor de Javanen. Zij kregen wijken toegewezen in Batavia met woningen en ten plattelande konden zij gekazerneerd worden ter uitoefening van een taak als gendarme voor de Hollandse vennootschap. Daar, binnen deze terreinen van kazernes en exercitievelden, gold een apart rechtssysteem dat beantwoordde aan de maatschappelijke moraal en ethiek van deze steeds christelijker wordende bevolkingsgroep, die zelfs eigen inlandse bedienaren des woords mocht aanstellen, met het prestige dat de Nederduyts Gereformeerde prediker toekwam. Een meer stabiel steunpunt in een nog altijd vijandige Javaanse samenleving kon De Kumpenie zich waarachtig niet wensen.

- De geïsoleerde Molukkers, Chinezen en Soendanezen

Deze bevolkingsgroepen zouden prima V.O.C.-beambten kunnen worden bij de uitvoering van de verdeel-en-heersstrategie. De Chinezen konden mooi het handelsmonopolie dat De Kumpenie wilde vestigen in de straten en vaarwateren van en rondom de Archipel-eilanden faciliteren door hun voortreffelijke binnenlandse handelscontacten en die overzee, met het Aziatisch continent. Vooral China. De Kumpenie verpachtte deswege aan deze betrouwbare, commercialiserende Chinezen het recht om invoer- en uitvoerrechten te innen, marktgelden te heffen, zout te verkopen en de lokale kredietinstellingen te beheren.

De Soedanezen en Molukkers bleken geduchte gedisciplineerde vechtersbazen die het handelsimperium van De Kumpenie konden beschermen. Vooral via hun nimmer geëvenaarde maritieme strafexpedities via prauwvloten die konden komen waar de zware schepen van de gouvernementsmarine niet kon of durfde doordringen. Het was duidelijk, dat deze

geprivilegieerde groepen de eeuwigdurende haat van de Javaan zouden moeten gaan verduren, dat begreep Batavia óók wel. Maar dat zou deze groepen alleen maar méér binden aan De Kumpenie. Wellicht zouden de Javanen weerwraak nemen, voor al hetgeen De Kumpenie durfde uit te halen. Dat was voorzienbaar. Die wraak zou zich dan primair richten op deze groepen. Zij zouden de hitte van de dag dragen. De Kumpenie zou verder zien. En zo zou het zijn. Tot 1963. Tot aan de soevereiniteitsoverdracht van Nederlands Nieuw-Guinea. Tot dan zouden deze groepen nog kunnen hopen op wederkeer van hun privileges. Maar daarna zouden zij blijven betalen met een wanbegrote maat aan Soekarno en diens opvolgers.

1.23.5 Borneo

• Het grootste Archipel-eiland met centrale ligging

Borneo was tijdens die eerste machtsontplooiing van De Kumpenie als centraal Soenda-eiland natuurlijk onderwerp van verschillende verkenningstochten van de vennootschap, maar veel verder dan de kustgebieden kwam de organisatie niet: commercieel was er weinig te zoeken. Er zaten Portugezen, Britten en Chinezen, maar ook die ontvouwden verder weinig initiatieven. Het enorme binnenland gold als ondoordringbaar vanwege het dichte tropisch regenwoud waaronder het overdag blijvend schemerde, wolken insecten het verblijf vergalden aan de westerling en transporten nauwelijks mogelijk waren over de dichte slibrijke rivieren die zelfs niet bevlotbaar schenen. Veel kolken, stroomversnellingen en steeds zich verplaatsende zandbanken. Pas in de negentiende eeuw kwamen wetenschappelijke expedities ver het binnenland in en bereikten brede laagvlakten. De regentijd veroorzaakte langdurige overstromingen waarbij het water langdurig stil bleef staan op de dikke mos vegetatie. Ivoor was er te halen, rinoceros-hoorns, schilden van schilpadden, rotan, katoen en bijenwas en er scheen een mogelijkheid tot goudmijnbouw, maar het ontginnen van de lagen zou investeringen vergen die iedere winstverwachting illusoir maakten.

• De Dajaks-samenlevingen

Er waren wilde stammen van Dajaks die een primitieve landbouw hadden ontwikkeld voor rijstoogsten, suikerriet en maïs. Er werd ook zout gewonnen. Er waren Chinese en Portugese handelsposten waar peper werd aangevoerd, gambir, sago en klappernoten. Maar niet in die hoeveelheden dat spiegelretourvaart daar nu ooit lucratief in bedreven zou kunnen worden voor Holland. Delfstoffen zouden pas in de twintigste eeuw met vrucht kunnen worden gedolven. En de ontwikkeling van rubberproducten zou ook pas in die eeuw op grotere schaal aangevat kunnen worden in de vorm van halffabricaten. De Kumpenie zag het eiland als een buitengewest uit de Grote Oost, als hoedanig men de eilanden aanduidde

Borneo

gelegen oostelijk van Java die voorlopig beter onontwikkeld konden blijven wilde men geen grote verliezen boeken. De Portugezen hadden een groot missiegebied ontwikkeld dat Rome bereid was als Apostolisch Vicariaat onder de hoede van het *dicasterium de propaganda fide* te administreren. Er zaten vooral Franciscanen op missiestaties met schilderachtige kerkjes, ziekenhuizen en schooltjes. Last had De Kumpenie er niet van.

- De gedoogstatus van de Portugese missies

Het liet de Portugezen zitten. En dezen hadden geen ambities om zich aan eventuele Hollandse invloeden te onttrekken, zolang de relaties met Rome er niet door vertroebeld werden. Batavia vroeg zelfs geen inzage in de gewisselde poststukken. De cultuur van de Borneanen was overigens een mixtum van Javaans Islamisme met Hindoeïsme dat voor bepaalde catholica ontvankelijk bleek. Er was een sultanaat Bruneï dat vroeger, in de veertiende eeuw, wel machtig was geweest. Het had natuurlijke havenbekkens aan de Baai van Bruneï aan de Zuid-Chinese Zee, dus noordelijk in de kuststreek van Borneo. Daar was vaart op China gebruikelijk, maar De Kumpenie voer die route weinig. De sultan had destijds protectoraatsgebieden gevestigd in de zuidelijke Filipijnen, en in Sarawak en Sabah, kolonies in Maleisië, dat later door de Britten genaast zou worden.

Dienovereenkomstig had het sultanaat van Bruneï een handelsvloot gehad. Het sultanaat bleef onafhankelijk ten opzichte van de kolonisatoren. Het knoopte betrekkingen aan met de Portugese staties en via

dezen met Portugal zelf. De Kumpenie, neutraal immers, stond er onverschillig tegenover. Het was in de zeventiende eeuw zelfs niet de moeite waard voor De Kumpenie om een soort handelsverdrag met de sultan te sluiten. Banjermasin, Koetei en Pontianak waren haven-, stapel- en marktplaatsen in het zuidoostelijke kustgebied van Borneo, maar dat Batavia daar nu veel zaken mee zou kunnen gaan doen leek óók niet heel waarschijnlijk. Landinwaarts was er aan de noordoostkust een overslaghaven, Samarinda, die bij vloed bereikbaar was voor zeeschepen met weinig diepgang. Die handelspost vereiste pas in 1730 consulaire betrekkingen met Batavia omdat daar veel tropisch hardhout werd vervracht. Belangrijk voor de scheepsbouw. Er was peper aan de markt, maar niet van hoge kwaliteit, niet in vergelijking met die uit De Molukken. De beurtvaart op China was er goed voor.

1.23.6 De archipelgroep Celebes

• De centrale transithaven Makassar

Celebes (Sulawesi) was voor De Kumpenie voorlopig vooral belangrijk vanwege de centrale havenplaats Makassar. De Kumpenie vond hier natuurlijke bekkens waar de overslag en vervrachting van specerijen kon plaatsvinden. Hier hadden veel andere mogendheden ook consulaire posten gevestigd ten behoeve van hun aanlopende vaartuigen. Makassar was uiterst gunstig gelegen aan kruisende golfstromen. In 1511 hadden de Portugezen op basis van het Verdrag van Tordesillas Celebes in bezit genomen. Ze hadden er een fortificatie gebouwd. Van daaruit konden ze de scheepvaartbewegingen in de oostelijke Archipel bewaken, maar juist daarom kreeg De Kumpenie belangstelling voor dat fort. Het was gebouwd van zware natuurstenen met metersdikke bewallingen, waarop kustbatterijen waren geplaatst. De Portugezen gaven zich niet gauw gewonnen. Maar hun aanvoerlijnen waren langer dan die van de Hollanders en vanuit Malakka, hun hoofdvestiging, kregen ze niet veel steun, daar dat steeds meer door de Engelsen belaagd werd. Het tij was duidelijk aan het verlopen ten gunste van De Kumpenie.

Die stelde eenentwintig oorlogsschepen beschikbaar voor een expeditionaire macht met zeshonderd zeesoldaten in 1666. Dat was niet mis. Daar konden de Portugezen niet tegen op. Zij trokken zich terug. Maar de Makassaren boden weerstand middels guerrilla's. Dat duurde een jaar lang. Dat verpestte de handel. De Hollanders kregen steun van een Hindoe-vorstenhuis uit Boni. Dat lag overhoop wegens familievetes met de sultan te Makassar. Daarvan trok De Kumpenie partij. Dat deed de vennootschap bij onlusten tussen vorstenhuizen altijd: die waren zo goed als onbegrijpelijk, uiterst verward, langdurig en uitermate geschikt

om tweedracht te zaaien onder de inlanders. Gelukkig voor De Kumpenie deden ze zich veel voor. Maar voor de voortgezette beurtvaart was het toch hinderlijk. Op 18 november 1667 sloot De Kumpenie daarom een consulaire capitulatie met de sultan ter plaatse[196] via het Verdrag van Bungaja. De handel op en van Makassar werd verboden tenzij De Kumpenie ontheffing verleende op dit verbod. Dat was een heel vergaande afstand van de territoriale soevereiniteit van de sultan, want het verbod was toepasselijk op de beurtvaarten op Buton, Makassar, Bima en de gehele kust van Java. Het had dus extraterritoriale werking ten laste van alle gangbare handelsroutes via Straat Soenda binnen de Archipel.

- De oprichting van het fort Rotterdam

Cornelis Speelman[197] dwong het af. Hij kon daarom ook ongestoord het machtige fort Rotterdam bouwen, naar de plaats van zijn geboorte genoemd. Dat fort kwam op de plaats van de al genoemde Portugese versterking, maar nu werden er vijf bastions tegen aangebouwd. Er werd een gracht omheen uitgegraven. Daaromheen weer een dikke heg met padang-bosschages, een dikke, cactusachtige stekelplant. Op de bastions waren zware bronzen mortieren geplaatst. De batterijen konden direct vuur uitbrengen op de omringende zee. Er waren ankerplaatsen en zware bekadingen. Daartussen kunstmatige eilandjes waarop eveneens vuurmonden konden staan en uitrijden na de terugslag. De zogeheten "Rotterdamsche Eilandjes". Het complex is er nog altijd[198]. Daar werd een stad omheen gebouwd, Nieuw-Vlaardingen. Het fort gaf aan, dat De Kumpenie van plan was zich te doen gelden: het aanvaartverbod zou gehandhaafd worden. Via de batterijen maar ook via patrouilles door verkenningsjachten en Boeginese schoeners.

- De interinsulaire maritieme allianties met de sultans

Het verbod mocht direct door de gewapende schepen van De Kumpenie worden afgedwongen. Ze mocht ladingen visiteren, in beslag nemen, doorverkopen en stapelen binnen haar concessiegebied. De sultan stelde zijn politionele macht daar mede voor ter beschikking. Speelman werd als beloning benoemd tot Kumpenie-commissaris over Ambon, de Banda-eilanden en Ternate. De gunstige capitulatie gaf De Kumpenie de mogelijkheid véél meer te doen dan factorijen te stichten op Celebes: de vennootschap kon, bij uitzondering, inderdaad omvolken en de inlanders doen overgaan tot de Nederduyts Gereformeerde religie. Dat is in haar geschiedenis uitzonderlijk gebleven. Het bracht stabiliteit in deze regio. Dat smaakte naar meer. Toen Speelman gouverneur-generaal werd flikte hij dat kunstje andermaal jegens de sultan van Ternate, die met een vergelijkbaar verbod akkoord ging. Daarom werden De Molukken deelachtig aan genoemde religie tot op de dag van vandaag.

1.23.7 Flores en Soemba

• De voortdurende plunderinvasies van zeerovers

Celebes

Flores en Soemba gewagen eveneens in vele opzichten van het oorspronkelijk bezit door Portugal. De Portugezen noemden het eerste eiland zo – cabo de Flores – omdat het eiland in de Maleisische taal al werd geroemd om zijn bloemenrijkdom. Het geldt hier de "zeebloemen" groeiend op de rijke koraalriffen voor de kust. Flores had veel te duchten van de zeerovers afkomstig uit Java, Makassar, Tidore en Celebes, opererend in Straat Soemba lopend vóór de zuid riffen van Flores. De zeerovers hielden geregelde plunderinvasies – zoals in de Lage Landen de Noormannen deden – waardoor de intensieve beurtvaart op Flores ernstig bedreigd werd. De oorspronkelijke bewoners van Flores vluchtten de berglanden in en lieten hun handelssteden over aan deze invallers.

De Portugezen, hun claim van Tordesillas verzilverend, konden hun oorlogskraken thans op stroom leggen aan de zuidkant van Flores, waarna de bewoners weer tot hun negotie durfden terugkeren. Ze voelden zich door Lissabon beschermd. Toch zette de Portugese gouverneur van Malakka geen effectieve macht in om feitelijk de publieke rechtshandhaving te borgen: de missionarissen moesten eigenlijk zelf maar een burgerwacht samenstellen, soms geholpen door dekking van Portugese ankerende oorlogsbodems. De lokalen moesten het zelf maar uitzoeken en heul vinden bij hun gebaarde paters met het witte koord met de drie knopen. Zij waren daarom te meer ontvankelijk voor het troostrijke en immer intieme rooms-katholicisme dat hun weldoeners medebrachten.

• Portugese gefortificeerde dominicaner missies

Zij ontvingen gaarne een omvangrijke Dominicaner missie die zich ook uitbreidde naar Soemba, Savoe, Raijua, Adonara, Lomblen, Pantar, Alor, Roti, Semau en Timor. Betoverende namen en oorden voor toeristen, maar aan die branche dácht De Kumpenie nog niet. Het zou de boekers van zonvakanties ook niet bevallen. Reeds in 1567 kon een aanvraag ingediend worden ter vestiging van een Apostolisch Vicariaat voor deze subarchipelgroep met een bisschopszetel en een bijbehorende kathedrale basiliek met kapittelschool. Dat vergde militaire beschermingsmaatregelen tegen koloniserende concurrenten, die zich in deze groep voorlopig niet op deden. Wel waren de Spanjaarden tijdelijk actief vanaf 1522 maar

dezen hadden alle belang bij de respectering van de demarcaties te Tordesillas getrokken. De Spanjaarden trokken zich uiteindelijk terug nadat de Portugezen forten waren gaan bouwen onder meer te Larantuka en op Solor. Daar werden primitieve parochiescholen gebouwd met kapellen met kloosters.

Een groot Portugees fort verscheen op het eilandje Poelau Ende, *Fortaleza do Ende Minor*. Inmiddels was de uit Arabië overgekomen Islam virulent vaardig geworden in de Archipel vanuit Makassar. De Portugezen konden daar niet tegen stand houden. Niettemin was het De Kumpenie die roet in het eten kwam gooien. Er verscheen een geduchte invasiemacht van De Kumpenie in 1613 voor de zuidelijke kust van Flores in de streek Loyahong onder leiding van commandeur Apolonius Scotte. Vier zware oorlogsschepen die terstond massaal vuur uitbrachten op de kustnederzettingen zonder enige oorlogsverklaring, zonder ultimata en zonder een parlementaire delegatie. De bevolking van de katholieke kustnederzettingen, zwaar gebombardeerd, moest zich overgeven onder leiding van de Dominicaner missionarissen die in ieder geval de vlaggen konden determineren die de blanke barbaren voerden en begrepen wat bepaalde signalen betekenden.

- De annexaties door De Kumpenie

In tegenstelling tot hun gewone gebruik, waarbij het normaliter alleen bleef bij inleidende waarschuwingsschoten, wensten de Kumpeniecommandeurs deze keer het hele eiland Flores ter annexatie. Het ging dus hier om directe territoriale gebiedsverwerving, in strijd met de statuten van De Kumpenie. De Floreanen moesten het oppergezag van De Kumpenie erkennen en de hoofden van Solor moesten een capitulatie-overeenkomst ondertekenen. Er werd een commandeur aangesteld en de missiepost werd ingericht als commandant basis met stenen schansen en een lage donjon. Maar handeldrijven bleek er verder niet echt in te zitten en de bezetting kon niet lucratief gemaakt worden.

Verder, dat bleef de politiek, was De Kumpenie niet geïnteresseerd in enige bekeringsactiviteit. Er was kennelijk niet goed nagedacht over de strategische doelen van deze actie. Want een centrale ravitailleringsplaats was Flores evenmin. De missionarissen hervatten, na van de ontsteltenis bekomen te zijn, hun religieuze activiteiten weer en trachtten het lokale levenspatroon te herstellen. De Portugese invloed kwam geheel terug, niettegenstaande de dreigende mortieren van commandeur achter zijn schansen. De Kumpenie trof zich geleidelijk terug. De Portugezen hervatten een zekere kustbewaking – de zeerovers bleken actief te blijven – en betrokken de kustbatterijen. De Kumpenie-ambtenaren interveniëerden echter, eisten beschermingsgelden en bemanden het fortje dat zij

vernoemden naar de stadhouder Frederik Hendrik.

- Fort Henkie en de handelspolitiek van Speelman

Het werd meer gemeenzaam ook wel als "Fort Henkie" aangeduid, met twee bestendige kanonniers die de bronzen vuurmonden konden afvuren. De aanduiding "Fort Gekke Henkie" was beter geweest, want het geweldsgebruik tegen de Floreanen en hun missionarissen was onnodig en zinloos gebleken. Fort Henkie gold als voorpost voor het comptoir[199] Koepang. De gelegde Kumpeniemacht zou geen effectieve defensie kunnen borgen tenzij met behulp van de Islamitische milities van de belendende eilanden, maar welke bedrijfspolitiek dáár nu precies mee gediend zou zijn is nooit helemaal duidelijk geworden. Wel was gebleken dat de barbaren geen geweld schuwden, maar die naam hádden zij al.

Gouverneur-generaal Speelman sloot in 1660 en 1667 met de sultan van Makassar een monopoliecontract voor de specerijvaart. Flores gold nu als onderhorigheid van Makassar. Het vorstendom Bima kwam ook in deze onderhorigheid terecht en viel onder de Kumpenie directie. Ook Bima bleef een vorstendom in deze onderhorigheid. Daarom moesten er wel conflicten komen met de sultan van Makassar, die ook een zekere soevereiniteit bleef uitoefenen. Destabilisatie was het gevolg. De zeerovers profiteerden ervan. In 1691 kwam er een V.O.C.-postmeester in de haven van Ende. Handel in slaven en in kaneel kwam op gang. Maar veel winst zat daar niet in. Soms liet De Kumpenie zich gelden, soms niet.

Dan konden de Portugese ambtenaren met de missionarissen hun gang gaan, een zekere vrede daalde neer, totdat De Kumpenie een nieuwe oprisping kreeg. De contreien waren commercieel niet aantrekkelijk maar toch verkaste De Kumpenie niet. De vennootschap bleef zich incidenteel doen gelden. Zij bleef capitulaties afsluiten met de lokale autoriteiten van Solor, zoals ze dat ook op Timor bleef doen, waar zij ook een *helter-skelter* politiek bleef voeren tot verontrusting van Portugezen en lokalen. Voor Soemba gold dat het sandelhout had te leveren. Het hout werd, tot pulp gemalen, vooral gebruikt als medicijn tegen geslachtsziekten. Daar was grote behoefte aan. Verder was er handel in andere houtsoorten, paarden, betelnoten, fruit en ikatweefsels. De Kumpenie maakte weer veel omslag van haar bedrijfsontplooiingen. Maar veel lijn zat er niet in. Er kwam een soort consulaire capitulatie tot stand in 1754 die in 1756 met de noodzakelijke veranderingen van dienovereenkomstige toepassing werd verklaard voor Timor, Roti en Solor.

1.23.8 Timor, Roti en Solor

- De status aparte van Timor

Timor was vanaf 1500 een koloniaal expansiecentrum geworden

voor de Portugezen. Ze hadden zich grondig gevestigd rondom Koepang en Dili. Er was behoorlijk wat in geïnvesteerd, mede via de bekende missieorden die zich gespecialiseerd hadden in vestigingen in het Verre Oosten, waaronder de Augustijnen. Die hadden ook op Java vestigingsplaatsen, onder meer te Madioen en bij Soerabaja. Toen De Kumpenie verkenningsschepen naar Timor zond waren deze keer de Portugezen veel honkvaster dan elders in de Archipel. Ze waren nu eens beslist niet van plan te wijken, ook niet voor de standaardagressie die Kumpenie-beambten ontplooiden. Ze bleven weerstand bieden tegen de invallers.

Deze keer, de statuten indachtig, gaf De Kumpenie toe en liet de Portugezen het oostelijk deel van het eiland dat ook geen bijzondere commerciële dimensies vertoonde: wat er te halen zou zijn, kon ook regulier van andere eilanden gehaald worden. Zo ontstond een Hollands Timor en een Portugees. Er kwamen diverse grensgeschillen tot diep in de twintigste eeuw. Hóóg durfde De Kumpenie die niet op te laten lopen. Australië lag vlakbij en de Britten zouden hun traditionele geallieerde Portugezen best eens kunnen komen bijstaan. Dat zou een oorlog kunnen veroorzaken met de mogendheid waarmede de Kamer Amsterdam absoluut in vrede wilde blijven behoudens uiterste noodzaak. Geschillen werden daarom steeds van beide kanten via arbitrage geregeld. De Portugezen onderhielden beurtvaarten via het havenbekken te Lamakera op de oostkust van het eiland Solor met transitoverslag op De Molukken en Malakka. Beide regio's waren voor De Kumpenie interessant, maar een gewapend conflict met de Britten had ze er niet voor over.

• De jurisdictie-aanspraken van de bisschop van Malakka

De vissers te Solor maakten verre tochten naar het zuiden en vingen zelfs walvissen, tezamen met de vissersgasten van het eiland Lomblen. De Dominicanen toonden zich verrassend weerbaar met palissade forten van palmboomstammen waarin de lokale bevolking heul kon zoeken als de commandeur van de Hollanders de kolder in de kop kreeg. De bevolking van heel Timor was vooral christelijk, meestal katholiek. Moslims pleegden soms overvallen op missiestaties. Daarom verrees er in 1566 een stenen fort. Op het eiland Solor waarvan de kapitein werd benoemd door de residerend bisschop van Malakka, het *Fortaleza de Solor*. Het had een regionale bewakingsfunctie – de archipelbewoners van Lomblen, Pantar, Adonara, Alor, Semau en Timor konden makkelijk daarheen geëvacueerd worden – en kon een langdurige belgering doorstaan, waarbij de burgerbevolking opgenomen kon worden. Dat militaire steunpunt telde vier kapellen met kloostergebouwen en voorraadschuren. De kapellen konden ingericht worden tot noodhospitaal, slaapgelegenheden en werkplaatsen, mocht de nood aan de man komen.

- De episcopale contacten met de Britse vloot te Brits-Indië

De even genoemde Malakkaanse missiebisschop kwam meestal uit de Dominicaner orde en deed geregeld Apostolische visitaties op Timor en de Solor-groep waarbij hij klachten hoorde van de inlanders, óók over de hinder die De Kumpenie berokkende. Via de Dominicaner verbindingen kon Portugal makkelijk contact maken met de Britse vlootbases te Brits-Indië. Dat betekende toch dat ook Batavia scherp bleef toezien dat De Kumpenie het in deze oostelijke, veraf gelegen, regio niet te bont maakte. Voor excessen om de bevolking blijvend schrik aan te jagen en de Archipel meer in het algemeen te terroriseren was geen ruimte. Rondom deze stenen fortificatie op Solor kwam zich een grote katholieke bevolking vestigen die zich bezighield met de bewerking van tropische houtsoorten waaronder sandelhout dat ook al een medicinale werking scheen te hebben. In 1613 viel een commandeur toch de fortificatie aan toen de bezetting ervan op expeditie was naar Timor ter bescherming van een konvooi. Het fort gaf zich over en de V.O.C.-vlag werd gehesen. Veel wil van deze uitvalsbasis had De Kumpenie niet, maar uit prestige-overwegingen kon ze die vlag ook weer niet strijken. Fort Henkie – hierboven genoemd in verband met de regio rond Flores – bevoorraadde het eenzame Hollandse fort op Solor vanaf 1653 met artilleriemunitie en ravitaillering met het oog op belegering.

1.23.9 Bali en Lombok

Bali en Lombok zouden in de late negentiende eeuw een treurige reputatie krijgen wegens kostbare expeditionaire Nederlandse operaties die bloederig afliepen en eigenlijk het koloniale gezag niet bestendig vestigden. Hollanders betraden Bali in 1571 onder leiding van Cornelis de Houtman, die het innam voor een van de Compagnieën van Verre uit die tijd. De Kumpenie zag er niet veel in. Het eiland was voornamelijk Hindoeïstisch georiënteerd. Er waren ook wel moslims. Maar nog niet zoveel als na de opening van het Suezkanaal in 1869. Het lag buiten de gangbare vaarroutes. Straat Bali bleek ondiep, erg smal voor het rakken van de zeilers, een handelscentrum kon Denpasar, de hoofdplaats, bezwaarlijk worden.

De bevolking was introvert. Van de Hollanders had zij ronduit een afkeer. Dezen zagen wel dat de vrouwen wonderlijk schoon waren, maar sociaal contact was zo goed als uitgesloten, ook al omdat er geen Maleis gangbaar was. Lombok was makkelijker aannaderbaar en bezeilbaar: Straat Lombok en Straat Alas tussen Lombok en Soembawa waren breder, dieper en er waren minder hinderlijke banken en riffen. Er was een ruime en diverse agrarische cultuur – in tegenstelling tot het sterk werkend vul-

kanische Bali – maar de producten rijst, katoen, kaneel en vanille waren elders goedkoper en beter van kwaliteit. De bevolking was overwegend moslim. De Kumpenie zag ook hier een handelspost of versterkte factorij niet zitten. De Staat der Nederlanden ondernam pas aan het eind van de negentiende eeuw een veroveringsoorlog uit prestige-overwegingen, waarin het zwaar zou moeten investeren. Een expeditie waardoor het koloniaal apparaat ernstig in zijn blazoen besmeurd zou raken. Zie Deel II van de serie *Nederlands ontvoogding in het Verre Oosten, De kolonisatie van de Archipel*, Hoofdstuk II.20, *De Lombok-pacificatie*.

1.23.10 Ceylon, Manar en Coromandel

De *hard core-business* lag onmiskenbaar in de Indische Archipel wat de V.O.C. betreft. De hier en hieronder genoemde factorijposten konden vóór- of nevenposten van de vennootschap genoemd worden. Deze posten waren steeds tijdelijk georganiseerd. Zolang er goed afzetbare producten, halffabricaten en grond- of delfstoffen te halen waren, wilde de V.O.C. de posten administreren. Maar verder ook niet. Ceylon, het huidige Lanka, was bij uitstek leverancier van ivoor, parels, peper, kokosnoten, schelpkalk, meubelhout en caaitchoe, een taanmiddel voor zeildoek. Maar vooral kaneel. Deze specerij werd geleverd in de vorm van pijpjes. Het was ook een medicijn tegen allerlei kwalen. De V.O.C. had op Ceylon forten, maar alleen omdat ze die overgenomen had van de door de vennootschap verjaagde Portugezen, die hier honderd jaar gekoloniseerd had, een behoefte, die de vennootschap best kon onderdrukken. De forten stonden er nu eenmaal. In 1685 had de vennootschap ze overgenomen, om het wereldmonopolie op kaneel te borgen.

Batavia hield de ontwikkelingen op Ceylon argwanend in de gaten. Het leek erop dat de havens te Ceylon een tweede centrale vertrekcentrum gingen vormen voor retourbezendingen naar Europa. Dat wilde Batavia, dat allerlei diepte-investeringen had gedaan in de baai van Batavia niet hebben. Vooral aan het eilandje Onrust had de het koloniale gezag veel kunstwerken verricht, met het oog op de verlading, vervrachting en stapeling van retourgoederen. Die reeks ingewikkelde installaties, bekadingen, hijsinstallaties en hellingen moest renderend gemaakt worden. Vooral het stapelrecht was interessant bij de peper, die grote marktprijsfluctuaties kende – een nieuw fenomeen, waaraan de vennootschap moest wennen, vooral omdat hier gemanipuleer mogelijk was dat in Europa andere consequenties uit sorteerde dan in Azië zelf. Dat wilde Batavia zelf beheersen, die prijsbeïnvloedingstactiek. Daar kon het geen concurrenten bij gebruiken binnen dezelfde vennootschap. Tot ontsteltenis van Batavia

bleek dat, bij voortgezette dóórontwikkeling van Ceylon, mogelijk. Ook al omdat niet echt voorzien was dat in Azië een levendig autonoom beurtvaartverkeer mogelijk bleef buiten het V.O.C.-monopolie om in dezelfde marktsegmenten die de Heeren XVII eigenlijk zelf dachten te domineren. Bij het openleggen van Malabar werd de concurrentie binnen de V.O.C. overduidelijk. Als die dóórzette dreigde binnen de onderneming een implosie. Daar wilde Batavia tegen op komen. Maar dat werd in Amsterdam niet begrepen. De heren daar dachten te veel in termen van papieren werkelijkheden. Dat Chinezen en Indiërs zich uiteindelijk van het V.O.C.-monopolie niet veel aantrokken bleek toch, achteraf, een verrassing. In Batavia zat men er dichter op, daar had men dat zien aankomen. Naarmate de V.O.C. expandeerde buiten de Archipel trokken haar nevenmarkten te veel de aandacht van de Aziaten die niet bedreigd konden worden door de gouvernementsmarine van deze firma. Ik kom daar op terug bij de bespreking van de openlegging van Suratte, Gamron en Malabar. Het werkterrein en de claims van de V.O.C. werden te groot. *Imperial overstretch* zou dat in de negentiende eeuw genoemd worden.

Op Manar waren parelduikers te ronselen, die grote oogsten scoorden aan parelschelpen, die ruim op de banken, tien of twaalf meter diep gelegen, af te snijden of zelfs te plukken waren, soms na enig gewrik. Ze wisten precies hoe de parels gedroogd en doorboord moesten worden.

Coromandel, de langgerekte oostkust van India, leverde talloze katoentjes en edelstenen. De edelstenen werden vooral in kinderarbeid gedolven. Ruwe diamant was uiteraard bij de V.O.C. zeer in trek. Verder leverde deze kuststreek indigobladeren, geplukt bij een geelgroene heester met grote bladeren, waaruit de grondstoffen voor diepblauwe verven konden worden gewonnen. De Lage Landers werden superspecialisten in de aanmaak van deze stoffen. Een mengsel van boomschors en wortelen leverde de grondstof op voor een verrassend felle rode verfstof. Dat was de meekrap, die in textiel de beste resultaten gaf, kleurecht was en bestendig. Verder gaf de Kurkuma gele verfstof af. In combinatie met indigo kreeg men fraai groen. Met verschillende bijmengingen kon men aldus nog meer kleuren in het palet krijgen, die thuis, in de Lage landen tot uiterst gewilde textielverven konden worden verwerkt die in katoentjes een fraai effect gaven. Aldus kreeg de binnenlandse economie van deze Landen een aanmerkelijke boost via de daaraan verbonden intensieve huisarbeid. Deze textielstoffen leverde Coromandel evenzeer, in een grote diversiteit van fijne en grove weefsels.

1.23.11 Malakka en Bengalen

In 1641 had de V.O.C. Malakka op de Portugezen veroverd.

Het had al belangrijke handelscentra voor tin, zink, goud, ivoor, robijnen, diverse tropische hardhouten, gomlak, buffelhuiden, hertevellen, zijde, indigo, muskus en balsemsoorten. Deze centra waren de marktplaatsen voor de diverse katoentjes die van heinde en verre werden aangevoerd, op basis van eeuwenoude beurtvaartcontacten. Maar de kwaliteit van die van Coromandel werd hoger aangeslagen. De Hollanders waren welkom, maar alleen als ze contant in zilver betaalden. De ruilproducten uit West-Europa waren niet erg in tel. Nederlands laken, porselein uit Amsterdam en Delft, saffraan en grote schildpaddekschalen waren welkom, maar echt geliefd waren ze niet. Dat waren de Hollanders zelf ook niet.

Op de Bengalen waren allerlei hoogwaardige zijden stoffen te koop en de zijdengarens. Het was voor de Hollanders niet makkelijk om ruwe zijdes op de kwaliteit te beoordelen: de leveranciers waren uiterst bekwaam om defecten in de draadjes, vooral breuken, tijdelijk te verheimelijken met kunstgrepen die de Hollanders maar niet konden ontsluieren. Een rol zijde waarin de getwijnde draden wemelden van de breukjes was bij verdere verwerking bijna onbruikbaar. Verder was het op het eerste zicht moeilijk om de gekweekte zijdespinsel van de geteelde rups te onderscheiden van de boschzijde van de wilde rups. Dat laatste was inferieure kwaliteit. Niet goed verwerkbaar, grover en niet glanzend te krijgen. Maar op de klossen was het niet goed te zien.

De katoen van de Bengalen was hoogwaardig. Maar ook hier werd flink gesjoemeld met de draadkwaliteit, de schering, in inslag en de beziging van verven. Verder leverden de Bengalezen salpeter, borax en opium. Vooral de salpeter was hoogwaardig van substantie. Bengaals vuurwerk wordt nog steeds hoog geroemd. Het is een belangrijke grondstof bij de vuurvaste glasblazerij. De opium was een gewild artikel. Het werd gewonnen uit de bollen van de witte papaver, die hier in grote velden verbouwd werd. De V.O.C. probeerde hierop aanstonds een regionaal monopolie te bemachtigen. Er waren in de Archipel veel opiumschuivers, vooral op De Molukken. Maar ook in China, Siam en Birma. De opium maakte inert en verslavend. Het kon hét middel zijn om de lokale bevolking onder de knoet te houden.

1.23.12 Formosa

• De scheepsjongens van commandeur Willem IJsbrand Bontekoe geen lieverdjes

Noch in Korea noch in China kreeg De Kumpenie enige voet aan de grond. Beide naties moesten niets van westerlingen hebben. De V.O.C. deed per ongeluk toch Korea aan, doordat de Sperwer, een V.O.C-schip voor de kust schipbreuk leed in 1653. De bemanning werd aanstonds in de boeien

geslagen. Ze had een doodzonde begaan door de Koreaanse soevereiniteit te krenken. En of dat nu buiten hun schuld was of niet, dat deed er niet toe. Ze werd gedetineerd en slafelijke arbeid was haar deel. China stond er op dezelfde wijze tegenover. Uit het westen kon niets goeds komen. In ieder geval niet van de Hollanders, die al een beroerde reputatie hadden als nachtbrakers, zuipschuiten, heethoofden en zweterige blootvoeters. Ze kwamen er niet in.

Jan Pieterszoon Coen trachtte het officieel nog eens in 1622, maar zijn beruchtheid was hem inmiddels met snelle tred vooruitgesneld: de vent bevestigde in ieder opzicht de roep die de Hollanders hadden. Zie hierna onder I.24.1 en I.25.2. De V.O.C.-vloot bleef voor de Chinese kust kruisen, maar haar zeesoldaten werden steeds weer krachtig afgeslagen. De V.O.C. had enige fortificaties op de eilandengroepen voor de kust van China weten te bemachtigen in de strijd tegen de Portugezen die verjaagd moesten worden. Daarbij pleegden de oorlogsbodems enige uitval-expedities op de Chinese kust. Daaronder was ook de figuur Willem IJsbrand Bontekoe aanwezig als commandeur.

Zijn journaal geeft ronduit de beestachtige wreedheid van de Hollanders weer tegen de Chinese kustbevolking. Johan Fabricius heeft dat wijselijk maar uitgekuist in zijn fraaie jongensboek voor de rijpere schooljeugd dat de harten van de jongens van stavast zo duchtig verlicht heeft tot in onze dagen. De expeditionaire zeesoldaten namen talloze gevangenen mee, die de V.O.C. vervolgens bezigden als dwangarbeiders bij de restauratie en herinrichting van de op de Portugezen veroverde forten op de Pescadores, een noordwaarts gelegen archipelgroep voor de Chinese kust. En ook deze ongelukkigen ervoeren een behandeling die iedere verbeelding tart, hoewel deze verbeelding tegenwoordig erg rekbaar is.

- Fort Zeelandia als concentratiepunt voor annexaties

Admiraal Cornelis Reyerszoon had bij deze raids voet aan wal weten te zetten op een eiland, bekend als Taiyuan, door de Hollanders Formosa genaamd. De Portugezen hadden die naam bedacht: *Ilha Formosa*: het “Schoone Eylandt”. Daar werd in opdracht van de V.O.C. een fortificatie aangelegd, eerst Fort Oranje en later Fort Zeelandia genaamd. De Chinese autoriteiten vonden het best, als Chinese jonken daar aanlegden met lading ter verhandeling. Daardoor ontstond toch een handelsrelatie met China. Het ging weer om zijden stoffen en garens, porselein, en medicijnen die de Chinezen wisten te winnen uit plantenwortels die aangevoerd werden uit Mantsjoerije. Maar ook om rabarberextracten en rabarberpoeders die medicinaal hoog aangeslagen werden. Verder waren Chinees pokhout, gekonfijte gember, opium, sappan, en aluinaarde in trek. De Chinezen hadden ook liever betaling in zilvermunten, maar pe-

per, sandelhout, Indiaas ivoor, Hollands laken sloegen ze ook niet af. Maar aan land komen, dat werd de Hollanders definitief ontzegd. De V.O.C.-ambtenaren annexeerden na enige jaren Formosa geheel. Ze zaten er nu toch. En je kon nooit weten: misschien stonden die Chinezen, eenmaal gewend aan de aanwezigheid van de Hollanders op dat eiland, op den duur een handelsbetrekking toe waarbij de Hollanders toegang zouden kunnen krijgen tot de kusten van China en daar bestendige factorijen zouden mogen ontwikkelen, met beurtvaartverbindingen naar het immense en voor westerlingen nog volledig onbekende achterland. Er was vast veel te halen. Thee, bijvoorbeeld. Dat werd in Engeland zee gewaardeerd, die thee. Er zou goed aan te verdienen zijn, wellicht was daarin en gros een handel op te zetten. Waarbij de Hollanders zelf in China theeboom-aanplantingen zouden kunnen opzetten, in de vorm van uitgestrekte heesterboomgaarden. Maar neen, de Hollanders werden steeds geweigerd.

Maar de Hollanders, die ook door de plaatselijke eilanders niet erg geacht werden, kregen op Formosa te maken met guerrilla-acties die ze weer met grote geweldpleging onderdrukten. Dat praatte zich rond. Ook in China. De westerlingen waren grote agressievelingen met een enorme machtswellust en zagen de Aziaten alleen maar als potentiële slaven. Niet om in te handelen, wellicht, maar wel om als koelies uitgebuit te worden. Zo was het. Het optreden van de vierde gouverneur, Hans Putmans, was buiten proporties bij de handhaving van de Hollandse bezetting.

• Hollandse enclaves in Chinees gebied

Het eiland werd echt een vruchtbare landbouwkolonie, al waren de oogsten nog niet geweldig en al was de gewonnen kaneel niet van overmatige kwaliteit. De V.O.C. vergat hier helemaal dat haar parool volgens van Oldenbarneveldt had moeten zijn dat géén territoriale veroveringen zouden moeten worden begaan. Omdat de V.O.C. daarvoor nooit voldoende personeel en militaire troepen op de been zou kunnen brengen en houden. Dat was een overspanning van wat het kleine land aan de Noordzee op de lange termijn zou vermogen, dat zou *imperial overstretch* zijn. Toch stichtten de ambtenaren er nu onderwijsinstellingen, dominees beperkten zich niet langer tot maatschappelijk hulpbetoon maar begonnen het Nederduyts calvinisme te verbreiden, taalcursussen Nederlands werden gegeven, agrarische experts zetten proefboerderijen op om indigo, suikerriet, rijst, gember en kaneel te verbouwen. Personeel genoeg, want van het vasteland kwamen duizenden angstige Chinezen naar het eiland toe varen, wanneer daar weer eens een soort lokale stammenoorlog was uitgebroken. Maar die Chinezen lieten zich toch niet koeioneren als koelies. De Hollanders slachtten zo nu en dan opstandige Chinezen af. Ze leerden het nooit.

De zeeroverhoofdman Cheng Ghéng-kung, ook wel bekend als

Coxinga had in 1662 dan ook weinig weerstand van de lokale bevolking te overwinnen toen hij met zijn vloot jonken een massale invasie uitvoerde. Fort Zeelandia werd overweldigd, de V.O.C. smadelijk verjaagd. Ze zou nimmer terugkeren. Deze vlucht werd echt gezien als een nederlaag voor de V.O.C. Dat gaf aan, dat het V.O.C.-bestuur helemaal uit het oog had verloren dat de vennootschap nu eenmaal niet was opgezet om territoriaal te annexeren en te koloniseren. Dat zou ze steeds vaker vergeten. En ze handelde er ook niet naar. Haar behandeling van de inlanders was beneden ieder redelijk humanitair peil, ook gemeten naar de maat van die dagen.

1.23.13 Hirado en Decima

• Politiserende Portugese Jezuïeten

In 1546 was het de Portugezen vergund met Japan beurtvaartrelaties te onderhouden en missieposten te stichten. De eerste missieactiviteiten werden bedreven door Franciscanen, die het geheim van het *syncretisme* verstonden. Bij het syncretisme maakt men als het ware een amalgaam van het inlandse geloof en vooral de religieuze ritualistiek daarin met die van de katholieke geloofsleer, waarbij men de zeven sacramenten angstvallig bewaart en niet verbastert, maar een hertaling ervan geeft gericht op osmose met de plaatselijke rites. Op den duur schuift men de christelijke moraaltheologische heilsleer steeds sterker naar voren, de persoon van Christus, zijn verlossing van het mensdom door de kruisdood en het eeuwig leven dat in het hiernamaals te verwerven is na schulddelging, en drukt men de lokale rites naar de plaats van de sacramentaliën, de bijzondere rites en plechtigheden die afgeleid zijn van de oorspronkelijk door Christus in of krachtens de openbaring ingestelde genademiddelen: doop, eucharistie, vormsel, biecht, ziekenzalving met absolutie, priesterwijding en huwelijksinzegening. Men moet bij deze gewenning zorgvuldig opereren, langzaamaan doen en zoveel mogelijk plaatselijke metaforen bezigen in de landtaal, dan lukt dat wel.

Het ging eigenlijk allemaal best, totdat Rome besloot, na de sluiting van het hierboven besproken Concilie van Trente in 1563, flink wat jezuïeten te sturen ter verdediging, in staatkundige zin, van het primaatschap van Petrus, de wereldlijke jurisdictie van de Stedehouder van Christus. Dat Concilie had de Jezuïeten aangewezen als de koloniale verdedigers van het geloof in contrareformatorische zin, met een nadruk op politieke acties ter geloofsverbreiding en behoud van de bestuurlijke greep van de kerk in een expanderende wereld.

Dat betekende dat de kerk zich begaf op het exclusieve terrein van de shogun, de hofmeier van de keizer, die in Jaco (het latere Tokio) zetelde. Die autoriteit wenste niet te vernemen dat er ergens in dat malle

Europa iemand resideerde die in macht de slogan naar de kroon stak en van wie hij eigenlijk voor zijn ambtsbediening een soort goedkeuring zou moeten krijgen door een zalving. Geen denken aan. De jezuïeten bleven hardleers en de Portugezen kregen aangezegd dat ze moesten ophoepelen. Handel was goed, leuke rites ook, maar van het binnenlandse bestuur had alleen een shogun verstand.

• Een verdwaald schip onder kapitein Quaeckernaeck

Op dat moment, in 1600 deed een Hollands schip Japan aan. Het had deel uitgemaakt van een verkenningsexpeditie die had getracht de uiterste zuidelijke route boven de Antarctische ijsmassa te vinden, weer eens in een poging om een vaarroute te karteren waarbij westwaarts Japan gelokaliseerd zou kunnen worden. Door de Stille Oceaan heenvarend. Het scheepje was het armzalig overblijfsel van een smaldeel uitgereed door de zoveelste Hollandse Suydcompagnie. Het was afgedreven, was de koers kwijtgeraakt en was in arren moede onder commando van kapitein Jacob Quaeckernaeck in vredesnaam, meegenomen door de passaat en de golfstroom op goed geluk noordwestwaarts gezeild. Van de honderd man waren er nog vijfentwintig in leven bij de landing, die eerder een stranding moest heten, want ze waren alle doodziek door avitaminose.

Quaeckernaeck had nog elf kisten wollen stoffen aan boord. Misschien was er toch nog een ruiltje te maken. Hij moest verder. Het schip werd aan de ketting gelegd. Er kwam een Japans ambtenaar aan boord die de lading en toerusting noteerde. En een dagenlange, uiterst gedetailleerde ondervraging van de Hollanders ving aan. Een gevangen gehouden Portugees kon min of meer tolken via het Engels. De boord-kanons interesseerden het centrale gezag zeer. Konden de Hollanders helpen met deze vuurmonden een opstand te onderdrukken? Dat konden zij. Dat beviel de shogun. De Hollanders mochten blijven, als ze kanons goten en de Japanners hun kunstjes leerden.

Ze moesten ook Japanners leren hoe je zo'n Hollands schip bouwde en hoe je er mee kon navigeren. Als je daarmee transoceanisch kon varen en afstanden kon maken zoals ze voorgaven, dan kon dat interessant zijn. Ze kregen van de shogun permissie een handelspost te stichten op Hirado. Daar mochten ze ook vaartuigen vervaardigen, mits de Japanners ze de kunst af mochten kijken. Dan konden de Hollanders hun eigen gezag ook inlichten dat de shogun beurtvaartrelaties accepteerde, mits de Hollanders zich verder nergens mee bemoeiden.

• Als de Hollanders hun verdomde Christendom maar voor zich houden mogen ze blijven

Het probleem was voor de Hollandse gouverneurs op Hirado,

dat de V.O.C. nu een gouverneur-generaal had aangesteld in de Indische Archipel, die helemaal niet van plan was zich nergens mee te bemoeien. Hirado viel nu onder het monopolie van de V.O.C. krachtens het octrooi van 1602, waarin de rechtsmacht van de vóórcompagnieën immers overging in die van de vennootschap. De V.O.C.-potentaat wilde annexeringen en kolonisaties: Jan Pieterszoon Coen. Over hem hieronder nader. Maar hij wilde ongeduldig als steeds, meteen een intensieve en lucratieve beurtvaart ontwikkeld zien. En daarvoor achtte hij volksplantingen binnen Japan noodzakelijk. De shogun, de Jezuïeten indachtig, wilde er niet van weten. In 1640 werden de Portugezen van hun laatste missiepost op het eilandje *Decima* (Desjima) verjaagd. De Hollanders mochten er nu gaan zitten. Maar onder strikt voorbehoud dat ze hun activiteiten op dat eilandje concentreerden. Daar moesten ze, net als destijds op Formosa, maar afwachten welke zaken de shogun zijn onderdanen met hen wilde laten doen. Coen schikte zich niet.

Zijn opvolgers wel. Die konden hun monopolie nu helemaal uitbaten, want de Engelsen waagden zich niet echt aan Japan. De V.O.C.-ambtenaren konden een retourvracht boeken van zilverbroodjes, zilverschijven, zwavel, salpeter, kamfer, thee, saké, een bijzonder fijn soort flinterdun porselein, zeer gewaardeerd voor de Hollandse theeceremonies en voor porseleintafels waar de vrouw des huizes vóór een gigantische spiegel al haar geglazuurde schatten uit het land van de Rijzende Zon kon uitstallen, een nieuwe, kostbare rage, Japanse kunstvoorwerpen en kledij, diverse aanscherpende spijzen en natuurlijk allerlei uitgekiende specerijen. Japan werd troef in West-Europa. En alleen de Hollanders leverden het aan. Decima was daarom een ongedachte winstpost voor de V.O.C., belangrijker dan welke factorij ook die deze vennootschap had in het Verre Oosten.

1.23.14 Suratte, Cranganor, Cochin, Cannanur, Gamron, Malabar
• Batavia gaat De Kumpenie dwarszitten

Buiten de Archipel had de V.O.C. tal van versterkte handelsplaatsen aangelegd en verder doorontwikkeld, die soms stadsachtige allures kregen rondom een havenbekken. Batavia werkte directe doorvaart naar deze havensteden tegen: het wilde bij iedere interinsulaire beurtvaart binnen de Archipel, bij iedere vaart vanuit Japan, China, India of Europa als centraal rendez-vous aangedaan worden door de V.O.C.-schepen. Dat, met het oog op eventuele tussentijdse stapeling van de ladingen van de over te laden of de te vervrachten vaartuigen en het opnieuw stuwen. Dat bracht nering, negotie en door de stapeling kon soms de prijs van goederen beïnvloed worden. Het kon raadzaam zijn peper lang in de pakhuizen te laten liggen, zodat de beschikbare wereldvoorraad elders afnam en de prij-

zen bij de detaillisten en groothandel binnenlands gingen stijgen. In die termen dacht de V.O.C. inmiddels, maar dat was de Heeren XVII te Amsterdam lang niet altijd naar de zin. Dat college wilde directe aanvaart op Coromandel, Suratte, Gamron of Ceylon als het ging om retourgoederen - meestal specerijen, vooral peper - waarvan de prijs in Europa bijzonder gunstig stond. Peper leed niet onder opslag. Kaneel wél, dat had de ervaring geleerd. Amsterdam wilde bepalen waar directe aanvaart geoorloofd

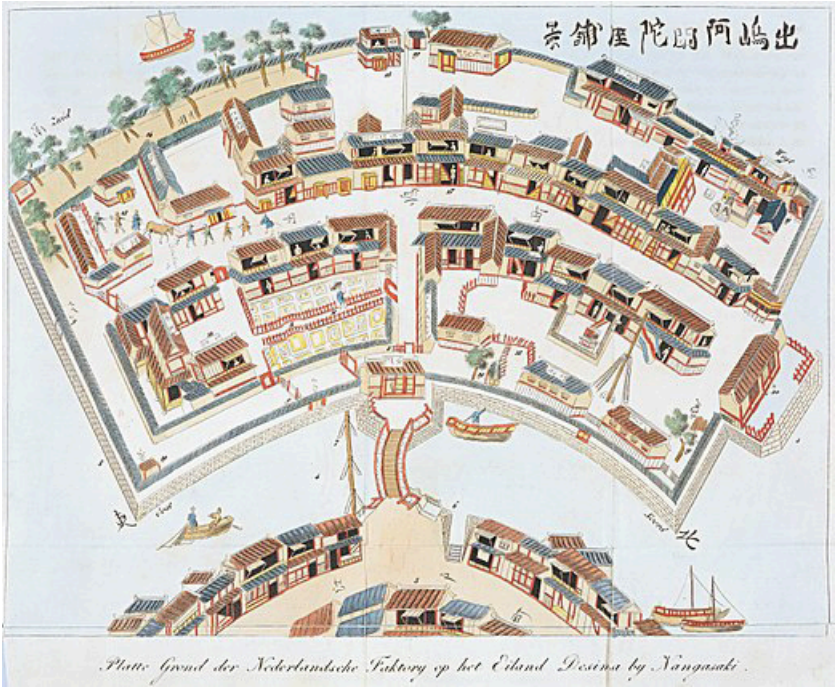

Decima in de baai van Nagasaki

was en waar niet. Niet Batavia.

De geleidelijke bezetting door de V.O.C. van de Indiase Westkust zuidelijk van de havenstad Goa werd nu een strategisch breekpunt. Amsterdam had bezwaren tegen deze bezetting. Dat leek toch op territoriale annexaties. Was dat voor de handelspolitiek nu wel noodzakelijk? De vorsten in het binnenland leken, op het eerste gezicht, best bereid om op contractbasis peper te leveren, als de V.O.C. dan maar garandeerde dat de Portugezen geen militaire acties op touw zetten ter herovering van de rechtsmacht waar ze ingevolge het Tordesillas-systeem aanspraak op konden maken. Het eerste ad hoc-handelsverdrag met de vorst van Kayankulam werd in 1643 gesloten. Maar dat leverde nog niet meteen een handelsmonopolie op, al was die vorst bereid terrein ter beschikking te stellen

voor een V.O.C.-factorij. De vorst was best bereid een intensivering van de handelsrelaties met Holland te overwegen. Maar dan moesten zij eerst de Portugezen echt volledig wegjagen van het vlakbij gelegen eiland Ceylon. Daar hadden die Portugezen nog altijd grote maritieme bases. De vorst wilde zeker hebben dat de Portugezen toch niet zouden aanlanden op de kusten van Malabar. En omgekeerd, dat zij van daaruit niet weer zouden oversteken, nu logistiek gesteund vanuit Goa, naar Ceylon. De vorst wilde dus dat de V.O.C. een Hollands bezettingsleger paraat zou houden direct in de buurt. De vorst rekende voor dat wie de noordkusten van Ceylon beheerste, de vaarten naar Malakka kon frustreren. Dan kon een Portugese patrouillevloot de Archipel onaannaderbaar maken. Wat had de vorst er dan aan, te weten dat Batavia over een strategische maritieme reserve beschikte? Die kon alleen via de Straat Soenda dan Malabar bezeilen en was weken onderweg.

• Een linie van handelsposten tussen Coylon en Goa

Die geopolitieke beschouwingen sloegen niet erg aan in Amsterdam. Dat kostte geld, dat zou tot een langdurige zeeoorlog met Portugal kunnen leiden. Dat was zulk een additioneel handelsmonopolie niet waard. De directie vond dat Holland daarvoor nog niet toegerust was. Na de Vrede van Westfalen in 1648, waarbij Portugal officieel een tweederangs mogendheid werd, lagen de kaarten anders. In 1656 verdreef de V.O.C. de Portugezen van Ceylon. De V.O.C. kon nu meer handelsposten uitzetten aan de kust van Malabar. Die wist ze te verbinden tot een soort kustlinie. Dat monopolie kwam nu in zicht. Ze schakelde nu een daadkrachtig ondernemer in, Rijckloff van Goens[200], die munt uit de situatie moest slaan, door voor de V.O.C. defensie-allianties te sluiten met de vorsten in het binnenland.

De vorstin van Coylan (ook wel: Quilon) was als eerste daartoe bereid, mits de Hollanders effectieve controle zou kunnen uitoefenen vanuit de forten die de Portugezen hadden verlaten. Dat zou garnizoenering van die forten op kosten van Amsterdam inhouden. En dat kwam uiteindelijk neer op territoriale annexatie. Het pepermonopolie zou deze inbreuk op de officiële handelspolitiek goedmaken. De prijzen stonden prima. De Portugezen gaven niet meteen op. Ze bleven de kustversterkingen bedreigen, hernamen soms forten, maar volhouden konden ze dat niet. In 1661 dropen ze af. In Coylan kwam nu een hoofdkantoor van de V.O.C. De bezetting werd nu noordwaarts voortgezet in de richting van het zo ontzagwekkende Goa, nog altijd Portugees en nog altijd florerend. Granganor werd veroverd, Cochin, Cannanur volgden. Rijkloff kreeg er slag van. Maar Amsterdam remde. Dit was allemaal ook weer niet nodig. Dat monopolie was binnen, daar ging het om. Tot aan Calicut, waar de

Portugezen eigenlijk nooit echt voet aan wal hadden kunnen krijgen, beheersten de Hollanders nu de Indische kusten. Annexaties binnenslands waren verder niet nodig. Dat betekende bezetting. Dat was te duur. Wilde Rijkloff dat wel beseffen? Ophouden met krijgsheer spelen. Het werd nu tijd de verhoudingen in deze regio te stabiliseren voor beurtvaart op Ceylon. Daar moest nu een suffisante haven komen, van waaruit ook met de Chinezen zaken konden worden gedaan in retourvaart. Buiten Batavia om. Amsterdam prentte Batavia in, dat zijn stapelrechten pure eigenstandige verzinsels waren. Wel begrijpelijk, natuurlijk, gelet op de inrichtingen op Onrust. Dat was een eiland in de baai van Batavia, daar hadden de V.O.C.-topambtenaren nogal wat geïnvesteerd in kades, hijswerktuigen, sleephellingen en breeuw installaties om schepen te repareren en letterlijk op te kalefateren. Dat komt hieronder in I.24.8. uitvoerig aan de orde. Die investeringen moeten intensief gebezigd worden. Daar zaten ook deskundige vaklieden bij, vlak in de buurt, vaak zelfs op Onrust zelf, die moesten voortdurend aan de gang gehouden blijven. Zeker. Allemaal waar, maar dat eiland, die installaties en die experts die waren hulpmiddelen en geen zelfstandig doel. Om daarvoor Batavia dwangmatig uit te roepen tot verplicht centraal rendez-vouspunt bij retourvervrachting was onzin. Dat hing van de afstand af tussen nevenvestiging en dat eiland. Soms was het gewoon beter Onrust links te laten liggen. Destijds, toen Onrust ingericht werd, had niemand kunnen voorzien dat de V.O.C. zoveel steunpunten en transithavens zou kunnen bezetten buiten de Archipel. Nu dat mogelijk en zelfs noodzakelijk was gebleken om de concurrentiepositie te versterken, kon ook wel van de verplichting om bij retourvaarten in de baai van Batavia te verzamelen ter konvooivorming afgezien worden.

Een gouverneur-generaal die dat niet wenste te begrijpen zou worden teruggeroepen. Géén handelsoorlog dus tussen Ceylon en Batavia, was dat goed begrepen? Van Goens toonde zich Oost-Indisch doof. Van Goens had in zoverre pech dat aan zijn gevolg een adellijk heer was toegevoegd die zijn bloed wel drinken kon. Hendrik Adriaan van Reede tot Drakestein (1636-1691) voelde opperbest aan uit welke hoek de Amsterdamse wind woei. Hij verlinkte Van Goens dus wáár hij maar kon.[201.] Vooral toen het er op leek dat deze jongen van de gestampte pot waarachtig ook nog gouverneur-generaal te Batavia zou worden. Dat kwam die rauwdouwer gewoonweg niet toe. Dat hoorde een fatsoenlijk persoon met tafelmanieren te worden, graag een van adel. Zoals Van Rheede, bijvoorbeeld. Hij suggereerde natuurlijk niets. Hij drong zich niet op. Dan zou hij wel gekke henkie zijn. Dat wás hij niet. Dat wist hij zeker.

- De havenplaats Galle als centraal beurtvaartpunt

De havenplaats op Ceylon werd Galle. Daar was een baai. Daar konden drie of vier retourschepen liggen. Meer was niet nodig. De schepen waren in Galle veilig. Het bezeilen van de haven was niet makkelijk wegens de vele onder water gelegen riffen. Hier kon ook lading uit China worden ingenomen, maar ook Indiase producten zoals de veelgeroemde kaneel van achter-Malabar, olifanten, parels en arecanoten. Er werd in Galle zelf een commandementspost gevestigd in 1640.

Fort Galle, Ceylon - Srilanka

De commandeur moest zorgen voor beurtvaart met Coromandel en de Bengalen. Maar dat kwam niet best van de grond. Batavia werkte dat wel degelijk tegen. Op Ceylon kwam in Colombo een gouverneursresidentie (1656-1796) met een hoofdcomptoir. Er was een flink kasteel en er waren pakhuizen, waar de kaneel uit Malabar kon worden bewaard. Maar liever niet, de kaneelstammetjes beschimmelden te gauw. Verlading op stroom in de baai van Galle had de voorkeur. Colombo lag wel aan zee, maar dicht onder de kust konden de spiegelretourfregatten niet komen: te veel riffen, te ondiep, geen kaden. Nog erger dan de baai van Batavia. In 1663-1664 werd Galle van fortificaties met kustbatterijen voorzien. De haven was nu een onneembaar maritiem steunpunt voor de V.O.C. Amsterdam beval nu de konvooien vanuit Galle rechtstreeks te varen, wanneer de passaat gunstig stond, naar Kaap de Goede Hoop. Daar moest de Gallevloot wachten op de aankomst van de vloot uit Batavia in hetzelfde seizoen. Samen moesten ze dan doorvaren naar Holland, ter rede van Texel. De uitvarende vloten uit Amsterdam mochten nu ook direct koers zetten op Galle. In de achttiende eeuw voeren ook retourschepen beladen met de zo in trek komende Malabar-koffiebonen uit Mocha via Ceylon naar Holland. Galle was dus tweede havencentrum geworden, moest Batavia tandenknarsend vaststellen. Batavia moest meer faciliteiten gaan ontwikkelen, wilde het als regeringscentrum overleven. De Heeren XVII verplaatsten zonder emoties hun statutaire centra. Dat hadden de Ternatianen al mogen ervaren. En alle Molukkers mét hen.

1.24 De stichting van Batavia

1.24.1 Het agressieve optreden van Jan Pieterszoon Coen

Batavia werd de hoofdfactorij van De Kumpenie in 1611. Die lag aan de rivier de Tjiliwoeng waar al veel Chinese handelshuizen stonden. De Kumpenie zag veel in handel met China, dus dat was gunstig. In november 1610 begon de opperkoopman Jacques l'Hermite de onderhandelingen met de sultan van Bantam over de erfpacht van de locatie waarop hij eigenlijk een fortificatie wilde bouwen. De plaats werd wel Jayakarta genoemd of Djajakarta. De vestiging van het kantoor zou geschieden aan een goed beschutte baai aan de Noordkust van Java in een redelijk vlakke omgeving. Die was moerassig en doorsneden door kanalen en rivieren. Maar dat was voor een havenplaats niet ongunstig. Er waren veel muskieten, dat was een nadeel. Echter: die moerassen konden wellicht drooggelegd worden, dat kon men later zien. Wat malaria kon aanrichten, dat was eigenlijk onder de blanken niet zo duidelijk.
De sultan vond een factorij best, maar dat fort niet. De Hollanders waren erg oorlogszuchtig gebleken. Waar ze aankwamen werd het haakstukken, met de Portugezen, met de Engelsen, met de Denen en ze waren daarbij nog behoorlijk agressief ook.

Het ging goed met Bantam, dat met iedereen handelsrelaties had. Het sultanaat breidde zich uit. Dat moest zo blijven. Daar waren monopolies die de Hollanders claimden niet best mee te verenigen. Zulks vooral niet omdat de Engelsen in 1602 in Bantam ook al een handelspost hadden opgericht. Engelsen en Hollanders, dat werd altijd gedonder. De Engelsen hadden ook geen fort, waarom zou die Kumpenie er dan wel een krijgen? Een enclave midden in Bantam? Geen denken aan. De factorij kwam er, floreerde. Op de rede werden steeds meer goederen aangeland waarmede Bantam de boer op kon. Over de peperhandel kwam er een conflict met De Kumpenie. De eerste gouverneur-generaal, Pieter Both, was geen scherpslijper, die was bezig met onderhandelingen over dat fort, dat zou wel loslopen. Hij had al een stenen huis mogen bouwen met omwalling.

In 1614 werd Jan Pieterszoon Coen[202] zijn opvolger. En die had géén geduld. Nooit gehad ook. Coen trad niet in ijdele onderhandelingen met de sultan. Hij verwoestte gewoon heel Jayakarta. De sultan stond voor een voldongen feit. Coen was al aan het bouwen aan een zware fortificatie voordat Bantam in de gaten had, wat er precies gebeurde. Voorlopig noemde Coen de zware stenen gebouwelijkheden die hij liet oprichten

pakhuizen. Bantam had toestemming gegeven voor een factorij. Daar hoorden pakhuizen bij, dat liet Coen zich niet afheksen. Die pakhuizen kregen zware verbindingsmuren. Het begon waarachtig op een fort te lijken.

De Engelsen, die ook om een fort hadden gevraagd, zagen met lede ogen aan wat de Hollanders bestaken. Aan de andere kant van de Tjiliwoeng bouwden zij een fort, dat er meteen al als fort uitzag. Dat nam Coen niet. Dat was een provocatie. Hij trok de rivier over en brandde fort en palissades kort en goed plat. Dat betekende: oorlog met Engeland. Ook al was De Kumpenie opgedragen dat ten koste van alles in dit stadium te vermijden. Bedenk: Van Oldenbarneveldt had nog maar kort tevoren een wapenstilstand kunnen krijgen met het uitgeputte Spanje, in 1609. Dat gaf wat adempauze aan de unie, die op dit moment geen bonje moest hebben met een zeemogendheid aan de overkant van Het Kanaal waar het kort tevoren nog een militaire alliantie mee had gehad. Maar Den Haag was ver weg en Coen trok zijn plan. Op de rede van Jayakarta lagen zeven zwaarbewapende Hollandse oorlogsbodems. Dat Engelse fort was weg. Coen zou wel zien.

1.24.2 Batavia werkt als verlammende bureaucratische centrale

Er kwam opeens een vloot van elf Engelse oorlogsschepen. Coen trok naar De Molukken en haalde versterkingen. Hij arriveerde met een invasiemacht van meer dan duizend man en veroverde de plaats. De Engelsen moesten vluchten. Bantam begreep wie er de baas was. Er kwam een nieuw Hollands fort, negen keer groter dan het vorige. Op 18 januari 1621 werd de plaats *Batavia* genoemd, al had Coen de naam “Nieuw Hoorn” geprefereerd. Want Hoorn, daar kwam hij vandaan.

Aan de verdere ontwikkeling van Batavia als handelscentrum, regeringshoofdplaats, verladingspool, reparatie-haven en belangrijkste legeringsplaats gaat de V.O.C. nu geweldig veel aandacht besteden, ook ter consolidatie van het verder over de hele Archipel verspreide administratieve apparaat. Daarin slaat de vennootschap te vér door. Zij gaat van de eis dat de konvooien uit Europa en de retourkonvooien uit het Verre Oosten de baai bij Batavia als aanvaart- en vertrekplaats nemen een dwingend principe maken.

Ook als de ladingen van buiten de Archipel komen, bijvoorbeeld uit de binnenlanden van China of uit Formosa, de Indische vóórkusten of uit Deshima bij Japan, dan nog geldt voor de konvooi-smaldelen de baai Batavia als centraal rendez-vous. Voor de centrale boekhouding is dat makkelijk. Natuurlijk vallen dan de ladingen makkelijker met de gangbare administratieve cargacodes in de boeken in te schrijven en kunnen de ex-

portlicenties sneller, immers gestandaardiseerd berekend worden. Verder is het in zoverre goed dat de tijdelijke stapeling van goederen daar in uiterst kundige handen pleegt te zijn: de veembazen op het eiland Onrust weten waar ze goederen hoe moeten opslaan en dat peperzakken anders moeten worden gestuwd dan de kaneelstam-piramides of de balen indigo-bladeren die nog maar half bewerkt zijn en makkelijk schimmelen en zweten.

In het begin van de firma is die concentratie ook goedkoper, dan overal maar aanvaarthaventjes met pakhuizen te moeten onderhouden, met eventuele militaire bewaking als de vrachten bijzonder waardevol zijn. En aan de inrichting van het eiland Onrust met zijn reparatie-dokken en breeuwhellingen is veel geld uitgegeven. Maar naarmate de vennootschap zich steeds verder uitbreidt, nadat het zich duidelijk heeft gemanifesteerd als handelscentrum waar de internationale marktverhoudingen betreffende de verhandelbaarheid van bepaalde carga vrij actueel opvraagbaar zijn en ook de prijsniveaus van bepaalde producten en stoffen naar periode en plaats goed vergeleken kunnen worden – al gaat nog altijd veel tijd verloren met de trans-Atlantische berichtgeving – is die eis niet steeds realistisch. Ook al niet omdat ook andere havenplaatsen, zoals Galle op Ceylon, of Makassar op Celebes – dit soort expertises ook bij de hand hebben en ook al die faciliteiten, al zijn die niet altijd even goed als die te Batavia.

Zo is het echt onzin, om te vergen, dat een schipper of konvooicommandeur éérst in Galle kaneel doet stuwen en dan op Batavia vaart. Daar moet hij dan wachten tot alle smaldelen van de retour-konvooien bijeen zijn, soms van achteruit het oostelijk deel van de Archipel of zelfs vanaf de redes bij Mantsjoerije.

Dat kan lang duren, al houdt de directeur-generaal de kentering van de passaat nauwkeurig in de gaten -– die zal hij niet laten passeren, want dat kan de retourvaart tot de Kaap enorm vertragen. Maar dat inmiddels de prijzen voor die kaneel aan het verlopen zijn, dat houdt hij niet in de smiezen en verder houdt hij zich eigenlijk meer bezig met de peperladingen. Waarom kan dan niet rechtstreeks vanuit Galle naar de Kaap gevaren worden in een kleiner konvooi, als er geen oorlogsdreiging is van de zijde van de Engelsen? Vooral als de V.O.C. buiten de Archipel zich steeds vaster kan vestigen is dat, we zagen het hierboven al, een steeds vaker gestelde terechte vraag. Waarom deze dwangmatige concentratiepolitiek?

Omdat, zo zegt men op het gouvernementshuis bij de baai, dat nu eenmaal de richtlijn is. Op den duur is dat met die massavrachten kaneel, maar zeker met de bulk aan diverse theeladingen uit Kanton een dwaze, kostbare en oneconomische transportpolitiek. Die goederen worden door dat heen en weer varen duurder in de transportprijs. Dat is in het begin, als de retourvrachten klein zijn en de vraag ook, niet zo bezwaarlijk. Het risico is gering. Maar als enorme hoeveelheden vervracht moeten wor-

den, voor een groot consumptief areaal, is die concentratie ontoelaatbaar belastend. Het geldt waren, waaraan de consument steeds meer eisen gaan stellen. Ze kunnen bederven en verder blijkt dat juist voor Kantonese thee de prijzen aan de Londense beurs aan het zakken zijn, daar heeft Rotterdam al een paar keer voor gewaarschuwd per adviesjacht. Toch blijft Batavia zo hechten aan deze centraal geregisseerde beurtvaart dat het een soort bedrijfspolitiek axioma is geworden. Het moet zo, want zo deden we dat altijd. Batavia gaat intrigeren tegen de opkomende nevenvestigingen. Batavia is, we zagen het, bereid daarvoor de havens op Ceylon en Formosa zoveel mogelijk arglistig tegen te werken door bijvoorbeeld belangrijke informatie te onthouden over de nadering van Engelse oorlogsbodems die uit hun verband geslagen zijn. Batavia wordt op den duur een *bureaucratisch prestigeobject*: dat moet een beurtvaart eerst hebben geadministreerd, gecontroleerd en de verantwoordelijken hebben aangewezen bij directiebesluit en dán het signaal hebben afgegeven dat de afvaart is toegestaan.

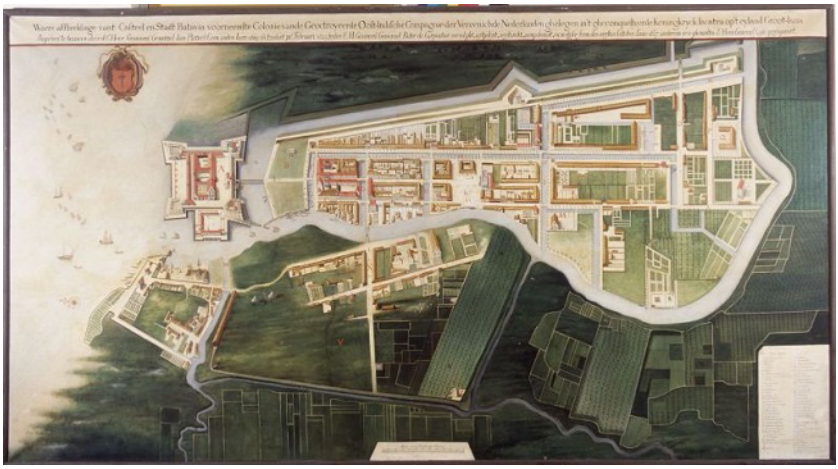

Batavia A.D. 1619

Dan gaat alles volgens het protocol dat belangrijker is dan de winstverwachting. Batavia is dan een hinderlijke binnendienst geworden die geen oog meer heeft voor de omzetten en de winsten die de buitendiensten alleen in een bepaalde periode en met bepaalde leveranciers kan scoren. Zoals bij een assurantiemaatschappij die zijn agenten en inspecteurs geen armslag wil geven bij het plaatsen van schoolongevallen verzekeringen.

Sommige historici[203] wijten aan deze logge bureaucratische starheid in hoofdzaak de ondergang van de multinational die de V.O.C. op den duur is, door de onbeperkte overdraagbaarheid van de toonderaande-

len en haar vele statutaire nevenplaatsen. Coen was wat we tegenwoordig ook wel een *control freak* noemen, die had daar al een handje van. Maar hij was vermoedelijk toch wel zó zelfverzekerd geweest dat hij, naarmate de macro structurele marktontwikkelingen beter in kaart konden worden gebracht – en dat kon Amsterdam als centraal financieel toezichthouder over de trans-Atlantische handel voorlopig als geen ander – in dit opzicht flexibeler geworden. Dat konden zijn opvolgers beslist niet, en zeker niet toen ze uit de regentenstand voort plachten te komen die nooit verder keek dan de Amsterdamse Grachtengordel.

1.24.3 Coens verachting voor het V.O.C.-octrooi

Coen was van oordeel dat de V.O.C. nooit echt winstgevend kon worden zonder kolonisatie uitmondend in annexatie van gebieden onder *effective control* van de vennootschap. Dat was de Engelse benadering. En die achtte Coen de enige juiste. In zijn rapportage als boekhouder-generaal van de V.O.C. in 1614 bepleit hij dit. Hij was vast van plan naar bevind van zaken op locatie te handelen. Met de buitenlandse politiek van Hunne Hoogmogenden in Den Haag had hij niets te maken. Hij sloeg dus ook geen acht op het Twaalfjarig Bestand tussen de Republiek en Spanje van 1609-1621. Johan van Oldenbarneveldt had hem daarom nooit laten benoemen als gouverneur-generaal in Indië en wellicht zelfs niet als ambtenaar van de V.O.C. Coen liet de Heren XVII weten: "Der volckeren rechte ende chrijchsgebruyck moet ons in dese helpen en ick hope dat daermede soowel als alle andre natie verdedeget connen worden, dewyle den oorloch soo rechtvaardig is, als oorloch gevoert mach worden."[204]

Coen heeft deze politiek steeds uitgevoerd, wát de Heeren XVII er ook van mochten vinden. De V.O.C. mócht oorlog voeren om de handelsroutes te beveiligen. De V.O.C. kon die veiligheid alleen bereiken door veroveringsoorlogen te voeren. En wel door Blitz-kriege. Razendsnelle opmarsen vanaf de kusten, met overweldigende inzet van massale vuurkracht en vervolgens systematische terreur. Zolang de inlanders niet christelijk waren, waren zij geen volwaardige rechtssubjecten en dienden zij dienovereenkomstig te worden behandeld. Het was beter hen uit te roeien na gebleken weerspannigheid en ze dan te vervangen door Hollandse volksplantingen. Die konden ook aangevuld worden met Europese ingezetenen van elders, zolang de Hollander maar de baas was. De centrale directie was geïnformeerd over deze rigoureuze ontvolkingspolitiek. Coen legde er verslag van aan en zond het aan Amsterdam[205]. De Heren XVII hadden tevoren ook instructie gegeven om Banda "te vermeesteren, de principalen uit te doen roeien ende te verjagen ende het land met heidenen wederom

te doen publeren"[206]. Men kan beweren dat de Heren niet bevalen de hele bevolking over de kling te jagen. Maar het voorstel om dan heidenen van elders te halen en dezen te doen vestigen in de plaats van de weerspannige Bandanezen komt toch aardig in de buurt van een opdracht tot totale volkerenmoord[207].

Zo heeft Coen de instructie opgevat en uitgevoerd. Hij speelde open kaart. Hij eiste steeds zilveren munten voor soldijbetalingen voor de geworven milities en de ter plaatse geronselde zeesoldaten[208], vorderde steeds meer oorlogsschepen, grote wapenzendingen en munitie zonder onder stoelen of banken te steken waar hij dat voor nodig had. Hij kreeg dan zalvende domineeskletspraat retour over zijn excessieve geweldplegingen, maar het gevraagde kreeg hij óók. Hij werd na melding van verschillende slachtpartijen gouverneur-generaal. Maar tevens distantieerden de Heren XVII zich van Coens slachtingspraktijken. Dat vond Coen ronduit hypocriet. Dat gaf hij de Heren ook te kennen. Die hulden zich in stilzwijgen. Geen reactie. Het zal zijn verachting voor de sjieke heren alleen maar vergroot hebben. Ze klaagden eigenlijk alleen maar echt als de retourladingen niet aan de maat waren. Maar dat kwam onder Coen niet vaak voor. De heren riepen hem tóch niet terug zolang de aandeelhouders maar tevreden bleven.

J.P. Coen

In 1621 maakte hij het zo bont bij de uitroeiing van de bevolking van de Banda-eilanden, dat het ook internationaal zo'n schandaal verwekte dat Den Haag ervan schrok. Dat trok aan de bel bij de heren XVII. Die gingen, zij het schoorvoetend, over tot een reprimande. Dat nam Coen niet. Hij legde zijn ambt neer en kwam verhaal halen te Amsterdam. Hij stelde verschillende verdedigingsrelazen op, ook voor de Staten-Generaal – waar hij ook grondige minachting voor had – en beet in de vergaderingen daarop en daarover flink van zich af. Hij kreeg geen straf. Hij kreeg een kostbare vergulde statiedegen, en een gouden ketting met medaille voor zijn verdiensten plus een extra gratificatie. En het verzoek zijn oude ambt weer op te nemen. Hetgeen hij deed. Hij stierf daar, in Batavia, schielijk, nadat hij nog even een gruwelijk vonnis had doen exe-

cuteren. De dood vond hem in de vroege ochtend van 21 september 1629.

1.24.4 Pieter de Carpentier en zijn opvolgers volgen Coen

De opvolgers van Coen hebben de lijn die Coen uitzette gevolgd. Coen zette de toon. Die werd moeiteloos overgenomen door het koloniale bestuur in de Archipel tot 1795. Het is niet vol te houden dat Coen met zijn agressie, veroveringsaandriften, verachting voor humanitaire minima bij de behandeling van inlanders een uitzondering was, waarvan de Heren XVII zich distantieerden. Alleen: Coen zette zijn koloniale beleid steeds zonder omwegen en detail op papier en verhulde niets aan de centrale directie te Amsterdam. Die kreeg zulke gruwzame informatie dat ze wel in de zalvende kanselarijtaal van die dagen haar al te openhartige zaakwaarnemer ter plaatse moest vermanen, zonder echt te willen ingrijpen. Er zijn nu eenmaal zaken in "het veld" waarvan de bureaucratische meerdere liever niets wil weten, en waarvan hij dus graag heeft dat men ze als uitvoerende onderhebbende verzwijgt. Dat deed Coen niet in de richting van Amsterdam – dat was eigenlijk het voornaamste bezwaar wat de deftige heren van Hollands grootste handelsstad tegen Coen ontwikkelden.

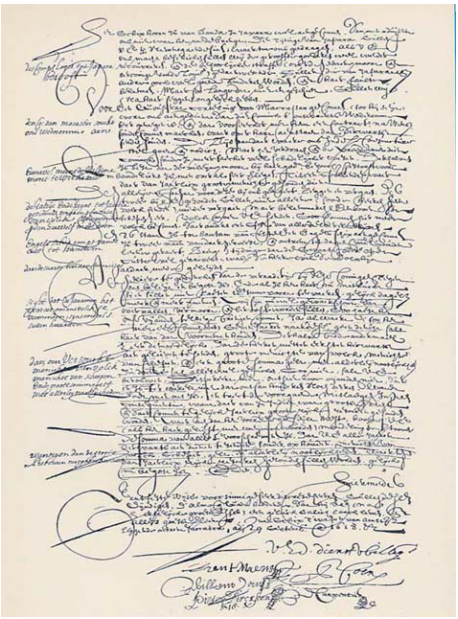

Brief van J.P.Coen aan de HerenXVII

De Antwerpenaar Pieter de Carpentier, de eerste opvolger als landvoogd op Java, zette de terreurpolitiek van Coen voort. Evenwel: hij berichtte daarover niet onomwonden rechtstreeks aan Amsterdam. Maar zijn interne instructies aan gouverneurs op de eilanden logen er niet om. Hij startte zijn ambt met de martelingen van allen die hij verdacht van verraad jegens de V.O.C. Op Ambon waren bijvoorbeeld nog Engelsen achtergebleven van eerdere expedities. Die liet De Carpentier met brandende kaarsen onder de oksels martelen. De Carpentier wilde aldus verklaringen bijeenkrijgen, waaruit af te leiden zou zijn dat de Engelsen wel degelijk een samenzwering op touw hadden gezet om de Hollanders alsnog van Ambon te verdrijven. Die samenspanning zou geschied zijn met een aantal Japan-

ners en één Portugees die deswege dezelfde behandeling ondergingen. Tenslotte werden deze lieden onthoofd, ook al kon het niet tot een openbaar strafproces komen[209].

De Carpentier had daarbij gedacht aan hoog- en landverraad. Maar aangezien de soevereiniteit over Ambon niet geclaimd werd door de Republiek aan de Noordzee kon daar juridisch geen sprake van zijn. Deze misdrijven moeten altijd gericht zijn tegen een soeverein gezag, en de vooronderstelling was nog steeds – al werd dat steeds minder geloofwaardig – dat de V.O.C. op zulk gezag geen aanspraak maakte. Londen nam deze kwestie hoog op. Engeland was destijds wel degelijk bereid zich het lot van Engelse ambtenaren en beambten in het buitenland aan te trekken, onder meer door hen strafrechtelijke bescherming te bieden via de uitbreiding van de Engelse strafmacht als dergelijke overheidsdienaren slachtoffer werden van de kwade toeleg van handelsconcurrenten. Men spreekt dan via toepassing van het "passief personaliteitsbeginsel". De aanknoping voor de extraterritoriale jurisdictie ligt dan in een hoedanigheid van het slachtoffer. In dit geval: de ambtelijke status van een onderdaan van de Engelse kroon. Dit *Abonese massacre* leverde de Staten van Holland weer eens een acuut positief jurisdictieconflict op met Whitehall.[210] Daar waren de Hoogmogenden niet voor geporteerd. Zij wasten dan ook meteen de handen in onschuld en verdedigden de Heren XVII nauwelijks. Ten minste: niet in het openbaar. Ze waren onmiddellijk bereid de V.O.C.-bewindhebbers ter plaatse te beschuldigen. Zij leidden dat in met plechtstatige verzoeken om *informatiën, narichten en advyzen* aan de centrale V.O.C.-directie die voorlopig een gedegen intern onderzoek moesten instellen. Want áls dit waar was, dan kon dat zo écht niet. Dan waren de Hoogmogenden bereid Engelse rechters ter plaatse te assisteren bij een gerechtelijk vóóronderzoek. Zulks, in de stellige verwachting dat Londen daarin geen zin zou hebben. De Heren XVII kregen dus, weer: officieel, de wind van voren. Maar omdat zij niet door De Carpentier waren ingelicht over diens beleidslijnen, konden dezen terugvallen op het echelon dat ze nergens van wisten. Bij Coen was dat niet mogelijk geweest. Die was altijd bij dit soort ondernemingen zo expliciet geweest dat zijn superieuren de kans niet kregen om onwetendheid voor te wenden: daarom trachtten de Engelsen de expeditie dan ook Coen in de schoenen te schuiven. Maar die was toen net weer op terugtocht naar Holland, dus dat kon bezwaarlijk.

De Carpentier bleef ook het massale rooien van kruidnagelbomen, die Coen had geëntameerd voortzetten. Alleen rapporteerde De Carpentier daar niet vooraf over maar achteraf. En dan nog in globale, vrij nietszeggende bewoordingen, zonder aan te duiden, wat deze "massale extirpatiën" voor de lokale bevolking betekenden. De Carpentier ging ook

niet over tot een massale ontvolkingspolitiek met het oogmerk de uitgeroeide populaties te doen vervangen door Hollandse volksaanplantingen zoals Coen steeds had verdedigd. De reden was dat de Heren XVII daarbij actief hadden moeten meewerken door honderdduizenden werkloze Lage Landers naar de Archipel te zenden, iets, wat een gecompliceerde en dure onderneming zou zijn. En bovendien zouden de Heren dan precies over de genocides ingelicht moeten worden. Daarvoor voelden zij niets: Coen had ze deswege al moeilijkheden genoeg berokkend in het interstatelijk verkeer. De Heren wilden niet alles weten. Zodat zij in ieder geval schone handen zouden hebben, mochten de Portugezen of Engelsen weer eens klachten hebben die via de Engelse Ambassade te Den Haag zonder omwegen aan de Staten-Generaal zouden worden voorgelegd. De beleidslijn van een gouverneur-generaal moest zijn de Heren in welberaden onwetendheid te houden – *docta ignorantia* – zodat ook de Staten-Generaal, als steeds onkundig van wat dit Hoge College van Staat niet graag wilde weten, zich doeltreffend op discommunicatie konden beroepen. Totdat het zoveelste incident weer uit het collectieve internationale geheugen zou zijn verzwonden. Een doeltreffende benadering, die De Kumpenie tot 1942 zou blijven volhouden.

1.24.5 De beruchte "sense of detachment".

De koloniale gezag uitoefenaars, wetend dat de Heren XVII niet zo héél erg goed op de hoogte gehouden wilden worden voor de dagelijkse handelspraktijken – wie goed ingelicht wordt, heeft veel te verantwoorden – gingen zich steeds autonomer gedragen ten opzichte van de zendstaat. De Heren XVII, op hun beurt, begonnen dat steeds meer te billijken en aanvaarden als bedrijfspolitiek. Het lijkt wel op de al te zelfbewuste en zelfstandige houding die een beroepsdiplomaat ontwikkelt die al te lang zonder wisselende instructies "*en poste*" kan blijven of op de verzekeringsinspecteur die steeds minder merkt van de binnendienst van het hoofdkantoor en slechts omzet en winst in de gaten hoeft te houden. De kans dat zo'n functionaris uit de hand gaat lopen jegens de binnendienst wordt aanmerkelijk. Hij ontwikkelt een eigen uitkeringspolitiek en slaat vaak aan het sjoemelen met de agenten. Loopt hij tegen de lamp, dan krijgt hij vaak toch dekking van de hoofddirectie van de maatschappij, die al die tijd de merkbaar stijgende winsten heeft genoten zonder navraag te doen. Die navraag kan wel alsnog, soms met terugwerkende kracht, ontwikkeld worden, maar dan vallen lijken uit de kast waarvoor de hoofddirectie medeaansprakelijk wordt, net als dat bij ambassadeurs het geval kan zijn die al te lang aan de losse teugel zijn gelaten op een legatie die tóch al niet zo in trek

was en dus bij andere carrières niet in de kijkerd kwam. De manier waarop de Heren XVII omgingen met het *Ambonese Massacre* spreekt boekdelen als symptoom van deze houding.

Van De Carpentier horen de heren alleen maar, aanvankelijk, dat er een opstandje is geweest waarbij Engelsen weer eens zijn betrokken in De Molukken. Er zijn wat doden gevallen. Helaas moesten tien Engelse beambten ter dood worden gebracht. Maar de zaak is onder controle. De eerste retourzendingen met rijke specerijenladingen zijn weer onderweg. De Heren vragen niet verder. Pas als, ongedachterwijze, buiten de V.O.C.-hiërarchie om de Staten-Generaal worden benaderd door de Engelse Ambassadeur die een demarche namens de kroon moet doen, gaan de heren nadere vragen stellen als de Staten willen weten wat er nu eigenlijk precies aan de hand is. Heeft de gouverneur van Ambon inderdaad een soort gerechtelijke moord op tien Engelse EIC-ambtenaren doen voltrekken? Wat moest die samoerai-milicien eigenlijk bij dat proces? Dat was toch een V.O.C.-beambte? Weet de gouverneur niet hoe heikel de verhoudingen met de shogun en Londen zijn in dit excentrisch deel van de Archipel? Heeft hij gehandeld op instructie uit Batavia? Maar waarom heeft De Carpentier dan de Staten niet eerder ingelicht?

Het duurt maanden voordat antwoord komt. Dat is gestandaardiseerd. De zaak is in onderzoek, maar op het eerste gezicht lijkt de lezing van de EIC-ambtenaren niet juist. Er was alle aanleiding om tegen de Engelsen te procederen naar Hollands recht, dat in dit geval – het gaat om hoogverraad – martelingen veroorlooft. De rechters in Batavia vinden dat dat door de beugel kan. Maar er wordt bereids een commissie ingesteld die zal bezien of de handelingen op Ambon de toets der kritiek kan doorstaan. Die commissie maakt geen haast. Dat willen de Staten niet. Dat willen de heren niet. De tijden zijn wisselvallig. De Engelsen zijn nu nog bevriend met de Republiek. Maar dat kan eerstdaags veranderen. De gouverneur-generaal praktiseert wat de departementsambtenaren van Bui-

De heren XVII

En zo zal het inderdaad bijna altijd zijn. De gouverneur komt terug *in patria*, krijgt zijn pensioen en gaat op tijd dood. Dan wordt het onderzoek tegen hem door de Hoge Raad van Holland geopend. Dat bloedt dood, want er valt bijna niets meer te bewijzen en verder is de strafvordering zinloos als de mogelijke verdachte dood is. Verder is de zaak verjaard. Ze herleeft alleen maar, als de Engelsen verlegen zitten om argumenten om de Republiek de oorlog te verklaren. Dan doet het *Ambonese massacre* weer goed opgeld. Alleen weet dan in Whitehall niemand meer wat er ook al weer aan de hand was. De massamoord op Ambonezen kan het niet geweest zijn, want daar maakt de kroon zich niet druk over. Dat zijn maar Ambonezen. Dus moeten Engelsen de pineut zijn geweest. Dat pikken we niet, hier in Londen: de Eerste Engelse zeeoorlog is dan een feit.[212]

Het is de beruchte *sense of detachment* die uitgroeit tot een onoverwinnelijk euvel, waardoor zendstaat of assurantiemaatschappij onverwacht in onherstelbare euvelen kan komen. Dat zou ook bij de V.O.C. de ontwikkeling zijn nadat de Vrede van Utrecht van 1713 gesloten werd. Vanaf dat moment leek tijdelijk de agressie van Frankrijk bedwongen, zodat de Republiek zich kon terugtrekken op rentenieren en het vermijden van risicovolle ondernemingen. Noodzakelijk bestanddeel daarbij was, wat de V.O.C. betreft, dat de gouverneurs-generaal van de Archipel alleen nog maar gestandaardiseerde jaarverslagen indienden bij de Heren XVII, waarbij steeds weer gerapporteerd werd wat de heren graag wilden horen, zonder gedetailleerde feitelijke bijlagen en vooral zonder bijgevoegde boekhoudkundige balansen van de factorijen. De Heren konden ook nauwelijks balans lezen, hadden geen idee van wat er in Indië op de werkvloer eigenlijk gebeurde, en zagen de torenhoge oorlogsuitgaven die de Republiek op haar conto had staan vanwege de gewapende conflicten uit de zeventiende eeuw als staatsschulden – voorlopig gefinancierd uit leningen via staatsobligaties – die zo snel mogelijk gedelgd moesten worden uit indirecte belastingen. Belastingen die voornamelijk op de heffe des volks rustten: van inkomstenbelastingen wilden de gezeten burgers nog steeds helemaal niets weten. Laat staan van progressieve dividendbelastingen.

De *sense of detachment* leidde tot starre bureaucratie die niets meer met de barre werkelijkheid te maken had, het rondpompen van gerust stellende departementsnota's opgesteld in een alleen voor ingewijden begrijpelijk jargon, en deze weer tot mateloze corruptie, verwaarlozing van de vloot, morele verslapping en immuniteit voor de steeds toenemende concurrentie van opkomende handelsnaties. Zie II.1. van dit Boek. De Heren in hun bubbel merkten het pas toen het te laat was. En wentelden de nadelen op de spreekwoordelijke Jan Modaal af. Niets nieuws onder de zon. De Prediker wist het al.

1.24.6 De V.O.C.-cargo's

De door de V.O.C. in beurtvaartverband trans-Atlantisch verplaatste cargo's naar Europa of Europese koloniën hadden betrekking op de volgende goederen en zaken, in volgorde van belang:

- Peper
- Overige specerijen waaronder kruidnagels, nootmuskaat, kaneel en foelie
- Textiel waaronder katoentjes, zijdeweefsels en zijdegarens
- Verfstoffen en verven
- Gomsoorten en harsen
- Diamanten, parels, edelmetalen
- Salpeter
- Rietsuikers
- Koffie en thee.[213]

De V.O.C. pleegde geen trans-Atlantische slavenhandel.[214] Zij maakte wél zelf gebruik van slaven. Haar contractanten, de soevereine inlandse vorsten, bezigden doorgaans slaven bij de leverantie van deze goederen en zaken. De V.O.C. voerde wel slaventransporten uit naar de Archipel en de wingewesten daaromheen. Meestal zorgde de Sultan van Zanzibar op eigen gelegenheid voor dergelijke transporten herwaarts en deed ze door tussenpersonen op provisiebasis uitvoeren. Deze potentaat kon daartoe beschikken over Afrikaanse krijgsgevangenen of anderszins gedetineerden uit Centraal-Afrika, afkomstig uit de talloze stammenoorlogen in de Afrikaanse binnenlanden.

Doorgaans hadden de inlandse Indische vorsten deze aanvoer niet nodig. De V.O.C. beheerde zelf in de Archipel weinig plantages: dat was een aangelegenheid voor de inlandse soevereinen. In de negentiende eeuw liet het Nederlands koloniaal bestuur de inzet van slaven doorgaans eveneens over aan deze vorsten. Onder de vigeur van het hierna te bespreken cultuurstelsel begunstigt dat bestuur tussen 1830-1880 de inzet van deze slaven. Bij de zogeheten gedwongen cultures krijgen de vorsten de bevoegdheid om de lokale bevolking onder dwang bepaalde oogsten te doen winnen. In wezen was hier sprake van slavernij. Na 1880 zet dat bestuur in samenwerking met de plantagebeheerders en industriële ondernemers koelies in die kunnen gelden als slaven, ook al heetten zij op vrijwillige contractbasis in dienst gekomen. Over deze koeliecontracten en de bereidheid van de koloniale overheid deze contracten onder strafbedreiging te

handhaven – de zogeheten "poenale sancties"– zie deel II uit deze serie: *Kolonisator van Nederlandsch Indie* . Hoofdstuk II, *De invoering van het cultuurstelsel*; Hoofdstuk V. 1. *Delimaatschappij* V.1.2. *De koelie-contracten*, V.1.3. *De poenale sanctie en het gouvernementele stelsel* en V.2.2. *De arbeidsomstandigheden bij de tindelving*.

Zoals al aangegeven, was slavernij binnen de effectieve rechtsmacht van de V.O.C. niet verboden. Zie I.19.6 en I.19.5. Bij de koloniën en factorijen beheerd door Portugal en Spanje was dat wél zo. Of dat verbod daar ook effectief en sluitend gehandhaafd werd, kan betwijfeld worden. Maar het principe was daar onderdeel van het stellig recht. In zoverre betekende het V.O.C.-bestuur dus een achteruitgang. Zoals de overname van de Indische koloniën door Nederland van Engeland krachtens het Verdrag van Londen dat in 1815 op dit punt eveneens was.

1.24.7 De eilanden-verzameling in de baai van Batavia

Vóór Batavia, oostelijk naar Straat Malakka was een wijde baai. Daarin lagen een aantal eilandjes in het heldere ondiepe water. Er waren riffen. Het binnenlopen van zwaardere schepen zou niet makkelijk zijn. Dicht bij het land zouden ze niet kunnen komen. De tonnages van vrachtschepen namen snel toe: waren in 1599 nog fluitschepen voor de langere koopvaardij gemiddeld driehonderd ton, twintig jaar later gold zeshonderd tot achthonderd ton als een standaard voor de vrachtvaart op het Verre Oosten vanaf Hoorn, Enkhuizen of Medemblik, de havens die De Kumpenie voorlopig het meest gebruikte[215]. Ze waren breed buikig, hadden een gering dekoppervlak, een platte bodem met geringe kiel. Ze waren grotendeels dwarsgetuigd en konden bezeild worden met een betrekkelijk geringe bemanning. Een fluit van vijfendertig meter kon bezeild worden door slechts twaalf bemanningsleden.[216] Maar dat moesten dan ook ervaren zeelieden zijn die een hecht samenwerkingsverband vormden. De oorspronkelijke fluiten hadden een rond, versierd achterschip. Het bovenboord viel naar binnen in. De scheepswand bolde als het ware over het bovendek heen als een verschansing.

De fluit kon zo heel moeilijk door zeesoldaten, piraten of kapers geënterd worden. Die gleden langs de bolling weer terug als het ware. Dat bolle verschafte het schip zijn typische logge peervorm. De fluiten waren lomp en gemiddeld vier tot zesmaal zo lang als ze breed waren. Ze voerden drie masten[217], op de boegspriet twee blinden of één stabiliteitszeil.
Ze waren gebouwd voor de Oostzee vaart. Ze hadden een gering dek oppervlak omdat de tol aan de Sont was afgestemd op het aantal vierkante meters van het bovendek. Een gewone fluit had een lengte van zevendertig meter gemiddeld, maar op den duur kwamen fluittypen met een lengte van

vijftig tot vijfenvijftig meter ook wel in zwang, de al genoemde zogeheten verlengde fluiten. De diepgang bleef gering, de manoeuvrabiliteit groot, maar die nam bij het monteren van baks vurende kanons weer zienderogen af. Het optimum voor de fluit als handelsvaartuig bleef vijfendertig meter. Deze fluiten werden in hoog tempo in grote aantallen vervaardigd in Hoorn. En later op allerlei Hollandse en Zeeuwse werven. Soms vier- tot vijfhonderd per jaar. De fluiten heetten de "werkpaarden" ter zee. Ze werden gestandaardiseerd afgeleverd. De havens konden op deze standaarden worden geselecteerd, zoals ook de middeleeuwse Hanze dat had gedaan bij de kogge en het karveel. Alle bij de overslag en transport betrokkenen wisten de standaardmaten en richtten de beurtvaart-aanlegpunten daarnaar in, onder opgave van de kades en hijskranen die aan de standaarden beantwoordden. Zo wist de reder precies welke havens voldeden aan de eisen waaronder snel verladen en bevracht kon worden. Dat waren de beroemde "Oostervaerders" berekend op de merkwaardige golfslag en ondiepten van de Oostzee. Ze konden daarom makkelijk door de engten manoeuvreren in De Sont met een maximale breedte van tien tot twaalf meter en een diepte van kiel tot halfdek van zeven meter.

Voor de maanden durende aanvaarten van en naar het Verre Oosten waren ze echter op den duur ongeschikt. Ze waren op die vaarten, gelet ook op de andere golfslag in de Indische Oceaan, toch, zeker bij verlenging, te instabiel en konden relatief te weinig vracht verstouwen. Ze waren doorgaans overnaads gemonteerd en konden daarom niet goed tegen de hitte: de sterk gebogen planken plachten spoedig te barsten. Of het breeuwwerk viel uit de naden. Er ontstonden boven de waterlijn grote kieren. Daardoor werd de hitte binnen in het schip ondragelijk. De dekken werden daarop verbreed en de ruimten vergroot. Dat veranderde het type aanmerkelijk. Het reageerde nukkiger naarmate de waterverplaatsing toenam. De rompen kregen het zwaarder te verduren.

De reactie was de fluiten steviger te maken met een bewanding van lood of koper. Maar die toevoeging verzwaarde en was nadelig voor de wendbaarheid. Bovendien voegde men in later jaren ook nog eens een galjoen[218] toe. Toen waren de vaartuigen eigenlijk geen fluiten meer. Het werden fregatten. Die hadden doorgaans in ieder type twee of zelfs drie geschutsdekken, ongeacht of ze als oorlogsbodems fungeerden of niet. Die fregatschepen waren veel duurder in vervaardiging en onderhoud. Ze veranderden de vlootsamenstellingen duchtig, omdat ze meer ondersteunende (hulp)vaartuigen voor verkenningen (zoals de pinazen en jachten), provianderingen en het onderling overbrengen van gespecialiseerd personeel (medici, loodsen, geestelijke verzorgers, tolken en gerechtsdienaren) vereisten.[219] Een vol konvooi voer uit met pinken, hoekers, galjoten, bar-

kassen, katschepen en hekboten.[220]

Bij die latere grotere fregatschepen met een hoge achterspiegel die zwaar bewapend waren, soms met drie lagen breeddeks uit de scheepswand vurende monden was dat anders. Dat waren de beroemde spiegelretourfregatten. Een bemanning van tweehonderdvijftig tot driehonderd man was dan noodzakelijk. De hoofdmacht van een vloot ging vergezeld van jachten van ongeveer zestig ton. Alle schepen voerden kanons, hoeveel, dat hing mede van de tonnage af, maar een achthonderdtons fluit had er toch meestal zestien, die vanuit de scheepswanden baks vuurden. En dat waren dan geen echte oorlogsschepen die al vanuit twee lagen uit meer dan twintig tot zesentwintig monden vuur uit plachten te brengen. Dan waren er nog de vuurroeren die op de verschansingen waren gemonteerd en die draaiend vuur uit konden brengen. Dat vereiste superspecialisatie, want die sprongen makkelijk. De verhouding tussen kruitlading, kaliber en looplengte luisterde hier nauw. Verder moest het richten en vuren natuurlijk geen schade veroorzaken aan eigen want. Het vuurroer kon niet teruglopen na het schot. Dus de terugslag kon niet gecompenseerd worden ten opzichte van het affuit. De Kumpenie placht dat soort oorlogsvaartuigen apart in te huren. Met speciaal opgeleide kanonniers, artilleristen en zee miliciens. Die verhoogden de transportprijs van de lading.

Omdat van Spaanse, Britse en Portugese zijde acties konden worden verwacht nadat De Kumpenie was binnengedrongen in de jurisdictiezones die het Verdrag van Tordesillas nu eenmaal aan Spanje of Portugal had gegund, waarbij de laatste kon concessioneren aan Engeland, waren dergelijke oorlogsbodems vaak noodzakelijk. Portugal was nog steeds niet te onderschatten, al was het op zijn retour. Spanje had nog altijd de grootste oorlogsvloot. De Hollanders hadden in het Verre Oosten eigenlijk niets te maken en mochten dus, bestand of geen bestand tussen Den Haag en Madrid, aangevallen worden en prijs gemaakt. De vaartuigen waren niet erg betrouwbaar. Ze lekten. Er moest continu gepompt worden. Dat kwam door de wormen in het hout. Maar ook door het kieren dat het genoemde "werken" van de overnaadse planken in de tropen veroorzaakte: de bemanning stond in de onderste laag tot aan de enkels in het water. Ze was voortdurend doende de binnenwanden van het vaartuig te bewerken met teer en koehuid. Soms zette men ook onderweg, als het kieren te gek werd, van binnenuit platen met platgeslagen lood of bladkoper op de wanden. Die werden dan met kurken vastgezet, waardoorheen touwen werden gesjord die buitenwands werden gezekerd door aandraaien via de knopen door de kieren. Maar kieren deed de wand altijd. De planken bleven werken, naarmate de temperatuur steeg. En de metalen versterkingen deden daar geen goed aan. Die verhoogden de infernale binnentemperatuur al-

leen maar doordat ze de hitte zo lang vast blijven houden. Kwam een vaartuig aan, dan moest onmiddellijk begonnen worden met schoonmaken van de buitenwanden en het opnieuw aanbrengen van teerlagen.

Daar waren die eilandjes nu goed voor. Die werden beschoeid en zwaar bekaad zodat de vaartuigen na onttakeling konden worden dwarsgelegd ter kalefatering. De kieren en reten werden met talk, pek en teer bestreken en soms werden planken vervangen. De dubbeling met lood of koperplaten werd losgewrikt en door nieuwe vervangen. De buitenhuid werd gebreeuwd met draad van schiemansgaren in de naden tussen de planken zodat het kalefaatwerk steun kreeg op de lekplaatsen. Met een uit de hand gesponnen kalefaatdraad bracht men het breeuw- of kalefaatijzer naar binnen in de naad. Was dat over de hele scheepslengte gebeurd, dan werd die draad *geklamaaid*. Dat betekent: door middel van klamaai-ijzer en moker wordt de draad tot achter in de naad gedreven, tegen de tevoren ingebrachte draad schiemansgaren of tegen de houten wand, indien het niet gelukt is dat garen aan te brengen. Daarna brengt men een tweede, derde of vierde draad in en klamaait men, totdat de naad vol of bezet is. Het was (en is) een saai en nauwkeurig werk, want men moest op het oog beoordelen of een naad goed genoeg bezet was. Soms waren vier en vijf draadlagen noodzakelijk[221]. De buitenste draden werden platgebeukt opdat wederom een effen oppervlak zou ontstaan. Daarop werd geherdubbeld. De planken mochten bij het zwellen door het binnendringend water nooit bol komen te staan. Dat alles kostte tijd.

Al die tijd kon het vaartuig niet benut worden. Het moest dus snel gaan, heel snel. Daarom was op Onrust veel personeel aanwezig, dat in barakken verblijf hield en regelmatig amusement zocht in Batavia. Een werf aan de kaden van Batavia was onmogelijk voor de grote schepen zoals hierboven beschreven. De aanloop was onmogelijk: te veel ondiepten en te veel aanslibbing voor de toch diepgaande vaartuigen. De situatie werd door de massale ontbossing in het binnenland alleen maar erger. De rivieren brachten zand en slib aan en de baai begon flink te verzanden. Vandaar die reparaties op stroom vóór de eigenlijke rede van Batavia. Op de rede werd geankerd totdat er ligplaats was op Onrust, nadat gelost was. Deze situatie duurde tot eind van de negentiende eeuw, toen de kunstmatige haven Tandjong Priok[222] werd aangelegd.

1.24.8 Het eiland Onrust

Het grootste eiland was het eiland Onrust. Het was oorspronkelijk een koraaleiland. Gaandeweg werd het bedekt met een dikke humuslaag en afval. Daar lagen die barakken voor soms wel tweeduizend man. Daar wer-

den speciale reparatiehellingen gelegd opdat onmiddellijk na vervrachting kon worden begonnen met allerlei klussen. Op Onrust werd dag en nacht doorgewerkt, er werd getimmerd, gezaagd door honderden arbeiders. Vandaar de naam. Aan het eind van de zeventiende eeuw zaten hier in ieder geval vijfhonderd ambachtslieden en honderddertig tot honderdvijftig slaven onder het gezag van de equipagemeester van Batavia. Het was aanvankelijk de gestandaardiseerde centrale transitwerf. Alle retourvaarten moesten vanaf Onrust aanvangen. Daar vond tevoren de finale inspectie van de retourkonvooien plaats, daarnaar werden de verzekeringspremies voor vaart, schepelingen en ladingen definitief vastgesteld. De ter zake competente actuarissen werden ter rede van Onrust overgevaren. Maar gaandeweg was de V.O.C. zoveel transithavens gaan ontwikkelen buiten de Archipel, dat de verplichting om de retourvaart bij Onrust te starten, werd opgegeven. Zie hiervoor I.23.14.2.

Voor het detineren van de slaven op Onrust waren aparte voorzieningen. Ze konden eigenlijk wel makkelijk van Onrust af. Al konden velen hunner niet zwemmen, bij eb kon er toch soms wel over de riffen naar de vaste wal geklauterd worden, al moest men dan een gids hebben en niet uitglijden, want het moest bij nacht gebeuren. Bij de kunstmatige havenbekkens die bij Onrust waren aangelegd waren de riffen weggehakt, daar waren ook wel diepe vaargeulen voor de fregatschepen, maar buiten die geulen waren de riffen bij daglicht goed zichtbaar in het destijds nog helderblauwe water. Moeilijk voor te stellen, nu de baai tegenwoordig zo sterk industrieel vervuild is geraakt. Dergelijke slaven werden meestal aangeleverd door inlandse vorsten. De meeste slaven in Batavia waren afstammelingen van Balinezen, Boeginezen, Makassaren en Timorezen. Hun behandeling en levensomstandigheden was niet slechter vergeleken bij die van de vrije inlanders. De V.O.C. zelf zette soms "kaffers" in als hulppolitie bij de werkplaatsen, vemen en factorijen in en rondom Batavia. Deze kaffers kwamen uit Kaap de Goede Hoop en Mozambique. Zij genoten een geprivilegieerde status.[223] Die leek wel wat op die van de miliciens uit de Molukken, maar deze laatsten stonden hoger in de maatschappelijke hiërarchie. Deze golden wel degelijk als aangestelde beambten met een zelfstandige rechtspositie in hun bediening. De kaffers genoten bewegingsvrijheid en mochten ook veel overwal passagieren. Ze vielen als negers op. Vluchten zat er eigenlijk niet in. Tussen hen en de Javanen boterde het nooit en Afrika was veel te ver weg. Ze kwamen dus steeds keurig terug. Ze konden nog hoge rangen krijgen en zich zelfs opwerken tot kantoorbeambten en huisknechten. Op vele schilderijen van V.O.C.-potentaten zien we dergelijke kaffers, vaak keurig in een betreste donkerblauwe jas met fluwelen manchetten en kokette koperen zweetknopen op de passementen

en boorden. Gesteven linnen befkragen, soms zelfs met staartpruiken en katoenen kuitkousen, gelakte gespschoenen, hun heer eerbiedig een roemer op zilveren blad aanreikend en soms zelfs met passer en winkelhaak.

Het kalefaten gold op Onrust als het minste werk. Maar verder waren scheepstimmerlieden, smeden, zeilmakers, lijndraaiers, kaartmakers en matrozen ter plaatse onontbeerlijk. Was de binnengekomen vloot groot, dan voer een onderlegger naderbij, een afgedankt vaartuig met slaapplaatsen voor het extra personeel. Het was zaak het personeel bijéén te houden op Onrust. Konden de arbeiders aan wal komen te Batavia, dan waren ze geruime tijd zoek. En kwamen ze terug, dan hadden ze gevochten of waren wegens drank- of opiumgebruik langere tijd niet aanspreekbaar. De menagemeester van Onrust had de handen vol om de scheepjes te weren van waaruit illegale alcohol werd uitgevent. Of meisjes van lichte zeden. Dan braken er in de onderleggers taferelen uit die zelfs door Jan Steen niet meer neer geborsteld konden worden op zijn volkse schilderijtaferelen. De barakken waren ware opstapelingspakhuizen, veemgebouwen voor het mensenvee, dat voortduren aan de rol wilde om te gaan passagieren, hoeren en snoeren in Batavia.

Soms zaten er wel drieduizend man opeengepakt op dit nauwelijks boven de zeespiegel uitstekend eiland op achttien kilometer uit de kust. Het kan niet verwonderen dat deze menigte al spoedig onderwerp werd van tal van besmettelijke ziekten, flakkerende koortsen en epidemieën. Uiteraard mocht dan de bevolking van Onrust helemaal niet aan wal gaan in Batavia, hetgeen de onrust op Onrust grotelijks bevorderde[224]. Veel groter dan tien vierkante hectare is eiland Onrust niet geweest[225]. Maar er omheen werden vele kunstwerken opgericht, zoals steigers, kaden en drijvende opslagplaatsen. Op de hele entourage zag de Baas van Onrust toe, met de rang van opperkoopman. Dat was een goed betaalde functie. Maar toch gebruikte de Baas zijn functie om zwart erbij te verdienen door materiaal en personeel ter beschikking te stellen van vaartuigen die niet tot de vloot van De Kumpenie hoorden en toch gebruik maakten van de Onrust-installaties. Deze corruptie gold als normaal. Het werd al opgemerkt. Het mocht allemaal niet, maar de moraal was ook bij de calvinisten in dit opzicht opmerkelijk rekkelijk, al was roddelen daarover natuurlijk óók in trek. En, als het zo uitkwam uit oogpunt van bedrijfspolitiek, kon een koopman er ineens toch zijn ambtelijke nek over breken. Hoe hoger het ambt, hoe meer rek en gelegenheid voor ambtsverduistering, knevelarij en corruptie. Het is nu eenmaal van alle tijden. Al blijft het onaanvaardbaar. Op den duur was het inkomensverschil tussen de breeuwers, kalefaters, timmerlieden, zeilmakers, smeden enerzijds en de topadministrateurs anderzijds wel heel erg opvallend. Vooral omdat de echte managers zich

nooit vertoonden en zich niet erg druk leken te maken. Er kwamen diverse opstanden van. Die werden met bruut geweld neergeslagen[226]. De arbeiders konden toch niet weg zonder tussenkomst van De Kumpenie: ze werden permanent gegijzeld. In dat opzicht was Onrust dus erg modern. Het is één van de euvelen waaraan De Kumpenie uiteindelijk in 1795 zal bezwijken.

Schepen rond het eiland Onrust

Onrust gold als een enclave: wat daar werd uitgespookt ging Batavia niet aan. Sedert de inbezitneming van Batavia is het eiland van Onrust gestadig afgekalfd. Aan de kaden hebben drie hoge en zware draaibare stellingkranen gestaan om het stellen van nieuwe masten, het laden en lossen mogelijk te maken. Er was een timmerwerf en een prauwenhuis, er waren steigers voor de onderleggers, er was een hospitaal, een leprozenhuis, een kerk. Er was zo van alles, ook een reeks tapperijpunten. Er was alleen geen bordeel. Dat was wellicht toch te link, vanwege de ruzies die dat bedrijf pleegt te genereren. Maar wie in dit opzicht als zijn behoefte wilde toegeven, was er een pontje naar de wal. En er kon escortservice komen. Er waren specerijenpakhuizen en er waren twee houtzaag-windmolens. Er waren steigers met kiellichters die de grotere schepen op hun zij konden trekken via kabels op takelassen die via mankracht werden rondgedraaid: het kielen of krengen. Aan de steigers werd de buitenwand van het te repareren schip alvast ontdaan van de verschillende tropische aangroeisels. Later werden daarvoor toch de kranen op de wal gebruikt, toen de vaartuigen te groot werden om dat nog handmatig te doen. En dan was er nog een fort met vier bastions met veertig kanonnen om de baai in alle windrichtingen te verdedigen. Dat fort is er nog. Maar Onrust is zelf zodanig ingekrompen dat niet is voor te stellen dat deze geconcentreerde bedrijvigheid zich daar ooit heeft afgespeeld. Onrust is, mede door de watervervuiling en het daardoor weggerotte koraal, eigenlijk weggespoeld. Uiteraard is van de werven vrijwel niets meer over.

1.24.9 De eilanden Kerkhof en Kuyper

Naast Onrust zijn er nog de twee "gespecialiseerde" werklocaties op de eilandjes Kerkhof en Kuyper. Op het eerste eiland stond een zware wachttoren in ronddeelvorm met aan de voet daarvan een kerkhof. Op Onrust werd veel en bekwaam gestorven: de hygiëne, het sanitair, de werkom-

standigheden en de voedselverstrekking aan de werklieden die dag en nacht moesten doorwerken om een vloot weer zeewaardig te krijgen lieten veel te wensen over. Bij veel lijken gold dat ze buiten Batavia ter aarde moesten worden besteld om besmetting te voorkomen. Dat gebeurde op het eilandje Kerkhof. Maar men kon er, als mindere stand, ook een graf met steen kopen. Veel animo was er niet voor. Ook in de dood wilden de Hollanders de binnen De Kumpenie zorgvuldig opgebouwde hiërarchie handhaven. Op Onrust is óók een piepklein begraafplaatsje, de kerk was er vlakbij om toch een herdenkingsdienst te verrichten. Wie stierf zonder verlof te krijgen tot teraardebestelling binnen Batavia verkoos toch een gehuurde ligplaats op die dodenakker te midden van het ronken van de zaagmolens. Een laatste rustplaats voor zichzelf, wellicht in een eigen lijkwade. Net als Keesje, het Diakenhuismannetje in Beets vertelling over de familie Kegge, hadden velen daarvoor nog wat spaarpenningen bij zich aan den lijve. In een goor vervet zakje van scheepskatoen. Wie dat niet had werd met korte metten in een gezamenlijk armengraf gedonderd, met de zak ongebluste kalk in de buurt voor de grijp voor de dragers.

Het hofje is er nog. Men treft er vier achttiende -eeuwse grafstenen aan[227]. De wachttoren van Kerkhof was bestemd voor de havenuitkijk en de havenmeester als vreemde schepen waren gesignaleerd. De vaargeulen tussen de riffen en eilandjes in de baai waren grillig, beloodsing was noodzakelijk.

Dan is er het eilandje Kuyper waar de kuipers de watervaten in elkaar zetten voor de schepen die weer de retourreis aanvaardden. Die vaten werden pas op het allerlaatst aan boord gehesen, omdat het drinkwater aan bederf onderhevig was. Zo werd versheid geborgd. Maar men kon ook andersoortige victualievaten bestellen. Op Kuyper waren geen barakken. De kuipers voeren heen en weer, de vaten moesten ruim tevoren besteld worden. Er was een pakhuis voor duigen en metalen kuiphoepels. Maar er kwamen ook pakhuizen voor stoffen die men beter op Onrust niet in voorraad kon houden, gelet op de bruisende situatie ter plekke. Salpeter, kruit, brandbare verfmaterialen kon men beter op Kerkhof opslaan. Na 1735 komen op Kuyper ook nog pakhuizen voor koffie en (kleinere) scheepsmaterialen. Daarom is op Kuyper ook in de nacht bewaking met honden. Er staan steeds meer dure, verhandelbare voorraden.

1.24.10 De eilandjes Amsterdam, Hoorn, Haarlem, Purmerend, Monnikendam, Edam, Leiden en Middelburg

Dan zijn er nog de eilandjes met vernoeming naar Hollandse steden: Amsterdam, Hoorn, Haarlem, Purmerend, Monnikendam, Edam,

Leiden en Middelburg. Ze zijn oorspronkelijk ook ongeveer tien hectaren groot, maar niet beschoeid. Daarom kalven ze in de loop van de eeuwen steeds meer af. Het koraal erom heen atrofieert door de toenemende vervuiling van de baai. Scheepsankers en kettingen beschadigen het koraalrif en de oevers. Tegenwoordig is van deze eilandjes nagenoeg niets meer over[228]. De eilandjes waren bestemd voor geriefelijke buitenhuizen van de topambtenaren van De Kumpenie. Gouverneur-generaal Johannes Camphuys (1684-1691) bouwde op Edam een buitenplaats met Japanse tuin en paviljoen. Maar ook op Edam kwamen uiteindelijk toch werkplaatsen, een lijnbaan voor scheepskabels, een smederij en een windzaagmolen na 1705. Toen Camphuys terugkeerde naar het vaderland, werd Edam een verbanningsoord voor gestraften: gedetineerden werkten er in de lijnbaan en op de werkplaatsen. In 1780 staat er op Edam een "banditenhuijs". Op

Eiland Kuyper

Purmerend stond een leprozerie of quarantaine-inrichting. Op de andere eilandjes stonden huizen. Maar die worden na grote malaria-epidemieën verlaten: de eilandjes gelden als bijzonder ongezonde oorden[229].

1.24.11 De militaire strategie voor de koloniale beheersing

Batavia geldt nu als brandpunt voor de veroveringsexpedities in de Archipel. Maar De Kumpenie blijft de politiek koesteren, dat territoriale expansie geen doel is. Zij neemt daarom genoegen met een netwerk van factorijen langs de kusten van de eilanden, als bewezen is, dat daar handel te drijven is. Deze kustnetwerken kunnen militaire versterkingen vergen zoals forten, schansen en torens, waarbij het transport moet kunnen gebeuren over zee, liefst in platbodems die de hevige brandingen goed kunnen nemen. Want wegen aanleggen, dat drijft de transportprijs maar op. De kusten moeten daarom goed gecartografeerd worden zodat de kustvaart zich op herkenningspunten kan oriënteren. Wegen landinwaarts zijn kostenposten. Soms zijn ze nodig, als er vorsten huizen in de binnenlanden

die de geregelde beurtvaart die de inlanders zelf uitermate handig weten te organiseren hinderen, als die vaart de beambten van De Kumpenie ten goede komt. Die hinder kan afgekocht worden. Doorgaans zijn de vorsten daartoe bereid. Militaire interventie is meestal uit den boze. De Kumpenie heeft daarvoor de politionele troepen niet en wil ze ook niet staande brengen. Te duur. Bovendien zijn de miliciens die daarvoor geworven moeten worden gewend aan westerse militaire tactieken die in het open veld goed uitwerken, maar niet in de jungle, tropische regenwouden en smalle, kronkelende looppaden tussen de beruchte Alang-Alang waarin de inlanders zich meesterlijk weten te camoufleren.

Voordat de milicien zijn zijdgeweer getrokken heeft, heeft hij al een klewanghouw vanaf de schouder onder de oksel naar de borst tot in het hoofd te pakken. En dan praten we nog niet eens over de zware en lange geweren die uiteraard achterladers zijn en waarvan geen salvovuur te verwachten is als geen carré en front gemaakt is. Dat kan op de glibberige paden en sawadijkjes niet, want daarvoor zijn minstens drie rijen infanteristen nodig die met elkaar in vuurpositie wisselen. Voordat de lange bajonet geveld kan worden ligt het hoofd van de eerste linie-miliciens al aan de voeten van de tweede. Over artillerie práten we niet eens. Zelfs de lichte bronzen mortiertjes moeten eerst ingegraven worden voordat vuur gegeven zou kunnen worden. Dat kan je vergeten. Je bent al dood voordat je de schep hebt losgegespt. Handgranaten kunnen gegooid worden, als je maar wist waar de vijand zich ophield. Maar die sluipt zelfs zonder te ritselen. De vorsten zijn gelukkigerwijze te koop, net als de ambtenaren van De Kumpenie. Dus waarom zou men geen gemeen spel maken? Maar dan hoeft men ook geen expeditionaire legers te ontwikkelen.

Wat men wel moet hebben, zijn snel opererende pelotons zeesoldaten die de inlandse guerrilla met een contraguerrilla kunnen beantwoorden waarbij nietsontziend geweld ontplooid wordt. Die soldaten komen vanuit hun platbodem aan land, stormen in dichte troep landinwaarts, brandend, schietend en moordend en, nog voor de inlandse bevolking weet wat er gebeurt, zijn ze weer weg. Terreur, kortstondig, onbepaald en onbesuisd. De krijgslieden van de vorst hebben hun portie, terwijl ze dachten De Kumpenie in patrouille te kunnen blijven volgen vanaf de hun zo vertrouwde smalle kustroutes. Mooi niet. Dat moet de vorst weten. En dat komt hij te weten mét het bericht wat De Kumpenie nu weer wil. Als hij niet lastig is, krijgt hij betaling en luxegoederen en zo niet, dan krijgt hij elders weer zeesoldaten aan land. Die branden dan weer wat versterkingen plat, gooien handgranaten in het rond en slachten rondlopend vee en stelen have, zodat ze weer proviand hebben, en tot de volgende keer dan maar weer. De Kumpenie komt géén orde handhaven, niet bekeren of onder-

richten en geen vrede vragen, geen arbeiders werven. Ze wil een handelspost en wat steigers, haar vaartuigen zullen op stroom op de rede blijven of ankeren in de grote mangrove-estuaria. Maar hier is een lijst van goederen, stoffen, specerijen en vruchten waarin De Kumpenie belang stelt. De vorst moet plaats en dag van levering opgeven, dus ook voor dragers zorgen. Dan valt er meestal wel te praten in het steenkolen-Maleis dat de dignitaris van de vorst en de tolk van de koopman van De Kumpenie machtig zijn. De vorst hoeft niet te komen, als die dignitaris maar mandaat heeft om zaken te doen. Dit werkt. Tot 1910 zal De Kumpenie – inmiddels de Staat der Nederlanden – zich aldus staande houden.

1.24.12 De Kumpenie sprak geen Maleis

De ambtenaar van De Kumpenie sprak geen Maleis. Die wat kunstmatige taal, net zoals het knarsend EU-Engels vóór de BREXIT, een soort Esperanto-taal, waarbij je als native speaker hóórt bij de eerste woordcombinaties dat de zin bij-elkaar gehusseld is. Een georganiseerd spraakje, commuun aan de meeste eilanden binnen de Archipel. Deze interregionale, min of meer bedachte, handelstaal vond destijds haar oorsprong op Borneo, tenminste, naar alle waarschijnlijkheid. Het is een *mixtum compositum* van het Malakkaans dialect, het Borneaans en het Portugees geweest. Op de eilanden zelf werd meestal een veel oudere natuurlijke taal gesproken zoals het Javaans dat een Algemeen Beschaafde variant kent, afgestemd op de diverse hofculturen en de daarbij behorende linguïstische etiquette en per streek een menigte subdialecten. Vergelijk het interregionale Maleis met het Engels, dat diverse varianten kent zoals het Noord-Amerikaans Engels, het Britse Engels, het Australisch en Nieuw-Zeelandse Engels. De basisgrammatica en syntactuele regels zijn min of meer dezelfde, maar de uitspraak, de naamwoorden, de intonatie per zinsdeel en de rangschikking van de zinsdelen in de volledige volzin zijn anders, evenals de bijzondere betekenis van de hulpwerkwoorden, die sterk kunnen afhangen van de context. Vergelijk het Nederlands en het Vlaams bij de beziging van “hoeven” en “moeten” in zinnen als “dat moet ik niet weten”, dat betekenen kan dat men iets niet wil weten, dat men iets niet hoort te weten of dat men iets liever niet weet of zijns ondanks iets weet.

Opvallend is, ik merkte heel al vaker op, dat de ambtenaren van De Kumpenie die taal vrijwel nooit trachtten te leren. Daar bezigden zij tolken voor. De meeste tolken waren Portugees machtig en tolkten daarvan uitgaand in het Hollands of Maleis en omgekeerd. Daarom kwamen veel leenwoorden vanuit het Hollands in het Maleis terecht en soms ook omgekeerd. Die leenwoorden waren doorgaans van groot belang voor de strekking van een handelsovereenkomst of de nakomingswijze daarvan.

Het Maleis had een nogal los karakter met grote verschillen per eilandengroep en regio. Een standaard-Maleis, gemeen aan de hele Archipel bestond niet. Daarom was het beter om in de handelscontacten over de aard van de te leveren producten en de hoeveelheid ervan Hollandse aanduidingen te bezigen. In het op de Antillen gangbare Papiamento is het niet veel anders. Zo ook betreffende de aard van het transport bij leverantie, de tijd, de plaats en het risico van mogelijk bederf of beschadiging. Aanvankelijk was het Portugees daarvoor toereikend linguïstisch intermediair. Naarmate De Kumpenie méér ging doen buiten de eigenlijke specerijen om, was het zaak om veiligheidshalve Hollandse equivalenten te bezigen voor de delfstof, het stortgoed, kunstvoorwerpen, textielrollen of de halffabricaten. De handelscontracten zelf werden steeds in het Hollands geredigeerd en dan via vertolking over meerdere schijven omgezet in het Maleis van de regio waar de prestaties opgeleverd moesten worden. Het Makassar Maleis was beslist niet hetzelfde als het Jakartaans Maleis, ook niet in de markt-varianten, het Pasar-Maleis, dat gewestelijk nog wel verstaanbaar was, maar interregionaal te veel bandbreedtes kende.

Het feit dat De Kumpenie géén kolonisator wilde zijn - ondanks Jan Pieterszoon Coen - verklaart waarom haar ambtenaren de plaatselijke taal nauwelijks anders leerden dan om, via korte bevelen, huisdienaren, kantoorpersoneel of pakhuis-koelies opdrachten te laten uitvoeren, waarbij vrijwel iedere beleefdheidsfrase achterwege werd gelaten. Vandaar dat de V.O.C.-ambtenaar berucht was om zijn hondse opstellingen. De tuan sprak in termen als: “Kom hier! Doe dit! Til dat op. Ga weg! Haal water.” Voor beambten en uitvoerend personeel uit de inlandse bevolking lag dat anders. De toezichthouder van het veem zal de regionale variant van het Pasar-Maleis redelijk beheerst hebben. Anders kon hij zijn werk niet naar behoren doen. Hij moest bij stapeling van kaneel kunnen vragen of de stammetjes horizontaal of verticaal moesten worden opgetast, waar de schimmels het makkelijkst ontloken, of er jute of stro tussen de aangetaste plekken moest worden gelegd en wat de kaneelexpert vond van een stuwage-voorstel. Dat gold voor de verlader, de transporteur, de breeuwer en kalefateraar en voor de milicien evenzeer.

De Kumpenie-ambtenaar was, het is al opgemerkt, geen “blijver”. Zijn toekomst lag, als het aan hem lag, in de Lage Landen althans in Europa. Hij ervoer zijn verblijf in het Verre Oosten als een oponthoud dat slechts zo lang moest duren als noodzakelijk was om met voldoende winst weer naar patria terug te keren om daar van een gedegen pensioen te gaan genieten. Hij was er in beginsel niet op uit om de cultuur ter plaatse van zijn aanstelling of beroepsuitoefening in V.O.C.-verband deelachtig te worden. Laat staan dat hij daar zijn familie- of aanverwantschappelijke

betrekkingen dacht te vinden. De blijver bleef een uitzondering. En zo zag De Kumpenie het ook maar het liefst. Ze wenste geen volksaanplantingen ten behoeve van iets wat een Hollandse Natie zou kunnen worden. Ze wilde met voordacht buitenstaander blijven. De ambtenaar die daarover anders dacht was een opvallende exceptie.

Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw wordt de belangstelling van Nederland als kolonisator voor het Maleis groter. Het aantal "blijvers" groeit na 1850 aanmerkelijk, maar dat is dan ook wel in lijn met de alsdan gevolgde koloniale politiek. Het heeft ook te maken met het gegeven dat steeds meer koloniale ambtenaren en ondernemers met hun hoger personeel hun echtgenoten kunnen laten overkomen die zich metterwoon gaan vestigen in doorontwikkelde, verwesterde, bevolkingscentra. Tot 1920 heeft dat tot gevolg, dat zij zich in het dagelijks leven voor aankopen, goederen en diensten, moeten kunnen uitdrukken in de gangbare taal. Ná 1920 trekken echter deze westerlingen zich steeds meer terug in hun eigen blanke omgeving, die der kolonisatoren, die de bediende of huishoudster op weg sturen om het dagelijks gerief te bekomen dat bij de standaard-levensstijl van de westerling past. De bestudering van het Maleis blijft dan afhankelijk van particulier initiatief.[230]

Door zendelingen of missionarissen wordt dan wel in het Maleis onderwezen en ook die taal zelf wordt op school ontleed. Maar een overheidszorg is die taalkunde en taalbeheersing bepaald niet. Na 1910 gaat de Nederlandse kolonisator daarover anders denken en ziet hij op den duur daarin zelfs een voortdurende staatstaak, mede met het oog op te geven lager en middelbaar onderwijs in het Maleis en het redigeren van koloniale wetsbesluiten in die taal. Tot die taak zet dan de desbetreffende afdeling van het Binnenlands Bestuur van deze koloniale regering zich wel degelijk, met zelfs veel inzet van gelden en krachten, maar veel en veel te laat. Er is dan een zo fundamenteel basiswantrouwen geslopen in de verhouding van de inlandse bevolking en de koloniale ingezetene van de Archipel, dat deze pogingen worden weggeboekt als *linguïstisch imperialisme*. Daarover later meer. De hogere standen van de inlandse bevolking leren dan wel degelijk Nederlands en wel zo perfect, dat zij het opvallend beter spreken en ook beschaafder dan de gemiddelde Nederlander. Die dat dan niet goed hebben kan. En iemand als Soekarno hypercorrectie gaat verwijten.

1.25 De Engelse maritieme politiek

1.25.1 Van geuzenbent tot Hoogmogend College

Na veel inleidend gepalaver was Van Oldenbarneveldt er eindelijk in geslaagd in 1609 Madrid te bewegen tot het aangaan van een

wapenstilstand. Het had tien jaar gekost om zo ver te komen. De Spaanse staatslieden hadden echt wel ingezien wat het hen zou kosten. De erkenning van een club eigengereide piraten als een autonome entiteit met soevereiniteitspretenties, die nog zou worden toegelaten tot de hoven die met elkaar in diplomatieke verstandhouding verkeerden. Madrid zou uiteindelijk er niet aan ontkomen om een ambassadeur naar Den Haag te zenden.

De opstandelingen waren natuurlijk óók nog eens aanhangers

Schoolboekjes romantiek

geworden van juist die protestantse variant, die een legitiem verzetsrecht erkende tegen een vorst die de grenzen van de door god aan hem gegunde macht zou overschrijden en die zich als tiran had ontpopt. En daarmee hadden die ellendelingen zich diametraal geplaatst tegenover de katholieke leer over de koninklijke macht, over de grenzen en rechtvaardiging waarvan alleen de Paus als voorzitter der Christenheid zou kunnen en mogen oordelen. Misverstand hadden zij er niet over laten bestaan in hun onafhankelijkheidsverklaring, het "Placcaet van Verlatinghe" waarin zij hun rechtmatige koning ter zijde hadden gesteld. Beledigender hadden deze geuzen het niet kunnen formuleren. Maar Madrid was uitgeput, de

Spaanse monetaire politiek had geleid tot een onbeheersbare inflatie doordat zij de markt had overstroomd met zilvergeld, gemunt uit de onpeilbare voorraden van dat edelmetaal uit de Nieuwe Wereld. De Spaanse vloot was wrak geslagen op de onkunde van haar admiraliteit bij het uitdagen van nieuwe spelers op de wereldzee en verder had de imperiale politiek de koning verstrikt in een onontwarbaar geheel van politieke verbintenissen overal ter wereld. Te veel, te vaak, en overal, dus nergens.

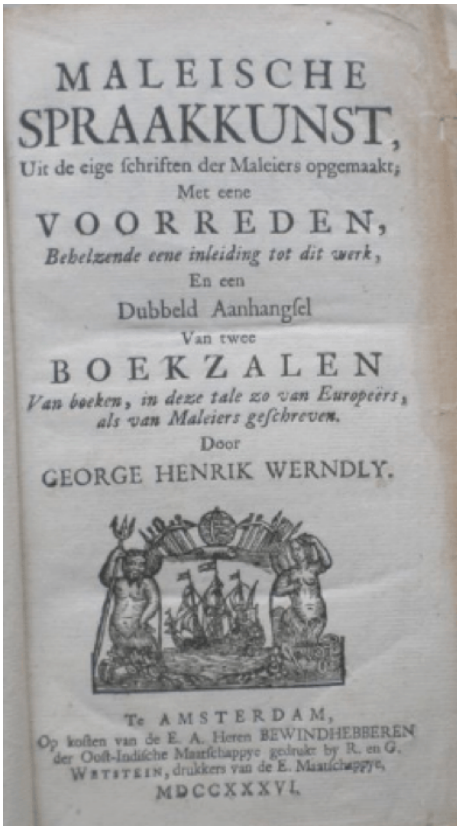
MALEISCHE
SPRAAKKUNST,
Uit de eige ſchriften der Maleiers opgemaakt;
Met eene
VOORREDEN,
Behelzende eene inleiding tot dit werk,
En een
Dubbeld Aanhangſel
Van twee
BOEKZALEN
Van boeken, in deze tale zo van Europeërs, als van Maleiers geſchreven.
Door
GEORGE HENRIK WERNDLY.

Te AMSTERDAM,
Op koſten van de E. A. Heren BEWINDHEBBEREN der Oost-Indiſche Maatſchappye gedrukt by R. en G. WETSTEIN, drukkers van de E. Maatſchappye.
MDCCXXXVI.

1.25.2 Het afdanken van het veldleger topprioriteit

Van Oldenbarneveldt had deze stilstand van de wapenen niet gebruikt, zoals een militaire natie zou doen. Hij had zijn leger niet teruggetrokken, laten hergroeperen, opnieuw uitgerust en versterkt. Integendeel. Hij was dolblij geweest dat dat onzinnige wapengekletter was verstomd. De soldaten van het Staatse huurlingenleger had hij laten zitten in hun afwachtingsopstellingen om de ingenomen liniën en stellingen verder te versterken naar achteren en voorraden aan te leggen. Hij had de voorlopig ontruimde gebieden in Staats-Vlaanderen, op de linkeroever van de Westerschelde, heel Noord-Brabant en de rechter Maasoever grotendeels van de strategische reserves vrijgemaakt: de grotere slagen waren nu beslissend geleverd, De Kempen waren het slagveld geweest waarop de veldheren zich hadden kunnen manifesteren. Brak, braak en walmend waren de grote heidegebieden achtergebleven. De reserves waren afgedankt en ontbonden en vormden nu bedelaarsbenden die de streken tussen de versterkte steden van Meijerij, Baronie van Breda en Markiezaat van Berg op Zoom onveilig maakten.

Aldus was er een militaire barrière ontstaan tussen de Lage Landen die zich verenigd hadden in de Unie van Atrecht en die welke toegetre-

den waren tot die van Utrecht. Niemandsland eigenlijk. Maar gunstig voor Holland dat zich verschanste achter de grote rivieren die een natuurlijke verdedigingslinie schenen te vormen. Het grote veldleger, befaamd om zijn discipline en manoeuvrabiliteit, was er nog, geheel intact en gereed voor nieuwe slagen. Maar daar was de raadpensionaris niet toe genegen. Hij zou het gaan afdanken. Hij dacht het niet meer nodig te hebben. Daar moest hij voorzichtig mee zijn. Prins Maurits was opperbevelhebber. Dat was een volksheld, niet wars van populisme en nog altijd uit op de positie van staatshoofd van het zootje ongeregeld dat zich een "Republiek" geliefde te noemen. Gelukkig wilde die Maurits een kroon. Daar was het laatste woord niet over gesproken. Men had de Spaanse gekroonde vorst niet verlaten om een Duitse koning binnen te laten. Dat was het standpunt van de Staten van Holland. Haast had het niet, allemaal.

1.25.3 De Engelse oorlogsvloot als geopolitiek instrument

De Engelsen waren bezig zich op de wereldzee te manifesteren. Zij hadden de Portugezen als geallieerden. Dat was een doeltreffend maritiem defensieverbond, wat de Republiek niet had. Dat scheelde stukken. Want de Portugezen waren meesters in koloniseren en wisten overal als eerste de beste militaire steunpunten uit te zoeken en daar garnizoen te leggen. De Engelsen waren bezig een nationale oorlogsvloot op te bouwen. Speciaal ontworpen oorlogsschepen met twee of drie lagen kanons, georganiseerd in eskaders en met een gemeenschappelijk seinsysteem. Ze hadden aan de Spaanse Armada, die de zeer katholieke koning uit het Escorial op hun kusten dreigde af te sturen, ervaren hoe kwetsbaar hun kusten waren. Hendrik VIII had al beseft hoe onrealistisch hun insulaire arrogantie was geweest. De Armada was werkelijk een volkomen gespecialiseerde oorlogsvloot. Ze was afgestemd op een uitgekiende maritieme strategie. Daar moest Engeland een gelijkwaardig zeemachtsmiddel tegenover stellen. De koning had op geld niet gekeken. Hij had slagschepen gebouwd, vaartuigen, ingericht om massaal vuur te geven van vernietigende kracht met grote dracht. Ze waren veel langer dan de gangbare handelsschepen en ook niet zo breed. Het ging niet om de laadruimte, maar om hun loopsnelheid en stabiliteit, ook tijdens het vuren. De Engelsen keken het type af van de Portugezen, maar verbeterden het.

1.25.4 Good Queen Bess als vlootvoogdes

Het grondplan voor de bouw was het Portugese galjoen, maar dan veel langer, zodat de Engelse galjoenen meer geschut konden dragen. Ze maten driehonderd tot zeshonderd ton en hoefden, om stabiliteit te hebben tijdens het uitwerken van de terugslag van het geschutvuur toch

geen ballast te nemen. Daarom heen kleinere galjoenen[231], een zwerm wendbare pinassen, licht, makkelijk te bezeilen, voor het overbrengen van berichten en voor het optreden in de kustwateren. Zijn dochter, koningin Elisabeth, had deze vlootopbouw voortgezet. Ze had een expert voor de bouw van oorlogsschepen, John Hawkins. Hawkins wilde geen diepe kuil meer met hoge verschansingen in het middenschip van het galjoen. De Portugezen hadden die verschansingen gemaakt om de matrozen een gevoel van veiligheid te geven bij schrootvuur van dek tot dek uitgebracht bij een passeergevecht.

Prins Maurits

Maar Hawkins wilde over die kuil een extra dek zodat daar aparte draaibare boordbatterijen konden worden geplaatst. Hij zag veel meer in barrages met grof geschut. Niet in het klassieke enteren. Hij verlaagde ook nog eens de voor- en achterkastelen, zodat het galjoen hoger bij de wind kon zeilen. Op de kastelen zette hij lichte batterijen van bassen, slingers en vuurroeren. Daar de opbouw van het vaartuig nu lager was, zou het ook niet zo rollen. Hawkins schreef deze bouw voor alle slagschepen voor. Het waren geen omgebouwde koopvaarders meer.

William Winter veranderde de kanons. Hij introduceerde de culverijn, een nieuwe langlopige vuurmond die een hogere aanvangssnelheid van de kogel mogelijk maakte met een grotere trefzekerheid over negenhonderd tot duizend meter, een ongekende dracht. Ongekend in verhouding tot het dertig ponds-kanon met een korte dikke loop van ijzer. De culverijn was van koper. Zo had Elisabeth een echte oorlogsvloot, makkelijk inzetbaar en uiterst wendbaar. De bemanning werd pas op het allerlaatste moment aan boord gelaten. En de vloot voer pas op het laatste moment uit. Het was voor een bemanning nu eenmaal niet goed om langdurig op zee rond te dobberen in vunzige ruimten en de ongezonde scheepsbeschuit, pekelvlees en stokvis dag in dag uit te verorberen. Zoals de lekkende schepen ook er niet echt beter op werden als ze nodeloos rondvoeren op de oceanen. Het kostte natuurlijk stalen zenuwen om die

vloot zo lang mogelijk binnengaats te houden, vooral toen die beruchte Armada het kanaal naderde. Maar Elisabeth had het opgebracht, vertrouwend op de kunde van haar admiraliteit[232].

Goed, de Armada was uiteengeslagen. Maar niet door Engels kanonvuur. Gods winden hadden het gedaan en de Duinkerker kapers. En daarna had de Armada zich stukgevaren op de retourroute om de noord, boven Schotland langs, waar de stormen haar hadden geranseld. Tot een frontale slag had het niet hoeven te komen. De admiraals, commandeurs, kapiteins, schippers en stuurlieden hadden niet echt te hoeven tonen of zij in een totaal operatief verband konden manoeuvreren: er waren redenen genoeg om daaraan te twijfelen. Het was kantje boord geweest, dat wist Londen heel goed. Er was in ieder geval een Engelse oorlogsvloot geweest.

1.25.5 De Engelse zeelieden waren nooit heren en de heren nooit zeelieden

Had ze bij treffen wellicht inert gefunctioneerd, had ze van de marine krijgskansen voordeel weten te trekken op het juiste moment? De ervaring leerde dat de vlagofficieren niet leerden van hun fouten. Ze ontkenden ze eenvoudig. Of het was de schuld van anderen, dat ze fouten hádden. Verder ging een Engelse Lord nooit. Lords commandeerden nog altijd deze oorlogsvloot. Maar dit inzicht was tenminste algemeen aanvaard: een oorlogsvloot diende *niet* samengesteld te worden uit inderhaast gearmeerde koopvaardijvaarders. Die misten altijd uniformiteit van de gebezigde vuurmonden, kenden te veel uiteenlopende commando's en hadden moeite met de militaire hiërarchie, terwijl de hovelingen die ineens als vloothoofden moesten fungeren hun gezag alleen wisten te ontlenen aan de adeldom die uit de kwartieren van hun wapenschilden zou moeten spreken. Een hertogkroon is niet noodzakelijkerwijs een symptoom voor maritieme kunde.

Er zijn zaken die men alleen kan leren via een loopbaan van vóór de mast tot op de campagne waar de helmstok bewogen wordt — een inzicht dat aan koninklijke hoven niet commuun blijkt te zijn. Niet in Engeland, in ieder geval. De Engelse vlagofficieren waren heren, maar geen zeelui. En de zeelui waren geen heren. Door de starheid van de Engelse standenmaatschappij zouden ze het ook nooit worden óók. Het zou aan Lord Mountbatten in de Tweede Wereldoorlog nog heel goed te merken zijn, al wist hij bakboord en stuurboord wel te onderscheiden. Maar het admiraalspak stond hem prachtig. Dat wel. Zie deel III in deze serie *Ontvoogding van Nedeland en de soevereiniteitsoverdracht* (1945 – 1963), Hoofdstuk VI.1.3. (*Lord Louis Mountbatten als Britse Opperbevelhebber Zuidoost-Azië)*.

Dus, dat besloot Whitehall op een ongeëvenaard moment van zelfinzicht, nadat het de oorlogsvloot had zien ontstaan als zelfstandig machtsmiddel voor strategische doelen, nu moesten de zeelui aanvaard worden als vlagofficieren, al waren hun omgangsvormen beroerd en ontzagen ze zich niet kippen in hun hutten te houden en zelf drank te stoken. In het midden van de zestiende eeuw was Engeland ontvankelijk voor lessen van anderen, met name van de woestelingen die zich geuzen noemden in dat belachelijke polderland van Zeeland en Holland. Daar was het inzicht gerijpt, dat oorlogsvloten gevormd moesten worden door speciaal opgeleide commandeurs van smaldelen en dat een gemeenschappelijk seinboek onontbeerlijk was om strategische bewegingen te maken om met vrucht een slag aan te gaan. Dat inzicht bestond bij zeelui. En verder, dat een oorlogsschip inderdáád andere eisen stelde dan een koopvaardijvaartuig. De fluit, bijvoorbeeld, kon best veel kanons dragen, maar in linie gesloten vuur uitbrengen, dat ging niet goed met de breed buikige fluit. Te instabiel, te tuitelig, en te weinig zeil. Die ervaring had men opgedaan. Een leermoment, vaak pijnlijk en node gewonnen. Een baken voor de strategie ter zee, gerijpt in gelooide en doorgroefde koppen. Niet bij de regenten en de regeringsleiders. Niet in Den Haag. Wèl in Londen. In Londen zou dat inzicht wassen, indalen en uitgevoerd worden. In Den Haag niet.

1.26 Nederland als zeemogendheid

1.26.1 Axiomatisch uitgangspunt: Geen oorlogsvloot als mobiele strategische reserve

Om zich als zeemogendheid effectief op langere termijn staande te houden zou de Republiek het volgende moeten doen, aldus de vele bekwame zeelieden die de unie rijk was:
Gespecialiseerde oorlogsschepen ontwikkelen, met bijzondere functies

bij een treffen ter zee. Dat zou inhouden dat bepaalde vaartuigen zouden moeten worden ontworpen om massaal vuur uit te brengen, andere om snel communicaties te wisselen en weer andere om ravitaillering te brengen, reparaties te doen verrichten en verkenningen te doen. Daarbij zou uniformiteit en standaardisatie van uitrusting noodzakelijk zijn.De inwendige hiërarchie van scheepsvolk, officieren en staf uniformeren op nationaal niveau waarbij de commandobevoegdheden niet afhankelijk zouden zijn van de gewestelijke herkomst van een vaartuig of smaldeel.

Een gemeenschappelijk seinsysteem ontwerpen dat voor allen inzichtelijk zou zijn voor zover zij dekdienend waren. Een seinstelsel dat niet te gecompliceerd was. Het Engelse was mateloos ingewikkeld, dat was al gebleken. Het zou later versimpeld worden, zoals de Nederlandse belastingformulieren thans zijn onder het motto: "simpeler kunnen we het niet maken". De vlaggen die nodig waren voor Nelsons sein vóór de slag bij Trafalgar: "Engeland verwacht dat iedere man zijn plicht zal doen" tarten dan ook iedere fantasie. Holland hád een eenvoudig seinstelsel. De gewesten zouden het moeten aanvaarden, de boeken zouden gemeenschappelijk gedrukt moeten worden met commentaar. En wel op voorhand, nog voordat een oorlogstoestand zou bestaan.

De Engelsen waren er mee doende, op basis van de ervaringen waarin de gewesten in het laagland aan de Noordzee óók deelden, dus als die het konden, dan moest dat in Den Haag ook kunnen. Het kon niet. De politiek zat dwars: de gewesten vertrouwden elkaar niet langer dan ze elkaars vertegenwoordigers aan de vergadertafel in Den Haag zagen en zelfs dan niet helemaal. De drie streefpunten waren niet haalbaar. Van Oldenbarneveldt heeft het van den aanvang van zijn nationale aanstelling (die nooit democratisch gelegitimeerd was) als feit aanvaard. En zijn opvolgers óók. Mensen die nog nooit een zeegaand vaartuig van binnen hadden bekeken beslisten over de samenstelling van de vloot. De eisen van de schippers die de vaartuigen ten oorlog moesten voeren, leken altijd zwaar overdreven. Den Haag zag de urgentie ervan niet, wellicht, omdat het zelf nooit met een invasie vanuit zee was bedreigd. Zeker niet, toen het bestand met Madrid er was.

De druk was van de ketel, het gevaar van buiten scheen geweken en een gemeenschappelijke visie op hoe het nu verder moest met die Republiek was er eenvoudig niet. Er was een "opperichheyt", daar had de raadspensionaris het weleens over. Ik gaf zijn worsteling met dat meerduidige begrip hierboven al aan. Zie I. 10.2. en I.10.3. Van Oldenbarneveldt moest extern pretenderen, dat zijn staat, die hij vertegenwoordigde, een hecht georganiseerd geheel was. Dat ze politiek solide was. Dat ze een buitenlandse politieke conceptie bezat. Dat ze beschikte over een bijpassend massaal geweldsmonopolie, ter beschikking gesteld aan de eerste en hoogste ambtenaar

van het rijk. Dat was de hoogste bevoegdheid die er bestond in de menselijke samenleving. Van Oldenbarneveldt wist heel erg goed, dat hij met deze pretenties schaatste op erg dun ijs. Elk moment konden hem de teugels van de staatskaros onttrokken worden door de lastposten in de Staten-Generaal. Van Oldenbarneveldt, steeds benarder en nurkser, vond de lieden in dat landscollege stommelingen en zulthoofden. Hij kon het niet verheimelijken, niet in gelaatsuitdrukking, niet in toonzetting van zijn interventies, al vermeed hij steeds meer in het openbaar te spreken.

Buitenlandse gezamenlijke politiek? Hunne Hoogmogenden in de landsregering konden zich er weinig bij voorstellen. Hun wereld hield bij hun glanzend gepolijste voordeur op. Ze hadden een evenaar, die reikte van Hoek van Holland tot Zevenaar. Toch moest Van Oldenbarneveldt met deze lieden accommoderen. Het maakte hem somwijlen razend. Om die te camoufleren verstijfde hij tot bodemloze arrogante afstandelijkheid. Hij moest het érgens laten. De heren met hun gesteven kragen tegen de kaken merkten het echt wel. Zij haatten de raadpensionaris deswege geducht. En steeds intenser. Het was geen noemer, die verenigde, net zoiets als de vaagheid van "het primaat van de politiek". Waar school die opperbevoegdheid? Wie vermocht erover te beschikken? Wat waren de effecten ervan? Johan de Witt zou de eerste vraag later beslist beantwoorden: bij de gewesten, die waren intern soeverein, ieder op de eigen eigenwijze wijze[233]. Maar niet bij de unie. Tegen gezanten zegt De Witt het steeds weer: u heeft te maken met zeven republiekjes. U onderhandelt met een meervoud. Niet met een enkelvoud, dat Republiek heet. Vergis u niet, Hollanders hebben het juiste taalgebruik daarvoor nog niet ontwikkeld. In De Witts woorden: *Deese gewesten niet en syn 'tsaamen Una Respublica (Singulari Numero), maar ieder voor sich eene Respublica (Singulari Tanto).*

De heren gedelegeerden van de Staten-Generaal zijn dan ook diplomatieke vertegenwoordigers van soevereine mogendheden. Hun vergadering is geen "regeering" maar een diplomatieke conferentie. Zij moeten aangesproken worden als "Hunne Hoogmoogend*en*" in het meervoud, daar moeten de ambassadeurs goed op letten. Johan van Oldenbarneveldt placht dat ook uitdrukkelijk op te dragen in zijn instructies aan de diplomaten van de unie[234]. Bij hun ontvangst is eis dat hen dezelfde eerbied en plechtigheid wordt betoond als bij de ontvangsten van, bijvoorbeeld, "de republycke van Veneti(e)ën". Mankeert het daaraan, dan moeten zij in hun karossen blijven en rechtsomkeert maken[235]. Ik merkte hierboven de kleinzieligheid van deze en dergelijke instructies al op. Maar in de zestiende eeuw en de daaropvolgende decennia is dat protocol, die titulatuur, die ornering, die praal en uitdossing met onderscheidingstekens, bejegening[236] en gevolg, datgene wat Bismarck *die Bengalische Beleuchtung* zal gelieven te benoemen,

betekenisbepalend en beslissend in de interstatelijke verhoudingen. Men is in staat een oorlog te starten, omdat de afgevaardigde ter conferentie geen leunstoel krijgt aangeboden, maar een gewone tabouret moet aanschuiven zonder armsteunen. Bedenk: Cornelis Tromp begint met Engeland een zee-oorlog omdat hij weigert de Staatse vlag tijdig en regelmatig te strijken voor een opvarend linieschip van de Engelse oorlogsvloot. En bedenk verder, dat het eigenlijk in onze dagen – helaas!, helaas! – toch eigenlijk niet veel anders is, al liggen de respectbetuigingen thans in een ander vlak en al hebben zij nooit het karakter van een hoogstpersoonlijk privilege dat men zich maar al te gaarne laat welgevallen.

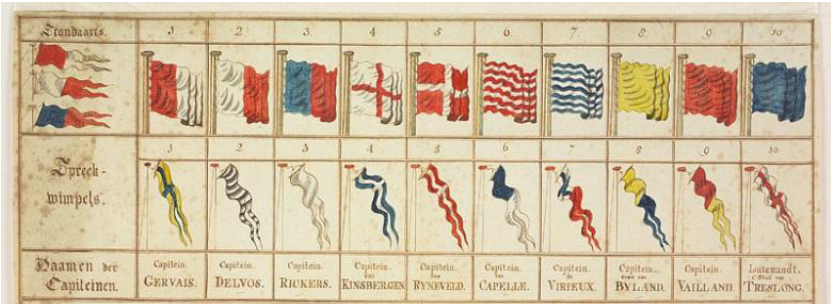

1.26.2 De Republiek nooit meer dan een externe defensie-alliantie

De unie? De Republiek? Dat was niet meer dan een verdragsorganisatie, een communautaire defensie-alliantie, en die kon taken wel samen uitvoeren, maar geen soevereiniteit uitoefenen, dat was onmogelijk. Maar dán kon die Republiek ook niet beschikken over een leger of een vloot. Dat waren de symbolen van de soevereiniteit bij uitstek. Daarom kwamen er vijf zelfstandige gewestelijke admiraliteiten in 1597, toen er al lang over het bestand met Spanje nagedacht werd. De Zeeuwse, de Friese, De West-Friese, De Amsterdamse en de Rotterdamse (romantisch naar de Nieuwe Maas genoemd). De vijf admiraliteiten kwamen samen in Den Haag in een gemeenschappelijke vergadering. Twee keer per jaar. Dat heette dan Generaliteitscollege. Maar het was beslist niet een Rijksadmiraliteit. Gezag had het college nauwelijks. Natuurlijk zat achter dit axioma iets anders. Wantrouwen, vooral tegen Amsterdam. Dáár zat de meeste poen, dus de doorzettingsmacht.

En Amsterdam had altijd een verborgen agenda. Over konvooiering, over importtarieven en exportbeleid, de financiering, de consulaire contacten en de transport licenties. Nooit was de lijn echt duidelijk. Hád Amsterdam eigenlijk wel een vooropgezette strategie? Als die er was, dan vol met verbijsterende spelonken van achterkamertjesgekonkel. Vlissingen, Harlingen en Rotterdam kwamen er altijd te laat achter. Als de oorlogsschepen al buitengaats waren. Daarom leidde de bestandsperiode niet tot de oprichting van een echte staatse oorlogsvloot[236]. Als die ontwikkeld was, zoals Engeland dat had gedaan, dan had Amsterdam in de keuze van scheepstypen, geschut, tuigage, zeilen een armeren (met vuurmonden bewapenen) de overhand gehad. Amsterdam had ingezet op slagschepen, die Friesland nooit had kunnen betalen. Die oorlogsvloot, dat was dan een Amsterdams speeltje geworden. Die kant moest het in de unie niet op. Dáár waren alle andere admiraliteiten het over eens. De nationale maritieme politiek werd daarom *anti-Amsterdams*. Op de maritieme politiek van De Kumpenie had dat uiteraard grote invloed. Die was er wel. Maar die wijzigde voortdurend. Want anders dan De Kumpenie zelf was die politiek niet gericht op één objectiveerbaar baken*: winst*. Die politiek was geopolitiek van aard. Een admiraliteit redeneert niet in parameters van jaaromzet. Ook al zijn de admiralen grootaandeelhouder in een vennootschap die het van marine-bescherming eigenlijk moet hebben.

Het kwam erop neer van de Republiek bleef aanmodderen met samengeraapte koopvaardijvaarders en admiralen, die elkaar de tent uitvochten en nooit duldden dat een hunner het opperbevelhebberschap ver-

wierf over de tijdelijke oorlogsvloot. Zonder gemeen seinstelsel, zonder zelfs een coherent signaalvlaggensysteem. Alleen in de tijd van De Ruyter leek het even anders te gaan door 's mans uitzonderlijke gezag en omdat de externe dreiging zo nabij was. Alleen wanneer de Engelse admiralen onderling streefden naar de hoogste persoonlijke roem, zoals tijdens de Tweede Engelse Zeeoorlog, terwijl Engeland geteisterd werd door rampen als een pestepidemie en de Grote Brand van Londen, kon Nederland als zeemogendheid zich onbetwist doen gelden. Maar dan schaarden werkelijk alle gewesten zich eendrachtig achter de Hollandse, dus Amsterdamse, vlootstrategie. Iets uitzonderlijks.

Veel langer dan twintig jaar heeft de Republiek dat eigenlijk niet kunnen volhouden, al was men in die korte periode wel degelijk in staat om tot een revolutionair nieuwbouwprogramma te komen dat nog snel en adequaat uitgevoerd werd óók. Het kón dus wel. Als het pistool op de borst stond. Maar zelfs dán kon men geen maritieme preventieve actie beramen. In 1665 staat als een paal boven water dat de Engelsen een onverhoedse aanval beramen op de koloniale handelsposten in Indië. Dat gebeurt dan ook. Maar pas daarna komt het besluit om nu toch maar de oorlogsvloot samen te stellen en om eskaders herwaarts te zenden. Pas als men de Engelse vloot in het hart heeft weten te raken – tocht naar Chatham – worden de Engelse smaldelen teruggeroepen en kan de Staatse vloot patrouilleren.

Ze doet dit niet lang, ook al weet Den Haag dat Londen het er niet bij zal laten zitten. Men zakte al gauw weer terug naar de oude lamlendige verdeeldheid en zuinige sleur. De factorijen moesten het maar weer zelf bekijken. Met de ter rede liggende bewapende koopvaarders, die niet voor agressieve acties waren toegerust. Er ontstond uiteindelijk geen blijvend samenbindend maritiem élan. Niet in de Noordzee, laat staan in de Indische of Stille Oceaan. De Brabander, de Drenth, de Gelderlander en de Utrechtenaar konden zich er niets bij voorstellen. Datgene wat moest doorgaan voor de nationale vloot bleef er ondanks de aanvullingen, te wrak voor. En om enthousiast te worden voor de nationale vlag op de Zeven Zeeën moet je de zee weleens gezien hebben. Die vloot bleef achter de kim. Geen ingeprente voorstelling van samenstelling, personeel en gemeenschappelijke strategie. Bedenk dat het veertig jaren intensieve staatsreclame heeft gevergd voordat de Duitsers iets zagen in de *Hochseeflotte*! Een Beier en een Württemberger konden heel goed door het leven zonder zoiets.

Soms zag men in de Republiek echt wel wat eraan schortte. Bij de aanvang van de Eerste Engels-Nederlandse oorlog in juli 1652, bijvoorbeeld, toen de ontzetting in de knieën van Hunne Hoogmogende Hee-

ren der Staten-Generaal schoot. Veertig bewapende koopvaardijvaarders konden met moeite bij elkaar gebracht worden, de meeste in desolate, vervuilde en sommige in half zinkende staat. Daar moesten er zesendertig op korte termijn bij komen! Dat duldde geen uitstel! Maar een jaar later moest bij resolutie bepaald worden dat er weinig van gekomen was, en dat de oorlogsvloot nu honderdvijftig vaartuigen moest bedragen. Friesland had aan de eerste resolutie al niet kunnen voldoen. In 1652 leverde het zeventien schepen die snel tot oorlogsbodems omgebouwd waren. Tijd voor oefenen in het in linie varen was er niet geweest. Of de kanons het eigenlijk allemaal wel deden, had men niet kunnen testen en hoe het schip op de terugslag reageerde evenmin. En zo ging het bij alle admiraliteiten steeds. Al was het verleidelijk om steeds te wijzen naar de Friezen, die de verwijten bezwaarlijk even makkelijk konden wegwuiven als Amsterdam. Vaak was Friesland bij dit soort bizarre bijeenkomsten een zondebok. Ook dat lucht politiek geweldig op.

1.26.3 Dienstplicht
Axiomatisch uitgangspunt: geen universele persoonlijke dienstplicht

Dit soort dingen verandert eigenlijk nooit. Incidenteel kon de Republiek maritiem goede prestaties leveren, als acute oorlogsdreiging de staatsonzijdigheid en staatszelfstandigheid onmogelijk scheen te maken. Was die dreiging weg, dan trad de oude traditie weer stuitend naar voren. Bij de tweede Engels-Nederlandse zeeoorlog zag het ernaar uit, dat Engeland inderdaad de Republiek zou binnenvallen vanuit zee. De slagen speelden zich op zichtafstand af aan de kusten. De bevolking zág de Engelse oorlogsbodems in kiellinie wenden en keren, zag de oplichting van de vijandelijke vuurmonden en hoorde het donderen, terwijl zo nu en dan de Engelse kogels een stuk kerktoren of woning versplinterden. Men zág de explosies. En men zag de Hollandse schepen zich keurig ómleggen in de linie, de immense rituele dans van de gelijktijdig flapperende zeilen en kerende ra's. De dreiging was nabij, zichtbaar, voelbaar. Heel veel kwam dat niet voor. Meestal merkte men niet meer van de oorlogsvloot dan dat ze geld kostte en dat ze onmachtig was blokkades te breken: dat merkte men heel goed aan de prijzen voor de eerste levensbehoeften.

1.26.4 Vloot en veldleger samen te duur

Het was de Republiek financieel onmogelijk om én een behoorlijk militair landapparaat te onderhouden én een zelfstandige goed toegeruste oorlogsvloot. Het was steeds het één of het ander. Wat het landleger

betreft: als feit moest worden aanvaard dat universele persoonlijke dienstplicht onbespreekbaar was. Daarvoor was geen algemene overtuiging te vinden. Dat was in de zestiende eeuw al gebleken. Toen men getracht had in de steden de werftrommel te roeren voor een volksleger. Niets was het geworden. De soldaterij, dat was geen beroep of levensvervulling. Dus werd het alternatief een beroepsleger met specialisaties: bijzonder duur. Dát, in combinatie met een goed geëquipeerde zelfstandige oorlogsvloot, zou de belastingen zo opgedreven hebben dat dát weer een volksopstand zou hebben te weeg gebracht. In Pruisen bleek het mogelijk de rug van de onderdanen te krommen voor het gekazerneerde leger. Maar dáár was de militair dan ook in aanzien in de maatschappij. Daar was 's konings wapenrok een glanzend uniform. In Nederland deed men zijn militieplicht over aan vreemdelingen die versleten lichtblauwe frakken droegen, met koddige slobkousen en afzakkende patroontassen aan zelden strakke riemen. Men zag ze gehinderd voorbij sjokken.

Speenhoffs larmoyante lied met gierende uithalen over Marie, die wordt verlaten om dienst te doen bij zeesoldaten geeft die nationale emotie goed weer.[238] Waarom was de opstand in de zestiende eeuw in de Lage Landen uitgebarsten in een gewapend conflict? Wegens de aangezegde belastingverhogingen. Dat mobiliseerde de bevolking. Dat was een omlijnd gespreksonderwerp van alle dag. Gewetensvrijheid echt niet. Een inquisitie zág men nu ook weer niet zo vaak optreden en ketterverbrandingen waren nu ook weer niet aan de orde van de dag, al wil de chauvinistische negentiende -eeuwse geschiedschrijving, zoals die van Fruin, Blok en de aanvullingen op Wagenaars eindeloze serie ons dat graag doen geloven.

Oorlogen waren een plaag, zeker, maar dat waren de jaarlijkse overstromingen óók. De inwoner van het Lage Land ging niet de barricade op voor een algemene rijkswaterstaatswet, dus ook niet voor een nationaal vlootplan voor decennia. Leger óf vloot? Het was in bijna elk decennium weer een keuze: óf het eerste óf het tweede, wilde men de Republiek staatszelfstandigheid laten houden. Dat impliceert een *helter-skelter*-beleid. En dat heeft de Republiek en later het Koninkrijk der Nederlanden dan ook consequent weten vol te houden. Dat alternerende beleid was onverenigbaar met een echte lineaire kolonisatiepolitiek. Die veronderstelt, wanneer de wingewesten aan de andere kant van de oceanen liggen, een keuze voor de oorlogsvloot. En die keuze heeft Nederland eigenlijk nooit willen maken. Daarom hééft het ook nooit echt gekoloniseerd. Het dácht het alleen maar, soms.

De Bataafsche Republiek

1.27 De teloorgang van De Kumpenie

1.27.1 De Kumpenie durft niet meer scherp te concurreren

In de hectische periode waarin de Zonnekoning Lodewijk XIV zich manifesteert als de continentale agressor in West-Europa kiest De Republiek voor het landleger, mét alle flankerende defensieve maatregelen van dien. Het machtsevenwicht is verbroken. De Republiek is van zijn staatszelfstandigheid nooit zeker. Er wordt nog steeds veel geld verdiend, óók aan de handel op de Verre Oost. Maar brede volkswelvaart zoals in de decennia die men later al te optimistisch "De Gouden Eeuw" is gaan noemen heeft dat niet tot gevolg. De maatschappij heeft nu een afgesloten bovenlaag gekregen die het leidinggeven aan de publiekrechtelijke bestuursvormen tot beroep heeft gemaakt: de regenten die de geldstromen vanuit de koloniën bekwaam naar zich toe weten te leiden.

Tussen deze élite en de burgerlijke middenlaag komt een moeilijk overbrugbare waterscheiding. De bestuurslaag voert een nauwkeurig in kaart gebracht systeem van gematigde coöptatie in waarbij een banenmarkt wordt geschapen die alleen toegankelijk is voor de personen die zich door geld of eerdere verdiensten hebben ingekocht. Een soort dienst voor de publieke ambten die vermarkt worden. De ambten kunnen verkocht, ingeruild of dóórgegeven worden binnen de bovenste maatschappelijke laag op wederkerigheidsbasis. Dat is een soort ruilhandel tussen coterieën, politieke partijen en bloed- of aanverwantschappelijke verbanden. Daarbij wordt een ambt of aanstelling bij voorraad gereserveerd voor een bepaalde familie, groep of klasse die "aan de beurt" is.

Dat, ter evenredige verdeling van de aan het ambt verbonden privileges, de vacatiegelden, het salaris of de emolumenten die soms bijna niet te omschrijven zijn, maar het bestaan vergemakkelijken en andere verwachtingen kunnen realiseren. Deze wederkerigheidsovereenkomsten heten "contracten van correspondentie". Het zijn verzekeringsovereenkomsten tegen de toekomstige onzekerheden die immanent zijn aan het leven. Personen uit de specifieke toplaag kunnen zich, hun verwanten of hun kroost verzekeren, steeds op basis van wederkerigheid, van ambten of aanstellingen in publieke dienst ongeacht de leeftijd, de opleiding, de competentie of de karakterstructuur van de aan te stellen of in dienst te nemen persoon, zelfs als deze nog de luiers niet ontwassen is of kleutert. De voorbeelden zijn legio. De Kumpenie onttrekt zich daar niet aan. Integendeel, zij vormt een natuurlijke habitat voor deze vreemde en vervreemdende

Bataafse Republiek, Eerste nationale vergadering - 1 maart 1796

aangroeisels van een verworven positie. Een jochie van vijf jaar kan daarom postmeester worden te Makassar en beambten in dienst doen nemen, ook al gaat hij niet door voor een veelbelovende pupil van het Nederduyts Gereformeerde schooltje voor de betere stand te Dordrecht. Hij komt er toch wel, als zijn vader ook zorgt dat de zesjarige dochter van de familie Van Harden Broeck totter Groote Lind kostschoolmatres wordt aan de Inrigting voor Jongejufvrouwen van de Deftige Stand in Schoonhoven niettegenstaande de toevallen waaraan het wicht laboreert. Ook de dochter kan een vrouwelijke beambte aannemen die eigenlijk het werk doet.

Dergelijke verdelingen bij voorraad van aanstellingen, ambten, commissariaten en functies inspireren de ontwikkeling van doorzettingsvermogen, expertise en beslistheid van karakter niet, en dat is ook de bedoeling. Een hogere klasse immuniseert zich altijd tegen verandering en doorstroming op basis van concrete verdiensten. Uitdagingen moet men uit de weg gaan. Zij verstoren de rustige evoluties die leiden naar een verzekerd pensioen. Er komen dus na 1713, als de Vrede van Utrecht wordt gesloten[239], waardoor de expansiedriften van de Franse agressor voorlopig beteugeld schijnen, topambtenaren bij De Kumpenie die risicomijdend zijn. Deze ambtenaren willen vooral niet uit hun persoonlijke comfortzone komen. Ze begrijpen, verwend als ze zijn door hun luxeleven, gekonfijt door de gunst van hun families, helemaal niet dat de Vrede van Utrecht een eind maakt als de Republiek als mogelijke maritieme grootmacht. De voornaamste oorzaak voor dat einde is, dat de Britten het alleenrecht krijgen op de slavenhandel, westwaarts, op de beide Amerika's. Dat is het *asiento de negros*.[240] Dat heeft Madrid altijd geclaimd, met een beroep op het Tordesillas–systeem. Dat gaat bij de Vrede van Utrecht zonder problemen naar Londen.[241] Iedereen erkent, dat dit monopolie niet te rijmen is met het *mare liberum-principe*, waar de Republiek in de zestiende eeuw zoveel in geïnvesteerd heeft, zij het dan zeer opportunistisch en inconsequent. Het *asiento*-monopolie moet leiden, dat stelt de Amsterdamse gedelegeerde Willem Buys[242] de Hollandse raadpensionaris Anthonie Heinsius[243] uitdrukkelijk voor ogen, tot Britse fortificaties en garnizoenen aan de westelijke kust van Afrika en aan de oostelijke kusten van de Amerika's.

Want dat monopolie moet immers gehandhaafd worden, als het gegund wordt. Dat houdt in: uitbreiding van de Britse rechtsmacht in die kustgebieden, daar zal de Republiek echt niets meer tegen kunnen doen. Dat betekent, dat de Republiek de Britten in die kustwateren de bevoegdheid toekent Hollandse schepen te praaien, aan te houden en op te brengen na visitatie. De Britten zullen daartoe zelfs smaldelen op stroom mogen houden ook bij de V.O.C.-versterkingen in die streken, dat kan niet anders. Wie verdragsmatig een monopolie erkent, moet de uitoefenaar

daarvan ook de bevoegdheden gunnen om het effectief af te dwingen. Dat is niet anders dan de *implied power-doctrine*, die in het Tordesillas-systeem óók opgeld deed.[244] De V.O.C. hanteerde die doctrine trouwens ook. Buys zag het best.

Gaf de Republiek de Britten dat *asiento*, dan konden ze daaronder ook het transport van alle Britse producten verheimelijken. Hun *mare clausum-claim* zou trans-Atlantisch uitgebreid worden. En zo is het dan ook gegaan. Dát, tezamen met de gelatenheid waarmee de Hollanders Gibraltar en Minorca aan de Britten lieten, gaf aan, dat de Republiek niet echt meer concurreren wilde. Want zo kreeg de Britse vloot de dominantie in de Middellandse Zee en dus over de handelsroutes met het Ottomaanse Rijk daaromheen. De ambassade van de Republiek in Constantinopel kon evengoed de deuren sluiten. De Britten zagen het aan de deemoedige gelatenheid van de afgevaardigden in Utrecht voor de Republiek. Die wezenloze duldzaamheid wees op de gemoedstemming van hun Hollandse lastgevers. Een duif vertegenwoordigt nooit een havik. Zoals de havik zich nooit laat representeren door de duif. Londen wist wat het te doen stond.

1.27.2 De Engelse wereldpolitiek in de versnelling

De Nederlandse regenten begrijpen niet dat, als die vredesregeling inderdaad Holland en Zeeland van de wereldzeeën verjaagt, dat het einde van het handelsimperium dat inmiddels toch is opgebouwd in het Verre Oosten, betekent. Als de vloot van de Republiek niet onbeperkt kan konvooieren op de beurtvaarten naar de Archipel zonder Londen om toestemming te vragen, zal Londen Holland uit de wereldhandel drukken. Dat is precies wat Whitehall ook wil. Het wil zijn machtspositie in het Verre Oosten herpakken en consolideren. Het wil De Molukken nu eindelijk onder zijn territoriale soevereiniteit brengen, de reden voor de Tweede Engelse Zeeoorlog (1665-1667)[245], die eigenlijk onbeslist eindigde. Legt Frankrijk zich neer bij Londens maritieme suprematie, dan hoeft de Engelse vloot niet langer voor de West-Europese kusten te patrouilleren. Dan hoeft de *home-fleet* niet aan die regio gebonden te zijn en kunnen smaldelen geconcentreerd elders op wacht geankerd worden. Dat kan Whitehall eindelijk zijn wereldpolitiek aanvatten. Juist daarom heeft het op deze vrede zo aangedrongen. Het heeft vol verbazing aangezien dat de Staten-Generaal van de Republiek het zomaar laten gebeuren, terwijl het college juist op dat moment nieuwe gigantische investeringen had moeten doen in de vloot en deze duchtig had moeten hervormen tot een adequaat offensief apparaat – niet tegen Parijs, maar tegen Londen. De regenten zitten op hun onpeilbare vermogens. De Hollandse financiers Van Neck, Crayestein en Baring sluizen hun nationale fondsen alvast naar Londen, het opko-

mend financieel wereldcentrum dat Amsterdam voorbijstreeft.

Ze beleggen die daar in buitenlandse fondsen die zekerheden op schijnen te leveren. Ze rentenieren. Ze prefereren hun buitenhuizen aan De Vecht. Ze komen niet meer naar kantoor, laat staan in de havens, laat staan op de schepen. Ze hebben hun kapitaal niet veil voor een vloot die in één grote slag teloor zou kunnen gaan. Ook niet, als ze deze risico's via staatsobligaties zouden kunnen spreiden: dat zou een herijking van de rijksfinanciën impliceren, waar ze liever niet over willen denken. Bedenk: er is geen rijksbreed departement van financiën dat dergelijke leningen zou moeten uitschrijven. Dat willen de regenten ook beslist niet. Want dan is wellicht zelfs progressieve vermogens-, inkomsten- en dividendbelasting óók onontkoombaar. De risico's die Van der Veeken, Lemaire, de De Moucherons en al die anderen aandurfden willen zij niet lopen. Ze zijn als de burgerman waarvan P.A. De Genestet dicht: "Plant uw Hof naar 't u belieft, Bouw uw Huis naar 't u gerieft. En – door 't venster – wijze guit, Lach deez' zotte wereld uit."

Justus van Effen (1684-1735) geselt deze geestelijke inertie en economische lamlendigheid, waarin sleur alles is, in zijn *De Hollandsche Spectator* dat als weekschrift verschijnt in 1731-1735. Een opinieblad met brede spreiding. De vloot was rond 1720 eigenlijk totaal opgevaren. Er kwam geen behoorlijk linieschip meer van stapel. Toch bleef de V.O.C. dividenden uitkeren van vijfentwintig procent en meer aan de oorspronkelijke aandeelhouders die de deelnemingsbewijzen van 1602 in hun families hadden weten te houden. Die miljoenen werden belegd in binnen- en buitenlandse staatsleningen met onwaarschijnlijk hoge rentepercentages, die alleen maar uitgekeerd zouden kunnen worden als de Republiek en deze staten buiten een groter krijgsbedrijf zou blijven. Er moest geen wereldoorlog komen. Dan waren deze beleggingen in de Engelse, Franse, Pruisische, Beierse, Saksische, Russische en Scandinavische staatsschulden verantwoord, in zoverre dat de regenten dan de handel, de industrie, het kredietwezen en het verzekeringswezen in die landen – en niet in de Republiek – financierden. Ze financierden dus de concurrentie. Met als credo dat de wereldoorlog uit zou blijven. Een onwaarschijnlijke vooronderstelling. Van Effen toont het via de tekenen des tijds aan in zijn spectatoriale beschouwingen. Een roepende in de woestijn. Maar hij weet heel goed hoe de kaarten liggen als commies bij 's Lands Magazijn van Oorlog te Den Haag.

1.27.3 De wereldrechtsorde in de schaduw van de Amsterdams Westertoren

De Britse conservatieven noteren deze passiviteit van de Hollandse bovenlaag al in 1702 met dankbaarheid. Zij hebben de verkiezingen van dat jaar gewonnen. Zij hebben de wapenstilstandsonderhandelingen zo gevoerd dat Den Haag meteen schaakmat zou worden gezet. De vrede wordt in de Republiek afgeregeld, met medeweten van de regenten, over hen, over het volk van de provinciën die nauwelijks meer als verenigd kunnen gelden, en zonder inspraak van die Staten-Generaal. Terecht kan de Franse onderhandelaar Melchior de Polignac snierend opmerken: *Nous traiterons sur vous, chez vous, sans vous*: wij onderhandelen over u, bij u en zonder u. Zijn de regenten dan ziende blind? Denken ze dan niet aan hun eigen belang? Hebben ze dan hun omgevingsbewustzijn en hun politieke instinct verloren? Ja, dat hebben zij.

De contracten van correspondentie zijn daarbij bijzonder behulpzaam. Zij versterken het gevoel van onaantastbaarheid die bureaucratische regelmaat te weeg brengt. Belangrijkste geloofspunt van dit papieren Credo is, als het "*incarnatus de spirito sancto et homo factus est*"[246], de centralisatie van alle bestuurshandelingen, aanvaartpermissies en retourcargovaststellingen te Batavia, waar het, als de kermisaanvaart is gesignaleerd medio oktober van ieder jaar, in de kantoorgangen gonst van gehaast rondlopende ambtenaren uit de betere stand, de dossiermap geklemd onder de gegalonneerde rechter manchetopslag. De retourvloot is nu volledig geconcentreerd in de baai, de konvooien vastgesteld en de cargalijsten beproefd. Alles klopt. De cognossementen zijn afgegeven. Het draaiboek is precies gevolgd. Dit gaat niet meer mis. Want anders was daar bericht van gegeven. En Batavia weet niet anders dan dat nu alle papieren kloppen. Dáár gaat het om. Rondpompen van formulieren. Calculaties te Amsterdam bedacht. Een ingewikkelde resumptielijst, resulterend in een onoverzichtelijke boekhouding, steeds per onderdeel op diverse comptoiren afgedaan. Niemand heeft totaaloverzicht. En niemand wil die ook hebben. Dat brengt alleen maar méér verantwoordelijkheid en wellicht financiële aansprakelijkheid met zich mee. Wie veel weet, moet veel verantwoorden. Daar houdt niemand van, weten de Heeren XVII.[247]

De Kumpenie heeft nu op papier een effectief handelsareaal gedefinieerd in de Aziatische Regio. Handel met Mokka, Malabar, Ceylon, de Coromandelkust, Malakka, Bengalen, Cambodja, Vietnam, Formosa, China, Java, Sumatra en De Molukken is verzekerd op geregelde beurtvaartbasis. De verhouding met Engeland is nog niet uitgekristalliseerd omdat diens vlootpolitiek duidelijk nog in evolutie is: het lijkt wel of Londen

uit is op beheersing van de wereldzee. De Engelse oorlogsvloot wordt steeds groter en beter toegerust. Het kost de schatkist jaarlijks een vermogen. Het schijnt Whitehall weinig uit te maken wanneer Brittannia maar heerst over de golven. Die ambitie heeft de Republiek gelukkigerwijze – aldus de regenten – nooit echt gehad, zolang de routes met de wingewesten maar zonder al te veel gevaarzettingen bevaarbaar bleven voor de koopvaardij met de driekleur rood-wit-blauw aan de steng. Het is jammer, jeremiëren de regenten, dat gewapende konvooivaart noodzakelijk blijft. Die taak wordt direct doorberekend aan de afnemers van de getransporteerde goederen. De kosten van fortificaties en garnizoenen uiteraard óók. Daardoor prijst de V.O.C. zich uit de steeds competitiever internationale markt.

1.27.4 De staat van V.O.C.-vaartuigen, bemanningen en schepelingen

Ze heeft na 1750 nog ongeveer 125 behoorlijke vrachtschepen in dienst op de trans-Atlantische beurtvaart. De rest van de vaartuigen, vaak versleten, slecht onderhouden en soms volkomen afgeschreven, verblijft binnen de Archipel voor de interinsulaire vaart en de vaart op Japan en China. Zij stemmen hun ladingen af op de behoeften van hun wederpartijen. Die zijn anders dan de Europese. De Kumpenie moet steeds meer in baar geld betalen, in hoogwaardige zilvermunten, in Holland geslagen. Want wat ze kan aanbieden, interesseert de Aziaten steeds minder. Wat de Aziaten in Europa kunnen doen aanbieden, dat interesseert de Europeanen steeds meer. De aanvaarten naar de Aziatische havens gebeurt steeds vaker in ballast. Dat is verliesgevend. Het personeel moet betaald worden. Er vloeit dus onevenredig veel liquide vermogen naar Azië. Opmerkelijk is dat de gemiddelde bezettingsgraad van alle V.O.C.-schepen in deze periode juist toeneemt. Na 1750 is dat meer dan driehonderd koppen per vaartuig. Herinner dat aan boord van de fluit in de aanvang twaalf man genoeg was om het vaartuig te bezeilen. Goed, de fluit was kleiner en kon minder vracht torsen.

Maar het verschil is opmerkelijk, vooral als men daarbij aanmerkt dat het gehalte van de schepelingen in de achttiende eeuw niet te vergelijken is met die van de zestiende -eeuwse equipage. Onder de schepelingen zitten veel personen die ambtenaren zijn of beambten, samenhangend met carga en met de scheepspapieren. Ze zijn de zeemanskunde niet machtig. Vanuit het maritiem bedrijf als vaartkunde, gelden ze als *overhead*. Ze verrichten nooit productieve activiteiten en veroorzaken middellijke kosten ter fine van sturing, ondersteuning, coördinatie, enfin, de *managerial* rompslomp. Aansprakelijk zijn ze nergens voor. Ze duiken als

de besten, als het daarop aankomt. Het zijn baantjes voor de verlopen loten van de oorspronkelijke koopliedenfamilies die ergens geloosd moeten worden zodat ze het blazoen van die côterie niet langer kunnen bezoedelen door hun gelanterfant, bordeelbezoek en nathalzerij. Ze moeten uit het zicht. Op een nette manier. De familie moet niet geschandaliseerd kunnen worden, althans niet binnen Holland. Ze schrijven polissen uit, stellen verklaringen op over de vrachten, aansprakelijkheden, kredietverschaffingen en wisseltrekkingen op de handelsagenten. Voor hen is het fregat een drijvend houten kantoor. Ze onderhandelen op de tussenstops met mogelijke afnemers, zijn kondschapsgangers voor de hoge landsregering. Maar in het want moet je ze niet sturen. Dat zouden ze ook weigeren als beneden hun stand en bediening.

Ik gaf al aan, dat de selectie van de echte zeelieden in Holland steeds slechter werd en waarom. Die driehonderd schepelingen kenden het maritiem bedrijf minder, waren niet goed voor alles en nog wat inzetbaar, en hun fysieke staat was slechter. Het verlies aan mensenlevens nam per reis toe, óók door ongelukken. Dat laatste kan zijn gekomen door onhandigheid aan boord. Maar de ziektegevallen namen ook toe. Het verliespercentage werd drieëntwintig procent gemiddeld. Het totaalbestand aan beschikbare zeelieden in de Archipel zakte soms onder de duizend. Het zeemanschap was nooit romantisch geweest. Maar het was in sommige opzichten aantrekkelijk, ook al omdat er loopbaanperspectieven na aankomst op de rede van Batavia waren. Dat werd steeds minder. De vloot was minder snel inzetbaar. Op Engelse uitvallen kon daarom steeds minder goed gereageerd worden, áls er al gereageerd werd. Want iedere tegenactie kostte geld. Ook als de Engelse actie ertoe had geleid dat grote voorraden handelsvoorraden in beslag genomen werden, zoals bij de aanval op Nagapattinam in Voor-Indië, besloot Batavia het er toch maar bij te laten zitten.[248] Geen geld, geen Zwitsers.

De Britten hebben een overgrote oorlogsvloot die konvooieert en toch steeds strategische reserves in de wereldzeeën achterhoudt. De kosten daarvan zijn voor de kroon. Daarom zijn de producten die via de Engelse Oost-Indische Compagnie worden aangevoerd in West-Europa goedkoper. Dat kan aanmerkelijk schelen. De Kumpenie kan er niets tegen doen. Over een nationale oorlogsvloot hoef je in Den Haag niet meer te beginnen. Zowel de Britten als de Fransen trachten in het Verre Oosten De Kumpenie uit de markt te dringen op kosten van de belastingbetaler aan het Britse of Franse thuisfront, via de nationale defensieapparaten. De Kumpenie moet daarom omwegen maken om de patrouilles van haar concurrenten te vermijden – de confrontatie kan ze toch niet aan – en dat maakt de leveranties onzekerder, langer en duurder. Verder lijkt er geen

wolkje voor de zon. Met oosterse vorsten en machthebbers is een redelijke verstandhouding bereikt. De verdragen zijn duidelijk en beproefd. Nieuwe ontdekkingsreizen zijn niet nodig. De Kumpenie heeft alles onder controle. Op papier. In schijn. De gedachte dat de wereldrechtsorde in de schaduw van de Amsterdamse Westertoren wordt samengesteld kunnen de regenten maar niet uit het hoofd bannen. Waarom zouden ze ook? Er geen aantoonbare reden voor. Dat hier iets niet helemaal klopt, werd echt wel door externe critici gesignaleerd. Maar hun lot was die van de hedendaagse klokkenluiders, met wie het nooit goed afloopt. Al in 1749 beschreef Isaäc de Pinto in schrijnende termen hoe log de vennootschap was geworden, hoe ingewikkeld de procedures waren geworden en hoe alle topambtenaren hun verantwoordelijkheden steeds weer wisten te ontduiken, wijzend op onderhebbenden die dan maar geïmproviseerd hadden - wat altijd verkeerd kan aflopen. Alleen wie niets doet, faalt nooit. De Pinto stelde voor stadhouder Willem IV dan maar als opperbewindvoerder van de V.O.C. aan te stellen met het recht om het personeelsbestand in de directie te herzien. Uiteraard verzetten zich de burgemeesters en regenten van Amsterdam zich aller hevigst, evenals toen Thomas Hope het boekhoudingssysteem van de firma integraal wilde doorlichten en herzien, met het oog op de overheersing, in deze jaren, van de morshandel in verhouding tot de reguliere commerciële handel van de V.O.C. volgens de carga-administratie. Hope wilde een betere kostencalculatie opzetten en de coördinatie van de marktverhoudingen binnen het goederensegment dat de V.O.C. zou beheersen eigenlijk uitbesteden aan externe deskundigen. Dat liep natuurlijk ook weer op niets uit.[249]

1.27.5 De centrale directie begrijpt er niets van de wereldconjunctuur, en wil niet leren

De regenten oordelen dat degelijke controles onnodig zijn. Het marcheert. Het marcheert altijd, de handel op de oost. Dat was zo. Dat zal ook steeds zo blijven. Toch niet. Er is een conjunctuur die wereldwijd zich doet gelden. Ze heeft effect op het debiet van De Kumpenie. Veel invloed heeft die vennootschap er niet op. De mensen die hun aanstelling danken aan contracten van correspondentie zijn er ook niet naar om dat te beseffen, laat staan dat ze er van wakker liggen om middelen te beramen om concurrerender te zijn door prijsslagen, reclame of verlegging van het marktaandeel. De Kumpenie-topambtenaren hebben geen enkele commerciële ervaring of enig handelsinstinct. Ze weten niets van de koopvaardij. Aan boord van de vaartuigen gaan ze niet. Het stinkt er, aan boord, naar ontlasting, braaksel en bloed van de vorige reis, want schoonmaken

wordt niet echt goed gedaan in de holen waar de bemanning slaap zou moeten vatten. De schepelingen zelf zijn eigenlijk dierlijke wezens die men node aanspreekt. Men verstaat ze bijna niet en wát men verstaat nodigt niet uit tot voortgezette conversatie. De risico's van reder, vervrachter en grootafnemer doorgrondt men nauwelijks. Men kent het ladingmanifest en de verschillende cognossementen, maar wat er precies staat op deze documenten laat men aan de onderboekhouder over: men heeft daar zijn mensen voor.

In tropische gebieden, laat staan in Indië, is men nog nooit geweest. Het is er warm, er zijn enge beesten en er lopen lieden rond waaraan men niet behoorlijk is voorgesteld. Wat er gebeurt ten kantore van de factorijen wordt bericht per mail. Dat is de kondschapsdienst, verricht door de hierboven besproken nietsnutten die de hoogste plaats aan tafel in de kapiteinskajuit opeisen. Dat is voldoende. Als er echt iets loos is, wordt dat door buitenlandse spionnen bericht, ook daar heeft men zijn mensen voor. De boekhouding is ondoorzichtig. Dat geeft niet, zolang men ook daar zijn mensen voor heeft. Dat die mensen er alle belang bij hebben om de grootboeken schier onbegrijpelijk te houden is een inzicht dat er bij de Kumpenie-ambtenaren moeilijk ingaat. Men kent Jan van het comptoir, het rekenkantoor, toch al van jongs-af-aan? Die belazert de kluit toch niet? Dat doet Jan nu juist wel. Hij is corrupt. Daarin heeft hij al jaren geïnvesteerd door de winst- en verliesrekening veel te gunstig op te maken. Reservefondsen zijn er nauwelijks, als een retourvaart stagneert is er meteen een gebrek aan contanten in de kantoren van de Kamers van de Kumpenie. Leningen worden dan gesloten op winstverwachtingen. Mijnheer Van Harden Broeck totter Groote Lind, bewindhebber in de Kamer van Rotterdam, heeft dat toch niet in de gaten. Voorlopig.

1.27.6 De Kumpenie kan niet omvallen ?!

Vier subsidiaire factoren speelden bij de teloorgang van De Kumpenie een rol. Die hebben voortdurend op de achtergrond meegewerkt aan de vernietiging van het concern dat op den duur eigenlijk alleen maar uitstaande schulden had en gold als *too big to fail* zoals de grote banken die de kredietcrisis van 2008 veroorzaakten door hun handel in toekomstige winsten. De Kumpenie was te groot om om te vallen. Dus zou ze ook wel niet omvallen. Zoals bij die bancaire crisis was de hoofdoorzaak van deze ondergang de samenstelling van het directie-personeel dat alleen nog maar in zijn papieren werkelijkheid kon geloven. De auto-immunisatie van de élite die alleen nog maar met élite verkeert. En die elkaar maar steeds weer verzekeren dat het goed gaat. Zodat ze zelf de laatsten zijn die van het tegendeel te overtuigen zijn. Als dat wél lukt, is het trouwens doorgaans

zinloos.

De nieuwe afzetmarkten in textielgoederen en theesoorten zijn in Amsterdam nauwelijks bekend. Maar de Britten hebben wel degelijk in de gaten dat de mindere standen veel belangstelling hebben voor de goedkope Indiase katoentjes, mits die van speciale patronen en kleuren worden voorzien. Dat laten de Company-beambten ter plaatse doen. Ze laten zelfs een zekere massa-confectie opzetten. Dat wil de V.O.C. niet. Die koopt de katoentjes onbewerkt in. Zij vervracht ze te Batavia, want een groot deel gebruikte ze steeds voor de interinsulaire ruilhandel. Daarvoor koopt ze, zoals traditioneel bedongen, specerijen van het oude garnituur: die liggen al uitnodigend aan de kades te wachten op de aankomst van de katoenscheepjes. Hetzelfde geldt voor de enorme verschillen in de theesoorten. Het V.O.C.-aandeel loopt daarin terug. Want de vennootschap blijft zweren bij de oude leveranciers die op nieuwe modes niet inspelen en daarvan ook onkundig blijven. Gustaaf Willem baron van Imhoff[250] is iemand die, alles bij elkaar, zweert bij de oude plooi. Zijn opvolger Jacob Mossel ziet wel degelijk in, dat er nu in China en India andere markten worden gedefinieerd. In Europa komen nu ook middenstanders vragen om ivoren snuisterijen, porseleinen stukken voor de van de betere standen geïmiteerde toontafels met Venetiaans geslepen kwikglas (maar deze keer met ordinair spiegelglas met vergulde gipslijsten, herkomstig uit industriele mallen), bronzen gedreven sierstukken die een indruk van bestendige welvarendheid moeten geven. Lakdozen, vernuftige speelkastjes, fraai geciseleerde beeldjes voor op de schoorsteenmantel naast de pendule. Vaardige Aziatische kinderhandjes zijn er dag-en-nacht mee doende. Maar de aanprijzing "van oudsher bekend" slaat nog altijd aan in Amsterdam. En daarom mag Jacob wel een béétje experimenteren, maar vooral niet te veel. Die frutsels horen niet op de cargalijsten, al zien ze er op het eerste gezicht leuk uit. Sommige opperkooplieden brengen ze mee voor een achtergebleven ome of opoe in hun vale proveniershuizen waar het in de kamertjes altijd schemerig is.

De Britse *East-India Company* snapt dat allemaal heel erg goed. De Franse Oost India-Compagnie evenzeer. Maar zij kopen dan ook rechtstreeks in bij de producenten die direct aanbiedingen doen in de havens en terstond dáár met de bevrachting beginnen. Deze handelsvennootschappen spelen handig in op de vraag om massagoederen die in gelicentieerde fabricages worden afgeleverd tegen dumpprijzen binnen de douane-unies die de Franse en Britse Gemenebesten al zijn geworden met flexibele tariefmuren. Amsterdam blijft echter hameren op centrale aanvaarten uit Batavia met de al decennia gebruikelijke formaliteiten, waarbij allerlei vreemde provisies de stuksprijs van de goederen opdrijven. Zijn er in Am-

sterdam tekorten op de balans, die niet boekhoudkundig weggewerkt kunnen worden? De bewindvoerder die daarover gáát kan een korte termijnkrediet krijgen. Met hoge rente, dat spreekt, want een enkele stagnatie in de retourvaart van een seizoenvloot uit Batavia kan bij de vennootschap stremming in de betaling opleveren. Er zijn wel liggende gelden op de achterhand, maar daarover kan de bewindvoerder niet zelf beschikken. Daar heeft hij machtiging vanwege de Heeren XVII voor nodig. Vermoedelijk kan hij die wel krijgen. Maar hij vraagt er liever niet om. Want dan gaan ze verder vragen. En dan komt hij te boek te staan als een man die zijn mensen niet goed aanstuurt. Dan boekt hij die rente wel elders weg. De Heeren kijken toch niet nauwkeurig na. Daar hebben zij weer "hun mensen" voor.

1.27.7 Corruptie endemisch systemisch

Corruptie als systeemonderdeel. Vrijwel iedereen bij De Kumpenie is in de baas zijn tijd ook voor eigen rekening bezig, waarbij de faciliteiten van de vennootschap worden misbruikt. Zelfs de handelscontacten: De Kumpenie beconcurreert zichzelf. Batavia tracht Galle en Makassar onderuit te halen bij de havenuitbreidingen waaraan flink verdiend kan worden. Van Imhoff krijgt opdracht om kaneelopbrengsten weg te boeken over verschillende rubrieken, omdat Batavia liever Ceylon als belangrijke verliespost in de Algemene Staat van Rekening en Verantwoording opvoert. Batavia vindt Ceylon een vervelende concurrent. Als Ceylon via boerenbedrog boekhoudkundig zwart kan worden gemaakt, zal het Bataviaas comptoir het echt niet nalaten. Men probeert eerst een wat kleine negatieve posten bij Ceylon te boeken. Op de eindafrekening die jaarlijks via Batavia naar Amsterdam moet. Dat lukt. Men boekt het jaar nog meer negatieve saldi door ten laste van Ceylon, zorgvuldig verspreid over de uiteenlopende rubrieken. Weer kraait er geen haan naar. Maar dan kan men ook wel eens een aanmerkelijke wisselruiterij proberen. Amsterdam geeft geen sjoege. Dan is het hek van de dam. Men schrikt voor geen boekhoudkundige truc meer terug. Dan kan de niet herkenbare winst illegaal gebruikt worden voor wederom illegale activiteiten el-

Van Imhoff

ders. Die winsten daaruit kunnen dan ondershands verdeeld worden: het is voor de declaraties van Batavia voor de havenfaciliteiten bij Onrust, beter dat Ceylon in Amsterdam de naam blijft houden een bodemloze put te zijn. Dan kan men elders ondergronds bijklussen. Daar gaat Van Imhoff op in. Maar daardoor wordt hij chantabel. Zolang hij nog niet hoog in de rangen zit, is dat nog geen groot euvel. Maar als hij in Batavia opperkoopman, waterfiscaal en buitengewoon lid in de raad van Indië wordt, komt dat anders te liggen, vooral als Van Imhoff niet handig manoeuvreert en niet consequent en persistent glashard kan liegen. Zonder blikken of blozen.

Er zijn door onbekende linke gozers enorm veel koffiestruiken gerooid. En verder is er zo gerommeld op de suikerplantages dat er ineens veel te veel suikerpiramides op de officiële markt worden aangeboden. Daar zijn bepaalde personen uit eigen baat iets te ver doorgeschoten. De Chinezen die bij deze handel een belangrijke tussenfunctie hebben zijn ineens werkloos. En Chinezen houden nooit hun mond. De V.O.C. heeft ze wel in dienst. Maar ze hebben hun eigen kongsi's en netwerken van dien. Zij willen niet lijden als sommige Hollanders de gebraden haan willen uithangen. Naar alle waarschijnlijkheid weten hooggeplaatsten al lang, dat de koffieplanten zijn vernietigd omdat het gouvernement een overproductie van koffie voorziet. Achteraf is dat een mistaxatie. De Europese vraag naar koffie steeg juist heel sterk. Maar Batavia kon er niet meer aan voldoen. Het had direct veel suikerriet laten aanplanten op de vrijgekomen percelen. Veel te veel. Zoveel had Amsterdam helemaal niet nodig. Er kwam dus een prijsdaling in suikerkegels. De Heeren XVII spraken van wanbeleid en trachtten de schades te verhalen (ongeveer 168.000 Rijnlandse guldens). De koffiestruik groeide langzaam en ontwikkelde zich pas op latere leeftijd tot grote oogsten. Wie had deze stommiteiten begaan? Een brandbrief gaat vanuit Amsterdam herwaarts.

De gouverneur-generaal Adriaan Valckenier[251] tracht in zijn antwoord toch de Chinezen te blameren, dat is zo de gewoonte. Er zijn er veel te veel van, blijkt opeens, de eerdere gouverneur-generaal Hendrick Zwaardecroon – we kwamen hem al tegen als secretaris van Van Rheede van Drakestein, die ook al een onderzoek naar morshandel moest instellen – heeft een stroom van Chinezen naar Batavia doen komen, om ze in te schakelen bij bouwwerken aan de fortificaties en de belendende huizen. Er waren er, toen de bouwvakkersactiviteiten niet meer nodig waren, velen naar de suikerteelt overgestapt. Daar hadden ze harder gewerkt dan Javanen deden, vandaar de overproductie, die evenmin was voorzien. Valckenier werd er door overvallen en zijn ambtelijk apparaat ook. Stom, want die rietbossen waren ook niet in één nacht tot wasdom gekomen.

Maar Valckenier besloot nu de Chinezen collectief te deporteren. Naar elders in de Archipel. Ze moesten weg en nóg wegger. Valckenier boekte ze uiteindelijk, tijdelijk, over naar De Kaap. In Zuid-Afrika. Daar deden ze iets geheimzinnigs. Niemand wist wat. Het stond niet in de journalen. Normaal kraaide daar geen haan naar. Zeker niet bij hoogconjunctuur. Dan kon de koek niet op. Maar nu ging de conjunctuur neerwaarts, wat nu toch in godsnaam gedaan?

Amsterdam ging vragen stellen. Paniek. Valckenier zag nu ineens deze gastarbeiders als illegalen die zo spoedig mogelijk op wat voor manier dan ook verwijderd moesten worden uit het V.O.C.-gebied, want Amsterdam wist nog niets precies. Hij heeft daarover met Van Imhoff overlegd. Die heeft het idee aangedragen om de Chinezen naar Ceylon te brengen en daar Chinese volksplantingen te stichten. Met dat idee is Valckenier aan de haal gegaan, maar hij was te laat: Amsterdam begon te vragen, wat er toch aan de hand was en waar al die Chinezen vandaan kwamen. Waar werkten die eigenlijk aan? Waren de fortificaties nou nóg niet klaar? Vermoedelijk heeft Valckenier de Chinezen inderdaad nog jaren geboekt als bouwvakkers. Zó nauw keek men in Amsterdam meestal ook weer niet. Om nu te gaan zeggen dat ze ineens elders ingezet werden, dat was ook weer zo wat. Daar moest Valckenier een verdomd goed verhaal bij hebben. De Kaap werd redelijk administratief op de vingers gekeken. Die verversingspost was al een schadepost. Altijd geweest.

De V.O.C. was in ieder geval niet genegen om mee te werken aan deze soort kunstmatige volksaanplantingen, niet in Ceylon en niet elders. Dat was tegen het V.O.C.-beleid dat dat soort demografische verschuivingen niet had ingecalculeerd. Dus heeft Valckenier Amsterdam wijs gemaakt dat de Chinezen altijd al illegaal geweest waren: onrechtmatige toegangsverschaffers. Hij had het niet geweten, de top ook niet, sluikhandelaren hadden het op hun geweten. Dan blijven zijn topambtenaren buiten schot. En hij zelf ook. Niet slim. Want het ging echt om bijna de helft van de Bataviase bevolking. Dat kun je toch niet over het hoofd zien, dacht Amsterdam. Wél als de Chinese koppelbazen zelf met morshandel doende zijn en steeds de kampementen buiten zicht hebben gehouden, aldus Valckenier. Een leugen.

Dat zit hem niet glad. Meestal spelen de Chinezen met het gouvernement mee, maar deze keer niet. De Chinezen menen te weten dat de toeleg wel is hen in te schepen met bestemming Ceylon of De Kaap. Daar zouden ze op gunstige voorwaarden te werk gesteld worden. Maar de hoofd-Chinees weet beter: Valckenier heeft daartoe rottige vaartuigen bestemd, flink over verzekerd, die op de oceaan buiten zicht van enig konvooi moeten gekelderd worden. Dat betekent: opstand van de Chinezen in

Batavia. In de nacht van 8 op 9 oktober 1749 breekt een massale opstand uit onder de anders op het eerste zicht toch zo volgzame hardwerkende Chinezen. Valckenier meent dat hij en het fort bedreigd worden. Het geldt hier een aanslag tegen de regeringsvorm. Een overreactie. Typisch voor een man die op een post zit die hij eigenlijk nooit heeft aan gekund. Op 9 oktober pleit Valckenier voor uiterst drastische maatregelen, hij stelt voor "de stad van de Chineezen te ruimen".

De Raad van Indië, bijeen geroepen, kijkt er van op. Wil Valckenier een razzia, deportatie of een soort genocide voorstellen? Moet eigenlijk niet eerst eens goed uitgezocht worden hoe het komt dat deze anders zo rustige bevolkingsgroep zo heftig in opstand komt? Waarom moeten ze eigenlijk het fort hebben? Wat heeft de regering in hun ogen eigenlijk misdaan? Van Imhoff zegt dat voorlopig alleen een opsporingsonderzoek moet worden ondernomen, en dat de woningen van de Chinezen moeten worden onderzocht op ongeoorloofd wapenbezit. Bij hen, die dat soort tuig in voorraad hadden, zou een gerechtelijk vooronderzoek kunnen worden gestart. Maar geen overhaasting. Van Imhoff moet er eigenlijk niet aan denken dat het gerechtelijk apparaat zomaar in de boeken gaat snuffelen en de Chinezen vragen laat stellen. Daar kan een beerput bij open gaan. Dat realiseert Van Imhoff zich nu. Het lendewater breekt hem uit. Straks geven de Chinezen hun lezing en wat dan? Dat heeft hij straks niet in de hand. Hij wil een gerechtelijk vooronderzoek, als hij de onderzoeksrechter kan paaien en liefst selecteren op basis van een tenlastelegging die hij zelf in elkaar fabriekt.

Het besluit om te handelen conform dit voorstel wordt ruchtbaar. Het onderzoek begint nu onder druk van de publieke opinie van de blanke bovenlaag die zich bedreigd weet. De politiële beambten grijpen naar te zware middelen bij de huiszoekingen. Chinese bewoners worden mishandeld, die slaan terug, enfin, er komt een cirkelspiraal van geweldpleging op gang. Er komt een bloedbad. Een vuurzee. Op meer dan twintig plaatsen. Twee volle dagen. Inderhaast opgetrommelde miliciens en militairen gaan plunderen en roven. De Chinese bevolking stelt zich te weer. Meer dan achtduizend Chinezen komen om. Vermoedelijk meer dan tienduizend. Vrouwen, kinderen, zieken en zelfs gedetineerden. De levensmiddelenhandel, verzorgd door de Chinezen, ligt plat. Prijzen stijgen. Vernielingen overal. Achttienduizend Chinezen zijn Batavia ontvlucht en blijven op de velden.[252] Ze begaan dagelijks strooptochten en vallen blanken aan. Gaandeweg komt naar buiten wat de Chinezen veronderstellen dat de hoge regering met hen voor heeft. Met wat voor doel ze tot monstering en embarkering worden geprest. En waarom dat zo is. En uit wiens koker dat allemaal, uiteindelijk, zou komen. Die van Valckenier.

De verhalen over diens toeleg razen over de ommelanden van Batavia. De Chinezen gaan nu de blanke kolonialen anders zien. Zij zijn geenszins de vaderlijke werkgevers, die ze voorgaven te zijn. Neen, als het erop aankomt zijn ze vijanden. De Chinezen blijven dus, georganiseerd in bendes, bij elkaar, al komt later Van Imhoff, dan gouverneur-generaal, ten plattelande toch weer wervende prietpraat verkopen. De Chinezen weten wel beter. Zij keren niet terug onder het blanke juk binnen Batavia dat eerder een verkapt werkkamp is gebleken dan een woonoord[253], maar verenigen zich met de steeds al aanwezige Chinese triades, elders op Java, om hun blanke vijanden te weerstaan en terug te dringen. Nadat Van Imhoff voor zichzelf begonnen is – zie hieronder – komt hij in zijn opiumoorlogen dan ook deze goedgemotiveerde Chinese organisaties tegen op zijn pad. Hun nazaten, hecht georganiseerd in kongsi's, zullen De Kumpenie de hele negentiende eeuw teisteren.

Voor Valckenier is de vraag: wie heeft hier gelekt? Wie zou van deze toeleg kunnen weten? Van Imhoff is een fraaie zondebok als waterfiscaal. Hij deed al een vooronderzoek naar mogelijke fraudes in verband met het uitbrengen van over verzekerde vaartuigen, een gangbare praktijk. En Van Imhoff is een loslippige die trouwens teveel met inlanders omgaat, dat deed hij op Ceylon óók al. Hij is een rare. Hij hoort er niet bij. En dat illegaal overproduceren van suikerriet, dat was door het gouvernement buiten de boeken gehouden, omdat er op het moment dat de plantages werden ingericht in Azië een enorme vraag was naar suikerkegels. Daar lagen de prijzen toen, vóór 1725, enorm hoog. Die zakten ineens in. De conjunctuurwisselingen in Azië gaan volgens een andere patroon dan in Europa. Maar de afzet daar in Azië viel dus tegen. De suiker kwam nu toch op de Nederlandse markt terecht, óók weer via V.O.C.-carga. Niet opgegeven of verkeerd geboekt. Daar wisten de Heeren XVII niets van. Die wilden geen handel met Azië, tenminste: niet in suiker. Het ging om tonnen. Over meerdere jaren. Daarom, denkt Valckenier, moet Van Imhoff er maar de schuld van krijgen. Van die suiker. En het voornemen tot afmaken van Chinezen en het doodslaan zelf. Van van alles. Want gaat nu van alles gebeuren. Er zijn groepen al in beweging gezet. Die komen voorlopig niet tot stilstand.

In de raad van Indië loopt het hoog op, omdat deze oplossing goed uitkomt. Die Van Imhoff heeft allerlei linkse praatjes en denkt zeker dat hij beter is dan de rest. Hij is een prima figuur om apart in het verdomhoekje te worden gezet. De veronderstelling is dan, dat zo iemand solitair heeft geopereerd. Dat is vrijwel nooit zo. Hij heeft meestal noodzakelijke deelnemers, vooral als het een groot karwei betreft, waar één persoon nooit de succesvolle en onontdekte uitvoering kan verwezenlijken. En dat is hier

zeker zo, dat had Valckenier meteen moeten beseffen. Waar had Van Imhoff bijvoorbeeld alle lijken in geval van buitenboord-zettingen moeten laten? De zee bedekt veel. Niet alles. Van een aangespoelde Chinees kijkt in Azië niemand op. Dat is waar. Maar wel als het er duizenden zijn. Of, als de zee ze niet zou hebben aangespoeld, waar had hij de overgebleven bemanningsleden, betrokken bij dit bedrijf, moeten stationeren, tijdelijk, natuurlijk? Op wiens kosten? En bij assurantiefraudes zijn er de agenten en inspecteurs van de assuradeur. Ja, Van Imhoff moet kompanen hebben gehad. Hij wordt gearresteerd samen met enkele anderen: alléén Van Imhoff, dat is een beetje opvallend, er moeten er meerdere lastposten de pineut zijn[254]. Valckenier heeft nu vast gedacht dat hij in het kasteel van Batavia een gerechtelijke moord kon organiseren. Maar Amsterdam wil nu precies weten wat Van Imhoff heeft uitgespookt. Het is een vreemde man, maar op Ceylon had hij toch prima ideeën, hoe komt het dat die man nu tot aan zijn nek in allerlei troebele affaires is beland? Batavia moet de man laten overbrengen, mét zijn directe deelhebbers.

1.27.8 Van Imhoff vertelt hoe het zit en laat blijken dat hij nog méér weet

In Amsterdam doet Van Imhoff een boekje open. Ja, hij wist er wel van, van die toeleg. Maar helemaal was hij het er toch niet mee eens, dat zei hij nog tegen Valckenier. Zeker, er moesten wel Chinezen dood. Maar alleen de geváárlijke. Dat licht Van Imhoff omstandig toe, zodat ook de andere heren zich hoogst onwel beginnen te voelen. De Bewindhebbers stellen meteen Van Imhoff gerust: hij mag in een stoel met armleuningen plaatsnemen, hier zijn uw stok, degen en hoed terug. Rustig maar. Glas wijn? We hebben niets tegen u. Maar we willen weten hoe u de zaken ziet. Gaat uw gang. Van Imhoff moet maar zo gauw mogelijk weg uit Amsterdam. Die Valckenier is wat te veel uit de hand gelopen. Die is aan pensioen toe. Laten we dan Van Imhoff maar terugsturen, met instructies, en dan gouverneur-generaal maken, dan houdt hij zijn klep wel. Dáár was het de heren om te doen: de zaak afdekken. Tot bijna iedere prijs. Het tekent de doofpotcultuur in deze organisatie. De élite moet zich handhaven, de waarheidsvinding doet er niet alleen niet toe maar is zelfs gevaarlijk, omdat iedereen vuile handen heeft. Dát dat zo is, zij publiek geheim. Want wat concreet iedereen op zijn geweten heeft, dat moet binnenskamers blijven. A-moraliteit als boventoon. Van Imhoff moet gelijmd worden: hij mag dan, als hij de Heeren XVII buiten schot houdt, de opiumhandel persoonlijk in een monopolie concessioneren aan particulieren. Het is een stokpaadje van Van Imhoff, dat de V.O.C. te weinig doet met de amfi-

oenhandel. Hij heeft al langer bepleit dat die handel geprivatiseerd moet worden. Laat van Imhoff dat dan zélf doen, denken de Heeren XVII.[255] Daar wordt hij rijk van. Dan houdt hij zich wel gedeisd. Kan hij ook mooi die Chinezen tot bedaren brengen, daar heeft hij slag van. Dat doet Van Imhoff ook. Met de benoeming tot gouverneur-generaal vaart hij terug met het fregat dat de omineuze naam "De Herstelder" voert. Hij gelast terstond dat Valckenier opgepakt zal worden aan De Kaap. Dat gebeurt. Op 21 januari 1743 komt Van Imhoff aan de Kaap aan, waar hij verneemt dat aan deze last is voldaan. Zelf komt Van Imhoff op 26 daaraanvolgend te Batavia aan. Valckenier wordt nu in strafvorderlijke voorlopige hechtenis geplaatst. En Van Imhoff zet Valckenier in isolatie gevangen in het Kasteel van Batavia: dat is geregeld. Die opium, dat is een goudmijn, die gaat hij via de Amfioensociëteit door ontwikkelen, wordt iedereen beter van. Van Imhoff laat Valckenier scherp ondervragen. Zelf gaat hij op uitgebreide dienstreis zodat hij een tijdje uit het zicht is. Hij treft allerlei maatregelen ter volksherstel, zoals agrarische experimenten, de stichting van onderwijsinrichtingen, waaronder zelfs een Latijnse school, een seminarium voor inlandse predikanten en een zeevaartschool, de instelling van een postkantoor en een maatschappij voor volkskrediet. Kortom, hij vestigt roem op zichzelf en leidt de aandacht af van wat er in de kerker van het Kasteel gebeurt. En hij zet de opiumhandel grondig op poten. Te eigen bate, de Heeren XVII vonden het goed. Hij mag de V.O.C. gebruiken als facilitator al gaat het echt om eigen negotie.

1.27.9 De opiumoorlogen in V.O.C.-verband

Iedereen vindt dat nog gewoon óók. Men noemt dit bedrijf al van oudsher de *morshandel.* De term viel al herhaaldelijk. De Kumpenie betaalt slecht vinden de heren zelf (de buitenwacht vindt anders), omdat ze ervan uitgaat dat haar beambten en ambtenaren zelf ook handeltjes opzetten. Die veronderstelling klopt steeds. De morshandel is per definitie lucratiever dan de officiële bediening. Vooral, als De Kumpenie dat subsidiaire monopolie dat in het octrooi van 1602 niet wordt genoemd, ontwikkelt volgens nieuwe, geheime regels, specifiek binnen de intense opiumhandel met China. De zogeheten *Amfioensociëteit*[256]. Deze subvennootschap werd in 1745 officieel ingebracht op aandrang van de gouverneur-generaal Van Imhoff. Ze heeft dezelfde bevoegdheden als de V.O.C. zelf. Ze mag dus oorlog voeren voor de Republiek. Dat doet ze dan ook. Concurrerende opiumhandelaren worden fors aangepakt, de oorlogsvloot maakt overuren. In eerste instantie gaat dat goed. In tweede instantie weer niet. De ontwikkelingen lopen uit de hand. Ruwe opium was altijd al een belangrijk handelsproduct in het Verre Oosten. Batavia kreeg het al-

leenrecht voor de import en verhandeling van het product vanuit de Bengalen. Het gold vooral ook als betaalmiddel. De Aziaten bleven weinig belangstelling hebben voor typisch Europese producten en eisten betaling in klinkende zilveren en gouden munt. Maar de kostbare opium of amfioen werd ook als ruilmiddel aanvaard. Het werd ook wel "heulsap" genoemd. Chinezen kochten het graag tegen hun producten. Zij verhandelden de opium verder binnen de Archipel en naar China.

Er lijkt op het eerste gezicht niet veel mis mee, omdat opium werd gezien als een normaal luxe verbruiksmiddel. De opium werkt, dat weet men ook wel, verslavend, maar houdt de inlanders ook rustig. Wat is het verschil eigenlijk met alcohol of andere genotsmiddelen zoals het kauwen van betel, coca of tabak? Maar het is er, dat verschil. De beambte kwam in aanraking met een Chinees illegaal circuit. Dat had heel andere oogmerken dan De Kumpenie. De beambte moest meedoen met afrekeningen of stiekeme transporten door Chinese triades, mensensmokkel, kinder- en vrouwenhandel en de uitbating van bordelen. Dat vindt De Kumpenie niet goed, ook al is De Kumpenie niet christelijk. De topambtenaren zijn het wél en de grootaandeelhouders óók. De beambte wordt via de Amfioensociëteit chantabel. Dat was hij doorgaans tóch al. Maar nu werd hij wel heel concreet betrokken bij handelingen die Amsterdam uiteindelijk nooit kón goedkeuren, winstbejag of niet. De V.O.C. was een drugsmaffia geworden. Bestreden door de Chinese kongsi's die de Hollanders zélf eigenlijk hadden doen ontstaan door hun waanzinnige pogingen om het overschot aan Chinese werkkrachten door fysieke eliminatie uit de boeken weg te werken.

1.27.10 De rechtszaak tegen Adriaan Valckenier

De Chinese onderwereld krijgt greep op de bovenwereld van De Kumpenie. Er komen IRT-achtige toestanden van: IRT, de afkorting van de *Interregionale OpsporingsTeams* in het Noord-Hollandse Kennemerland in de negentiger jaren van de vorige eeuw. Daar namen opsporingsambtenaren aan deel die, uiteindelijk, duizenden kilo's onversneden Colombiaanse opium op de West-Europese markt brachten -– voor eigen rekening. Waardoor de opsporing uiteindelijk een farce werd. Terwijl de ambtelijke top van het Openbaar Ministerie niets wist. En ook niet wilde weten. De combinatie morshandel en Amfioenmonopolie sleurde De Kumpenie ten grave. De beambten kwamen met krankzinnig grote fortuinen naar het vaderland terug en baatten dáár hun illegale handelscontacten verder uit. Dat bleven zij later doen, via-via, toen De Kumpenie al lang ter ziele was en toen de Nederlanders grip probeerden te herkrijgen op hun vroegere koloniale handelsgebied. Er waren al lang redenen om met argwaan te

kijken naar de rijkdom van sommige Kumpenie-beambten. Maar omdat de morshandel altijd was geaccepteerd – zelfs Johan van Oldenbarneveldt was morshandelaar – kwamen directie en publieke overheid nauwelijks in het geweer. Ook niet na thuisvaren.

Omdat de Chinese nederzettingen op Java de beambten in de tang hadden, kwamen er ook moordpartijen, georganiseerd door Kumpenie-beambten, voor vanaf 1745. Het betrof soms vijfduizend tot tienduizend Chinezen tegelijkertijd in bloederige slachtpartijen. Verder presten de Chinezen de beambten tot allerlei daden gericht tegen De Kumpenie binnen het debiet waarin het van den aanvang al een monopolie geoctrooieerd had gekregen: suiker, thee, specerijen en thee. Deze Bataviaa(n)se Furies – die moordpartijen dus – trokken uiteindelijk, maar nu in onderling verband als een uitgebreid jarenlang gedragspatroon, de aandacht van de strafvorderlijke overheid te Batavia. Iemand als Willem van Haren schreef een hekeldicht over deze Bataviaase Furie, waarin hij het overheidshandelen misprees. Dit was geen incident meer. Hier zat beleid achter. Dit kon niet georganiseerd zijn zonder overheidsbetrokkenheid. Iemand als de voormalige gouverneur-generaal Adriaan Valckenier was er intens bij betrokken, dat kon niet anders, het zij door doen of nalaten, maar in alle gevallen met voordacht. Vervolgd werd hij vooralsnog niet. De onrust die dat te weeg gebracht zou hebben zou te veel zijn voor de toch kleine, kwetsbare bovenlaag in de gouvernementsgebouwen. Er moest dus geen rechtszitting van komen. Zelfs niet achter gesloten deuren. Er zou altijd gelekt worden. De tenlastelegging zou hoe dan ook niet geheim kunnen blijven. Bovendien zou Amsterdam precies willen weten wat er gaande was en waarom. De gouverneur-generaal was wel hoog, maar hij bleef ondergeschikte van de centrale directie. En voor politieel standrecht – stomweg executeren – was geen rechtvaardiging te geven. Dat alles was niet best voor de reputatie van De Kumpenie. Valckenier werd buiten vervolging gesteld, maar wat in vredesnaam met hem te beginnen? Hij zou maar moeten terugkeren in patria, dan kon men altijd zien, was aanvankelijk besloten. Hem werd de rang van admiraal op de thuisvloot gegeven. Maar bij de Kaapkolonie aangekomen op 25 maart 1742 werd hij toch weer gearresteerd en naar Batavia teruggebracht.

Daar trof hij zijn oude vijand Van Imhoff aan. Die had een buitengewoon onderzoek gelast. In alle hoeken en gaten werd bewijsmateriaal tegen Valckenier gezocht – en gevonden. Maar Valckenier kreeg zelf de gedingstukken niet of nauwelijks onder ogen. In maart 1744 volgde de eis tot onthalzing en verbeurdverklaring van alle vermogen. Dat het een politiek proces was om iemand te slachtofferen voor totaal uit de hand gelopen morspraktijken, kon geen zinnig mens meer ontkennen. Op 15 december

droeg Valckenier toch nog een omvangrijke verdediging voor in bijna tweehonderdvijftig afzonderlijke verweer-artikelen, vervat in en opgebouwd door twaalfduizentweehonderddrieëndertig feitelijke onderbouwingen. Valckenier, die tóch niets meer te verliezen had, speelde alle kaarten uit. Amsterdam volgde de gerechtelijke klucht met aandacht. De raad van Indië en de raad van Justitie kregen nu onderling onenigheid over het rechtsgehalte van de charade.

De raad van Justitie wilde dat Valckenier inzage kreeg in regeringsstukken en correspondentie uit Amsterdam. De Raad van Indië, traditioneel veel gouvernementeler, wilde dat beslist niet. De kwestie is ongetwijfeld geweest: welke namen zouden dán weer vallen? Binnen het college van de Heeren XVII, daar viel nu eenmaal niets meer aan te doen, had bijna niemand schone handen. Valckenier eiste echter dergelijke stukken. Als hij ten onder moest gaan, dan wilde hij zoveel mogelijk reputaties meesleuren ter helle. Het proces werd steeds verdaagd. Het heeft geduurd van augustus 1742 tot juni 1751 en eindigde onbeslist: Valckenier stierf dus in zijn kerker waar hij negen en een half jaar preventief had gezeten.[257] Hij werd te Batavia zonder eerbewijs begraven. Neen, niet best voor De Kumpenie.

1.27.11 De hiërarchische bureaucratische logheid

Logheid van de organisatie. De Kumpenie was een moloch geworden die losgezongen was van de commerciële verhoudingen met onbegrijpelijke tussenkomsten van beambten. Steeds werd provisie gevraagd voor handelingen die kosteloos hadden moeten zijn, overal waren permissies en licenties voor nodig, die stomweg smeergelden bleken. Wie beambte was geworden, moest het wel heel bont maken wilde betrokkene nog worden ontslagen. Ook al omdat dat dan zou moeten gebeuren door een ambtenaar die zelf weer heel wat op zijn kerfstok had. Mede door de morshandel. De top had daar weer geen idee van – die sprak niet met de werkvloer – en promoveerde mislukte beambten liever weg dan dat ze die kanker uitsneed, ook weer, omdat ze bij bestaande onduldbare en frustrerende praktijken zelf belang had – de contracten van correspondentie bevorderden dat. Intern zelfreinigend vermogen was er niet, de leiding gewaagde van gebrekkig ethisch leiderschap – om het rapport-Fokkens[259] eens te citeren – maar kon toch blijven zitten. Omdat iedereen elkaar wederkerig in de ban had. De bedrijfsresultaten, de output, daalden dramatisch en er was geen verbetertraject dat dat tegen kon gaan. Niet met deze mensen.

1.27.12 Moordende concurrentie, gefaciliteerd door officiële oorlogsvloten van Engeland en Frankrijk

Concurrentie van Engeland en Frankrijk. De Engelsen verenigden zich steeds vaker met de Fransen die óók een oorlogsvloot aan het ontwikkelen waren. Beiden blokkeerden effectief de zee op de thuisroutes. Frankrijk kon dat vooral doen via nieuwe uitvalbases in Indo-China. Engeland kon Straat Malakka lam leggen. De retourvrachten werden daarop opgehouden en de lading bedierf of verkwijnde. Verder namen de Engelsen de ladingen in beslag en verkochten ze onder de markt. De gang náár de Indische Archipel werd ook belemmerd. De contacten met de Amsterdamse markten versloften, ook ten opzichte van het debiet in Centraal-Europa en rondom de bekkens van de Oostzee, de traditionele Hanze-zones waar Amsterdam altijd zulke goede zaken mee had kunnen doen. Technisch was De Kumpenie vanaf 1781 failliet. Dividend werd niet meer uitgekeerd. De handelsdiensten met de Kumpeniekantoren over land werden gestaakt nadat in 1795 de oorlogstoestand met Frankrijk was ingetreden. Zie hieronder.

1.27.13 De omslag naar massagoederen voor een massapubliek

Omslag van het marktaandeel naar massagoederen. Japan sloot zich betreffende de export van edelmetalen, daaruit vervaardigde kunstvoorwerpen, porselein en luxegoederen af voor De Kumpenie. In de tweede helft van de achttiende eeuw verschoof de mode ook van de Europese bovenlaag en was er minder behoefte aan natuurzijden weefsels. De belangstelling voor massagoederen nam bij de middenklasse die zich steeds krachtiger deed gelden als sociale laag toe. Maar De Kumpenie had moeite juist die laag te bereiken en miste de boot. De winsten die hier bij een handiger vermarkten had kunnen bereiken gingen de vennootschap voorbij. Bevreemdend is wel dat de Britse en Franse monopolisten die omslag wel wisten te maken. Ook dit wijst op een eigenaardige verstarring binnen de groep die meende in de schaduw van de Amsterdamse Westertoren de wereldhandel te dirigeren.

1.28 De zichzelf verrijkende élite

1.28.1 Het conservatieve systeem van geschatte tienden

Er was een statische bovenlaag, waartoe de buitengewone welvaart beperkt bleef. De betere burgerij behield angstvallig alle privileges die uit de welvaart van de Republiek voortvloeiden voor zichzelf.[260] Ze koes-

terde het volstrekt verouderde belastingstelsel, waarin de inkomsten- en vermogensbelastingen nauwelijks een rol speelden, terwijl van bedrijfsbelasting of vennootschapsbelasting evenmin sprake was. Een centrale belastingwetgeving werkte ze tegen. Er waren de gewestelijke belastingen en de stedelijke belastingen, maar ook die zochten het voornamelijk in accijnzen, de indirecte belastingen, die ook makkelijk te innen waren. Die accijnzen werden vooral geconcentreerd geheven bij de primaire levensbehoeften van de lagere klassen: rogge, varkensvlees, meelproducten, de gemakkelijk per kilo te belasten aardappelen - het langzamerhand opkomende volksvoedsel nummer één - en natuurlijk de diverse zuivelproducten.

De gronden die voor agrarische doeleinden werden gebezigd werden aangeslagen voor tienden van de oogsten. Een tiende van de geschatte waarde. Maar die waardes werden per hectare ontgonnen grond forfaitair begroot. Dat was het oude kloosterlijke fiscale systeem dat vanaf de negende eeuw was gebezigd door de Benedictijner monniken toen ze een groot deel van de Lage Landen waren gaan droogleggen met machtiging van de Keizer van het Heilig Roomse Duitse Rijk. Die hadden de eerste zware dijkages gelegd en landinwaarts polders gedijkt door op de zeeweringsdijk loodrechte dijken aan te leggen, die weer werden afgehecht en met elkaar verbonden door een dwarsdijk, het bekende oer-Hollandse kloosterpatroon. De polders waren gemeten. Opgedeeld in percelen van een gefixeerd aantal hectaren. En per hectare agrarische grond waren de tienden vastgesteld, een tiende van de *destijds waarschijnlijke* oogst. Per soort van de te verwachten oogst – rogge, tarwe, lijnzaad, groenten, fruit, geworpen lammetjes, ooien, uitgekomen kuikentjes – waren de tarieven per tiendesoort vastgesteld, en op die grondslag werd geïnd door de kloostер abt.

Het was een oneerlijk systeem, want vaak werd de oogst niet zo rijk zoals verwacht. Dat kon komen door slecht weer, muizenplagen, ziektes van planten en vee of door de afwezigheid van voldoende arbeidskrachten. In de nakomende eeuwen bleek de arbeidersbevolkingaanwas niet stabiel en zeker niet lineair aanwassend. De twaalfde en dertiende eeuw deden flakkerende volksziekten zien, die dat demografisch segment soms per regio decimeerde. De longenpest, de builenpest, de pokken, de rodeloop. De oosten stonden te verrotten op het land. Maar toch moest de forfaitaire tiende betaald worden op het bruto geschat bedrag.

1.28.2 Opeenhoping van rijkdom bij weinigen typisch voor de Lage Landen

Degene die de inning van de tiende had gepacht werd zo rijk.

Veel rijker nog, toen het ruilverkeer langzamerhand verdween en het muntgeld in circulatie kwam. Toen merkte de pachter van de tiendheffingen helemaal niets meer van de tegenvallende oogsten in natura. De kloosters waren in de zestiende eeuw verdwenen door de religieuze reformatie. Maar de tienden waren gebleven, want ze waren makkelijk overdraagbaar, eenvoudig op jaarbasis te innen en buitengewoon lucratief. De pachter van de tienden – het recht om die te innen was overdraagbaar gemaakt – werd daardoor al snel vrij rijk. De pacht werd na de reformatie vererfbaar in het gewestelijke fiscale systeem binnen gezeten families. Die waren juist tegen het Spaanse gezag, dat een totaal ander belastingsysteem wilde, in opstand gekomen omdat hun fiscale rechten daardoor aangetast zouden worden, want de Spaanse koning wilde juist wel vermogens- en inkomstenbelasting.

Vanaf de negende eeuw waren in de Lage Landen aan de abten van de Benedictijnerklooster conventen nog allerlei bijzondere rechten gegeven om belastingen te heffen. Die belastingen hadden ten doel de dijkages en polderingen bij voorraad te financieren. De abten kregen rechten als dat van "windvang": het recht om de windkracht "te vangen" om molens te laten draaien, aanvankelijk om de poldersloten droog te malen via tjaskers en later om de grotere stelmolens aan te wenden om weteringen weer droog te malen in verzamelboezems. Dat recht van windvang werd op den duur losgekoppeld van dat waterstaatkundige doel. Het ging ook slaan op het vangen van de wind voor het malen van koren, gerst, rogge en tarwe. Met het via watermolens aandrijven van maalinrichtingen gebeurde hetzelfde. En ook met het visserijrecht op beken en riviertjes. Ook met het heffen van tollen op de vaart over graven, grachten, kanalen, schieën en watergangen. Al deze rechten werden zelfstandig verhandelbaar en verpachtbaar.

Aan derden, die met de oorspronkelijke waterstaatkundige doelen niets te maken hadden. Ze leverden goed geld op. Maar dat inkomen werd niet belast. Omdat oorspronkelijk de abt immuun was voor wereldlijke belastingheffing, als priesterlijke leider van een religieuze organisatie. Het canonieke recht van Rome gunde hem die persoonlijke immuniteit en het klooster een ruimtelijke exterritorialiteit, waarbinnen fiscale feiten geen heffingen teweegbrachten voor de wereldlijke macht. Dat bleef zo, ook toen het doel van die immuniteiten en exterritorialiteiten – de waarborging van de geestelijke, vooral sacramentele, bediening – al lang niet meer gold en door de wereldlijke overheden zelfs afgezworen was.

1.28.3 Het verstarde fiscale systeem constitutioneel ingebed

De burgeroorlog die in de Noordelijke Nederlanden was uitgevochten was een gevecht geweest tegen *fiscale* hervormingen. Hervor-

mingen die uiteindelijk zouden hebben geleid tot spreiding van welvaart, inkomens en macht. De hogere geestelijkheid, adel en de stedelijke burgerij van aanzien, waren altijd tegen de afschaffing van het tienden-systeem geweest – het maakte hen slapende rijk – en in de achttiende eeuw was er helemaal niet meer over te praten. Alles moest zo blijven als het was. Het verouderde heffingssysteem werd wezenlijk geacht voor de staatkundige rechtsorde, de constitutie.

Wie daar iets in wilde wijzigen, vergreep zich aan de staatszelfstandigheid, de grondwettelijke regeringsvorm. Die buitengewone concentratie van geld bleef binnen de opperste coterieën. Die waagden niets meer. Er was geen automatische, vanzelfsprekende, handelsgeest meer. Zij namen geen aanmerkelijke risico's. De welvaart van de bovenlaag deelde zich nauwelijks mee aan de lagere klassen. Belegden de côterieën, dan deden zij dat via buitenlandse vennootschappen. Vooral Engelse beleggingsmaatschappijen, overigens oorspronkelijk door uitgeweken Vlamingen en Hollanders opgezet. Het leek wel of zij geen welvaartverbetering aan de samenleving gunden. Dat was niet zo. Ze dachten daar niet over na. Investeringen, zoals de aandeelhouders bij de eerste compagnieën van Verre hadden aangedurfd, waren voor hen ondenkbaar.

De spanningen in de samenleving namen daardoor natuurlijk toe. Er waren ook regelmatig stedelijke oproeren en revolutionaire opstanden, gericht tegen de bovenlagen - die zich nu patriciërs noemden - maar dan waren er altijd gehuurde politionele troepen die dat neersloegen. De stedelijke raad huurde dan Pruisische, Sardijnse of Lombardische rabauwen en lansknechten in, voorzag ze van een uniform opdat ze elkaar in de woelingen herkenden, gaf soms zelfs vuurroeren uit met ammunitie, en liet deze gasten flink uitrazen als bij een burgemeester de glazen weer werden ingesmeten. De raddraaiers werden opgesloten, eventueel berecht en flink toegetakeld. Geseling, brandmerkingen, afhakken van vingerkootjes. Niet te erg, ze moesten nog kunnen lopen, want ze zouden uitgezet worden. De mindere klassen die gevestigd waren in de stad, het dorp of het gehucht sedert jaar en dag kregen tuchthuisstraf als ze meegedaan hadden aan een opstootje of baldadigheid. Verbeterden ze, dan werden ze uitbesteed als schansloper of beurtvaartjager. Grintwegen, die konden ze ook mooi aanleggen. En zo niet, vort er mee. Dan werden ze buiten de gewestelijke grenzen geleid tenzij de diaconie wat wilde doen. Die had altijd wel wat minderwaardig werk. Maar zo niet, dan draaide de stad nergens voor op. Die bracht ze buiten de gemeentegrenzen en gaf ze over aan de wetsdienaren verderop. Die brachten ze weer verder naar de grenssteen van het kwartier of gewest. Daar werden ze losgelaten. Ze vormden dan bedelaarsbenden. Maar in een ander gewest. Dat zocht het maar uit. De elite

zag niet, dat dat uiteindelijk spaak moest lopen. Zij had zichzelf geïmmuniseerd. Ze sprak nauwelijks met de arbeiders, de ambachtslieden, de nijverheidsbazen en de kleine middenstanders die winkel of negotie hielden. Er was onrust, soms, zoals het soms onweerde. Een wijs mens wachtte tot dat voorbijgetrokken was en hervatte dan zijn luisterrijke wandeling langs wetering en weiden. En hij kocht een bliksemafleider, die dingen schenen te werken, zoals laatst was bewezen op een boeiende avond van de stedelijke vereniging tot de beoefening van proefondervindelijke wijsbegeerte, onderafdeling van het roemrijke Bataafsch-Hollands genootschap.

1.29 De oorlogsverklaring van Frankrijk aan de stadhouder in persoon

1.29.1 De Franse revolte ontketend tegen alle vorsten ter wereld

De opeenhoping van abundante welvaart bij een geconcentreerde, redelijk autistische bovenlaag, deed zich elders ook voor. In het koninkrijk Frankrijk. Daar was de sociale tegenstelling tussen rijk en arm nog veel schrijnender dan in de Lage Landen. In die landen was de publieke weldadigheid, die in de middeleeuwen institutioneel was verankerd door de katholieke kerk als maatschappelijke rechtsorganisatie, redelijk intact gebleven. De abten of priors, pastoors, dekens en bisschoppen waren alleen vervangen door burgerlijke instituten die het beheer van de weldadigheidsfondsen hadden overgenomen en rente op rente incasserend hadden vermeerderd. In Frankrijk was dat niet gebeurd. Die rechtsorganisatie, nivellerend in het sociale veld, was steeds meer weggedrongen. Adel en hogere geestelijkheid hadden de in de middeleeuwen gestichte fondsen aangewend voor hun persoonlijke doeleinden. De armen waren steeds armer geworden, de belastingen om het waanzinnig dure hof van de koning en zijn adellijk vazallendom te financieren, steeds hoger en de uit de staatsruif vretende adellijke beambten en geestelijke bureaucraten steeds rijker, zelfgenoegzamer en inerter.

De vlam sloeg in de pan. De Franse Revolutie. Die bleek neer te komen op een interne, binnenlandse, oorlog van allen tegen allen. Om die af te leiden naar buiten zochten de revolterende Franse politici naar buitenlandse vijanden. Die vonden ze in koning George III van Engeland en de stadhouder Willem V van Oranje. Dat waren nu eens echte potentaten, aristocraten en vijanden van hun volken. Het was de roeping van Frankrijk, de vertegenwoordiger van de volkssoevereiniteit, deze lieden in persoon te bevechten en uit hun ambt te ontzetten. Dat deed het Franse volk ook ten behoeve van het Hollandse volk of de Bataven. Wie dat waren, daar had niemand een idee van. Hartelijke en oprechte polderbaggeraars,

door eeuwen onderdrukt via adeldom en kapitaalkrachtige rotzakken. Je moet die zaken durven te benoemen.

1.29.2 De geweldsaanzegging tegen Willem V in persoon

Op 1 februari 1793 werd de oorlogsverklaring tegen Willem V in persoon publiek gemaakt. Ze richtte zich niet tegen het volk. Ze was niet geadresseerd tegen de Republiek, de staat. Het volk, de natie, de massa was immers goed. Ze waren soeverein, maar werden daarin gehinderd door potentaten als Willem V die nooit waren gelegitimeerd door de volkswil. De oorlogsverklaring werd niet in persoon betekend door een gerechtsdienaar of gezant die haar kwam uitreiken en daarvan acte opmaakte. Ze werd in een aantal Franse kranten geadverteerd door de Nationale Conventie te Parijs. Kranten die ook internationaal uitgevent werden. Die dus ook wel in Londen en Den Haag gelezen zouden worden. De verklaring richtte zich tegen de twee usurpators persoonlijk. Niet tegen hun volken. Uitdrukkelijk niet. Dat zeiden de opstellers-krantenredacteuren in hun toelichting er ten overvloede nog bij. Ze dachten dat de Hollandse polderaars de postbode tegemoet plachten te lopen als de Parijse kranten, waar ze natuurlijk allemaal op geabonneerd waren, van de pers waren gerold. Natuurlijk deden ze dat. Ze lazen ook allemaal Frans. Dat doen natuurvolken altijd.

Voltaire en Rousseau hadden bewezen dat volken of naties van nature deugden. Die massa's waren intens goed. Dat zijn volken altijd. Ze worden alleen doorgaans verkeerd bestuurd. Haal hun heersers bij hen weg, en ze worden vanzelf goed. Daarom moet alle soevereiniteit ook aan de algemene volkswil worden ontleend. Willem V nam het serieus. Hij voelde zich persoonlijk bedreigd. Hij vluchtte dus. Naar zijn deelgenoot in dit leed, George III. Op 18 januari 1794, toen de Franse troepen het hart van Holland naderden, ging hij scheep te Scheveningen om zich naar Engeland te

Stadhouder Willem V

laten overzetten. Hij kon logies krijgen van George in Kew-palace.

1.30 De verklaringen van Kew Gardens

Willem V was weliswaar geen ongenode gast, maar ook voor hem gold de Hollandse spreuk: "Een gast en een vis blijven maar drie dagen fris". Het Engelse kabinet vroeg zich af wat ze aan de man hadden. Het Hollandse veldleger mocht geen naam hebben, de marine van de Republiek evenmin. Maar de Republiek had koloniën. Die konden de moeite waard zijn. Als steunpunten voor de Engelse oorlogsvloot, die de wereldzee bezeilde en aardig beheerste. Willem had uiteengezet dat hij zijn stadhouderschap niet had opgegeven. Als stadhouder was hij opperbevelhebber van de strijdkrachten van de Republiek. William Wyndham lord Grenville, de Britse minister van Buitenlandse Zaken, schreef voor Willem een groot aantal brieven, gericht tot de gouverneurs, gouverneurs-generaal, fortcommandanten en directeurs van versterkte handelsfactorijen waar garnizoen gelegd was, om zich onvoorwaardelijk onder de bescherming te stellen van de meest Brittannische Majesteit George III. Ze moesten de Engelse vloot ontvangen, ravitailleren, niets in de weg leggen en van de recentste strategische informatie voorzien over eventuele Franse vlootbewegingen. Zij moesten alles doen om te beletten dat Franse militaire eenheden zich binnen hun grondgebied zouden begeven en eventueel verzet bieden.

Wilde Willem deze brieven tekenen? Voor verzending zou zorg gedragen worden. Willem, die nooit lang tegensputterde, vooral niet als het er echt op aankwam, tekende. Het kabinet zorgde voor verzending, al had het hier en daar moeite met de juiste tenaamstelling bij adressering. Dit zijn de "*Brieven van Kew Gardens*". Kennelijk zat Willem in de fraaie serre die bij Kew Palace hoort. Een soort eclectisch paleis in quasi Hollandse renaissance, met veel schoorstenen, een mixtum van exotische stijlen die ook een beetje oosters moesten aandoen. Daar zat een botanische tuin aan vast onder een enorme glazen galerij, waar Willem op een bank zat te mijmeren toen Grenville zich liet aandienen. Terwijl de waterdroppels van de bananenboom op de plavuizen petsten heeft hij, vermoedelijk zonder veel navraag en zonder veel aarzelen, zijn handtekening gezet. Het woelen, 's nachts, in het stadhouderlijk bed zal daarna wel zijn rust geteisterd hebben.

1.31 De volkerenrechtelijke implicaties

Wat hielden deze brieven internationaalrechtelijk nu precies in? De Engelsen hebben gezegd: daarmee deed Willem namens de Republiek afstand van de territoriale soevereiniteit van de koloniën die de Republiek had. Hij kon dat doen, want hij was staatshoofd van die Republiek, al had hij op dat moment geen feitelijke doorzettingsmacht. Hij had de schijn

van vertegenwoordigingsbevoegdheid daartoe, de *formal apparent authority.* Het kan best zijn, dat hij zijn ambtsbediening overtrad. Maar daar hebben wij, als niet deskundig in het ingewikkelde staatsrecht van de Republiek, niets mee te maken. Wij verwierven de soevereine beschikkingsmacht over de koloniën die genoemd zijn in de brieven van Kew. Knappe jongen, die ons eruit krijgt. Zoiets moet Grenville gedacht hebben.

Inmiddels was de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën te niet gegaan. Ze was opgevolgd door de *Bataafsche Republiek*. Die had een volkomen andere staatsregeling gekregen. Die had een volksvertegenwoordiging op basis van evenredig kiesrecht. Deze Bataafse volksvertegenwoordigers erkenden de brieven van Kew niet. Ze konden ook moeilijk anders. In mei 1795 had de Bataafsche Republiek een vriendschapsverdrag gesloten met Frankrijk: de vijand van Frankrijk was de vijand van de Bataven. Dus konden de Bataven de overdracht van hun koloniën, nog wel met defensieve oogmerken tegen Frankrijk, niet erkennen. Bovendien waren de meeste koloniën geen soeverein gebied van de Republiek van der Zeven Verenigde Provinciën geweest, maar van twee private vennootschappen: de V.O.C. en de WIC. Daar kon een stadhouder al helemáál niet over beschikken.Wat daar van zij: Engeland had de heerschappij over de wereldzee. Wat Frankrijk nu precies vond en wat de Bataven nu wel of niet erkenden, dat liet Whitehall uiteindelijk koud. Het ging ervan uit dat de Brieven van Kew de soevereine macht over de daarin genoemde gebieden hadden overgedragen aan Engeland. Of dat ook een privaatrechtelijke eigendomsoverdracht impliceerde, dat interesseerde Whitehall verder niet. Daar had het ook niets bij nodig, want het was niet van plan de koloniën te verkopen of anderszins te vervreemden. Het beheerde ze. In afwachting van verdere ontwikkelingen in Parijs, want daar bleef het maar onrustig. Whitehall gaf dus instructie de *Union Jack* te hijsen bij de mondingen van de havenbassins van deze gebieden en boven de forten en eventueel de poorten daarvan te openen voor Engelse garnizoenen. Openen van vuur op de op de rede arriverende Engelse oorlogsbodems of op Engelse troepen zou bestraft worden als majesteitsschennis bedreven jegens George III van Hannover en ontoelaatbare, felonieuze muiterij. Naar Engels recht, *common law*, wel te verstaan. Daar was inderdaad niets Frans bij.

1.32 Het standpunt van de volksrepresentanten

De vijand van Frankrijk was dus de vijand van de Bataafsche Republiek, aldus de vergadering van representanten des Bataafschen volks. Mooi, maar wat nu, indien die Fransen ineens een wapenstilstand of vrede sloten met zo'n vijand zonder dat dat Bataafsche volk iets gevraagd werd of zonder dat het zelfs maar ingelicht werd? Of wanneer de Fransen be-

sloten tot uitruil van hun koloniën tegen een Nederlandse kolonie waarover Engeland de beschikkingsmacht had krachtens één van de brieven van Kew, natuurlijk zonder dat de Bataven ingelicht werden of gepolst? Dat was nu precies wat beide grootmachten zouden gaan doen. Daar hadden de volksrepresentanten geen standpunt over, eenvoudigweg omdat ze van niets wisten. De Britten zeiden ook, dat het die representanten niets aanging. Toen de brieven van Kew werden getekend, bestónden ze niet. Zij waren geen deelhebber aan de inhoud van die brieven. Zij verwarden maar voortdurend de private eigendomsverhoudingen met betrekking tot de onroerende goederen in hun voormalige koloniale gebieden met de publiekrechtelijke soevereiniteitsverwerving door het Verenigd Koninkrijk. Daarop hadden die brieven betrekking, niet op de eigendommen en de bezitsverkrijgingen.

Hier kon men nu duidelijk zien hoezeer in de oude Republiek van de Verenigde Provinciën publiek en privaatrecht door elkaar waren gaan lopen in de koloniale gebieden die de Republiek binnen haar rechtsmacht had getrokken. Een handelsfactorij behoorde aan de vennootschap die de grond had verworven, vaak van een inlands stamhoofd, sultan, radja, vorst of koning. Dat bleef zo, dat tastten de brieven van Kew niet aan. Die brieven waren geen notariële transportakten van verwerving of vervreemding van onroerende goederen. De stadhouder had geen gronden verkocht of geschonken. Hij had de oppermacht over de gebieden overgedragen aan zijn Engelse collega, de koning van Engeland. Die had de bevoegdheid aanvaard. Die kon hij houden, teruggeven of overdragen aan een andere soeverein. Daar hadden volksrepresentanten niets mee te schaften, dat was een zaak van personen in wie de soevereine macht was nedergedaald door *de gratie Gods*. Natuurlijk konden revolutionairen zoals die volksrepresentanten dat niet begrijpen. Maar dat was een zaak van volkerenrechtelijke legitimiteit. Hou dit standpunt in de gaten: Whitehall zal daar steeds weer op terugkomen.

1.33 De Engelse naastingen

1.33.1 De steunpunten voor de Britse wereldvloot

Daar waar de Engelse admiraliteit de Nederlandse – zoals we ze voorlopig maar eenvoudigheidhalve zullen noemen – koloniale gebieden meende te kunnen gebruiken als maritieme steunpunten naastte zij de gebieden. Daar waar ze dat belang niet ervoeren, lieten ze het na. Daar bleef dan ook de Bataafse soevereiniteit – als die al bestond – intact. Als een gouverneur of factorijdirecteur niet mee wilde werken aan de uitoefening van het Engelse gezag werd hij verwijderd en soms gedetineerd. Deed hij dat wel, dan werd hij automatisch daardoor een Engels ambtenaar of beambte. Die gehoorzaam moest zijn aan de Engelse kroon. Londen handelde bij deze naastingen en personeelsovernames naar eigen inzicht en goeddunken en lichtte Den Haag niet in. Dat had immers niets goed te vinden. Vond Londen, dat een steunpunt niet meer nodig was, dan *abandonneerde* het ook weer naar eigen goeddunken de factorij of kolonie. Dat was een nieuwe rechtsfiguur, waar het volkerenrecht nog niet van terug had.

1.33.2 De Engelse abandonneringen

Dat abandonneren betekende dat het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië de interne soevereiniteit opgaf. Het zou de interne publieke rechtsorde van dat gebied niet langer handhaven. De inwoners vielen niet langer *within the kings realm*. Ze waren geen deelgenoten meer in 's konings vrede. Keerden ze dan automatisch terug in de soevereiniteit van de voormalige koloniale gezaghebber? Dat interesseerde Londen niet. Waren ze dan stateloos gebied? Ook daarover gaf Londen geen inlichtingen. Londen nam nooit standpunten in, tenzij een Engels of Brits belang dat indiceerde.

Neem Demerary aan de noordelijke kust van Zuid-Amerika. Een hechte Nederlandse kolonie in het gebied Essequebo vanaf 1616. Daar liep de gronderige, kronkelige rivier de Essequebo uit in de Atlantische Oceaan. Veel Zeeuwen, die er plantages aanlegden. De WIC zette er een fort – fort Zeelandia --op en een handelspost. Het ging allemaal best. Er kwamen dan ook veel Engelse kolonisten die zich in suikerrietplantages specialiseerden. In 1796 kwamen er Engelse fregatten. Die zetten troepen af. Die bezetten fort Zeelandia. Was het nu Engels? Dat was niet duidelijk, maar de Union Jack woei wel vanaf fort Zeelandia. Er waren wat moeilijkheden met Zeeuwen die hun investeringen bedreigd zagen. Die werden vastgezet in dat fort. De gouverneur, de Zeeuw Abraham Jacob van Imbijze van Batenburg, kwam eens informeren bij de commandant van de bat-

Alexander Gogel

terijen daar. Wat was er aan de hand? Waren ze nu ineens Engels geworden of Brits? Konden ze nog suikerriet uitvoeren naar Zeeland of Holland? Waren de exporttarieven nu in ponden?

De commandant wist het niet, zou eens informeren, kon lang duren, hij werd ook maar gestuurd. Maar ineens waren de Engelsen toch weer weg. Was het gebied nu Bataafsch of moet je dat noemen? Nee, toch niet, ineens doken de Britten weer op, hernoemden het hoofdstadje van de kolonie tot Georgetown, maar Den Haag werd niet officieel door Londen ingelicht. Dat kon ook niet. Tussen het Verenigd Koninkrijk en het Bataafsche Republiekje bestond nu wel degelijk een formele staat van oorlog, al werd er weinig effectief geschoten. Middelburg werd overigens óók niet ingelicht, niet officieel tenminste, hoewel daar een kamer van de WIC zat die steeds het feitelijk beheer over Demerary had uitgeoefend. Bij het verdrag van Londen van 1814 stelde Whitehall vast dat het de soevereiniteit had over Essequebo. Het was als steunpunt belangrijk. En dat was dat. Zo deed Londen dat, ook met de Nederlandse bezittingen op de Afrikaanse westkust. Er zat geen lijn in. Dat wilde Londen ook zo houden.

1.34 De Indische Archipel

1.34.1 De Vierde Engelse Zeeoorlog (1780-1784)

De Engelse vloot had de Nederlandse in de vierde Engelse oorlog (1780-1784) al verslagen. De Hollanders hadden steun verleend aan de opstandelingen in de Noord-Amerikaanse koloniën. Die inwoners van de Britse wingewesten hadden, net als de Lage Landers in 1581, hun wettige soeverein, deze keer: de Engelse Koning George III van het Huis Hannover, de onderdanigheid opgezegd. Hun onafhankelijkheidsverklaring van 1776 kon gelden als hun *Acte van Verlating*, zoals de Staten-Generaal van de noordelijke gewesten van de Lage Landen die destijds hadden geformuleerd in een vergaderresolutie.

Op 20 december 1780 had Londen aan de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën voor de laatste maal de oorlog verklaard. Het gold eigenlijk een aanzegging van een strafexpeditie. Alleen al in januari 1781 werden tweehonderd Nederlandse koopvaardijschepen opgebracht en verbeurdverklaard. In februari daaraanvolgend veroverde de Engelse admiraal George Rodney het eiland Sint Eustatius, waarvan het gouvernementsfort "Oranje" op last van de gouverneur Johannes de Graaff de Amerikaanse vlag had begroet op 16 november 1776 met de voorgeschreven elf saluutschoten, aan een erkende vreemde officiële staatsvlag verschuldigd.[261] De Nederlandse marine was, dat wisten Londen en Den Haag maar al te goed, in de minderheid, slecht onderhouden en onsamenhangend als van ouds. In de Slag bij de Doggersbank op 5 augustus 1781 werd de Staten-vlag van de zeeën geblazen. Het duurde even, voordat Den Haag het toegaf. Op het oog leek de slag onbeslist. Misschien zou men er zelfs een tactische overwinning voor Holland uit kunnen persen. Maar feitelijk kon de staatse marine alleen nog maar trachten ieder verder treffen te vermijden. De Britse vloot kon nu beginnen met de Hollandse en Zeeuwse kust effectief te blokkeren. Er kwam geen vaartuig met de staatse vlag nog de Noordzee op. De zeeroutes naar Oostzee, naar de Atlantische Oceaan door Het Kanaal en boven Schotland noordelijk om waren afgesloten. Amsterdam, Rotterdam en Vlissingen konden geen vaartuigen meer uitbrengen, zodat de V.O.C. geen konvooivaart op de Archipel kon blijven onderhouden zonder Engelse tussenkomst.

1.34.2 Surseance van betaling voor de V.O.C. in 1782

Maar wel bleef de V.O.C pretenderen dat zij het gezag over de Archipel uitoefenen zoals voorheen vanuit factorijen, forten en versterkte steden zoals Batavia. De Britten tastten door. Zij naastten de West-Afrikaanse bezittingen van de West-Indische Compagnie, evenals een aantal handelsposten van de V.O.C. Ook de verversingspost Kaapstad. Onderweg naar Kaapstad vielen de Engelsen de Saldanha baai binnen waar een flottielje V.O.C.-vaartuigen lag te wachten om uit de buurt van de Engelse oorlogsvloot te blijven. De Engelsen namen de schepen in beslag en brachten ze op.[262] De ladingen werden zonder meer verbeurd verklaard. Opmerkelijk: de Staten-Generaal grepen nu wel in. Zij voorzagen de directie en kamers van de V.O.C. van noodkredieten, eventueel door gegarandeerde leningen bij Londense (!) banken. Zo werd de V.O.C. voor korte tijd van een totale déconfiture gered. De gelden werden opgenomen. En verdwenen in de zakken van de regenten. Het definitieve keerpunt is 1780. Vanaf dat jaar overtreffen de uitgaven de inkomsten. Er wordt nog wel geïnvesteerd. Maar in verkeerde projecten. Tussen 1760-1770 wordt

199 miljoen geïnvesteerd. De winst is 15 miljoen. Dat positieve saldo is na 1780 al niet meer mogelijk. Ook niet na boekhoudkundige verfraaiingen door vervroegde afschrijvingen. De jaarlijkse financiële verantwoording in de V.O.C. is trouwens vanaf 1602 een lachertje geweest. In het *managementteam* ziet niemand, waarom dat nu ineens zou moeten veranderen[263].

In mei 1782 namen de commissarissen van de Amsterdamse Wisselbank de beslissing om de opgeschorte leningen aan de V.O.C. om te zetten in lange termijn-obligaties. De Bank bléef maar kredieten verstrekken[264]. De uitstaande leningen stegen tot 7,8 miljoen gulden in 1783. De toestand werd onhoudbaar. Al in 1781 was surséance van betaling aangevraagd. Dividenden werden niet meer uitgekeerd. De obligaties op de V.O.C. raakten onverkoopbaar. De financiële liquiditeit van de vennootschap zou niet meer verbeteren, ook al verschaften Amsterdam, de Bank van Lening, de Staten-Generaal en de Staten van Holland toch nog steeds weer kortlopende kredieten. De Amsterdamse Wisselbank had tot 1794 voor miljoenen niet-geregistreerd krediet gegeven.

Waar dat was gebleven, viel niet te achterhalen. Ook het redmiddel van het organiseren van loterijen hielp niet meer. De V.O.C. ging inkrimpen en personeel ontslaan. Lager personeel, natuurlijk. Maar er was geen duidelijke bedrijfspolitiek en de saneringen werden in de verkeerde segmenten uitgevoerd. De managers die het veel te ver hadden laten komen bleven buiten schot. De traag reagerende multinational regeerde over chaos, zonder feitelijke doorzettingsmacht wáár dan ook. Raadpensionaris Laurens Pieter van de Spiegel (1737-1800) had de Staten-Generaal al meermalen gewaarschuwd dat de V.O.C. was afgezakt tot "*een lichaam zonder directie, ordre of spaarzaamheid*". Het mocht nimmer baten.

Voor de andere multinational, de WIC, gold iets vergelijkbaars. De West-Indische Compagnie had in de Caraïben geen steunpunten meer. Zij ging in haar ondergang de V.O.C. vóór. De West-Indische compagnie werd genationaliseerd in 1791. De staatsschuld van de Republiek steeg tot ongekende hoogten. Deze schuld zou door dieselen tot vér na 1860 in de Nederlandse Rijksbegroting. En die zou de verdere koloniale politiek weer bepalen tot in de twintigste eeuw. De schaduwen werden steeds langer in de avondschemering.[265]

De zeeën waren nu van de Hollanders schoongeveegd. Daarlangs kon dus geen versterking of ravitaillering bij de aanvaart op de Archipel en de nevengelegen handelsposten meer verkregen worden. De Britten konden de V.O.C. zonder moeite afknijpen. Dat betekent dus dat de V.O.C. nergens binnen de Archipel nog meer volledige controle had. Al werd de bureaucratie niet opgeheven. Haar molens bleven voorlopig doormalen in de papieren schijnwereld van Batavia. Er werden nog wel decreten geslagen

over trans-Atlantische schipvaarten. Maar geen schip voer meer. Al waren er in de Straten van de Archipel wel wat kleinere beurtvaartschepen die stiekem naar Batavia of Galle op Ceylon wisten te sluipen. De Nederlanders konden zich nu wel voornemen om een nieuwe omvangrijke vloot te bouwen en de Engelsen opnieuw mores te leren. De centen waren beslist niet op. Die zaten opgehoopt bij de inerte elite. Het kwam er niet van. Geen elan, geen ondernemingsdrift, geen bereidheid risico te nemen, geen planning, geen fut.

1.34.3 Het akkoord betreffende het V.O.C.-monopolie en de Molukkenvaart

De Republiek sloot zich aan bij de op gang zijnde vredesbesprekingen die al vanaf begin 1782 werden gehouden tussen Engeland, de Verenigde Staten van Noord-Amerika, Frankrijk en Spanje. Maar net als bij de besprekingen die leidden tot de Vrede van Utrecht deed de Republiek niet echt mee. De Republiek wilde uit het gewapend conflict met Londen geraken. Dat was het enige wat zij beoogde. Dat kon ze krijgen. Maar op vernederende voorwaarden: op 2 september 1783 kwam er een voorlopig akkoord. Dat werd onderdeel van het vredesverdrag van 20 mei 1784. De V.O.C. verloor haar specerijenmonopolie in het Verre Oosten, Engeland kreeg het recht op vrije doorvaart naar de Molukken. Dat betekende dat het eigenlijk alle Archipelstraten mocht bezigen. Daar ging dus de *mare clausum*-politiek waaraan de V.O.C. in de zestiende eeuw zoveel krachten had besteed. De Republiek verloor Negapatnam in Indië aan de Engelsen. Het beheer van de Archipel wás eigenlijk aldus al afhankelijk van de welwillendheid van de Engelsen. Opmerkelijk, dat de hierna ten tonele te voeren Daendels toch nog een soort eigenstandig koloniaal bewind kon menen te voeren. Hij moet toch zo nu en dan beter geweten hebben met zijn pretenties.

Bij de Brieven van Kew ging de soevereiniteit in deze kolonien en volksplantingen over, wat Java betreft en delen van Zuid-Sumatra alsmede op De Molukken, in de handen van de Engelsen -– tenminste, dat was de Londense interpretatie. Het was een soort volkerenrechtelijke afhechting van de feitelijke situatie. Londen liet stadhouder Willem V eigenlijk instemmen met een bestaande staat van zaken. Vreemd ook weer, dat de bewoordingen van die brieven toch nog tussen 1814-1825 nog een zekere rol bleven spelen met betrekking tot de wijze waarop koning Willem I zich voorstelde het “opperbestuur” over de Archipel te gaan voeren. Het voedde ’s mans idee over de waarde van het internationaal legalisme. Willem zou Londen er tevergeefs aan proberen te houden in 1831 toen

zijn Belgjes wederrechtelijk in opstand waren gekomen, tegen de Londense garanties in. Whitehall wekte hem voorlopig niet uit de droom. Maar het moet de stuntelingen van de koopman-koning soms niet zonder welbehagen hebben aangezien.

De Haagse vergadering van volksrepresentanten vond vervolgens in 1795-1796 dat het koloniaal systeem afgedaan had: het Indische volk in de Archipel was óók vrij. Het Bataafsche was vrij omdat het de revolutionaire principes had omhelsd Het Indische volk zou ook in die vrijheid moeten delen. Vrijheid kent geen grenzen, tenslotte. Alleen: het Indische volk had nog geen volksvertegenwoordiging. Jammer was dat. De vrijheid kon dus niet legitiem ontvangen worden. Het Indische volk was wel vrij. Maar het wist het nog niet. Iemand zou het dat volk moeten aanzeggen en oproepen tot zelfbestemming. Het had immers dezelfde burgerschapsrechten als de Bataven.

Het kon niet onderworpen zijn aan iets als de V.O.C. Die werd genationaliseerd. Dat gebeurde bij het wetsbesluit "Decreet tot vernietiging van het tegenwoordig bewind der V.O.C." van 24 december 1795. De vennootschap werd ontbonden. De Bataafsche Republiek nam haar schulden en bezittingen over.[266] De bewindhebbers moesten hun boedel overdragen aan een Committé tot de Overzeesche Volksplantingen betrekkelijk. En dat was dan dat. Leek het. Het octrooi van 1602, zoals het was, bleef gehandhaafd tot het op 31 december 1799 afliep. Op 1 maart 1796 moesten de bewindhebbers plaatsmaken voor de ambtenaren van het "Committé". Die zouden de boedel afwikkelen alsof de vennootschap V.O.C. was gefailleerd. Het octrooi werd echter gehandhaafd tot 31 december 1798 om lopende zaken af te handelen. Maar de bewindvoerders werden met rust gelaten. Die vegeteerden voort, gezeten op de winsten van de eertijds zo renderende V.O.C. Daarin zat iets compleet scheef, dat wist de algemeen ontwikkelde man in de straat ook wel. Die noemde de afkorting V.O.C. te staan voor "Vergaan Onder Corruptie". En zo was het. Men wist het dus best. En legde zich er morrend bij neer. Men wist heel goed dat de belangrijkste schadepost lag in de onuitroeibare morshandel-praktijken die tot het laatst door waren blijven gaan. Repatriërende V.O.C.-ambtenaren zaten te patsen, nog steeds, op de bezittingen en fortuinen die ze aldus hadden vergaard. De Amsterdamse Grachtengordel was daar toen óók al het onbetwistbaar bewijs van.

In wezen betekende dat, dat de gewone man de rekening kreeg gepresenteerd voor het wanbeleid van de V.O.C.-regeerders. Hun ééns zo gebalde vuist opende zich. En strooide een regen van negatieve saldi over Jan Modaal uit. Maar waren er geen onderpanden? Konden de voormalige bestuursleden van de vennootschap dan niet hoofdelijk aansprakelijk

gesteld worden? Waarom moest het volk er weer via accijnsverhogingen voor opdraaien? De Bataafsche Republiek heeft getracht toch de V.O.C.-beurtvaart voort te zetten, via een "Oost-Indisch Comité", ook wel "Committé tot de zaken van de Oostindische Handel en bezittingen", zeg maar: een voorloper van het departement van Koloniën van 1814, maar dan met dit wezenlijke verschil, dat de commissaris-generaal van deze commissie wel degelijk politieke verantwoordelijkheid droeg jegens de Vergadering van Volksrepresentanten van de Bataafsche republiek. En later jegens de Nationale Vergadering van deze republiek toen haar constitutie door deze soevereine bijeenkomst beraamd werd in een soort grondwettelijke vorm. De verantwoording werd wel afgelegd, zeker, maar als de vergadering daarover ontevreden was, wist niemand wat er dan moest gebeuren, bij gebreke van extraterritoriale doorzettingsmacht in het Verre Oosten. De directeur die het aanging zou kunnen worden ontslagen, maar in het Archipelgebied zou iedereen dat Siberisch laten. Maar goed, de voorzitter van de Comité moest zich begrotingstechnisch rudimentair toch wel verantwoorden voor het beheer.

Dat heeft de minister van Koloniën van het Koninkrijk der Nederlanden tot 1850 niet hoeven doen. Het probleem was alleen dat de volksvertegenwoordigers van 1795-1798 eigenlijk niet goed wisten wat ze met die verantwoordelijkheid constitutioneel precies moesten aanvangen. De commissie tot oosterse zaken betrekkelijk - zo werd het Committé ook wel genoemd - huurde nu een handelscompagnie van Deense statutaire huize in om de konvooivaart toch weer op te pakken met de Archipel. Het Committé kwam met het Deense Handelshuis De Coninck en Co. overeen dat het een konvooi in de vaart zou brengen van twintig schepen, varend onder Deense, dus neutrale vlag. Die zouden goederen voor 9.5 miljoen innemen in Batavia en naar Amsterdam brengen. Dat gebeurde. Maar de goederen bleken nauwelijks te verkopen door marktverloop. Wat nu precies de oorzaken zijn geweest van deze mislukking is niet duidelijk. Wel is duidelijk dat de Nederlandse regering – wie dat dan ook op een gegeven moment ook was, want tijdens de Bataafsche tijd zijn er drie staatsgrepen geweest - haar koloniaal verlies niet zomaar nam. Wel werd duidelijk dat de Engelsen de Deense vlag met rust lieten. Men hád dus kunnen voortgaan op de ingeslagen weg. Er wáren wel degelijk nog grote verhandelbare kostbare voorraden in het voormalig V.O.C.-rechtsgebied voorhanden.

1.34.4 Wie gaat het gelag betalen? Jan Modaal of de rijk geworden elite?

Die V.O.C. bleek voorlopig alleen maar schulden te hebben.

Over de delging daarvan wilde de vergadering van volksrepresentanten, de zogeheten Nationale Vergadering die vanaf maart 1796 bijeenkwam aan het Binnenhof te Den Haag, eerst eens uitvoerig voorgelicht worden, want het kón toch niet zo zijn dat de belastingbetaler dáár direct voor op zou gaan draaien? De centen zaten bij de regenten, de patriciërs die de V.O.C door wanbeheer bankroet hadden geslagen, daar moest die vergadering eerst eens duchtig over debatteren. Dat zou een integrale herziening van het belastingsysteem betekenen. Maar dat kon nu ook mooi. Het zag ernaar uit dat de Bataafsche Republiek een gedecentraliseerde eenheidsstaat zou worden. Dat zou betekenen dat er een wettelijke regeling zou moeten

Rutgerr Jan Schimmelpenninck

komen van het fiscale stelsel binnen die staat. Een eerste wet op 's Rijksbelastingen. Het gewestelijke belastingsysteem zou wellicht ook blijven voortbestaan, zeker, maar aanvullend.

In die Rijkswet op de fiscale feiten – de handelingen of gedragingen die aanleiding zouden zijn voor een belastingafdracht – zou precies kunnen worden opgegeven hoe van de fundamentele principes van vrijheid, gelijkheid en broederschap fiscale rechtsnormatieve principes afgeleid zouden kunnen worden voor een nieuw belastingstelsel, dat stellig ook grondbelasting, inkomensbelasting en vermogensbelasting zou moeten introduceren, die alle zouden moeten beantwoorden aan het progressieprincipe: hoe rijker het individu, hoe méér hij aan het Rijk zou moeten afdragen. Dat eiste het beginsel van de gelijkheid van de burger: dat zou zeker nivellerend moeten werken, daar waren de revolutionairen de barricades voor op gegaan.

Een van de pleitbezorgers voor dit stelsel, dat sterk gecentraliseerd en gestandaardiseerd zou moeten worden ingevoerd, was Alexander Gogel (1765-1821).
Gogel had in de Amsterdamse handelskringen ervaring opgedaan met de ontstellende corruptie onder de regenten, óók, uiteraard, in de kringen van de V.O.C. Hij zag meteen in, dat men zeker niet meer zou kunnen rekenen op het zelfreinigend vermogen van deze lieden, zó dat ooit al werkelijk bestaan had.

Gogel bepleitte daarom een gecentraliseerd belastingsysteem met een uniform tariefstelsel. De verantwoording voor de fiscale politiek zou dan afgelegd moeten worden voor het volksvertegenwoordigend lichaam. Hij had duidelijke denkbeelden over de V.O.C.-schulden: die zouden zeker niet afgewenteld mogen worden op de midden- of arbeidersklassen. Dat zou via vermogensbelasting moeten gebeuren, waarbij hij niet terugschrok voor omkering van de bewijslast ten nadele van de bestuurders, deelhebbers en aandeelhouders binnen het V.O.C.-consortium. Het voornaamste probleem van Gogel was, dat, wanneer de Bataafsche Republiek de belastingen volgens een uniform systeem zou centraliseren op Rijksniveau, óók de gewestelijke schulden zouden moeten opgaan in een soort nationaal schulddelgingsfonds. Dat fonds zou later door koning Willem I omgezet worden in een geheimzinnig amortisatiefonds waarvoor hij geen enkele verantwoordelijkheid wilde laten afleggen jegens de volksvertegenwoordiging -– iets wat Gogel beslist wel wilde, verontwaardigd als hij was door het duikgedrag van de regenten te Amsterdam.

1.34.5 Gogels Amalgama-fonds

In dat nationale fonds zouden de landgewesten hun uitstaan-

de schulden inbrengen. Maar óók de zeegewesten Holland, Friesland en Zeeland. Die schulden zouden worden omgevormd in één samenvallende staatsschuld, waarin de oorspronkelijke schuldtitels zouden opgaan, het zogeheten *staatsamalgama*. Daar hadden de landgewesten als Utrecht, Overijssel en Gelderland enorme bezwaren tegen, omdat in die samensmelting ook weer de gigantische V.O.C.-schuld zou opgaan, tot onherkenbaar wordens toe, mét de onderliggende schuldtitels die doorgaans bestonden in rondduit corruptieve handelingen van de V.O.C.-rommelaars. De Noord-Brabanders en de Zeeuws-Vlamingen waren voor die idee al helemáál niet te porren. Zij hadden, zo voerden ze in de volksvertegenwoordiging aan, nou echt helemaal nooit enig voordeel kunnen trekken van de activiteiten van de V.O.C., waar ze inderdaad zorgvuldig buiten waren gehouden sedert 1602, het jaar van het eerste octrooi. Zij waren eigenlijk als koloniale wingewesten behandeld sedert 1648, de Vrede van Westfalen, die Holland eigenlijk de dominantie had gegund binnen de Republiek. Zij hadden alleen maar retributies moeten schokken en ze hadden defensielasten moet dragen, maar geen stuiver van de specerijenhandel was ooit in hun zakken terecht gekomen.

Alexander Gogel (1765-1821)

Nu zouden ze moeten dokken voor de onoverzienbare schulden van de vennootschap, die nog steeds niet behoorlijk in kaart gebracht waren? Geen denken aan. Ze hadden volkomen gelijk. De landsprovincies zelf hadden tezamen niet méér dan 155 miljoen gulden schuld. Holland alléen al had een schuld van 455 miljoen, vermeerderd met 150 miljoen van de V.O.C. en de West-Indische Compagnie, terwijl de schulden van de eerste Vennootschap uit het Verre Oosten nog begroot moesten worden.[267] Daaraan kon pas begonnen worden, als de communicatie met de Archipel weer volledig hervat zou kunnen worden, waar voorlopig nog geen kijk op was, want de Britse blokkade duurde voort. Daarvoor zou een breed boekenonderzoek noodzakelijk zijn door de staatsambtenaren van de Bataafsche Republiek zelf. Op de V.O.C.-ambtenaren kon men al lang

niet meer vertrouwen, dat was nu wel gebleken.

Maar alle gewesten, uiteraard Noord-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen voorop, verweten Gogel, dat hij de *va banque*-politiek van de Amsterdamse en Rotterdamse regenten in koloniale handelszaken nu wilde afboeken over hun ruggen. Dat was ook de reden dat hij ineens zo'n haast wilde maken. En dat hij maar niet af te brengen was van dat amalgamaidee. Als Agent van Financiën bood Gogel nu een ontwerpwet-rijksbelastingen aan. Als een soort minister van financiën dus. In 1799. Op basis van een staatsregeling, waaraan nog steeds additionele artikelen moest worden toegevoegd in een aparte bijlage, omdat het overgangsrecht tussen de periode van de oude Republiek en de Bataafsche zo verschrikkelijk ingewikkeld bleek en steeds ingewikkelder ging worden, omdat de neiging wies om oude privileges en immuniteiten uit de standenmaatschappij uit de oude staatsvorm toch weer te eerbiedigen. De volksvertegenwoordiging voelde zich steeds weer verkeerd voorgelicht, om het zachtjes uit te drukken. Misschien niet met opzet. Maar toch was de werkelijkheid weer eens weerbarstiger dan de papieren idealiteit van Gogel.

En zó was het. Gogel had beter gedaan een aparte schuldegalisatie-wet te bevorderen betreffende de V.O.C.-liquidatie en die niet onder te brengen in dezelfde tranche van uitvoeringsregels die de hele rijksfinanciën zouden moeten beheersen vanaf het moment van het in werking treden van de staatsregeling van het gehele apparaat van de eenheidsstaat. Het maakte de indruk, alsof Gogel, als marionet van de Hollandse élite toch weer Henk en Ingrid via hooggestemde staatkundige idealen wilde laten bloeden voor wat de regenten zich allemaal gepermitteerd hadden. Maar Gogel bléef, systematicus als hij was, bij zijn eenheidswetgeving nopens het rijksbelastingstelsel. Veel gevoel voor de volkspsychologie had ook hij niet. Evenmin als later koning Willem I. Maar die wilde inderdaad liever Ingrid en Henk laten bloeden, dan de regenten van zich vervreemden. Dat is niet de toeleg van Gogel geweest. Bij Gogel was het *betere* de vijand van het *goede* geworden, dat deze financiële expert toch trachtte te verwezenlijken op zeer korte termijn.

1.34.6 De bereddering volgens Alexander Gogel

Dit alles zou nader geregeld moeten worden in uitvoeringswetgeving in gemeen overleg met de volksvertegenwoordiging. In overeenstemming met het principe dat degenen die geprofiteerd hadden, ook maar zouden moeten delgen en aanzuiveren, maar dan via terugwerkende belastingaanslagen, was Gogel mordicus tegen een algemene afwaardering van de V.O.C.-deficits. En al helemaal tegen het verhogen van accijnzen, in

verband daarmee. Helaas kwam Gogel met deze gedachten bij de volksvertegenwoordiging aanzetten in een hoogst veranderlijk tijdsgewricht waarin ingewikkelde wetsvoorstellen geen kans kregen tot rijping te komen. De combinatie van progressieve vermogensbelasting en terugwerkende toepassing van het profijtbeginsel, mét omkering van bewijslasten bij aantoonbare excessieve luxe bij enig individu dat deel had genomen, op welke wijze dan ook, aan V.O.C.-activiteiten, leek Gogel sterk te prefereren boven het voort laten sudderen van het resterend liquide doelvermogen als een zelfstandige rechtspersoon. De liquidatie van het vennootschappelijk vastliggend vermogen van de V.O.C. en de afdoening van de mogelijke aansprakelijkheden van bewindhebbers, directieleden en aandeelhouders zou daarmede in overeenstemming moeten zijn.

Daar waren de volksrepresentanten het grosso modo wel over eens. Ze wisten teveel van het wanbeleid dat de Heeren XVII hadden begunstigd, of, in het beste geval, hadden gedoogd. Het was trouwens in allerlei spectatoriale tijdschriften schimpend becommentarieerd, dat kon men niet meer negéren. Gogel sloeg de goede richting in, maar de Bataafsche Republiek zou door diverse staatsgrepen geteisterd worden[268]. Een echte goede beginselenwet op 's Rijksbelastingen mét daaronder een additionele regeling van de bereddering van het V.O.C.-vermogen zat er gewoon niet in, ook niet nadat de Bataafsche Republiek was opgevolgd door het Bataafsche Gemeenebest (1801-1806) en het Koningrijk Holland onder Lodewijk Napoleon (1806-1810).

Allerlei politieke tinnegieters verhinderden deze transparante en fatsoenlijke boedelbereddering. Over deze perioden hierna meer. In 1814 nam de Koning der Nederlanden in persoon eigenlijk de zorg voor deze afwikkeling hoogstpersoonlijk op zich. En ook hij bediende zich van allerlei trucjes, waarbij toch weer de gezeten burgerij, het patriciaat en de adellijke regenten ontzien werden voor hun grepen in de kas van de V.O.C. In 1840 waren het tóch weer de indirecte belastingen die de boedel moesten redden, al heette die nu totaal anders en al was die boedel met alleen maar schulden tot onherkenbaar wordens toe gepositioneerd buiten de Algemene Rijksbegroting. Daarop zullen de stemhebbende standen het ook wel hebben aangestuurd.

Maar Gogel dacht in 1795 nog dat deze tegenstrevende krachten voldoende ontmaskerd waren. Hij dacht dat de eenmaal geformeerde eenheidsstaat nu wel zou afrekenen bij hen bij wie die eindnota thuishoorde.

1.34.7 Wachten op een fundamentele universele staatsregeling

Vandaar dat Gogel nog billijken kon dat het alleen nog wachten was op de conceptvoorstellen voor een fundamentele staatsregeling.

Een echte grondwet, zoals ook Frankrijk die had. Daarin zouden de fundamentele principes van het Rijksbeheer moeten worden geformuleerd, en daarin zou in ieder geval dat fiscale progressieprincipe dwingend als constitutioneel beginsel moeten worden gedefinieerd met opdracht, om op die basis die Rijkswet op de belastingen te formuleren met daarin een limitatieve opsomming van de fiscale feiten. Gogel meende dat een staatsregeling eigenlijk wel binnen handbereik was. Hij dacht aanvankelijk dat iedereen wel zo dacht als hij.[269] Die organieke (dat wil zeggen: door de grondwet voorgeschreven) fiscale uitvoeringswet zou er dan snel kunnen komen: de staatsregeling zou daarvoor een eindtermijn moeten inhouden. De liquidatie van de V.O.C. zou zo'n fiscaal feit zijn.

Er zou uit het restvermogen, vermeerderd met de forfaitaire waarde van de hoofdelijke aansprakelijkheden van de bewindvoerders en de deelhebbers die echt invloed hadden gehad op de bedrijfspolitiek van de onderneming, een egalisatiefonds kunnen worden gesticht om de concurrente crediteuren te apaiseren en de staat zoveel mogelijk buiten schot te houden. De gevolgen van het nationaal faillissement zouden óók internationaal geëxecuteerd moeten kunnen worden: daar zou men wellicht Londen nog bij nodig hebben. Daar zou men zelfs uitvoeringsovereenkomsten mee kunnen sluiten: het Londense banksysteem, immers, was met deze boedelbereddering óók begaan, veel schulden stonden ook in Groot-Brittannië uit, niemand wist alleen, op dit moment, hoeveel en waar. Bij het internationaal akkoord met de Engelsen was uitgegaan van het voortbestaan van de V.O.C., die nog omvangrijke bezittingen had in de door haar bestuurde wingewesten in het Verre Oosten. Die waren wat waard, dat praatte niemand de volksrepresentanten uit het hoofd. Konden die niet ten faveure van de Bataafsche kas genationaliseerd worden? Dan konden ze verkocht worden, bijvoorbeeld aan de Engelsen. Er waren nog altijd omvangrijke voorraden in de pakhuizen van Malabar, Ceylon, Coromandel en Batavia. Als de Bataafsche strijdkrachten daarin niet zouden kunnen doordringen, kon men altijd Londen nog om rechtshulpinterventies vragen. Dat zouden de Londense bankhuizen moeten toejuichen, nietwaar?

En verder: zaten de graaiers die de V.O.C. hadden leeggezogen niet in Amsterdam of aan de Vecht in hun grachtenpanden, buitenhuizen of theekoepels? Waarom bij hen geen gedwongen leningen geplaatst? Men zou een bijzonder gerechtshof kunnen instellen dat de handelingen van deze lieden nader moest uitpluizen op basis van een door de vergadering van volksrepresentanten opgestelde tenlastelegging, waarin de morshandel, de lorrendraaierij, de wisselruiterij, de valsheden in de koopmansboekhoudingen en de knevelarijen die deze families de laatste twee eeuwen aan-

toonbaar hadden bedreven – er waren nota bene door V.O.C.-topambtenaren uitvoerige boeken over geschreven[270] – met opgaves van tijd, plaats, personen en omstandigheden feitelijk zouden worden omschreven. Dan zou pas aan het gelijkheidsbeginsel méér dan alleen lippendienst worden bedreven. De combinatie van progressie- en profijtbeginsel zou bij eenvoudige resolutie van de volksvertegenwoordiging kunnen worden aanvaard. Gogel had die kunnen formuleren. Dan zou het commissoriaal gemaakt kunnen worden en in een wetsvoordracht kunnen worden gegoten. En inderdaad: als de volksrepresentanten zichzelf serieus hadden genomen, dan hadden zij dat kunnen en moeten doen. Het kwam er niet van.

1.34.8 De staatsgreep voor het Bataafsch Gemeenebest

In 1801 kwam er alweer een staatsgreep[271]. Die had een sterk restauratieve strekking. Er kwam een Bataafsch Gemeenebest, dat de gewestelijke zelfstandigheden gedeeltelijk weer herstelde. En de oude V.O.C.-manipulatoren grepen hun kans om via het overgangsrecht hun aansprakelijkheden weer te verdoezelen. De V.O.C. in liquiditatieve vorm bleef maar voort vegeteren, bracht zelfs weer kosten bij de staat in rekening, die niet opvielen omdat veel materiaal van de vennootschap gebruikt werd voor de opbouw van een landleger en een oorlogsvloot waar Napoleon om gevraagd had. De begrotingstekorten stegen. Er kwamen nu gedwongen leningen waardoor de staatsschuld steeg van 760 miljoen naar 1, 1 miljard. Dat was ongekend.[272] Het nieuwe staatshoofd, Schimmelpenninck, stelde Gogel weer aan als minister van financiën en die kwam weer met de gedachten aanzetten die hij ook al in de oude voorstellen had verwoord.

Nu had Schimmelpenninck, die de bevoegdheden had van een absoluut vorst, zo'n haast – Parijs pikte niet langer dat Nederland niet voldoende bijdroeg aan Napoleons algemene oorlogsinspanningen – dat hij de voorstellen al in het staatsblad had staan nog voordat de percelen die kadastraal moesten worden gedefinieerd ten behoeve van de nieuwe grondbelasting inderdaad voldoende waren opgemeten. Het schulddelgingsfonds was nog niet precies begroot en ook het voor de uitvoering van de nieuwe belastingwet vereiste ambtelijke personeel was er eigenlijk nog niet. De V.O.C. kon dus ondergronds gewoon haar financiële bestaan blijven rekken tot 1814. Totdat de Belgen met de Hollanders verenigd werden en verwezen constateerden met wat voor krankzinnige schuld zij opgesolferd werden. Hun reactie was onvermijdelijk die van de voormalige wingewesten in 1799: dat pikken we niet. Maar nu stonden ze tegenover een koning die schouderophalend zei dat hij daar niets mee te maken had. En hij droeg geen politieke verantwoordelijkheid jegens de volksvertegen-

woordiging zoals Gogel dat altijd wél had gewild. Gogel wilde daarom met deze financiële politiek niets meer te maken hebben. Zie hierna.

1.34.9 Wie heeft de oppermacht over de Archipel?

Wat betreft die vergadering van volksrepresentanten had Den Haag nu, via de nationalisatie van de V.O.C., de oppermacht over de Archipel. Dus moest die vergadering op de Archipel in een soort staatsinrichting of staatshuishouding voorzien. Daaraan werden academische beschouwingen gewijd in de Balzaal van stadhouder Willem V, de vergaderruimte van dit volk vertegenwoordigend lichaam, die er niet om logen. De één vond dat nu een systeem van gedwongen cultures op de Archipel moest worden gevestigd, met dwangarbeid voor de inlander en de ander wilde dat de inlander een volledig burgerschapsrecht zou genieten dat hem in staat zou stellen grondeigendom te verwerven, zodat hij vrij zou zijn winst te maken en daardoor zijn hoogstpersoonlijke geluk na te streven. De inlander zou eigenlijk een onafhankelijkheidsverklaring op moeten stellen. Wie zou hem dat gaan vertellen? En namens wie? De Bataafsche Staatsregeling was eigenlijk in het hele rechtsgebied van de Bataafsche Republiek toepasselijk. Tenminste, daar was men van uit gegaan.[273] Dan zou dus op die voet het koloniale bestuur ook hervormd moeten worden, maar kon dat eigenlijk wel vanuit Den Haag gebeuren? En was daarvoor dat een geen Inlands Vertegenwoordigend Lichaam voor nodig? En zou dat dan niet moeten beslissen over het lot van de boedel die de V.O.C. had nagelaten? Kon iemand dat ook in het Maleis vertalen? Het geluk van de Franse revolutie moest toch in de kampongs en desa's aangezegd worden. Hoe zou dat nu eens georganiseerd worden? In ieder geval niet meer via de V.O.C. die immers door de Vergadering van Volksrepresentanten was ontbonden. De V.O.C. was immers bij uitstek een orgaan van het zo veel gesmade *Ancien Régime*. Het was een listig consortium geweest van de oude patriciërs, de élite, die het volk had uitgezogen - in Holland en in de Archipel - en die maling had aan het axioma van de volkssoevereiniteit. Het overkoepelende beginsel waarop de Bataafsche Republiek was gevestigd. Allemaal in de galmende kansel-preektoon die steevast werd aangeslagen in de merkwaardige kuip die naast het podium van het presidium in de Balzaal van Willem V was getimmerd. Elke volksvertegenwoordiger deed zowat een dominee na. Geen wonder. Dat was de enige orator die de gemiddelde afgevaardigde ooit van zijn leven had gehoord. Hij bekommerde zich dus ook nooit om uitvoerbaarheidsvraagstukken. Dat deed dominee óók nooit. Maar eigenlijk maakte het allemaal niet uit: de Bataafse Republiek kon niet in Indië komen, want de Engelsen wilden het niet hebben. Daarom bleven de voormalige V.O.C-gezagsdragers maar zitten en bleven doen wat ze anders ook deden, overigens, in de zekere en ook wel verlossende wetenschap

dat iedere communicatie per beurtvaart met het moederland verbroken was. Er kwám weleens een schip door en langs de Britse blokkade. Maar dat was meer geluk dan wijsheid. Wissels op Amsterdam konden niet meer getrokken worden. Wat de koloniale gezaghebbers inmiddels deden met de oogsten die toch afgedragen werden is niet erg duidelijk: betalen in zilveren pasmunt, waarop de vorsten zulke prijs stelden, konden ze niet meer: de V.O.C. placht die per konvooi op kermisvaart – in september – kerstmisvaart – in december en januari – en paasvaart – in maart-april – aan te leveren. Daar was nu evenmin sprake van.

1.35 De Vrede van Amiens

Bij de vrede van Amiens van 27 maart 1802 trad een kortstondige periode in, waarin de feitelijke oorlogshandelingen tussen Groot-Brittannië en Frankrijk geschorst werden.[274] Het was echt een vrede tussen Groot-Brittannië en Frankrijk. Nederland was maar derde in het spel. Het was waarachtig nog maar een tweederangsmogendheid. Bij de Vrede van Wenen in 1815 zou Nederland afzakken tot derderangsmogendheid en bij de Vrede van Versailles van 1919 tot een mogendheid van de vierde rang. En wellicht zal deze staat in deze rangorde nog lager zakken. Maar in Amiens en Wenen werd het nog geaccepteerd als waarnemer. In Versailles al niet meer. In Amiens mocht Rutger Jan Schimmelpenninck nog wel even aanschuiven als representant van het Bataafsch Gemeenebest, om te kijken of hij toch nog wat van het overzeese en koloniale bezit kon veiligstellen voor dat staatje.

Londen deelde mee te willen overwegen of en in hoeverre het af zou zien van de machtigingen die het bij de brieven van Kew had gekregen ten aanzien van het Nederlands koloniaal bezet. Het zou daartoe onderhandelingen openen met het Bataafsch Gemenebest – zo heette de Bataafsche Republiek nu, ook al weer tijdelijk – en wel rechtstreeks met de figuur van Rutger Jan Schimmelpenninck die dat Gemenebest op de vredesconferentie van Amiens nog in de rang en functie van ambassadeur had vertegenwoordigd. Dat had hij moeten doen als lid van de delegatie van het koninkrijk Spanje onder leiding van Don Nicolás de Azara. De oude Republiek van 1648 had het eens moeten kunnen zien: een Nederlandse goudbetreste ambassadeur – Schimmelpenninck was gek op de Franse schubben van het uniform van een Napoleontisch topambtenaar – als onderhebbende van een Spaanse Grande in diens soevereine machtsvolheid! De tijden waren waarachtig wel in hun tegendeel verkeerd. Hij zou iets mogen in bezitnemen, eventueel, op basis van een onverplichte gunning. Hij zou niet kunnen onderhandelen, dat stond Whitehall nu echt niet meer toe. Het was welwillend, Whitehall. Maar het Noordzee-staatje

moest zich niet rijk rekenen: het was geallieerde van Frankrijk geweest, dat zou Londen niet vergeten.

Daarom zou het Verenigd Koninkrijk nauwkeurig bezien wat het zou willen teruggeven aan de Nederlanders, of de Bataven, zoals dat volkje zich nu geliefde te noemen. Ceylon, dat was belangrijk voor Londen, dat kreeg het in ieder geval niet terug in zijn soevereiniteit. Kaap de Goede Hoop wél, daar had Londen voorlopig niets aan. Maar Londen pakte de Kaap enkele jaren later al weer terug: het was als verversingsstation en strategisch steunpunt toch te belangrijk voor zijn imperiale politiek. De Archipel schoof Londen denkelijk ook iets te snel af aan de Hollanders, om dezelfde reden: de situatie in Indo-China ontwikkelde zich niet zoals Whitehall had gehoopt. Dat tweede, het feitelijk bezit van de Archipel door de Hollanders, hing ook van de toestand in China af. Het eerste, de bezetting van de Kaap, hing af van de situatie in Brits Indië. Die moest Whitehall nog eerst eens inventariseren. De Britse premier Henry Addington wist niet zo goed wat hij van het Verre Oosten moest denken, en ook Napoleon schatte hij verkeerd in. Hij dacht dat die zich nu wel rustig zou houden, tevreden met zijn aanmerkelijke positie op het vasteland. Maar William Pitt de Jongere (1759-1806) had hem al vanuit de oppositiebanken gewaarschuwd: die Napoleon was niet tevreden met een stabiel machtsevenwicht waarbij Frankrijk een vooraanstaande rol kon spelen. Die wilde wereldheerschappij, al wist Napoleon zelf niet precies wat hij daar mee vóórhad. Maar Napoleon zou zeker de toenemende consolidatie van de Britse macht in India op den duur niet dulden. Pitt wilde deze macht juist uitbreiden, en hij had wel degelijk haalbare geopolitieke eindtermen in gedachten: beheersing van alle transoceanische handel. Om de enorme Britse staatschuld via import- en exportheffingen zo snel mogelijk te reduceren. Hij wilde een koloniale douane-unie. Pitt stichtte een schulddelgingsfonds waarover de regering parlementaire verantwoordelijkheid zou dragen, ter beteugeling van de waanzinnige schulden die de Britse West- en Oostcompagnieën gemaakt hadden, op dezelfde corruptieve wijze als, bijvoorbeeld, de V.O.C. Daarzonder zou, dat zag Pitt in, de Kroon nooit echt goed gecontroleerd kunnen worden door het Parlement. Een inzicht dat pas in 1848 in Nederland tot ontluiking kwam.

De Britse regering dubde nog in 1802. Als zij Holland iets toegaf, dan moest Holland héél goed weten dat het van Groot-Brittannië afhankelijk was. Londen wist niet zeker of dat in Den Haag wel genoegzaam ingedaald was. In ieder geval moest het Bataafsche Gemeenebest zorgen, dat de onruststokers van de vermaledijde V.O.C., onzaliger nagedachtenis, ophielden met hun stokerijen op de kusten van Malabar en Coromandel. Daar wilde Whitehall toereikende garanties voor. Maar Den Haag moest

geen haast hebben, blij kijken en de voorwaarden die de Engelsen nog zouden opgeven zonder morren accepteren. Het hing echt van het uitvoeringsakkoord af. De Hollanders zouden in ieder geval de communicatie met de Archipel moeten kunnen onderhouden met een oorlogsvloot. En of Den Haag dat ernstig en welberaamd zou kunnen beloven, dat vroeg de Londense admiraliteit zich toch wel serieus af. De vrede hield niet lang stand. Het was dan ook een wapenstilstand. De partijen waren bezig elkaar uit te putten. Ze moesten eens kijken of ze elkaar geen concessies konden doen, strategisch gezien. Na ruim een jaar verklaarden de Britten weer aan Frankrijk de oorlog. Pitt was aan de macht. En die wist wel, wat hij van Napoleon moest denken.

Zolang de Britten de Fransen niet volledig uit de zee hadden geblazen, zou Whitehall geen rust kennen. Bij de slag bij Trafalgar lukte dat op 21 oktober 1805. De Britten konden nu hun wereldrijk opbouwen. Hongkong, Singapore en India kreeg Londen nu onder effectieve controle. Het stond nu sterk genoeg om eens over de Archipel een definitief standpunt in te nemen. De bij de vrede van Amiens toegezegde onderhandelingen met Den Haag waren nog niet begonnen. Londen zag er nu de zin ook niet meer van. Holland was een ledenpop van Napoleon.
Een Engelse spotprent uit die dagen geeft de Britse visie goed weer.

Achter de tafel zitten Britse politici die de wereld verdelen.
Op de voorgrond achtereenvolgens een Brit
in een kar getrokken door de Nederlandse Leeuw,
een Brit achterstevoren gezeten op een Spaanse bok,
de Franse haan op deSchotse eenhoorn etc.

In deze reeks

Nederland
en het
Verre Oosten

Deel I	De V.O.C. De Verenigde Oostindisch Compagnie
Deel II	Kolonisator van Nederlands Indië (1815 - 1945) (in voorbereiding)
Deel III	Ontvoogding van Nedeland en de soevereiniteitsoverdracht (1945 – 1963) (in voorbereiding)

Symbols

A
Alexander VI 8
hertog van Alva 58
amalgama 281
Amfioensociëteit 258
amortisatiefonds 80
Ancien Régime 286
Antarctische IJsmassa 103
Antwerpen 92
Thomas van Aquino 123
Thomas van Aquino 40
Armada 231

B
Beambten 145
bedrijfspolitiek 124, 125
bezettingsrecht 147
blokkade 273
boekenonderzoek 281
Alexander VI Borja2 17
Brits-Indië 189
bureaucratische hiërarchie van de V.O.C 154

C
Paus Calixtus II 11
cartografie 90
Austraalse compagnie 107
De Compagnie - oprichting 115
Noord compagnieën 99
Compagnieën van Verre 109
Nieuwe Brabantsche Compagnie 105
Nieuwe Compagnie van 1597 113
Oost-Indische Compagnie in 1599 113
compagnieën van den Noordomme 97
Suidcompagnieën 100
concilie van Trente 45
concordaat 17, 28
Association Internationale de Congo 140
Congo-Vrijstaat 141
vóórcompagnieën 105
contrameridiaan 29
Copernicus 1
Corruptie als systeem 252

D
Dajaks 181
déconfiture 273
demarcatielijnen 36
dividend 116
douane-unie 288
duikgedrag 280
Duinkerker kapers 134

E
eerste ankering 147
Maiden Queen 110
elite 279
enclaves 121
exterritorialiteit 121, 127

F

G
Vasco da Gama 13
Goa 198
Goa. 89
Godsdienstvrijheid 71
Alexander Gogel 280

H
Huis Habsburg 24
Hanzesteden 34
Haringvliet, 62
Heilige Stoel 18
Hendrik de Zeevaarder 12
Hendrik VIII 21
Gekke Henkie 187
Hoogmogenden 55
Hoogmogendheden 57
Hugo de Groot 73

I
immuniteit 121, 127
implied power-doctrine 244

Indisch Landssyndicaat 139
Isaäc Le Maire 105

J

Portugese Jezuïeten 195
codex Iustinianus 38

K

Kaap Hoorn 107
kaapvaart 71
kaartenmaker 91
Karel 26
Karel V 33, 112
evenredig kiesrecht 269
kolonisatiepolitiek 239
konvooivaart 132
Konvooivaart 153
kostencalculatie 249

L

lastgeving 111
Sint Laurenskerk 62
Hollands legalisme 66
Leuvehaven 62
Jan Huyghen 90
V.O.C. in liquiditatie 285
liquidatie van de V.O.C. 283

M

Nieuwe Maas 62
Fernão Magellaan 30
Magellaan 100
Makassar 183
Hollands of Maleis 225
mare liberum-doctrine 73
mariniers 148
maritiem-technische aanwijzinge 91
Mercator 33
meridiaan 15
militaire strategie 223
Missio Hollandica 48
missionaire opdracht 72
mistaxatie 253
Molukken 28, 163
V.O.C.-monopolie 107
monopoliegaranties 76
morshandel 158

N

natuurrecht 124
Neutraliteit 124
non-interventiebeginsel 124
noordoostelijke aanvaart 97

O

het octrooi 129
Johan van Oldenbarneveldt 61
Van Oldenbarneveldts buitenlandse politiek 64
Johan van Oldenbarneveldt 36, 52
Van Oldenbarneveldt 50
opiumoorlogen 256
opperichheyt 134
opperkoopman 113
massale opstand 255

P

Pacificatie van Gent 93
parelduikers 191
Paus 18
Pausschap en Keizersmacht 27
Philips II 33
piraterij 71
poldering 62
protectoraat 53
protocol 235
Ptolemaeus 1

Q

R

Raad van Indië 162
rassen 123
regenten 241
De Republiek 120
retourlading specerijen 113
Heilig Roomse Rijk 53

S

slavenhandel 243
slavernij 124
soevereine waardigheid 52
soevereiniteit 49
specialisten voor VOC 159
Spectator 245
staatsgrepen 283
stadsstaatAmsterdam 80
stadstaat 111

sterfte op de zeereis 151
strafexpeditie 167
strategie ter zee 233
Suidlant 102
Sultan Agung 178
surséance 274
syncretistisme 123

T

Thresoor der Zeevaerdt, 91
too big to fail 250
tropische ziekten 152
Trustmaatschappij 136
Twaalfjarig Bestand 55

U

V

republiek Venetië 55
vennootschap werd ontbonden 277
verdeel-en-heers-politiek 167
Vitoria 122
Sint Elisabethsvloeden 62
volkenrecht 37
volkerenmoord 167
Vuurland 101

W

werkhypothese 121
Whitehall 130
De West-Indische Compagnie 274

X

Xaverius 123

Y

Z

zeerovers 185
zeesoldaten 148

Noten

bij boek De V.O.C.

De noten die in dit boekje zijn opgenomen,

zijn integraal terug te vinden

op de website van de auteur:

www.gerardstrijards.nl/Didactische syllabi

Klik de Verenigde Oost-Indische Compagie aan

vervolgens opent de volledige tekst van dit boekje

in Adobe-reader

achterin, na blz 294 zijn de noten opgenomen.

De noten hebben hun eigen bladnummering

Noten

De voetnoten zijn te vinden op de website van de auteur: www.gerardstrijards.nl/voc-noten.pdf

1 Hier moet volstaan worden met een verwijzing naar de uiterst leesbare monografie over westerse wetenschapsgeschiedenis van Ton Munnich, Verlichting of Darwinisme, Essays over wetenschapsgeschiedenis, Uitgeverij: Productie Totemboek, ISBN 978-94-91683-15-2 NUR 694 www.totemboek.nl zonder plaats en jaar van uitgave, pp. 11-14.

2 Het stadje ligt in de Spaanse, destijds Castilliaanse provincie Valladolid in de regio Castilië waar de koningen van Castilië een nevenvestiging hadden.

3 Zie het algemene overzichtsartikel van Enne Koops, *De dekolonisatie van Amerika, Azië en Afrika (ca. 1800-1975), Eeuwen van kolonisatie & imperialisme (ca. 1400-1830*), op de site van Historiek, www.historiek.net/dekolonisatie-amerika-azie-afrika-betekenis/139648/ dd 21 januari 2021, bezocht op 27 januari 2021, dat ook begint met het verdelingsverdrag van Tordesillas van 1494, als reactie op de ontdekkingsreizen van de Portugees Vasco da n Gama (1469-1524) en de Genuees Christoffel Columbus (1451-1506). Daarbij werden de ultieme kolonisatie-demarcatielijnen van de stapsgewijze kolonisatie van de beide Amerika's, Azië en Afrika vastgesteld als compromis tussen Castilië en Portugal. Deze verdragstekst was het resultaat van langdurige onderhandelingen die decennia lang op het Capitool te Rome waren gevoerd. De verdragstekst geeft aan dat het een uitvoeringsovereenkomst geldt, gebaseerd en te baseren op geografische uitvoeringsarrangementen met kaarten in de annexen en protocollen. De Portugezen hadden Ceuta in Marokko (1415), het eiland Madeira (1419) en de factorij Fort Elmina in Ghana (1482) al lang gekoloniseerd. De Spanjaarden hadden de Canarische Eilanden al vanaf 1402 in bezit genomen. De Portugezen begonnen op basis van de Tordesillas arrangementen vanaf begin 1498 met de kolonisering van de kusten van Voor-India, Malakka in 1511 en meteen daarop Maleisië . De eigenlijke jurisdictieprincipes die aan de demarcatielijnen ten grondslag liggen staan in de hierna in de hoofdtekst te noemen pauselijke Bulla van Paus Alexander VI. Zie verder voor een wat breder betoog voor de gronden waarop tot koloniale annexaties werd overgegaan: Piet Emmer op deze site van Historiek, in een excerpt van zijn eerdere boek *Het zwart-wit denken voorbij, Een bijdrage aan de discussie over kolonialisme, slavernij en migratie*, Uitgeverij Nieuw Amsterdam: Amsterdam, 2019 (eerste druk), ISBN 978-9045822-685, een uitvoerig fragment onder de titel: *De kijk op kolonisatie (door de eeuwen heen), "Kolonialisme was voor Azië en Afrika toegangsbewijs tot moderne beschaving"*, www. historiek.net/de-kijk-op-kolonisatie-door-de-eeuwen-heen/74415 laatste update dd 27 december 2019, bezocht op 27 januari 2021.

4 Zie veel uitvoeriger over deze term hieronder I.9. De voortplanting van het geloof is een doelstelling en een rechtvaardiging tegelijkertijd van een territoriale

expansiepolitiek. De term “doelstelling” is *beschrijvend*: waar is het om te doen? Waartoe strekt bijvoorbeeld een veroverings- en bezettingshandeling? De term “rechtvaardigingsgrond” is daarentegen in deze volkerenrechtelijke context *rechtsnormatief*. Ze geeft aan waarom het de soevereine macht uiteindelijk om te doen moet zijn, waarop haar streven gericht behóórt te zijn. Dat houdt in, dat de term al naar gelang de context van betekenis en strekking varieert en verkleurt. Maar de stellers van verdragsteksten of de definieerders van soevereiniteitsaanspraken proberen dat - uiteraard - te verhullen, omdat ze voor hun triviale motieven (waar het eigenlijk om gáát) niet ronduit uit willen komen. Spanje heeft Mexico willen veroveren om goud te kunnen winnen. Goud, vereist voor de succesvolle voltooiing van zijn Europese bezettingsoorlogen. Die op zichzelf geen religieuze dimensies hadden. In de uitvoeringsovereenkomsten die voortvloeien uit het concordaat van Tordesillas geeft Spanje dat uiteraard niet ruiterlijk toe. Het beroept zich steeds weer op het gestandaardiseerde propaganda-motief.

5 Zie Mattheüs 28:

“16. En de elf discipelen zijn heengegaan naar Galilea, naar de berg waar Jesus hen bescheiden had.

17. En als zij Hem zagen, baden zij Hem aan; doch sommigen twijfelden.

18. En Jesus, bij hen komende, sprak tot hen, zeggende: Mij is gegeven alle macht in hemel en op aarde.

19.Gaat dan henen, onderwijst al de volken, dezelve dopende in de Naam des Vaders, en des Zoons, en des Heiligen Geestes; lerende hen onderhouden alles, wat Ik u geboden heb.

20. En ziet, Ik ben met u lieden al de dagen tot de voleinding der wereld. Amen.”

In het conordaat gaat het om de wijze waarop de katholieke majesteiten technisch uitvoering moeten geven aan de hier geformuleerde opdracht van de Verlosser. Een opdracht, die uiteraard een uitgebreide en diffuse hermeneutische bandbreedte heeft. Vooral als deze gebruikt wordt voor een imperialistische koloniseringspolitiek zoals de Habsburgers die uiteindelijk zouden ontwerpen teneinde hun wereldheerschappij te rechtvaardigen. Daarover hieronder nader.

6 Daartoe, aldus de bul, heeft de kerk twee symbolische zwaarden ten teken van macht en gerechtigheid gekregen. Een geestelijk zwaard ter verdediging van het morele gedachtengoed en het geloof van de kerk. En een tijdelijk, wereldlijk zwaard. Die zwaardmacht van tijdelijke aard is gelegd in de handen van de soevereinen. Maar die mogen die macht alleen gebruiken uit naam van de Kerk. Voorzover de Paus dat toelaat, vergunt en aanvaardt. Want de wereldlijke macht behoort de geestelijke macht te gehoorzamen. Alleen wanneer zij haar geweldsmonopolie gebruikt in overeenstemming met de Paus is die machtsaanwending legitiem. De Paus verwijst daarvoor naar de passus bij Johannes 21:15-17 en Lucas 22: 38: “En zij zeiden: Here! Zie hier twee zwaarden. En Hij zeide tot hen: het is genoeg!”.

7 De *bulla Unam Sanctam* werd publiek kenbaar gemaakt op 18 november 1303. Zij is gebaseerd op het pauselijk decreet van Paus Gregorius VII (1073-1085) waarin zeventwintig stellingen worden geformuleerd waarin de absolute bevoegdheden van de paus worden omschreven tot het benoemen en afzetten van bischoppen en het zalven van koningen, prinsen en hertogen en hun plaatsvervangers tot souverein heerser, het beruchte *Dictatus papae.* De bulla van Bonefacius is genoemd, zoals gebruikelijk, naar de belangrijkste zelfstandige naamwoorden uit de beginzin ervan. Deze luidt in het Nederlands: "Aangedreven door het geloof zijn wij verplicht om te geloven en te onderhouden dat de Kerk één is (*Unam*, toevoeging GAMS), heilig (*Sanctam*, toevoeging GAMS), katholiek (dat wil zeggen: algemeen, bestemd voor de deelname door allen, die zouden kunnen geloven, toevoeging GAMS) en ook apostolisch (dat wil zeggen: gedreven door de ijver anderen te onderrichten over het ware heil, toevoeging GAMS)". De bul vervolgt dan: "Wij geloven vast in haar en we bekennen in eenvoud dat er buiten haar geen redding of vergeving van zonden is, zoals de echtgenoot in Hooglied 6:8 verkondigt: "Eén is mijn duif, mijn volmaakte. De enige, de uitverkorene van haar die haar gebaard heeft". En zij vertegenwoordigt één enkel mystiek lichaam wiens hoofd Christus is, en het hoofd van Christus is God (1 Korinthiërs 11:3). In Haar is één Heer, één gelooof, één doop (Efeziërs, 4:5). Er bestond ten tijde van de zondvloed slechts één ark van Noach, die de enige kerk voorstelde, en die ark, die tot el-lengte is voltooid, had slechts één kapitein en gids, namelijk Noach, en we lezen dat buiten de Ark alles wat op aarde leefde werd vernietigd."

8 Een bul bevat dus administratiefrechtelijke en bestuursrechtelijke instructies, die wereldlijke heersers moeten in acht nemen en opvolgen. Zij moeten daarom de bul omzetten in uitvoeringsmaatregelen in hun rijken of territoria, eventueel door (nationale) wetgeving. Het is niet de bedoeling dat een bul theologische leerstelligheden definieert en moraaltheologische leerstelligheden oplegt. Hoogstens kan een bul daarnaar verwijzen, maar de Paus moet dat in een ander soort documenten doen zoals rondzendbrieven of encyclieken. Die zijn gericht tot alle gelovigen. De bul richt zich oorspronkelijk tot de regeerders op gewestelijk niveau, al wordt zij publiek kenbaar gemaakt. De bul heeft de vorm van een brief. Daaraan hangt een loden zegel waaraan een lint hangt dat door de brief heen gestikt is in de marges rondom de brief. Dat loodzegel is na de ondertekening door of namens de Paus gegoten op de lengterichting van dat lint en vertoont 's pausen wapen en zijn muntslag, cartouche of blazoen of de kop van de in zijn regering geslagen munt. De lintomspanning dient om de authenticiteit van de brief te borgen: de omspanning moet bij overgave aan de heerser of diens diplomatieke vertegenwoordiger heel zijn en het zegel onverbroken. De term "bul" is afgeleid van het vulgaat-latijnse "bullire", dat "koken" of "verhitten" betekent. Lood smelt gereder bij lage temperatuur, en zo kan de *bulla* gesloten worden zonder dat het *velum* – het gepolijste vel van een ongeboren lam – ook in de vlam vliegt bij het verhittingsproces. Bullen zijn oorspronkelijk steeds geschreven op zulk velum, dat met krijtsteen gepolijst wotdt zodat het beschrijfbaar is zonder dat de inkt uitvloeit door absorbtie. Er zijn dus ook pauselijke documenten van niet juridische strekking, zoals decretalen, Apostolische Brieven en de Encyclieken. Die hebben een andere uiterlijke verschijningsvorm en worden anders gecertificeerd. Dat alles om de authenticiteit van de documenten op de adresplaats te kunnen vaststellen,

want vervalst werd er, ook ten Vaticane, door de beambten en ambtenaren doorlopend. Omdat *de bulla Unam Sanctam* van groot belang is geweest bij de kolonisatiepolitiek van Spanje en Portugal in de zestiende eeuw, kom ik op de uitleg en toepassingswijzen van de bul hieronder geregeld terug. Ook nadat de Republiek der Zeven Verenigde Provintiën het pauselijk gezag had afgezworen bleef zij internationaal nog lang met de bul te maken hebben. De bul werd regelmatig tegen haar gebruikt als juridisch instrument bij háár kolonisatietochten via de VOC. Uiteraard, want de VOC zat te vissen in de wateren die de Heilige Stoel had geconcessioneerd aan Spanje en Portugal.

9 Een inzichtelijke en tijdgebonden uitleg over de bul vindt men op de historiografische site HISTORIEK (historiek.net/bonifatius-VIII-unam-sanctam/76932/), een redactioneel editorial van 1 mei 2019, *Bonifatius VIII (1235-1303)-– En zijn "Unam Sanctam", Eén kerk, één paus en zonder hen geen zaligheid* . Over de juiste spellingswijze van 's pausen naam bestaan controversen. De auteur dezes spelt de naam als "Bonefacius". Goedgezicht. Zo heette een legendarische heilige Cees Goedgezicht oorspronkelijk. Bonefacius. In het middeleeuwse potjeslatijn van Gallische herkomst is dat Bonifatius geworden. En zo staat deze paus in de officiële pauslijst aangeduid, canoniek goedgekeurd ten Vaticane.

10 Aldus J. De Jong, *Handboek der kerkgeschiedenis,* IV Vols., vierde druk, herzien en verbeterd door R.R.Post, Tweede Deel, de Middeleeuwen (692-1517), Uitgeverij Dekker & van de Vegt NV, NV Standaard Boekhandel, Utrecht/Nijmegen/Antwerpen/Brussel/Leuven, pp. 219-232. Men vindt hier uitvoerige litteratuurrefertes over de bul en de betekenis voor de verhouding tussen kerk en staten in de late middeleeuwen. Zie de gangbare opvattingen bij: Heinrich Finke, *Aus den Tagen Bonifaz VIII: Funde und Forschungen,* Uitgeverij Aschendorff, Münster i.W. 1902 in de serie *Vorreformationsgeschichtliche Forschungen II,* in e-editie beschikbaar bij de Universitäts- und Landesbibliothek Münster, 2015, URN um:nbn:de:hbz:6:1-169316. Voorts: P.J.Idenburg, *Pierre Dubois en zijn statenbondsplan,* opgenomen in: De Gids. Jaargang 95 (1931) pp. 207-224 met uitvoerige litteratuurreferenties, waarbij de uitgangspunten van de Volkenbond, in 1919 opgericht bij het vredesverdrag van Versailles, worden vergelijken met het hier besproken middeleeuwse statenbondsplan. Dubois meende dat de Paus de arbiter zou kunnen zijn bij rechtsmachtgeschillen binnen zulk een statenbond. Daarbij speelde het feit dat Bonefacius VIII als particulier persoon in een geschil tussen de Engelse Koning Euard I en Philips IV de Schone van Frankrijk een scheidsrechterlijke uitspraak had gedaan uit hoofde van zijn ambt en rol. Zie verder A. Hauck, *Der Gedanke der Päpstlichen Weltherrschaft bis auf Bonifaz VIII,* Uitgeverij A. Edelmann, Leipzig 1904, overdruk uit een feestbundel bij de overdracht van het universiteitsrectoraat voor het academisch jaar 1904-1905 Landesuniversität Leipzig.

11 Zie: W.J. van Balen, Veertig Eeuwen Levensdrang, Grepen uit de expansiegeschiedenis der Volken, Uitgeverij: Uitgeversmaatschappij W. de Haan BV, Utrecht: zonder jaar, pp. 115-130.

12 De stad was al een Romeinse fortificatie geweest met de naam Aeminium. Er was een forum, er waren acquaducten. In het nabij gelegen dorp Coïmbra was rond 550 een kerk met een bisschopzetel. De naam en de zetelen nam

Aeminium over. De moslims uit Al-Andalus veroverden Coïmbra rond 711. De stad zou regelmatig nu eens door de christelijken dan weer door de moslims in bezit genomen worden. Maar in 871 wist Alphonse III van Asturië haar te veroveren. Hij maakte haar tot regeringscentrum van het koninkrijk Asturië, dat de vóórloper zou zijn van het koninkrijk Portugal. Daarom was het bezit van deze stad van groot politiek belang in de tijd van de Portugese heroveringen op de moslims. De stad wordt nog steeds gekenmerkt door Moorse bouwwerken. Het koningshuis van Portugal stichtte in Lissabon, dat voorlopig niet in een militaire saillant lag die door de Moren bestookt werd, een hogeschool. Toen de Moren nog verder zuidwaarts waren verdreven bracht dat huis die school naar Coïmbra en maakte er in 1308 een universiteit van die de gehele middeleeuwen roem zou dragen, ook omdat ruim baan gegeven bleef aan Moorse toegepaste empirische wetenschappen. Zij werd, belangrijk uitgebreid, in 1537 een katholiek kenniscentrum voor theologie, bijbelkunde, moraal-theologie, burgerlijk recht en volkerenrecht. Maar de Moorse faculteiten werden min of meer opgeheven.

13 Bailey Diffe, Prelude to empire: Portugal overseas before Henry the Navigator, Uitgeverij: University of Nebraska Press: printed by Cushing-Mallot Inc., Ann Harbor, Michigan, 1960, ISBN 0-8032-5049-5; dezelfde, ism George D. Winius, Foundations of the Portugese Empire, 1415-1580, Europe and the World in the Age of Expansion, University of Minnesota Press: Minneapolis, 1977, ISBN 0-8166-0782-6.

14 Mattheüs 2: 2-12. De wijzen uit het oosten, die hem goud, mirre en wierook brachten. De aanbidding der drie koningen was een populair thema in de middeleeuwen; de wijzen maken nog steeds deel uit van de kerststal, waarin ze vaak met kamelen worden afgebeeld. Deze drie koningen symboliseren de drie destijds bekende werelddelen: Europa, Afrika en Azië. Samen representeren ze de leeftijden van de man: jongelingschap (Azië), middelbare leeftijd (Europa), ouderdom (Afrika). De namen Balthasar, Melchior en Caspar dateren uit de middeleeuwse volkslegenden , en ook dat Sint Tomas deze koningen later doopte. Daarna zouden ze bisschoppen zijn geworden in India. Zie hieronder. De relieken van de drie koningen uit de openbaring bevinden zich sedert 1164 in de Dom van keulen. Helena, de moeder van de Romeinse Keizer Constantijn, zou deze relieken omstreeks 325 tijdens een reis door Palestina hebben gevonden, in de vorm van bot- en kledingresten. Constantijn gaf ze aan de stad Milaan. In 1158 meldt de Franse abt Robert van Mont Saint Michel dat ze echt zijn. De Duitse keizer Frederik Barbarossa belegert dan Milaan. Hij neemt de stad in. Jij gelast de Keulse aartsbisschop Reinald van Dassel ze mee te nemen naar het Rijk van Barbarossa, want met deze relieken zal diens legitimiteit grotelijks binnen de christenheid toenemen. Omdat Barbarossa geen vaste standplaats heeft en van Paltz naar Paltz moet blijven reizen, moet een reliquïarium worden opgericht te Keulen totdat de Keizer heeft beslist waar zijn regeringszetel zal worden gevestigd. Dat gebeurt door aartsbisschop Filips I van Heinsberg in een verguld koperen reliekschrijn, het grootste ter wereld. Daar waar dit ter aanbidding wordt opgesteld moet de Dom worden gebouwd. Keulen wordt daarom een beroemd pelgrimsoord. Milaan heeft de relieken later meermalen teruggevraagd. In 1903/1904 werden aan het aartsbisdom Milaan enkele botfragmenten geschonken. Marco Polo vermeldt in zijn reisverslag dat hij de

graven van de drie wijzen heeft gezien in de Iraanse stad Saveh. Hij schrijft ook over Priester Johannes die gevochten had met Dzjengis Khan en waar dat gebeurd moet zijn. Deze plaatsen, waar Marco Polo opgeeft geweest te zijn zijn later weer vast gelegd in de gezaghebbende Fra Mauro-wereldkaart uit 1459. Deze kaart was weer primaire kenbron voor de Florentijnse geograaf Paolo dal Pozzo Tascanelli (1397-1482) die daarmee wilde bewijzen dat de Atkantische Oceaan veel smaller was dan destijds algemeen gedacht werd, en dat het heel goed mogelijk was vanuit het wersten aanvarend Japan en India te bereiken. Dat was de reden dat Christoffel Columbus (1451-1506) trachtte deze westelijke aanvaart te proberen. Japan lag, volgens Marco Polo 2500 kilometer ten oosten van China (Cathay). Het zou op deze aanvaart als tussenstop kunnen fungeren. Colombus stiet op de Amerika's, maar kon geen doorvaart vinden naar Japan. Vandaar dat Vasco da Gama (zie hieronder) het probeerde via een westelijke kustvaart om Afrika, een ronding van de Kaap en een noordwaartse aanvaart naar Voor-Indië. Naar Calicut.

15 De Apostel Thomas of Tomas, ook wel Judas Thomas Didymus genoemd, kwam volgens de overlevering uit Syrië. Hij was ná pinksteren, bevestigd door de Heilige Geest in onblusbaar geloosfvuur, ter missionering gegaan naar Chennai te India, waar hij op 21 december 72 was opgegaan tot de vaderen. Daar had Tomas een bloeiende geloofsgemeenschap gesticht. Hij is een van de twaalf leerlingen van Christus. Een oog- en oorgetuige van diens daden en leringen. Hij is de "ongelovige Tomas" uit de gebeurtenis die beschreven staat in het evangelie volgens Johannes, waarbij Tomas gewaagde niet te geloven dat Jesus Christus uit de dood was opgestaan, totdat hij zijn vinger zou kunnen leggen in Jesus' wonden. Jesus was daarna de twaalf verschenen. Hij had Tomas uitgenodigd naar voren te komen, en de vinger te leggen in de nagelwonden in zijn handpalmen en de hand daarna te leggen op de wond in de zij, die was ontstaan toen de Romeinse soldaat dáár een lanssteek had toegebracht, opdat de dood van Jesus aan het kruis zou kunnen worden vastgesteld. Tomas had dat niet gedurfd. Hij had gezegd: "Mijn heer en mijn god". Jesus had hernomen: "Omdat je me gezien hebt, geloof je. Gelukkig zij, die niet zien en toch geloven.". Johannnes 11, vers 16; 20, vers 24-29. Zie ook Johannes 14, vs 1-6. Om zijn schuldige ongeloof uit te boeten, was Tomas zo vér mogelijk oostwaarts gaan prediken ter voortplanting van het geloof, wegens de ontberingen en gevaren van dien. In de middeleeuwen waren de Handelingen van Tomas, die later door de katholieke kerk apocrief zijn verklaard, gezaghebbend. Tomas zou twee missiegebieden hebben gewonnen voor het christelijk geloof in Indië, in het noordwesten van Indië dat in de eerste eeuw deel uitmaakte van het Indo-Parthische rijk. Het tweede gebied zou in de deelstaat Kerala in het uiterste zuidwesten van India zijn gelegen. In de Handelingen, een ooggetuige-rapport van een reisgenoot, staat dat zijn beenderen na zijn marteldood werden overgebracht naar het westen. Dat zou dan naar Edessa in Syrië zijn gebeurd. Edessa was destijds het hart van het Surische christendom. Pelgrims die daarheen een boetedoeningsreis ondernamen berichten over een graf van Sint Tomas in de stad. In de schatkamer van de Sint Servaasbasiliek te Maastricht bevindt zich een vijftiende eeuwse verzilverde armhouder met daarin een armbot. Dat bot is omstreeks 1100, volgens de traditie, na de Eerste Kruistocht, door Godfried van Boullion uit Edessa meegenomen. Het reliek is eeuwen voorwerp van hevige volksveneratie geweest. Armrelieken met botresten van Tomas waren in de

middeleeuwen ter vestiging van bedevaartoorden uitermate gewild. Men vindt ze te Rome, Bari, Bologna, Parijs, Chartres, Soissons en in de genoemde stad Maastricht. Steeds gaat het om stukken uit de rechterarm, omdat Christis Tomas uitnodigde met de rechterhand zijn wonden fysiek te beroeren. In een wereld, waarin geen verschil wordt gemaakt tussen geloven als daad van overgave aan een bovenzinnelijke realiteit en weten, gebaseerd op empirische feiten (die falsificeerbaar zijn), waren deze data evenzovele overtuigende bewijzen voor een christelijke geloofsgemeenschap in India. Zie verder: Glenn W. Most, Doubting Thomas, Havard University Press: Cambridge Massachsetts, USA, 2005, ISBN 978-0674-019140/ 0-647-02561-X/ 978-0-647-02561-5.

16 Acht delen, geschreven tussen 1143-1146. Hij gebruikt de analogie met de uitleg van gods heilsplan door de kerkvader Sint Augustinus (354-430) in diens De Civitate Deï (Over de stad gods). Maar anders dan Augustinus, die een theologie trachtte te verdedigen, geeft Von Freising aan dat hij een beschrijvende historiografie beoogt, waarbij de bijbel fungeert als geschiedenistabel.

17 1112-1158. Zoon van Leopold III, markgraaf van Oostenrijk en Agnes van Waiblingen, dochter van Keizer Hendrik IV. Otto was overtuigd in het einde der tijden te leven. Hij legde daarom nog vast, wat de mensheid zou moeten doen teneinde niet collectief ter helle te moeten varen. Ze had er, dat was zijn overtuiging, weinig van gemaakt. De christenheid was verscheurder dan ooit en deed niets tegen de islam.çç

18 1460 of 1469 – 1524. Zeker is, dat de Portugezen bekend waren met de streek rondom het hierna te bespreken Calicut. Dat werd naar alle waarschijnlijkheid kortstondig aangedaan door Pêro da Covilhã via een missie door de Rode Zee naar de Indische Oceaan. Daarom was bekend dat Calicut de moeite waard was als handelscentrum. Maar of de vaart vanaf de zuidpunt van Afrika mogelijk was, dat stond niet vast. Bartolomeus Diaz had wel de Kaap gerond in 1488 maar hij had de oceaanvaart niet aangedurfd. Diaz had uitvoerig gewaarschuwd voor de enorme stormen die er konden woeden en de schrikwekkende golfslag. Daarvoor zouden beslist andere schepen moeten worden gebouwd, de later veelgeroemde kraken. Pas koning Manuel durfde zulk een expeditie te gelasten. Vasco en Paulo da Gama kregen de opdracht. Ze voeren met tee kraken uit. De São Gabriël en de São Rafaël, 178 ton zwaar, veel robuuster dan de kustkarvelen waarmee de Portugezen er tot dan toe mee op gewaagd hadden. Er was nog een kleiner verkenningskarveel en een bevoorradingschip. In Malindi trof de vloot Indiërs aan, die, zoals hij noteerden, overduidelijk christenen waren, omdat zij voortdurend Christus aanriepen. Het volk van Priester Johannes was dus gevonden. Maar waarschijnlijk waren het hindoes die Krishna aanriepen bij de nadering van deze angstwekkennde vaartuigen. Dan Gama vond nu een loods dij hij beduidde hem naar Calicut te loodsen, waar de Priester Johannes van deze christenen zich kennelijk ophield. Hij vroeg een audiëntie aan, die afliep als in de hoofdtstekst opgegeven.

19 De reisverslagen en logboeken van Da Gama's smaldeel verhalen over de aanloop en de audiëntie bij de Samorin uitvoerig. Zie: Klaus Koschorke, Frieder Ludwig, Mariano Delgado (eds.), A History of Christianity in Asia, Africa and

Latin America 1450-1990, a Documentary Sourcebook, In cooperation with Roland Spliesgart; William B.Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan/Cambridge, United Kingdom: 2007 ISBN 978-0-8028-2889-7 BR145.3.H57 2007 270-dc22, pp. 7-8; aldaar uitvoerige bebronning. Zie verder de commentaren pp. 9-13. Da Gama trad in ieder geval weinig tactvol op. Hij gedroeg zich alsof de plaatselijke middenstand maar wat blij mocht zijn dat hij namens de koning van Portugal een handelsmonopolie kwam vestigen. De verhoudingen verslechterden, naarmate hij langer bleef. Er waren vechtpartijen en beledigingen over en weer. Vermoedelijk heeft Da Gama iets te duideijk gemaakt dat heidenen blij mochten zijn dat ze alsnog het eeuwige leven zouden kunnen smaken. Niettemin stond de samoerijn toch toe dat Da Gama vertrok met een waardevolle voorraad monsters; vermoedelijk was de samoerijn – zo zouden de Hollanders hem noemen – blij dat Da Gama ophoepelde. Da Gama vertrok op 29 augustus 1498. Hij had zich misrekend aan de moessonregen, die maar vanuit het noordoosten bleef komen, zoals in die contreien gebruikelijk. Da Gama kon dus niet wegomen. Hij moest bivak zoeken op het elandje Anjediva, iets noordelijk van Calicut. Pas op 7 januari, 132 dagen na vertrek uit Calicut, kwam hij met drie schepen aan in Malinidi. De overtocht had aan bijna de helft van de bemanning het leven gekost wegens scheurbuik. De schepen rondden Kaap de Goede Hoop op 10 maart, waarna de oversteek van 7000 km naar de Kaapverdische eilanden zeventwintig dagen kostte. Door een storm raakten de twee overgebleven schepen elkaar kwijt. Vaso da Gamer voer naar de Azoren, waar zijn broer Paulo aan scheurbuik overleed. In september arriveeerde Da Gama in Lissabon. Van de 170 bemanningsleden van de verkenningstocht overleefden er zestig. Deze reis was een bekonring op tachtig jaar verkenningen langs de kusten van Afrika. Zie: Daniel Boorstin, De Ontdekkers. De zoektocht van de mens naar zich zelf en de wereld, Uitgeverij Agon Amsterdam: Amsterdam, 1987 ISBN 905-157-1402; William Bernstein, A Splendid Exchange. How trade shaped the world, Uitgeverij: Altantic Books Ltd Londen: Londen: 2008, ISBN 989-1843-546689; E.G. Ravenstein, A Journal of the First Voyage of Vasco da Gama, 1497-1499, Uitgeverij: Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom, 2010, 2010, ISBN 978-1108-012966.

20 Christoffel Columbus zou deze voor Castilië verworven hebben op zijn eerste reis. In het Verdrag worden deze gebieden Cipangu en Antilia genoemd. Cipangu duidt eigenlijk op Japan, de Chinezen plachten Japan in het vroeg-Mandarijns zo aan te duiden, aldus Marco Polo. Antilia of Antilla is een fictief continent-achtig eiland midden in de Atlantische Oceaan zoals het mysterieuze Atlantis. Columbus was er rotsvast van overtuigd dat hij het, westwaarts varend naar Oost-Azië zou vinden als tussenstation bij die transatlantische oversteek. Hij vond het dus, maar het moet hier om een ankering zijn gegaan ter hoogte van Hispaniola, een eiland in de Caribische Zee ten zuid-oosten van Cuba. De staten Haïti en de Dominicaanse Republiek zijn op dit eiland gesitueerd. De Antilliaanse eilanden zijn benoemd naar dit fictieve Antillia. Columbus noemde het eiland in zijn logboekrapportages “Spaans Eiland” (La Islia Española), vandaar: “hispaniola”. Columbus ankerde voor de eerste keer bij Cape Mole op 6 december 1492 voor de kust van dit Spaanse eiland. Op 12 december daaraanvolgend richtte hij daar aan land een verblijfplaats op, die hij La Concepción noemde. Maar soevereiniteitspretenties ontplooide hij pas in december 1492 bij de bouw van het fort La Navidad ten oosten van de huidige stad Cap Haitien. De resten van Fort La Navidad zijn ontdekt in 1977 bij het huidige dorp Bord de Mer de

Limonade aan de baai van Cap-Haitien.

21 Wereldlijke oppermacht die de nationale, territoriale grenzen, overstijgt, een soort universele rechtsmacht. In deze tijd is het de Paus, die deze macht opeist, hetgeen in de westelijk Europese landen doorgaans erkenning vindt. Maar niet in oostelijk Europa, nadat het Ottomaanse Rijk Constantinopel heeft veroverd in 1453. Na de reformatie kalft deze suzereiniteitsclaim steeds meer af. In de negentiende eeuw eisen de Grote Mogendheden haar weer op tegenover de nationale territoriale staten die zij militair of economisch weten te overheersen. De koloniale mogendheden plegen die suzereiniteit te claimen over inlandse vorstendommen of rijken die zij binnen hun imperium hebben gebracht. In dat verband wordt dat suzereiniteitsbegrip hieronder opnieuw behandeld. Nederland eist het op over vorstendommen of rijken binnen zijn Indische Archipel.

22 De integrale tekst van het verdrag vindt men op: histobron.nl/tekst-verdrag-tordesillas-1494/, in een Engelse tekst en vertaling. Zie Frances G. Davenport, European Treaties Bearing on the History of the United States to 1648, uitgeverij: The Carnegie Institution of Washington, 1917: Washington DC, 1917 pp. 33-48. Zie ook: http://avalon.law.yale.edu/15th_century/mod001.asp. Per 11 maart 2018.

23 Roderic Llanç i Borja (Borgia) 1431-1503, paus van 1492 tot 1503. Zijn delineatiebul Inter Caetera is het gevolg van een arbitrageverzoek door Catilië en Portugal. De koninkrijken waren in een heftige concurrentie verwikkeld bij de ontdekking van de Nieuwe Wereld en dreigden elkaar volledig uit te putten. Portugal was op dat moment nog duidelijk de sterkste: het was in bezit van de Azoren, de Kaapverdische Eilanden en Madeira. Dat waren belangrijke ravitailleringspunten voor de zeilvaart. Daar kwam in 1486 Kaap de Goede Hoop nog bij, ontdekt door de Portugees Bartelomeu Dias. Het Verdrag van Tordesillas amendeert die bul en voert haar uit. Zij wijzigt haar naar strekking niet, dat is althans de redactie van het verdrag.

24 Bij het Verdrag van Schengen van 14 juni 1985 tekenden de oorspronkelijke in de hoofdtekst genoemde Schengen-staten het verdrag waarbij zij een gemeenschappelijke rechtsruimte definieerden voor de uitoefening van het grondrecht van het vrije verkeer van personen en goederen. Zie: Akkoord tussen de Regeringen van de Staten van de Benelux Economische Unie, van de Bondsrepubliek Duitsland en de Franse Republiek betreffende de geleidelijke afschaffing van de controles aan de gemeenschappelijke grenzen, gesloten te Schengen, 14 juni 1985, Tractatenblad 1985, Nr. 102. Het Schengen Akkoord is sedertdien herhaalde malen gewijzigd. Schengen is een Luxemburgs dorpje. Deze rechtsruimte heet de Schengenzone. Deze kan alleen als geprivilegieerd vrij gebied geldend gemaakt worden als er aanvullende rechtsmaatregelen worden genomen op het gebied van het vreemdelingenverkeer, de gezondheidszorg, de interne veiligheid en de openbare orde. Dat zijn de zogeheten “compensatoire maatregelen”. Die bijvoorbeeld beogen illegaal vreemdelingenverkeer tegen te gaan, maar ook de ontwikkeling van gemeenschappelijke publieke

gezondheidszorg en criminele politiek. Aan die compensatoire maatregelen is destijds, in de euforie van het Schengen-momentum eigenlijk niet zoveel gedaan. De Schengen-Uitvoeringsovereenkomst (gesloten op 19 juni 1990 Tractatenblad 1990, Nr 145, op EU-niveau geherpubliceerd op 22 september 2000, Publicatieblad van de Europese Gemeenschappen) voerde de grondprincipes van het Verdrag van Schengen uit, maar liet nogal veel aan de lidstaten over ter vrije discretie. Het gaat om onderwerpen betreffende de grensbewaking, toelating, uitzetting en terugleiding van vreemdelingen, visa-beleid, immigratiepolitiek, politiële samenwerking en strafrechtelijke rechtshulp zoals arrestatie, uitlevering, overlevering, internationale inslagneming, bewijsvergaring en tenuitvoerlegging van gerechtelijke handelingen, beschikkingen en beslissingen. Die compensatoire maatregelen zijn vooral afgestemd op de gemeenschappelijke rechtstraditie van de oorspronkelijke Schengenpartijen, waartoe de Middellandse Zee-sten en de voormalige Oostblok-staten nu eenmaal niet behoren. De Schengen-Uitvoeringsovereenkomst trad in principe op 26 maart 1995 in werking. Ze is nu geabsorbeerd in het Verdrag van Lissabon, de Grondwet van de Europese Unie. In Nederland had die uitvoering nogal veel voeten in aarde. Dat gebeurde pas bij Circulaire Inwerkingstelling Uitvoeringsovereenkomst Akkoord van Schengen van 1 maart 1996.

25 Zie over deze teleologische exegese en de heurmeneutische spanwijdte van termen als “zwaardmacht”. “bevoegdheid”, “jurisdictie” en “bekwaamheid”of “vermogen”(potestas jurisdictionis en potestas ordinis): Peter de Rosa, Stadhouders van Christus, De schaduwzijde van het Pausdom, (vertaald door Gerard Grasman, oorspronkelijke titel: Vicars of Christ-The dark side of the Papacy), Uitgeverij Arbor/ Westland, Baarn/Schoten, ISBN 90-5158-0312, pp. 77-110. De bulla Unam Sanctam van Bonefacius VIII (1235-1303) legt de basis voor de jurisdictie-aanmatiging van Alexander VI.De naam Bonefacius wordt ook wel: Bonifatius geschreven. De eerste schrijfwijze lijkt toch zuiverder. Man met het edele gezicht: bone facius (facie) . De bulla gaat uit van de axiomatische onomstotelijkheid van de pauselijke jurisdictie in alle wereldlijke zaken, óók die van vrede en oorlog, maar ook op het punt van de rechtmatigheid van belastingheffing. In dit opzicht sloot Bonefacius eigenlijk naadloos aan bij zijn voorganger Innocentius III (1160/1161-1216) paus van 1198-1216. Innocentius had ook al gesteld dat door de volstrekte wijdingsmacht en vergevingsjurisdictie aan Petrus te geven, Christus de suprematie van Petrus en de Pausen had gegeven over alle koningen en vorsten. Dat was een uitgangspunt in het Vierde Lateraans Concilie (1215). Innocentius had deze stellingname nodig om een centrale hervorming van het bestuursapparaat van de katholieke kerk door te drijven. Er waren veel te veel territoriale differentiaties in dat apparaat, die niets met de heilsopdracht van de kerk te maken hadden, oordeelde Innocentius. Hij reageerde tegen de mateloze corruptie bij de uitoefening van de diverse sacramentele bedieningen. Hij greep daarom naar zware sancties, ontleend aan het canonieke recht dat hij tot dit doel herzag, stroomlijnde en verder centraliseerde. Zie onder meer: Jane Sayers, Innocent III, leader of Europe, 1198-1216,Longman Group Ltd./Lume Books, Londen 1994, tweede druk 2018, ISBN 97-8058-2083-417. Bonefacius was voortdurend in conflict met wereldlijke vorsten die belasting hieven voor veroveringsoorlogen. Zo veroordeelde hij de Franse koningen voor de heffingen ter financiering van hun oorlogen tegen de Engelsen. Hij greep daarbij, net als zijn voorgangers, makkelijk naar het dodelijk

sanctiemiddel van de integrale excommunicatie, waardoor een koning buiten de Christenheid werd geplaatst. Aldus deed hij in zijn bulla Clericis Laicos van 1296. In de bulla Unam Sanctam is het onderwerp: het dogma dat het voor ieder menselijk wezen noodzakelijk is voor zijn redding zich te onderwerpen aan de Paus. Zie De Rosa, a.w., pp. 105-108.

26 Ezechiël, 21: 8-10; Mattheüs 10: 34-36; 16: 18-19; 26:52; Lucas 12: 51-53; 22: 36; 1. Petrus 2, 4; Romeinen 13: 1-4. Het gaat hier om een destijds gangbare rechtvaardiging van geweldgebruik om de Christelijke leer te verspreiden. De beperkingen op geweldsgebruik via de zwaardmacht, door Christus kennelijk bevolen, golden natuurlijk alléén voor geweld tegen leden der Christenheid, dus tegen rooms-katholieken. Christenen konden geen christelijk bloed rechtmatig of gerechtvaardigd doen vloeien, dat was wel duidelijk. Maar bij de voortplanting van het christelijk geloof ging het om geweld tegen heidenen. En daar sloegen de passus uit de Bijbel natuurlijk niet op, zeker niet die welke Christus werden toegerekend. De universele rechtsmacht van de Paus sloeg ook op die over de heidenen, maar bij de uitoefening daarvan via zwaardmacht werd de Paus niet beperkt, dat is de teneur van alle Pauselijke decreten in de dertiende eeuw diengaande. Zie nader: Daniël Boorstein, De ontdekkers, De zoektocht van de mens naar zichzelf en zijn wereld, Elzevier: Amsterdam/Brussel 1987, ISBN 90-10-05931-6, pp. 274-280. Alexander VI gaf in zijn bul opzettelijk een betwistbare demarcatielijn op, met als opdracht om nader, in een uitvoeringsovereenkomst, de meridiaan beter te rechtvaardigen en te fixeren. Als Spanjaard wist hij dat het Spaanse hof betere geografische en cartografische experts bij de marine-plaatsbepaling kon produceren dan Portugal. Hij hoopte daardoor dat Spanje de scheidslijn zou verleggen ten voordele van Castilië. Wat Zuid-Amerika betreft is dat ten dele gelukt, maar niet voor wat betreft het Verre Oosten. Men had toen nog geen idee wat daar nog voor koloniaal gebied te veroveren was. Daarvan heeft Portugal uiteindelijk ongedacht kunnen profiteren. Zodat het ook in de Nederlands-Indische Archipel redelijk vaste grond kon verwerven. Het kostte de Hollanders dan ook in de zestiende en zeventiende eeuw heel wat moeite om de Portugezen die zich redelijk geliefd hadden weten te maken bij de inlanders, te verjagen. Het is nooit helemaal gelukt. Ook in de negentiende eeuw bleef het Nederlands koloniale gezag met dergelijke rooms-katholieke rudimentaire missieconcentraties grote problemen houden. Zie hierna uitvoerig: Deel II van deze serie, Nederlands Ontvoogding in het Verre Oosten, De kolonisatie van de Archipel, hoofdstuk II.24.6. (De merkwaardige opstelling van zending en missie) en Deel III van deze serie, Nederlands Ontvoogding in het Verre Oosten, De dekolonisatie van de Archipel, hoofdstuk VIII.2.4. (Het geval-Grooff en de voltooiing van de rooms-katholieke emancipatie).Meestal ging het om fransiscaner missiestaties die erin geslaagd waren een verbond te sluiten met het inlandse animisme en de katholieke moraal-theologie. Het syncretisme dus. Het samenvoegen van mystieke ritualen uit het inlandse geloof en het christelijke. De calvinisten moesten daar doorgaans niets van hebben.

27 Gaston Castella, Geschiedenis van de Pausen, geautoriseerde vertaling door Piet van Veen, Uitgeverij J.J.Romen & Zonen: Roermond en Maaseik, 1950, pp.166-170.

28 Letterlijk: de Schenking van Constantijn. Keizer Constantijn de Grote (272-337) zou het wereldlijk oppergezag van het Westelijk Romeinse Rijk hebben overgedragen aan paus Silvester I. Dat als dank voor zijn genezing van lepra. Daarbij zou Constantijn de bisschop van Rome boven de andere bisschoppen hebben geplaatst. De akte waarin deze schenking is gerelateerd is een vervalsing uit 315 of 317. Het document werd door Alexander VI en Julius II (1503-1513) nog gebruikt om hun (verloren gegane) wereldlijke macht op te eisen en het primaatschap van Petrus te rechtvaardigen. Zie: Hans Kühner, Geschiedenis der Pausen, Prisma Boeken: Utrecht/Antwerpen, 1962, pp. 122-130.

29 Hendrik VIII kreeg deze eretitel op 17 oktober 1521 van Paus Leo X (Fideï Defensor). De Engelse koningen bleven deze titel voeren ook toen Hendrik VIII zich hoofd van de Anglicaanse Kerk ging noemen. Hij liep dus in zekere zin over naar het protestantse kamp. Het Engelse parlement bevestigde deze titel en gunde deze ook aan Hendriks opvolger Eduard VI, waarbij de term “geloof” uiteraard sloeg op dat van de Anglicaanse kerk. Leo X bevestigde alleen maar een reeds bestaande eretitel. De Engelse koningen noemden zich al ruim te voren zo.

30 Dat personaliteitsbeginsel houdt in dat de rechtsmacht van de staat overal uitgeoefend wordt waar een ingezetene, onderdaan, nationaal of burger van die staat dader is van delicten of onrechtmatigheden of daarvan juist slachtoffer is. Het territorialiteitsbeginsel houdt in dat de staat zijn rechtsmachtuitoefening beperkt tot het eigen grondgebied. Zolang de ingezetene of onderdaan dat gebied niet verlaat of pleegt te verlaten is het territorialiteitsbeginsel een toereikende grondslag voor effectieve jurisdictie-uitoefening. Maar als de onderdanen of ingezetenen dat wél gaan doen schiet het territorialiteitsbeginsel in dat opzicht vaak tekort. Engeland begon in de zestiende eeuw zijn handelsactiviteiten uit te breiden in overzeese gebiedsdelen, in Noordelijk Amerika en in het Verre Oosten. Het begon dus het personaliteitsbeginsel bij wet steeds vaker te hanteren als rechtvaardigingsgrond voor extraterritoriale rechtsmachtuitoefening. Ook binnen Holland, waar het veel handelsvestigingen kreeg, vooral in Rotterdam. Dat leidde tot positieve rechtsmachtconflicten met de Staten van Holland, die niet wilden dat binnen Holland Engelse strafwetten of handelsovereenkomsten effectief werden gehandhaafd, eventueel met politiële geweldpleging van Engelse of Schotse militaire brigades. Rotterdam had een omvangrijke Schotse brigade in garnizoen die zich van dat soort handhavingsopdrachten vanuit Londen placht te kwijten. Die brigade was in Rotterdam gelegerd om Holland militaire bijstand te verlenen tegen mogelijke Spaanse invallen of agressie vanuit Frankrijk, Rotterdam had er zelf om gevraagd. Deze jurisdictieconflicten waren nog wel effectief op te lossen via diplomatiek overleg met Londen. De Engelse Ambassade in Den Haag had daar zelfs een aparte afdeling voor. In het Verre Oosten lag dat geheel anders. Daar konden deze conflicten met plaatselijke machthebbers escaleren in een oorlog of een gewapend conflict, waaraan op korte termijn bijna geen einde te maken viel. De Britten begonnen dáár dus het personaliteitsbeginsel geweldig uit te breiden via hun nationale wetgeving. Maar steeds via een verdrag met een dergelijke lokale potentaat. Die dus bij voorraad op basis van dat verdrag zijn toestemming gaf voor de aanwending van het Britse geweldsmonopolie ter rechtshandhaving. De zogeheten penal enforcement power.Uiteindelijk werd dat personaliteitsbeginsel zo onderdeel van het

bestendige volkerenrecht zoals dat binnen de westerse traditie werd verstaan. Zie voor de rechtsontwikkeling te dezen: G.A.M. Strijards, Strafrmachtsrecht, Algemeen Deel, Uitgeverij Gouda Quint NV Arnhem: 1984, Arnhem, ISBN 90 600 0321 7, ihb pp. 113-167.

31 Dat is de zogeheten natuurtheologie, die in de Angelsaksische wereld zeer hardnekkig bleef tot in de twintigste eeuw. Zie: Ton Munnich, Verlichting of Darwinisme, a.w., pp. 95 vv.

32 Karel V is de zoon van de Bourgondiër Philips de Schone, gehuwd met Johanna van Castilië en Aragon. Hij is de kleinzoon van Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië. Karel krijgt zo de Habsburgse soevereiniteit, de Bourgondische en de Castilliaanse mét die over Aragon. Spanje is dus deel van Karels wereldrijk. Zijn opa, Keizer Maximiliaan I, heeft daarop afgekoerst via een ingewikkelde huwelijkspolitiek. Zie: Hermann Wiesflecker, Maximilian I, Die Fundamente des habsburgischen Weltreiches, Uitgeverij: Verlag für Geschichte und Politik u.a. Wien u.a. 1991, ISBN 3-7028-0308-4; Kaiser Maximilian I., Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit, V Vols., Uitgeverij: Verlag für Geschichte und Politik, u.a., oorspronkelijk Wenen, later Oldenbourg u.a. München/Wenen, ISBN 3-486-53701-6, ISBN-10: 370280076X, ISBN-13: 978-3702800765, naar de editie Wenen, 1971-1986, ihb. Vol II, Reichsreform und Kaiserpolitik, 1493-1500, Entmachung des Königs im Reich und in Europa., 1975, ISBN 3-486-47891-5 (als afzonderlijk deel), pp. 38 vv. In 1515 aanvaardt Karel de Bourgondische soevereiniteit. De Lage Landen liggen in de soevereiniteitskring van de Bourgondiërs. Dus is Karel vanaf dat moment Heer der Nederlanden, uitgezonderd Gelre en het Prins-Bisdom Luik. In 1516 aanvaardt Karel de Spaanse koningstroon over Castilië en Aragon die nu één rijk vormen. In 1519 sterft zijn opa, Maximiliaan, die Rooms Keizer is en Heer der Oostenrijkse landen. Dat wordt Karel nu óók nog eens. Hij is daarmee dynastieke chef van het huis Habsburg. Via het dubbelhuwelijk van Johanna van Castilië en Philips de Schone én dat van Margaretha van Oostenrijk met Johan van Castilië kwam aldus de jurisdictionele concessie die het tractaat van Tordesillas gunde aan het Castilaanse Koningshuis volstandig toe aan het Habsburgse Huis. In het vóórverdrag van 20 januari 1495, gesloten te Antwerpen tussen Maximiliaan van Oostenrijk, op dat moment Duits Keizer en heerser over de meeste provincies in de Lage Landen was voorzien dat deze machtigingen voortaan door dat Habsbugse Huis konden worden uitgeoefend. De Spaanse afgevaardigde voor het Huis Castilië, Rojas, was daarmee akkoord gegaan. De achterliggende gedachte aan Spaanse zijde was, dat het Huis Habsburg daarvan wel geen feitelijk gebruik zou maken, omdat Maximiliaan maar twee kinderen had. Philips de Schone en Margaretha, maar de laatste zou nimmer zelfstandig soevereiniteit kunnen uitoefenen, als vrouw. De Salische erfwetten verboden dat aan het Huis Habsburg. Margaretha zou inzoverre die macht moeten overlaten aan haar echtgenoot, Johan van Castilië, kroonprins van het Castiliaanse Huis. Maar Johan stierf reeds een half jaar nadat hij met Margaretha was getrouwd. Haar rechten op de jurisdictionele concessie vervielen toen weer aan het Huis van Castilië, omdat Margaretha nadien beviel van een doodgeboren kind. Als dat een man was geweest had die de rechten kunnen erven na levende geboorte, maar dat mocht niet zo zijn. De concessie die uit Tordesillas voortvloeide keerde dus weer terug aan het Huis Castilië en Aragon, waar prinses Isabella,

de oudste dochter van de katholieke koningen, zwanger was van een zoon. Deze Isabella stierf in 1498 bij de geboorte. De zoon stierf een jaar daarna. Daarna stierf haar moeder Isabella in 1504, zodat haar dochter Johanna erfrechtelijk koningin werd van Castilië. Daardoor werd de Habsburger Philips de Schone, met wie Johanna was getrouwd, Koning van Castilië. Hij kon daarom de concessie uitoefenen. Hij stierf echter op het slagveld in 1506. Zo kwam de volledige en ongedeelde concessie die het verdrag van Tordesillas gunde aan hun zoon Karel die in 1500 was geboren te Gent.Dus: de latere Keizer Karel V. En omdat Karel volledig heerser der Nederlanden werd bij het Verdrag van Venlo van 1543 werd de jurisdictieverdeling die Tordesillas had te weeggebracht óók verbindend in die Lage Landen. Zie de uiteenzettingen van Jacqueline Kerkhoff, GETROUWD MET DE DYNASTIE, Habsburgse huwelijkspolitiek aan het einde van de vijftiende en in het begin van de zestiende eeuw, opgenomen in: MARIA, Koningin tussen keizers en kunstenaars, VAN HONGARIJE 1505-1558, red. Bob van den Boogert, Jacqueline Kerkhoff, redactiecommissie W.P.Blockmans, J Bruyn, A.M. Koldeweij, uitgeverij Waanders Uitgevers, Zwolle, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht/Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, 1993, ISBN 90-6630-421-9 en 420-0 (museumeditie) NUGI 921/641, pp. 16-33. Zie: Alfred Kohler, Die Doppelhochzeit von 1496/97, Planung, Durchführung und dynastische Folgen, opgenomen in: Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung, Herausgebers, Kunst um 1492, Hispania-Austria, Die Katholischen Köninge, Maximilian I. und die Anfänge der Casa de Austria in Spanien, 3 Juli -20 September 1992, Innsbruck 1992, Schloss Ambras, Kunsthistorisches Museum, [Ausstellungskatalog], Milano 1992, pp. 59-86. Zie verder: Wilfried Slama, Kaiser Maximilian I. und seine Familienpolitik, Anmerkungen zum Aufstieg des Hauses Österreich pp. 15-26. Deze thesis is te lezen op austria-forum.org/attach/AEIOU/Maximilian_1.pdf. ihb. pp. 15-20. De authentieke tekst van de voorovereenkomst tussen Keizer Maximiliaan I en Franciscus de Rojas als vertegenwoordiger van de Spaanse Koning, vertaald uit het Latijn in: Inge Wiesflecker-Friedhuber, Quellen zur Geschichte Maximilians I. und seiner Zeit. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit. Freiherr Vom Stein Gedächtnisausgabe, XIV) Darmstadt 1996. Daarom moesten die Landen met dat verdrag rekening blijven houden, zelfs nadat zij de soevereiniteit aan het Huis Habsburg hadden ontzegd bij de Acte van Verlatinghe van 1581. Dat verklaart de uiterst voorzichtige politiek van Johan van Oldenbarneveldt na 1590 jegens Spanje bij het uitzetten van de vaartmonopolies op het Verre Oosten. Zie hieronder.

33 De wapenroep der Habsburgers: A.E.I.O.U., (het laat zich door de eerste linies goed uitschreeuwen) officieel erkend via Frederik III van die dynastie (1415-1493). Men ziet het acroniem overal in overheidsgebouwen te Wenen, maar ook in de Nederlanden ná 1543 (de Vrede van Venlo) waarbij de Nederlanden Habsburg erkennen als hun soevereine gebieder. De kroon op de Westertoren is daar een symbool van, evenals het wapenschild van het heemraadschap van Amstelland in 1525. Ik besprak dat schild al hierboven. Het is pas betrekkelijk laat een wapenroep geworden voor het Habsburgse veldleger. Frederik beoogde er nog geen samensmelting mee van alle soevereiniteitsaanspraken zoals Karel V. Vermoedelijk heeft Frederik met het acroniem bedoeld: Austria est imperio optime unita. Oostenrijk is het best verenigd via het keizerschap (van de Habsburgers). Het is dan een politieke leuze tegenover de concurrerende machtsaanspraken van de andere Duitse keurvorsten die

allemaal stonden te dringen om Rooms Keizer te worden. Nadat de Habsburgers echter hun dynastieke positie zo geconsolideerd hadden dat die andere keurvorsten eigenlijk bij deze competitie geen schijn van kans maakten, werd het acroniem vertaald als: Austria erit in orbe ultima. Dat is: Oostenrijk zal de laatst overblijvende dynastieke staat ter wereld zijn. Pas in de zestiende eeuw komt de pretentieuzere omzetting van het acroniem die in de hoofdtekst uit de doeken gedaan wordt in zwang –– door Karel V. Zie: Andrew Wheatcroft, The Habsburgs: Embodying Empire, Uitgeverij Viking/ Penguin Books, Londen IDnr 6011218 1995/6, ISBN 0-14-023634-1; ISBN 06-7085-4905 (2); volledige reprint by Penguin Books, Londen, 1997 ISBN 978-01402-3647 (3).

34 Het is dan ook een politiek document, een soort van religieuze wapenstilstand “om de boel in godsnaam bij elkaar te houden”. Zie: Karl Brandi, Keizer Karel V, Vorming en lot van een persoonlijkheid en van een wereldrijk, geautoriseerde vertaling van N.B.Tenhaeff, Uitgeverij H. Meulenhoff: Amsterdam, Tweede Druk, Zonder Jaar, pp. 523-530. Karels zoon Philips II verwierp het document dan ook onmiddellijk. Hij eiste rigoreuze doorvoering van de decreten van Trente. Dat geschiedde bij het Concordaat van 1559 voor de Lage Landen.

35 Het ontwerp-decreet werd geagendeerd op de Rijksdag van Augsburg, dus op een wereldlijke staatkundige conferentie van Duitse vorsten.

36 Zie: G.A.M.Strijards, Concilie van Trente, Een jubileum van 450 jaar, Volkenrechtelijke aspecten, Wolf Legal Publishers, Tilburg/Oisterwijk/Nijmegen, 2013, ISBN. 978-94-6240-027-6.

37 Paulus III, Alessandro Farnese, 1468-1549, paus van 1543 tot 1549. Karel V beschouwde hem als de slapjanus bij uitnemendheid. Paulus III zag heel goed dat de macht van de rooms-katholieke kerk tanend was door de godsdienstoorlogen die de reformatie sedert 1517 had doen ontstaan. Hij zag ook in dat de kerk voor de corruptie en het machtsmisbruik binnen de kerkelijke bureaucratie groot verwijt trof. Een volledige reorganisatie, waarbij de treden van de bureaucratie van bovenaf naar beneden geschrobd zouden moeten worden, was onontkoombaar. Aldus de curie-experts. Dat was volledig bevestigd door een ambtelijke onderzoekscommissie die Paulus had opgericht in 1536. Haar rapportage was ten hemelschreiend. Kerkelijke beambten en geestelijken hielden zich nauwelijks meer aan het canonieke recht. Het was een geheim rapport. Maar door de mogelijkheden van de drukpers was lekkage van de meest sailliante passus niet te voorkomen. Toch deed Paulus III er weinig mee. Hij riep weliswaar het concilie van Trente bijeen in 1543 maar ging het vervolgens tegenwerken. Hij accepteerde de religieuze scheuring van west-Europa als een soort natuurverschijnsel en ging er, zwak karakter dat hij was, vanuit dat er met de protestanten toch niet te praten was. De kerkpolitiek van Karel V was: de protestanten tegemoetkomen en dan de kerk zodanig hervormen dat zij zouden terugkeren. Daarvoor waren compromissen onontbeerlijk. Maar Paulus kon die tussenoplossingen niet verdragen. Hij zag ze alle als aanslagen op de Pauselijke jurisdictie-aanspraken - hetgeen ze stellig ook waren. Een scherpslijper was Paulus III niet. Een volhouder evenmin. Hij was vóór alles diplomaat. Moeilijke beslissingen stelde hij steeds weer uit. Disciplinaire sancties nam hij ongaarne. Doorgaans gaf hij uiting aan zijn droefenis en teleurstelling zonder personen hard te vallen. Hij kwam niet veel verder dat bepaalde gedragingen de toets

van de kritiek niet konden doorstaan. Maar wat de kritiek dan precies wàs, gaf Paulus, zoals menige Haagse staatscommissie die ambtelijk disfunctioneren onderzoekt, , verder nauwelijks aan. Hij was zelf een typische overgangspaus die geen echte keuzes kon en wilde maken. Zie: Castella, Geschiedenis van de Pausen, a.w., p. 206. Kühner, Geschiedenis der Pausen, a.w. , pp. 141-145.

38 Soleiman de Grote, dat is de aanduiding van deze Sultan in de West-Europese litteratuur. Kanuni Sultan Süleyman I, de tiende sultan van het Osmaanse of Ottomaanse Rijk, 1494-1566. Hij volgde in 1520 zijn vader Selim I op. Een soort Napoleon I, die vooral beoogde de wetgeving in zijn immense rijk dat hij steeds meer ten koste van de Habsburgers uitbreidde te uniformeren als samenbindende factor over een heterogene bevolking waarvan hij de eigenheden lokaal bleef respecteren. Zijn legers namen De Balkan in en hij kon opdringen tot voor de poorten van Wenen dat hij belegerde van 1529 tot 1532. Hij herbouwde Constantinopel, Mekka en Bagdad. Hij zag de samenbindende kracht die de Islam kon hebben, maar zag er van af deze onder bezettingsdwang op te leggen. Hij is de grote tegenspeler geweest van Karel V die hem met moeite uit Hongarije en de randgebieden daarvan wist terug te dringen. Op De Balkan bleef Süleyman dominant via een gematigde kolonisatiepolitiek, waarbij hij de verschillende volkeren vakkundig tegen elkaar wist uit te spelen. Zie over Soleiman als militaire opponent van Karel V vooral: Gerben Graddez Hellinga, Karel V, Bondgenoten en Tegenstanders, Uitgeverij Walburg Pers: Zutphen, 2010, ISBN 978-9057-3067-09 ihb. pp. 155 vv.

39 Daarom probeerde Karel het nog een keer. Hij liet het decreet voorstellen door een Duitse vorst, Maurits van Saksen, op de Rijkslanddag van Leipzig. Het Interim van Leipzig. Maar ook dat werd door de vorsten niet geaccepteerd, al werd de positie van de Keizer er niet in genoemd. De bewoordingen waren iets anders. Het was uitgewerkt door protestantse theologen zoals Philipp Melanchton. Melanchton was bereid om het sacrament van het vormsel, de eucharistieviering van de mis, het gebruik van kaarsen en Romeinse liturgische kledij te aanvaarden zoals kasuifels, koormantels, stolae en superplieën. Daarmee accepteerden de protestanten eigenlijk de hiërarchie die de katholieke Kerk zo typeerde. Het document werd aangenomen door de standen van Saksen op de landdag in Leipzig van december 1548. Als Groot Interim werd het aan de andere vorsten toegezonden, maar die namen het niet in behandeling.

40 Zie: J.J.Mostard, een familie dient Europa, Roem en tragedie van het huis Habsburg: Europese Bibliotheek: ‘s-Gravenzande, 1963, pp. 32-66. Als Philips II, de zoon van Karel V, niet zo ongeduldig was geweest en niet zo had zitten doordrammen op uitvoering van de Conciliedecreten van het slotzitting van Trente, was het vermoedelijk nog gelukt óók.

41 “En hij is mens geworden (uit Maria de Maagd)”.

42 Elcano (1476-1526) was een Bask. Hij rapporteerde dienovereenkomstig. Zijn Spaans was niet echt goed. De Victoria. Het vaartuig waarop Elcano diende, was uitgerust om op de Molukken een Spaanse handelspost te

vestigen, in strijd met het verdrag van Tordesillas.

43 Zie de Kaart van de Stille Oceaan met omringende continenten van Abraham Ortelius uit 1589 waarop de Victoria op haar tocht is afgebeeld op weg naar de Salomons Eilanden en Nieuw Guinea. Het vaartuig is voorgesteld als verkenningsfluit in de wereldatlas “De geheele werelt”, wereldkaart uit een Nederlandse uitgave van de Theatrum Orbis Terrarum uitgegeven door Gilles Coppens van Diest in 1570 (veelvuldig herdrukt) met een bundeling van drieënvijftig specifieke kaarten van anderen met beschrijvend commentaar.

44 Zie het redactioneel editorial van Historiek onder historiek.net/verdrag-tordesillas-1494-zaragoza-1529/76688/ van 5 december 2019 onder de titel Verdrag van Tordesillas (1494) & Verdrag van Zaragoza (1529): Portugal en Spanje verdeelden de niet-Europese wereld.

45 Het ging vooral om het beheer van zilvermijnen die in de zestiende eeuw nog niet bekend waren en over de jurisdictie over het estuarium van de Rio de la Plata. Bernard Moses, Spain’s Declining Power in South America, 1703-1806, Uitgeverij Cornell University Library, 2010, Greatespace Independent Publishing Platform, 978-1534-7330-39 juni 2016 (reprint); Charles Oscar Paullin, Frances Gardiner Davenport, (eds.) European Treaties Bearing on the History of the United States and its Dependencies, Palala Press 2015, EAN 978-134-1845-741, Andesite Press, 2017 ; Stanley Stein and Barbara Stein, Apogee of Empire: Spain and New Spain in the Age of Charles III, 1759-1789, Johns Hopkins University Press, 2003 .E-book 9780801881565 december 2004 Adobe ePub. Bij het verdrag van El Pardo, gesloten tussen koningin Maria I van Portugal (1734-1816) en de Spaanse koning Karel III (1716-1788) droeg Portugal een Guinees kustgebied in westelijk Afrika over, gelegen tussen de rivier Niger en Ogoooué, aan Spanje en ook de twee eilanden Annobón en Bioko. Omgekeerd gaf in ruil Spanje een aantal Zuid-Amerikaanse gebieden aan Portugal. Van het systeem-Cordesillas bleef uiteindelijk weinig over.

46 Ook wel: Filipijnen, Filippijnen. De Archipel is genoemd naar Philips II, de kroonprins van Spanje, in de Lage Landen bekend als “de Kooninck van Hispagnien” uit het Wilhelmus.

47 Ferdinand Magellaan, in het Portugees: Fernão de Magalhães, in het Spaans: Hernando de Magallanes, 1480-1521. Hij nam deel aan de eerste Portugese verkenningstochten naar Malakka. Bij de veroveringen gedroeg Magellaan zich zo moedig dat hij bij keuze officier werd. Hij nam zich voor de Indische Archipel voor Portugal te verkennen en vooral De Molukken te veroveren. Hij werd, teruggekeerd in Portugal, van verduistering in ambtsbediening beschuldigd. Hij werd vrijgesproken. Maar zijn reputatie was bezwadderd. Hij werd niet meer als officier gecommitteerd. Daarom ging hij over in Spaanse dienst. Karel V, onder de indruk van Magellaans geografische kennis en maritieme kunde, gaf hem in opdracht de mogelijkheden van het Verdrag van Tordesillas ten uiterste uit te buiten in het Verre Oosten. Met name door een westelijke doorvaart te zoeken naar de Stille Oceaan zonder de demarcatielijn van Tordesillas te schenden. Daaraan voldeed Magellaan door de doorsteek te vinden onder Zuid-Amerika naar die oceaan, thans bekend als Straat Magellaan. Hij zette zeil westwaarts en

kwam aan bij de Philipijnen waar hij reeds in de branding bij een invasiepoging sneuvelde.

48 Zie: Pieter Kroon, Atlas van Kaap Hoorn, Kaartbeeld van zuidelijk Zuid-Amerika 1500-1725, Uitgeverij THOTH Bussum, Stichting 400 jaar Kaap Hoorn: Bussum, 2016, met diverse bijdragen van specialisten over de Kaap Hoornvaart ISBN 978-90-6868-704-0. Zie ihb Diederick Wildeman, Mythe, hoop en werkelijkheid: de ontdekking van Kaap Hoorn, pp. 31-42. Kaap Hoorn is het zuidelijkse punt van het continent Zuid-Amerika. Het ligt 2 kilometer ten noorden van de 56e breedtegraad zuid. Kaap Hoorn ligt in Chili. De kaap ligt op een eiland vóór de kust van Vuurland. Willem Corneliszoon Schouten ontdekte de kaap op 29 januari 1616 en noemde de kaap naar de stad Hoorn in het Noorder-Kwartier van Noord-Holland waar hij geboren was. Hij ging ervan uit dat de kaap onderdeel was van het Vuurland. Maar het gaat hier om een apart eiland. Op dat moment was de doorvaart naar de Stille Oceaan via het Westen via de Straat Magellaan nog exclusief voorbehouden aan het Koninkrijk Spanje, dus aan de vaartuigen die rechtmatig de Spaanse vlag voerden volgens het toen gangbare volkerenrecht en de oostelijke aanvaart via Kaap De Goede Hoop aan Portugal. Niettemin was de doorvaart door Straat Magellaan door de V.O.C.schepen feitelijk niet ongebruikelijk. De Straat Magellaan stond echter bekend als uiterst gevaarlijk wegens de enorme rukwinden en de geringe manoeuvrabiliteit; bovendien placht Spanje dergelijke doorvaart aan te tasten. De manoeuvreerruimte in de Straat Lemaire – lopend tussen Vuurland en Stateneiland, bedroeg 16 zeemijl. Dat was veel meer dan in de Straat Magellaan. De stroming in Straat Lemaire tussen Vuurland en Kaap Hoorn is zeer hevig en de stormwinden kunnen golven veroorzaken van meer dan twintig meter hoog. Het ronden van Kaap Hoorn vereist bijzonder zeemanschap. Zie ook: Hans Kok, Navigatie op zee in vroeger tijden, opgenomen in: Pieter Kroon, Atlas van Kaap Hoorn, a.w., pp. 43-54.

49 Jacob Le Maire (Lemaire) 1585-1616) was een ontdekkingsreiziger in dienst van de Hollandse Australische Compagnie, ook wel Zuidelijke Compagnie genaamd, mede opgericht door zijn vader, de uit Antwerpen herkomstige vluchteling Isaäc Le Maire. Isaac vluchtte als protestant in 1581 vanuit Doornik naar Antwerpen waar hij in 1585 trouwde met Maria Walraven. Ter gelegenheid van de Val van Antwerpen voor de Spaanse troepen vluchtte Isaak vervolgens met zijn gezin naar Amsterdam. Isaäc Le Maire rustte ten behoeve van de Australische Compagnie twee schepen uit om een westelijke aanvaartroute te verkennen naar de Specerijen-eilanden in de Indische Archipel, later bekend als De Molukken. Jacob Le Maire had het commando van de missie, waarbij Willem Corneliszoon Schouten schipper was op het andere vaartuig. Zij verspeelden één schip. Met het overgebleven vaartuig rondden zij de Kaap Hoorn vóór Vuureiland door een zeestraat tussen Vuureiland en Stateneiland, die beide al in kaart waren gebracht maar waarvan de straat nog niet bekend was op doorvaarbaarheid. Jacob handelde dus als concurrent van de V.O.C. De doorvaart geschiedde in vijf dagen. De missie kwam op 2 november 1616 bij Jacatra – het latere Batavia – aan. Daar werden vaartuig en lading in beslag genomen door de bewindvoerder voor de V.O.C. Jan Pieterszoon Coen, die ervan uit ging dat Jacob het monopolie of octrooi van de V.O.C. had geschonden op de in 1602 door Van Oldenbarneveldt gegunde alleenvaart op de Indische Archipel. Coen nam aan dat zij gebruik hadden

gemaakt van routes die alleen aan de V.O.C. waren geconcessioneerd bij het Octrooi van 1602, dat overigens alleen door de Staten van Holland erkend werd. Op dat moment had dat octrooi, die machtiging, geen internationale of volkerenrechtelijke betekenis. De commandeur en de schipper werden teruggestuurd naar Holland. Tijdens die reis stierf Jacob Le Maire. Uiteraard erkenden Portugal, Spanje, Engeland en Frankrijk het V.O.C.-octrooi in genen dele. Zij oordeelden de doorvaarten door Straat Magellaan onrechtmatig. Isaac Le Maire hád al ruzie met de V.O.C. Door de dood van zijn zoon werd dat verergerd. De door Jacob beschreven doorvaartroute langs Kaap Hoorn viel natuurlijk geheel buiten de concessioneringen van het Verdrag van Tordesillas. Het reisverslag dat Jacob Le Maire maakte is in 1622 postuum gepubliceerd onder de titel Spieghel der Australische Navigatie door den Wijtvermaerden ende Cloeckmoedighen Zee-heldt Jacob Le Maire, President ende Overste over de twee Schepen, d' Eendracht ende Hoorn, uytghevaren den 14 Junij 1615, Uytgegeven Bij Michiel Colijn, Boeck-Verkooper op 't Water bij de Oude Brugh/ in 't Huys-Boeck Anno 1622. 't AMSTERDAM. Zie verder: W.A. Engelbrecht en P.J. van Herwerden, De ontdekkingsreis van Jacob Le Maire en Willem Corneliszoon Schouten in de jaren 1615-1617, Journalen, documenten en andere bescheiden. Uitgeverij: De Linschoten-Vereeniging/Martinus Nijhoff: Den Haag (1945) Vol XLIX.

50 Willem Corneliszoon Schouten (1577-1625) was schipper op één van de vaartuigen die onder bevel van Jacob Le Maire een verkenningsmissie uitvoerden ten behoeve van een concurrent van de V.O.C. in 1616-1617. De missie beoogde een volledig nieuwe westelijke doorvaart te vinden op de Specerijen-eilanden, later bekend als De Molukken. De V.O.C.-bewindvoerder Jan Pieterszoon Coen frustreerde dit voornemen dat pas voltooid zou zijn bij overlegging van de geauthentiseerde logboekrapportage aan de Australische Compagnie die de vaartuigen had uitgereed. Coen deed dit, door Le Maire en Schouten bij aankomst op Java te arresteren en gevankelijk terug te doen voeren naar Holland onder bevel van Joris van Spilbergen, commandeur voor de V.O.C. Le Maire overleed tijdens die terugreis. Schouten bleef in Holland geruimere tijd gedetineerd, maar onrechtmatigheden konden hem niet worden verweten. Van Spilbergen gaf de logboeken af aan de V.O.C. en deze weigerde ze weer over te dragen aan Isaäc Le Maire, de vader van Jacob. Deze kon dus niet bewijzen dat Jacob zijn missie rechtmatig had volbracht. De V.O.C. kon daarentegen pretenderen dat namens haar een rechtmatige doorvaart via Kaap Hoorn was voltooid vanuit het Westen. Daarbij was noodzakelijk dat het logboek waarin de vaart werd gerelateerd niet door Le Maire, maar door de V.O.C werd gepubliceerd met de nodige toevoegingen. Dit geschiedde, maar Van Spilbergen verried later de toeleg.

51 Bestendig en bedoeld ongebruik. Men wil zich niet op de gronden (meer) beroepen en vestigt daarmee een rechtsgewoonte. Het beroep op de oude, terzijde gestelde gewoonte, is dus niet (meer) geldig.

52 Dat huwelijk werd, zoals aangegeven, in 1477 gesloten. Maximiliaan was de enige zoon van Frederik, hertog van Oostenrijk en dynastieke chef van het huis der Habsburgers, tevens Duits koning en keizer van het Heilige Roomse Rijk. Vanaf dat moment kunnen de Oostenrijkse Habsburgers zich presenteren als

de door God aangewezen regeerders en verdedigers van de christelijke – dus: rooms-katholieke – wereld. Maria bracht de Bourgondische erflanden in als bruidsschat en Maximiliaan kon deze landen nu besturen namens Maria voor wie hij de territoriale soevereiniteit in de huwelijksgemeenschap uitoefende. Spanje hoorde nog niet tot de kring van rijken die de Habsburgers hadden weten te verzamelen door hun huwelijkspolitiek. Dat gebeurde pas door het dubbelhuwelijk in 1496 en 1497 van de kinderen van Maximiliaan met die van het Spaanse koningspaar Isabella I en Ferdinand II. Maximiliaans zoon Philips de Schone huwt met Johanna van Castilië. Zijn dochter Margaretha huwt met de Spaanse kroonprins Johan. Johan sterft in 1497. Alle Spaanse bezittingen komen nu in handen van Philips de Schone en zijn vrouw Johanna. Philips sterft. Johanna raakt in een diepe depressie. Zij wordt in een klooster opgesloten en krankzinnig verklaard. Philips en Johanna hebben Karel als oudste zoon. Die erft daarmee ook de Spaanse bezittingen. Hij aanvaardt deze als koning in 1516. Hij is dan al sedert 1515 Heer der Nederlanden, de Lage Landen. Karl Brandi, Keizer Karel V, a.w. pp. 60-68.

53 Zie het overzicht bij: Willem Peeters, Het Oostenrijks-Habsburgse keizerrijk, Opkomst en neergang van het machtigste Europese vorstenhuis ooit, laatste update: 19 april 2020, opgenomen onder HISTORIEK, digitale historische bank www.historiek.net/oostenrijks-habsburgse-keizerrijk/134085/dd 22-4-2020.

54 Karel wás door geboorte van rechtswege koning. Hij werd dus in Madrid niet gekroond, maar erkend door de Cortes, de adellijke groten van Spanje. Daaronder de hogere geestelijkheid. De Cortes vonden Karel veel te veel een vreemdeling uit een Barbaarse streek die eigenlijk Spanje niet waardig was. Karel moest daarom over de eedsaflegging door de Cortes onderhandelen en precies opgeven wat hij zelf op eedsverband zou beloven, in achtentachtig artikelen. Brandi, a.w., pp. 67-68.

55 Nicholas Crane, Mercator, de man die de aarde in kaart bracht (vertaald door Jos den Bekker), Uitgeverij Ambo/Manteau: Amsterdam/Antwerpen, Derde Druk 2003, ISBN 90-7634-1508. Mercator (1512-1594) gaf dergelijke cartouches en blazoenen ten beste in zijn Mercator-Atlas (Atlas sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabrica Figura, postume uitgave bezorgd door Rumold Mercator in 1595 te Düsseldorf. Zie voor verdere herleidingsgegevens Theo Penneman (et al.): Mercator & zijn boeken, tentoonstellingscatalogus, Mercatormuseum, Sint Niklaas, Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas: Uitgave van het stadsbestuur, 1994, ISBN 90-6153-332-5. Mercator noemt Noord-Amerika veiligheidshalve Hispania maior capta anno 1530. Groot-Spanje, ingenomen in het jaar 1530. Beide Amerika's behoren toe aan Spanje, dus aan Habsburg, dat wilde Mercator maar even zeggen. Zie de politieke motieven daarbij: Crane, a.w., pp. 114-115. Abraham Ortelius volgt Gerard Mercator in diens aanduidingen in zijn Americae sive novi orbis, nova descriptio opgenomen in zijn Theatrum Orbis Terrarum van 1570. Deze Atlas, gebaseerd op de modernste cartografieën van zeeën en continenten, gold als de meest accurate van die tijd. Philips II gaf ze dan ook graag als present aan concurrerende hoven: zijn aanspraken op de Nieuwe Wereld op basis van de concessies van Tordesillas bleken er het beste uit. De Ortelius Atlas werd ruimschoots geplagieerd. Zij verschafte Philips' aanspraken daardoor ongedachte legitimiteit in de hele koloniserende wereld. Zie: R.V. Tooley, Charles Bricker, Gerald Roe Crone, Geschiedenis van de Cartografie,(Landmarks of

Mapmaking, Phaidon Press, Oxford), Nederlandse Uitgave: Atrium Uitgeverij: Alphen , aan den Rijn, 1981 ISBN 90-6113-404 -8 NUGI 674 CIP, pp. 191-244.

56 Jacob van Deventer (1505-1575), keizerlijk geograaf van Karel V in 1540. Nadat Karel troonsafstand had gedaan werd Van Deventer koninklijk geograaf in 1555 van Philips II. Philips droeg hem op alle steden van de Lage Landen in kaart te brengen met omringend gebied voorzien van militair strategische onderscheidingen zoals doorwaadbare plaatsen, schansen, versterkingen en bewallingen, gradiënten, legeringsplaatsen, inundatiemogelijkheden, sloten, watergangen, beken, rivieren, kanalen en weteringen, torens en fortificaties, accessen en uitvalswegen, zulks ter voorbereiding van de door Philips sedert 1566 beoogde militaire invasie in de Nederlanden. De militaire stafkaarten geven de mogelijke opmarsroutes aan. Ze zijn bewaard in de Bibliotheca Nacional de España te Madrid.

57 De vermelding van Philips II en zijn opvolgers als koning van de beide Amerika's en de Indiën komt dan ook standaard terug op kaarten van de Lage Landen voorgesteld als zeventien provinciën tussen de aanvang van het Twaalfjarig Bestand in 1609 en de Vrede van Münster in 1648. Men neemt de cartouches van Mercator gewoon over, zoals destijds gebruikelijk. Zie de Inferioris Germaniae Provinciarum Nova Descriptio uit 1604 van Blaeu en de atlas van Diederick (ook wel: Frederick) De Wit: Novae XVII Provinciarum Inferioris Germaniae Descriptio, Amsterdam 1659. De atlaskaarten van De Wit waren al obsoleet toen hij ze deed uitgeven: hij volgt bijna klakkeloos Van Deventer. Hij geeft daarom wegen, kanalen, paden en oversteekplaatsen aan die niet meer bestaan, verlegd zijn of onbegaanbaar of ondoorwaadbaar zijn geworden. En hij geeft ook niet aan waarom de herkenningspunten die voor van Deventer uit militair-tactisch oogpunt relevant waren nog bij zijn op commerciële doeleinden toegespitste geografische overzichten voorkomen, bijvoorbeeld bij pontveren over de grote rivieren.

58 Karel VI Habsburg probeert in 1723 de welvaart in de Oostenrijke Lage Landen - België dus - te stimuleren door ook handel te gaan drijven met het Verre Oosten via handelscompagnieën die opgericht zijn zoals de V.O.C. Met dezelfde aandeeluitgiften, kapitaalplaatsingen, dividendbepalingen en aansprakelijkheidsuitsluitingen per exxpeditie of uitreding. Hij wil dus concurrentie scheppen ten aanzien van de reeds geclaimde monopolies door protestantse staten. Daardoor jaagt hij Holland en Groot-Brittannië tegen zich in het harnas. Londen vindt Oostenrijk een belangrijke militaire bondgenoot als het zich tot het West-Europese continent bepaalt. Maar daarbuiten moet het zich sjakies houden. Londen verhindert dus alle koloniale Oostenrijkse expansie via Vlaanderen in het Verre Oosten. Zie: Simon Winder, Danubia, Een persoonlijke geschiedenis van het Habsburgse Europa, Uitgeverij Het Spectrum: Utrecht/Antwerpen, 2014, ISBN 97-8900-03377-74. Winder gaat vooral in op de flaters van de Habsburgers bij het te elfder ure toch nog entameren van een koloniale politiek buiten westelijk Europa.

59 Mostard, Een familie dient Europa, a.w., pp. 47-55.

60 De gele hesjes, dat zijn de opstandigen uit de lagere klassen die protesteren tegen de gezeten elitaire macht die niet naar hen wil luisteren, hun noden niet herkent en niet billijkt, en die zich volledig immuniseert voor externe critiek. De modernere regentenstand, dus, die zich verschuilt in een côterie van werderzijds dienstbetoon, net als de achttiende eeuwse regenten, die ik hierna bespreek. Zie hoofdstuk II (De Bataafsche Republiek), II.1.3. (De wereldrechtsorde in de schaduw van Amsterdams Westertoren) en II.1.4. (De centrale directie begriijpt niets van de wereldconjunctuur en wil niet leren). De gele hesjes – les gillets jaunes – zijn deelhebbers aan een spontane protestbeweging die in Frankrijk online startte ongeveer in mei 2018. De deelhebbers hebben gemeen dat zij zich fundamenteel verongelijkt voelen door de gevestigde burgerlijke orde van de intellectuele bovenklassen. De deelhebbers worden door de digitale social media als het ware ad hoc en spontaan opgeroepen om te gaan demonstreren, eventueel door gewelddadig verzet, doordat de elite als het ware intuïtief samenspant tegen deze onderklasse en haar levensbehoeften. In Frankrijk waren dat draconische verhogingen van de brandstofaccijnzen en de steeds maar stijgende kosten van het levensonderhoud juist betreffende de primaire levensbehoeften. Facebookgroepen zijn vaak de aanstichters van excessieve en abrupte demonstraties met geweldpleging. De deelhebbers dragen gele zichtbaarhesjes. Hun commune grief is dat het gevestigd gezag alleen maar uit is op reconsolidatie van zijn privileges en dat de uitoefenaars ervan een kaste vormen van onaanraakbaren die steeds de lasten van nieuwere staatstaken (klimaatbeheersing, mondialiseringsacties, CORONA-bestrijding) en bevoegdheidsaanmatigingen laat neerdalen op deze onderklasse. Het gaat bijna altijd om accijnsverhogingen en inbreuken op de grondrechten van juist de onderklassen. De bovenklassen van bestuurders, managers, beheerders en regeringsleiders spelen vette banen aan elkaar toe en brengen een loopbaancarrousel op gang, waar de onderklasse nooit een gondeltje van mag bezetten. Daarin lijken deze kartels van bovenklassen heel veel op onze achttiende eeuwse regenten en hun oneindige reeks van “contracten van correspondentie”. Zoals in de zestiende eeuw de lanterfantende nathalzende adel en de inerte hedonistische nietsnuttende hogere geestelijkheid. De enkele bordeelhoudende kapelaan of rector van een zusterklooster niet te na gesproken.

61 J.H. A. Lokin, W.J. Zwalve, Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis, vierde druk, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag 2014 ISBN 97-890-89749-291.

62 Zie zijn brief aan de Efeziërs 6, 5-9: “Slaven, weest uw aardse meesters gehoorzaam met eerbied en in eenvoud des harten, als gold uw onderdanigheid Christus zelf, niet als ogendienaars om mensen te behagen, maar als knechten van Christus, die Gods wil van harte volbrengen. Dient welgemoed in de mensen de Heer, wetend dat ieder, hij moge slaaf zijn of vrije, het goede dat hij gedaan heeft, van de Heer zal terugontvangen. En gij, meesters, behandelt hen in dezelfde geest. Laat dreigementen achterwege. Denkt eraan dat gij dezelfde meester in de hemel hebt als zij: Hij heeft geen gunstelingen.”

63 Zie: P.H.Kooijmans, Internationaal publiekrecht in vogelvlucht, bewerkt door M.M.T.A.Brus, N.M.Blokker en L.A.J. Senden, Uitgeverij Kluwer: tiende druk, 2008, EAN 97-890-1305-3012, ISBN 90-271-5087-7 NUR 828.

64 De geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel vastgesteld tussen 329-381. De tekst stelt de fundamentele doctrines of geloofswaarheden van het christendom vast. Het gaat om de strofe: “Confiteor unum baptisma in remissionem peccatorum”. Ik belijd één doopsel tot vergeving van de zonde. Dát maakt de gelovige tot lidmaat van de Christenheid. Die passus komt terug in de Apostolische geloofsbelijdenis in de protestantse kerken gebruikelijk, de Geloofsbelijdenis van Athanasius en de Chalcedonische geloofsbelijdenis. De doop maakt de mens tot lidmaat van de Christenheid indien zij wettig, rechtmatig en voltooid is naar de gebruiken van de plaats waar het sacrament is toegediend. Zie verder: Frances M.Young/Andrew Teal, From Nicea to Chalcedon, A Guide to the Litterature and Its Background, Baker Academic Publisher Group/ SCM Press, Grand Rapids/London, 2010, ISBN 978-0-8010-3915-7.

65 Zie: I.4. Zie over de niet-theologische, maar supranationale kanten van deze kerkvergadering: G.A.M.Strijards, Concilie van Trente, Een jubiieum van 450 jaar, Volkenrechtelijke aspecten, Uitgeverij: Wolf Legal Publishers: Oisterwijk/ Nijmegen/Tilburg, ISBN 978-94-6240-027-6.

66 Zie: Strijards, Concilie van Trente, a.w. pp. 73-74. Thans genaamd: congregatie voor de Evangelisatie van de Volkeren, Congregatio pro Gentium Evangelisatione. Het is het centrale missie-instituut in de Katholieke Kerk. De Paus had bij het Verdrag van Tordesillas de eigenlijke kolonisatie ter voortplanting van het geloof overgelaten aan de Portugese en Spaanse koningen. Die waren hun gang gegaan, maar die hadden, met het oog op hun expansieve politiek soms wel een heel eigenaardige hertaling gegeven van de universele geloofsleer die in bepaalde opzicht ondergeschikt werd gemaakt aan hun nationale imperialistische strevingen. De Paus had zich de supervisie over de missioneringactiviteiten wel voorbehouden, maar naarmate hij ook zelf steeds meer in oorlogen verwikkeld raakte, kwam daar weinig van terecht. Er ontstond dus een differentiatie naar zendstaat voor wat de geloofswaarheden betreft. Dat viel aanvankelijk nog niet zo op. Maar aangezien de Europese mogendheden hun groeiende en steeds verder gelegen koloniale bestuursvormen begonnen te decentraliseren in het gewonnen koloniaal gebied werd dat lastig bij de handhaving van de door de Kerk via het Concilie van Trente zo gewenste uniforme geloofsmodel. De decentralisering kwam er op neer dat er aparte ambtelijke koloniale bestuursvormen kwamen die de allures aannamen van regeringen. Dat was onontkoombaar. De zeiltochten héén en terug duurden weken en maanden lang, ze waren gevaarlijk en de ambtelijke rapportages raakten bij averij of schipbreuk zoek. Een zekere autonomie aan de koloniale besturen moest worden toegestaan, uiteraard ook door de Republiek. En die Republiek had niet eens annexatoire ambities, zoals Spanje, Portugal, Engeland en Frankrijk. Met die bestuurlijke autonomie kwam ook een soort eigenstandige interpretatie van de geloofsleer door koloniale besturen sluipenderwijs de universele dogmatiek binnen, vooral op het gebied van de rituelen, de sacramenten en de sacramentaliën. De hardcore business van de Kerk, tenslotte. Dat kreeg de Heilige Stoel heel best in de gaten, naarmate de koloniale besturen uitwaaierden naar rechtskring en zich sterker deden gelden. Ook via hun zwaarmacht. Die vooral gericht was op de actuele staatkunde van dat moment, dus nooit middellange termijndoelen diende, laat staan universele, zoals die van de Kerk. De Romeinse

Curie trachtte nu de supervisie op de missionaire activiteiten te herpakken. Door een nieuwe bureaucratische laag in te voeren. Die uniformering van de missieplichten moest borgen. Een centrale leiding of task force dus. Aanvankelijk zocht men de oplossing in een interdepartementale stuurgroep door tijdelijke kardinalen-congregaties, zoals die van Pius V, in 1568 en die van Clemens VIII in 1599 bijeengeroepen. Maar die verzandden steeds in interdepartementale competentieconflicten die alleen opgelost zouden kunnen worden door een Paus die maling zou hebben aan de eigenwaan van deze topambtenaren. Maar meestal was de Paus één hunner geweest. De Paus was daarmede meteen onderdeel van het probleem. Hij bleef zijn ouwe kornuiten tegen beter weten in verdedigen en uit de wind houden. Ook al, omdat ze vaak veel te veel van de Paus wisten. Het was dus de buitenstaander, de Brusselse Carmelietenprior Thomas van Jesus, die een plan opperde voor een apart missie-departement, de Congregatie tot Voortplanting des Geloofs. Het duurde tot 1622 voordat bij bulla van 1622, Inscrutabili, van paus Gregorius XV, daaraan gevolg werd gegeven.

67 Dat was moeilijk. Spanje en Portugal hadden zich eraan gewend om zich met missionaringsactiviteiten te bemoeien en hadden een soort patronaatsrechten ontwikkeld: zij wilden het personeelsbeleid van de diverse missionerende kloosterorden, vooral Fransiscanen, Jezuïeten en Augustijnen, mede bepalen. De generalaten van deze ordes hadden dat eigenlijk ook wel geaccepteerd. Zij hadden logistieke en militaire hulp van de koloniale besturen nodig en vonden het gewenst met de desbetreffende koloniale gouverneurs en gouvernerneurs-generaal op goede voet te staan. En dezen wilden dat hunnerzijds ook met de ordes. Die hadden op lokatie veel gezag en dienden mede de openbare ordehandhaving. Ze verrichtten belangrijke diensten op het stuk van de volksgezondheid en het volksonderwijs. Spanje en Portugal zetten dus de Romeinse Propaganda zeer vaak de voet heftig dwars, want die wilde staatkundige lekeninvloed verminderen en eigenlijk uitsluiten, vooral bij het godsdienstig onderricht of de catechese. De koningen van Spanje en Portugal beriepen zich nu op inmiddels verworven rechten, die ook in uitvoeringsovereenkomsten op basis van de verdragen van Tordesillas en Zaragozza waren erkend door Heilige Stoel en Paus.

68 Verder erkende de Propaganda de protestantse landen en de gebieden die vielen onder de Oosterse Hiërarchie ook als haar werkkring. Met die gebieden trachtte ze ook uitvoeringsovereenkomsten te sluiten. Ze bleef haar universele karakter daarbij vooropstellen. De Staten-Generaal van de Republiek waren tot zekere uitvoeringsovereenkomsten wel bereid. De Propaganda kon immers, als die Staten coöperatief waren, ook diensten bewijzen bij het bevestigen van handelsrelaties met commerciële huizen, factorijen, handelsposten en handelsvennootschappen in de katholieke koloniën, die immers vaak lukraak door de Indische Archipel en Zuid-Amerika waren gesitueerd en zich daar konden doen gelden op een wijze, die de Republiek van den aanvang zich niet kon permitteren. Vooral in Brazilië was dat het geval. Ook in de tijd van Johan Maurits, de Braziliaan (1604-1679). De gouverneur-generaal van Brazilië, aangesteld door de West-Indische Compagnie. Naar wie het Mauritshuis genaamd is. Johan Maurits was allerminst een religieus scherpslijper en kon het katholicisme officieus best waarderen. Hij had trouwens jarenlang een

Braziliaanse schone tot bijslaap die het katholicisme beleed. De eeuwen door heeft de Propaganda zelf uitsluitend de religieuze taakstellingen en godsdienstige onderrichtingen van de missionerende ordes aan haar oppertoezicht getrokken en in dit opzicht gewaakt tegen politieke baatzuchtigheid. Maar zij stond, als dat daarmede verenigd kon worden, zeker toe dat de missionarissen ook handelscommerciële activiteiten ontwikkelden. Sommige paters werden consuls en zelfs consul-generaal voor hun zendstaat; ook de Republiek bediende zich dankbaar van hun tussenkomsten. De soevereiniteitswisselingen in West-Europa hebben wel vaak de bezittingen van de Propaganda in de gemissioneerde gebieden aangetast, maar nooit deze verbindingen verbroken die praktisch van groot nut bleken. In 1798 en 1808 heeft Frankrijk wel getracht de bureaucratische hiërarchie van de Propaganda te vernietigen, ondermeer door haar bezittingen te confisceren, zoals het koninkrijk Italië dat ook heeft getracht in 1884. Maar dat is toch nooit gelukt. In de twintigste eeuw heeft de Propaganda zich kunnen doorontwikkelen, mede via de dekolonisatiegolf na 1945 waarop zij vaardig wist mee te surfen.

69 Dat is de essentie van het roemruchte Placcaet van Verlatinghe van 26 juli 1581, een hamerstuk van voornamelijk negatieve administratieve strekking: de Staten-Generaal wilden iets beslist NIET. Zij wilden Philips niet langer, hij had het te bont gemaakt, en daar geeft het document de beweegredenen van weer. Ze gaan verder wel kijken, hoe ze hun onderling verband gaan inrichten, daar zijn ze het nog lang niet over eens. Dat worden ze ook nooit tot 1795. Dan besluiten ze dat ze een Bataafsche Rupubliek zijn. Wat dat is, dat weten ze nog niet duidelijk, dat wordt het pas bij een staatsregeling, een grondwet van 1798 waar niemand echt te vreden mee is, zoals het ook hoort. Maar het is een mistasting jegens het Placcaet om te zeggen dat het een inhoudelijke constitutie is waarmee de Staten-Generaal de dag en datum fixeren waarop hun Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden wordt geboren. Het is een belangrijk stuk. Maar een grondwet is het zeker niet. Het is ook geen intentieverklaring van de gewesten om een staat te stichten. Wél een samenwerkingsverband ter externe militaire defensie. Het streelt natuurlijk geweldig de chauvinistische gevoelens van de hedenlandse Nederlanders als historici zeggen dat de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring van 1776 als soevereine proclamatie van vrijheid, onafhankelijkheid en zelfbestemming van het individu er eigenlijk een kopie van is. Alleen de aanhef lijkt er een beetje op, want ook de Founding Fathers van 1776 hechten er vooral aan om aan te geven dat en waarom George III van Hannover een vent is, waarmee ze verder niet meer overweg kunnen. Zie verder over de overschatting van het placcaet: M.E.N.H.Mout, Plakkaat van Verlatinge, Historische Uitgeverij: Groningen , 2020 (2e druk) ISBN 978-90-6554-0935.

70 F.H. Schubert, Die Niederlande zur Zeit des Dreiszigjährigen Krieges im Urteil des diplomatischen Korps im Haag, Historisches Jahrbuch, im Auftrage der Görres-Gesellschaft herausgegeben von J. Spörl, jaargang LXXIV, 1955, pp. 252 vv.

71 Het wordt Pierre Chouart, seigneur de Buzanval, van 1591-1607. Maar na 1592 krijgt hij toch een ambassadeursrang.

72 Zie: G.A.M.Strijards, De staatkundige betekenis van sociëteiten in Nederland, Een Oranjesociëteit te Zutphen, Uitgevering: Wold Legal Publishers: Tilburg/ Nijmegen, 2003, ISBN: 90-5850-048-9, ihb. pp 13-15, over de invulling van

dit merwaardige begrip. Waarschijnlijk bedoelt men: het hoogste gezag om de interne publieke rechtsorde en vervolgens de staatszelfstandigheid samen te stellen. De zwaardmacht is daarvan een afgeleide. De macht om de rechtsnormen die bij die samenstelling in achtgenomen moeten worden door bestuurders, regeerders en onderdanen met fysiek geweld eventueel af te dwingen, de doorzettingsmacht dus. Van Oldenbarneveldt spreekt ook van "opperheyt" of "overigheid". Deze soevereiniteit rust bij de provinciën, dus bij hun staten die hen in Den Haag als gedeputeerde vertegenwoordigen. Deze staten kunnen die soevereiniteit overdragen aan de staatsregering van de Republiek als de defensie of de handelspolitiek daartoe noopt. Die overdracht is altijd tijdelijk en nooit onherroepelijk: de provincies kunnen er altijd, te allen tijde, op terugkomen. Zie: Simon Schama, Patriots and liberators, Revolution in the Netherlands 1780-1813, Uitgeverij: Harper Collins Publishers, New York, 1977, pp. 50-221 reprinted edition maart 1992, EAN 970006861560.

73 Zie bijvoorbeeld het door die provincie uitgegeven EXTRACT Uyt het Octroy van de BEEMSTER, met de cavel-conditiën Ende de Kaerte van dien alsmede ' t Register van de Participanten, tot Purmerende, Gedruckt bij Pieter Baars, Ordinaris Stadtsdrucker en Boek-verkoper in de Peper-straet, 1696, waarin het extract van dat octrooi in de redactie van 21 mei 1607, aangevuld bij octrooi van 15 februari 1610, en dat van 16 januari 1613 vervat is. Bij het uitzetten van de dijkparken bleek dat onteigening van stukken oeverpercelen rondom het Beemstermeer noodzakelijk was om de dijkage zo economisch doenlijk te verrichten, indien mogelijk in rechte trajecten. De aanpalende eigenaren van de oeverpercelen wilden die inbreuk op hun percelen toestaan, maar dan via een behoorlijke schadestaatprocedure bij de onteigening, want daar zou het op neer komen. Daar konden ze naar fluiten: deze dijkage was van bovenregionaal belang. De dijkers moesten geacht worden mét het octrooi van belastingvrijstellingen en tolvrijheden en dat tot het slaan van polderkeuren en ordonnantiën, ook, impliciet, al stond het nergens, een onteigeningsbevoegdheid te hebben verkregen, noodzakelijk voor de meest economische bedijking. Bij de Hoge Raad van Holland en Zeeland vingen de klagers dan ook na eindeloze procedures bot. Ze waren niet-ontvankelijk. Bij de octrooi-verlening had de provincie in haar onherleidbare overheidshoedanigheid gehandeld: wij zouden van staatsimmuniteit spreken.

74 Simon van Slingelandt, heer van Patijnenburg bij Naaldwijk, 1664-1736. Hij was raadpensionaris van Holland vanaf 1727 tot zijn dood. Hij was veel meer geconcentreerd op de binnenlandse zaken van de Republiek als één geheel, vooral, toen hij secretaris van de Raad van State werd van 1690-1725. De Raad van State was bestuursorgaan van de zogeheten Generaliteitslanden. Daaronder verstond men de gewesten die bij de Vrede van Münster in 1648 waren toegescheiden aan de Republiek om een soort militaire barrière te vormen tegen de mogelijke aanvallen vanuit het zuiden, vooral vanuit de Oostenrijkse Lage Landen, die wij nu België noemen. Het gebied Zeeuws-Vlaanderen, een groot stuk van Noord-Brabant en de aan de Republiek toegeschoven stukken oostelijk van de Maas in wat wij thans Nederlands Limburg of Zuid-Limburg noemen, een stuk van het oorspronkelijke gewest of hertogdom Limburg. De Raad van State fungeerde voor deze territoria als een centraal beheersorgaan en ontwikkelde wel degelijk waterstaatsprojecten, wegenaanleg, primitieve provinciale planologie en zelfs

armenzorg. De Raad kon niet gelden als centrale regering, maar trok toch veel meer openbare zorgtaken naar zich toe dan de Staten-Generaal plachten te doen. Van Slingelandt zag heel goed in, dat een centrale positionering van die Raad voor binnenlands beheer uiteindelijk de Republiek alleen maar ten goede zou komen. De gewesten lieten grintwegen abrupt ophouden bij hun grenzen. Dat gold ook voor de postillionroutes en wisselplaatsen. En ook voor de vaarwegen die kunstmatig aangelegd waren. Kanalen, heirbanen, dijken, zeeweringen hielden stomweg op, waar de jurisdictie van het gewest eindigde. Daardoor was bijvoorbeeld de stad Groningen vanuit Assen bijna niet bereikbaar. Dat lag niet aan de grondgesteldheid of het ellendige klimaat, maar aan de benepenheid van de gewestelijke besturen. Van Slingelandt was overtuigd dat het noodzakelijk was de gewestelijke en stedelijke autonomie in te perken, opdat de Republiek na 1672 mee zou kunnen komen in de vaart der volkeren. Hij voerde dit pleit tevergeefs. Hij was verdacht, omdat hij er op uit was het Huis van Oranje buiten de centrale regering te houden en eigenlijk buiten iedere staatkundige bevoegdheid. Zie zijn: Staatkundige geschriften, opgesteld en nagelaaten door Mr SIMON van SLINGELANDT, Gebooren den 14 January 1664, aangesteld tot secretaris van den Raad van Staaten den 4 Augustus 1690, Raad en Thesaurier Generaal der Vereenigde Nederlanden den 27 October 1725, Raadpensionaris van Holland den 17 July 1727, Overleeden den 1 December 1736. Te Amsterdam By Petrus Schouten, 2 Vols, Amsterdam, 1784.

75 Zie: Robert Fruin, De tachtigjarige oorlog, HISTORISCHE OPSTELLEN, tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog 1588-1598, Uitgeverij: Martinus Nijhoff, ’s-Gravenhage, 1941, hoofdstuk XVII, Drievoudig verbond tegen Spanje, pp. 328-340. Hendrik, koning van Frankrijk, was meteen bereid om de Staten-Generaal op gelijke voet als soevereinen te behandelen. Maar Elisabeth wilde daar niet aan. Met deze koopmansassociatie, die eigenlijk nog onder haar soevereine bescherming stond, kon zij geen defensief verbond sluiten. Haar minister van buitenlandse zaken, Lord Cecil, kreeg van hare majesteit uitdrukkelijk opdracht dat te notificeren aan Hendrik IV. Niet aan de Staten-Generaal zelf, uiteraard. Daarmede kon hare majesteit in geen enkele zelfstandige communicatie staan. Vermoedelijk was Elisabeth nog boos omdat de staten haar dierbare graaf van Leicester, haar militaire vertegenwoordiger, als plaatsvervangend stadhouder de deur hadden gewezen. Ze had haar woede daarover aan de vertegenwoordiger van de Staten-Generaal, Calvart, en later Caron, de Nederlandse “agent” bij Whitehall te kennen gegeven. Calvart was diplomaat voor de Staten-Generaal bij het Franse hof en genoot daar al diiplomatieke accreditatie. Elisabeth moest Calvart daarom ontzien, maar de “agent” Caron liet ze alle hoeken van de kamer zien. Ze had expres een commerciële rang aan Caron gegeven, om aan te geven hoe ze over de kruideniers in Den Haag dacht. Hendrik meende evenwel dat hij de Republiek harder nodig had dan de steun van Engeland. Hij gaf dus Elisabeth te kennen dat hij de Staten zou erkennen als verbondspartij, ook al zou er nog een protectoraatsrelatie zijn met Elisabeth. Daarop maakte Elisabeth ineens toch haast om Hendrik vóór te zijn. Ze gaf de Staten-Generaal kennis van het verbond. En nodigde Republiek uit om defensie-geallieerde met Engeland te worden. De Staten-Generaal waren daar dolblij mee: bij eenstemmig aanvaarde resolutie traden ze toe tot het verbond. Ze waren op eigen titel uitgenodigd door de koningin van Engeland, nog vóór andere mogendheden. Dat verhief hen tot de rang van zelfstandige, vrije, staat. Zo werd het ook door andere

mogendheden gezien. Aldus ook Everard van Reyd (Everardus Reidanus, 1550-1602) in zijn Historie der Nederlantscher oorlogen, begin ende voortganck tot den jaere 1601, II Vols. tot Leeuwarden, By Gysbert Sybes Boeckvercoper in de Clockstraat, 1626, Vol. I pp. 289 vv.

76 Hier volg ik de historische verhaalslijn uitgezet door C.Smit, Diplomatieke geschiedenis van Nederland, inzonderheid sedert de vestiging van het Koninkrijk, Uitgeverij: Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1950, pp. 10-27.

77 Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel, 1507-1582. Algemeen wordt wel erkend en aanvaard dat zijn bezettingsbewind heeft geleid tot een verheviging van de opstand in de Habsburgse Nederlanden en dat hij de burgers in de Lage Landen heeft genoodzaakt om het oorspronkelijk fiscale conflict te gaan zien als een religieus en staatkundig gevecht om de soevereiniteit der Lage Landen. Philips II, zijn gebieder, gaf hem daartoe desbewust ook onbeperkt mandaat. De beeldenstorm had Philips tot in het hart geraakt. Een aanslag op kerken was voor hem identitiek aan een aanslag op de gevestigde gewettigde orde onder hem als door God gezalfde soeverein. Alva kreeg drie opdrachten: het oprichten van nieuwe bisdommen, hoofdzakelijk bedoeld als een door Madrid aan te sturen ambtelijk appparaat om meer grip te krijgen op de veel te liberale burgerij, het direct doorvoeren van de besluiten van het concilie van Trente zonder overleg met de gewestelijke autoriteiten, en het tuchtigen via bijzondere rechtbanken van degenen die de Beeldenstorm hadden bedacht, georganiseerd, tenuitvoergelegd en de gestolen kunst hadden doorverkocht aan derden, zoals Engeland en de Engelse Kroon. Die opdrachten hadden niets meer met de door Karel V beoogde belastingvoorstellen te maken. Die strekten tot invoering van een progressief systeem van inkomstenbelasting en verder het opheffen van de fiscale immuniteit van de adel en de geestelijkheid. Dat laatste was uiteraard voor de burgerij aanvaardbaar: die had zich al decennia aan die privileges voor die standen geërgerd. De nieuwe belastingen waren niet zozeer onaanvaardbaar omdat er voor het eerst een omzetbelasting, een overdrachtsbelasting ten laste van onroerend goed-transacties werd voorzien – inkomstenbelasting was nog niet aan de orde – maar omdat Alva een bezettingsbelasting introduceerde waarvan de opbrengsten werden gebruikt om de onderdrukking van de Lage Landers in religieuze aangelegenheden te financieren. Men vindt meer hierover op de site van het Belasting en Douane Museum aan de Parklaan 14-16 te Rotterdam, www.bdmuseum.nl, dat aan deze kwestie van 2 april-11 september 2016 onder de titel OPSTAND!, Het grootste belastingoproer uit de Nederlandse geschiedenis, een treffende tentoonstelling wijdde. Zie ook het artikel van Edwin Ruis, Alva en de Tiende Penning, laatste update: 20 oktober 2019, op de site: www.historiek.net/alva-en-de-tiende-penning/5856/.

78 Legers plachten in die tijd tweeduizend tot vijfduizend man maximaal bij de troep te omvatten, daarbij de tros – de achterop komende verzorgingsafdelingen, wapenherstellers, genisten, fourageurs en bakkers – niet meegerekend. Bij de Guldensporenslag in 1302 was door de Fransen een immens leger ingezet van tweeduizend man bij de troep. Dat gold als onvoorstelbaar groot. Uit het feit dat Alva tienduizend soldaten meebracht over de Alpen leidde vrijwel ieder weldenkend mens af, dat Alva veel langer dacht te blijven dan voor een incidentele strafexpeditie nooodzakelijk was. Bij deze troep

voegden zich in Noord-Italië grote groepen bedelaars, vagabonden, gelukzoekers en ongeregistreerde prostituées. Die zagen hun kans schoon om in het gevolg van zulk immens leger een veilige tocht over de Alpen te maken op weg naar de Lage Landen, die in die tijd al de naam hadden een luilekkerland te zijn, waar de gebraden kapoenen gul verstrekt werden door een opmerkelijk tolerante en meewarige bevolking. Terstond nadat Alva zijn troepen voorlopig gelegerd had, waaierden deze ongenode volgers uit over de Lage Landen en begonnen de bewoners te terroriseren, vooral ten plattelande. Daar waren bedelaarslegers actief tegen de weerloze bevolking. De aanvoerders van deze bendes droegen Spaanse helmen, hadden borstkurassen om en bezaten de hellebaarden van de zuidelijke huurlegers en zijn vermoedelijk vanaf het begin af aan gehouden voor de geregelde soldaten van Alva. Die kreeg daardoor de slechte naam die hij in de Lage Landen nooit meer kwijt zou raken: het Monster van Toledo, de IJzeren Hertog, de Bloedtiran. In Spanje denkt men over deze krijgsman geheel anders. Hij staat daar bekend als “de Grote Hertog”. En als een groot veldheer. Zie het redactioneel editorial van de site HISTORIEK op: www.historiek.net/hertog-van-alva-1507-1582/1075/, Hertog van Alva (1507-1582), Gevreesde landvoogd tijdens de Tachtigjarige Oorlog, laatste update 22 augustus 2019.

79 De periode tussen 1 september 1939 en 10 mei 1940 was er ook een soort van tijdelijke verlamming of inertie aan het westfront tussen Frankrijk en Hiltler-Duitsland geweest waarbij schieten eigenlijk een ongeoorloofde activiteit was geweest. Die tijd wordt wel als de periode van de phoney war aangeduid.

80 Zie voor de algemene trekken van deze periode: Friso Wielinga, Geschiedenis van Nederland van de opstand tot heden, Boom uitgevers Amsterdam: Amsterdam, 2012, ISBN 978-946-1054-739. Verder: Hans Blom, Emiel Lamberts, (eds.) Geschiedenis van de Nederlanden, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam, ISBN 978-9035141-193 alsmede James C.Kennedy, Een beknopte geschiedenis van Nederland, Uitgeverij Prometheus: Amsterdam 2017, ISBN. 978-9035-131-989, P.J.A.N. Rietbergen, G.H.J. Sleegers, De geschiedenis van Nederland in vogelvlucht, Uitgeverij Bekking & Blitz, Amstersfoort: 1998 ISBN 978-9061-094-395.

81 De buitendijkse gloednieuwe havenuitleg westelijk van de Leuvenhaven, dus eigenlijk in het water van de verlegde Mer-wede. Daar waren een drietal kleine havens voorzien voor de riviervisserij en de binnenvaart. De Zalmhaven, de Elfthaven, en de Vissershaven. Die bestaan niet meer. De uitleg lag dus vér zuidelijk van de Schielandsche Hooge Zeedijk. De middeleeuwse dijk die tussen 900-1400 voltooid was. Vandaar: Nieuwe Werk. Dat schorrengebied lag al lang droog toen het uitlegplan van de stadtimmerman Adriaen Lenertsz. Van Noorden werd begonnen.Zó nieuw was dat werk dus óók weer niet.

82 Zie: Arie van der Schoor, Stad in aanwas, Geschiedenis van Rotterdam tot 1813, Uitgeverij: Waanders Uitgevers, Zwolle, ISBN 90-400-9349-0, ihb. pp. 176-189.

83 Deze haven is nu volledig gedempt. Met puin dat men kwijt moest ten gevolge van het bombardement door de Duitsers op 14 mei 1945. Er is nu een straat, geheten Nieuwehaven. Ze is gesloten voor voertuigen. De Nieuwehaven was onderdeel van de stadsvest in 1425, onderdeel van de grachten voor de bewalling. Toen de stad dringend naar het zuidoosten moest worden uitgebreid

werd het een echte haven die in het westen uitkwam op de Spaansekade en aansloot op de Oudehaven. In 1689 werd de Nieuwehaven verder uitgegraven naar het Boerengat. Het is bijna niet meer mogelijk in het herbouwde Rotterdam het havenplan van Johan van Oldenbarneveldt dat zoveel betekend heeft voor de ontwikkeling van Rotterdam als transithavenstad te onderkennen, ook al, omdat veel straten, pleinen, grachten, watergangen, singels en havenbekkens zijn verlegd ter gelegenheid van de nieuwe stadsinrichting in 1945-1960. De demping van de Binnenrotte ten behoeve van het hoogspoor dat aansluiting zou moeten geven op de Zuiderspoorweg in 1870 was al een verstoring dat plan. De beste indruk kan men van dat oorspronkelijke plan nog krijgen aan de hand van een stadskaart van Blaeu uit 1652 op nl.wikipedia.org/wiki/Stadsdriehoek#/media/Bestand:Blaeu_1652-_Rotterdam.jpg. Op die kaart staat de Stadsdriehoek van Rotterdam uit de late middeleeuwen mét de nieuwe "waterstad" tussen Blaak en de Nieuwe Maas volgens het plan van Van Oldenbarneveldt uit de in de hoofdtekst bedoelde periode uitgetekend. De "waterstad" betrof dus altijd buitendijks gebied ten opzichte van de Schielandsche Hooge Zeedijk.

84 Zie: Duco Hellema, Buitenlandse politiek van Nederland, De Nederlandse rol in de wereldpolitiek, Uitgeverij het Spectrum: Utrecht, 2006, ISBN-13: 978-90-274-2415-0; ISBN-10: 90-274-2415-2 NUR 697. Zie ook: J.J.C.Voorhoeve, Peace, profits and principles, A study of Dutch foreign policy, Uitgeverij Martinus Nijhoff 1979 , ISBN 97-890-247-22372, pp. 42 vv. Vergelijk: Jacco Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers, DE WERELD VOLGENS NEDERLAND, Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief, Boom Uitgevers: Amsterdam, 2015, ISB 978-90895-36044; J.C. Boogman, Achtergronden, tendenties en tradities van het buitenlands beleid van nederland (eind zestiende eeuw-1940), opgenomen in de bundel: E.H. van der Beugel e.a. (red.) Nederlands buitenlandse politiek. Heden en verleden, Uitgeverij in de Toren: Baarn, 1978, pp. 10 vv.

85 Zie hierna: Deel III van de serie: Nederlands Ontvoogding in het Verre Oosten. De dekolonisatie van de Archipel. Hoofdstuk X.2.6. (De geïsoleerde positie van Den Haag).

86 Het wetssysteem was gebaseerd op de wetsbesluiten van de koning die de personele unie van 1543 als soeverein beheerste. Als de opstand in een stad, dorp of gewest was voltooid, moesten alle regelingen in wetsvorm opnieuw bevestigd worden door nieuwe besturen, regeringen, beheerders en ambtenaren. Dat heet "wetsverzetting". De redacties van de inleidende rechtsoverwegingen van het wetsbesluit moesten gewijzigd worden, maar natuurlijk in de uitvoeringsparagrafen óók: daar werden andere ambtenaren, beambten of gemachtigden benoemd. Een kostbare en ingewikkelde operatie die soms decennia duurde, vooral in het ingewikkelde waterstaatsrecht. Daar was de uiteindelijke legitimerende autoriteit doorgaans de Abt van Egmond geweest. Een bisschop. Dat kon nu na 1572 uiteraard niet meer: de staat erkende zulk een roomse kerkvorst niet. De prins-bisschop van Luik evenmin en de aartsbisschop van Utrecht al helemáál niet.

87 Institutiones II, 1.6: "Universitatis sunt, non singulorum, veluti quae in civitatibus sunt theatra et stadia et similia et siqua alia sunt communia civitatum". Vertaling: "Aan zo'n gemeenschap, dus niet aan de individuele leden, horen dingen die zich in de steden bevinden zoals theaters en stadions en vergelijkbare

goederen en andere dingen die gemeenschappelijk bezit zijn voor de steden”.

88 Ook wel: Heilige Geesttafelen of Heilige Geefhuizen, in de volksmond.

89 Zie: Gerard Strijards, De Laurens, Stadskerk van Rotterdam, Uitgeverij Lineamentum: Amsterdam 2017 ISBN 978-90-823816-1-0 NUR 704 pp. 51-53 ihb de litteratuurreferenties via de voetnoten 41 en 42. Een fraai voorbeeld is het Heilige Geesthuis voor hulpbehoevende oudere Rotterdammers gesticht door Aelwijn Floriszoon van der Meer en zijn vrouw Maritge vóór 1434, te kennen via Heilige Geesthuis-Stadsarchief Rotterdam stadsrarchief.rotterdam.nl). Zie: Nelleke Manneke, Het Heilige Geesthuis te Rotterdam sinds 1434, Koppel Uitgeverij: Rotterdam, 2001, ISBN. 90-766-3808X.

90 Deze aannaderingsroute heeft de V.O.C. dan ook vanaf het begin af aan beziggehouden. Maarten Gerritsz. De Vries bracht haar pas in 1643 in kaart, maar nu vanuit de zuidwestelijke route onder Zuid-Amerika door via Straat Le Maire. De Vries slaagde erin de kustlijn te cartograferen van het eiland Oeroep in de Koerilen en Sachalin maar miste de zeestraat tussen Hokkaido en Sachalin. Hij verwierf roem met een expeditie naar Manila in 1646. Daar kreeg de V.O.C. nimmer vaste grond onder de voeten, al werden verschillende missiestaties veroverd. Uit Spaanse rapporten werd afgeleid dat Japan immense zilver- en goudvoorraden herbergde in het noorden en het oosten. De verkenningstochten noordelijk van Hokkaido verliepen alle rampzalig. Na 1646 nemen de agressieve strooptochten tegen de Spaanse concessies krachtens Tordesillas in V.O.C.-verband toe. Dat ligt voor de hand, omdat Spanje niet langer de maritieme grootmacht is die het in de zestiende eeuw nog pretendeerde te zijn. De exploratietocht van Maarten Gerritsz. Vries is te kennen via het Gutenberg Project: Ebook van de Reize van Maarten Gerritszoon Vries in 1643 naar Japan, uitgegeven door P.A. Leupe met kaarten en fac-similés in geographische en ethnographische aanteekingen van Jonkheer P.F. von Siebold, uitgegeven vanwege het Koninklijk Instituut voor Taal- Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, Uitgeverij Frederik Muller, Amsterdam 1858. Het reisverslag is gebaseerd op het journaal gehouden door de stuurman C.J. Coen op het schip “De Castricum”; het Ebook is vrijgegeven op 14 maart 2014 ISO-8859-1.

91 Ruud Lubbers, 1939-2018, in 1982-1994 minister-president van Nederland. Lubbers had een karakteristieke manier van spreken en debatteren. Zijn academisch taalgebruik was vaag, omslachtig en vaak vol neologismen die Lubbers ter plaatse uitvond zonder dat hijzelf precies wist wat hij er mee bedoelde: “Dit probleemveld moet worden neergetunneld in een motie, om langs deze weg en in lijn met de afspraken met het kabinet al zwaluwstaartend de pijnpunten snelstens en bestens af te concluderen.” Men sprak ook van “belubberen”: dat komt neer op het misleiden of bedonderen van de toehoorders door hele positieve termen te bezigen waarmee Lubbers precies het tegendeel beoogde van wat de toehoorders eigenlijk zelf als eerdere doelen hadden gepresenteerd. Lubbers praatte mensen murw. Met een vriendelijk gelaat en een tegemoetkomende glimlach, zodat betrokkenen dachten gelijk te krijgen. Dat was steeds een vergissing, dat laatste. Een keihard uitzettingsbesluit heette een “verdonkte tijdelijke verwijderingsdémarche”. Rita Verdonk was voor

een streng en terughoudend vluchtelingenbeleid.

92 Letterlijk: de leerstelligheid dat de zee “gesloten” is: er is geen “volle zee”. De zeewateren, oceanen en voor internationale vaart geschikte watergangen, zeestraten, estuaria en binnenmeren die een met de zee of oceaan verbonden aan getijden onderhevige waterstand vertonen, zijn alleen vrij toegankelijk voor bepaalde zee-oeverstaten die een exclusieve jurisdictie kunnen claimen op basis van een uitdrukkelijke volkerenrechtelijke machtiging. Andere staten hebben die toegang alleen met machtiging van zo’n staat. Uiteraard was het Verdrag van Tordesillas gebaseeerd op deze mare clausum-doctrine. Het zou immers anders geen zin hebben. Die staten, die rederijen of marine-etablissementen huisvestten, die schepen in de vaart konden brengen ter oceaanvaart – middeleeuwse schepen zoals de kogge of het karveel waren bestemd en geschikt voor kustvaart maar niet voor passages waarbij de oceaan gekruist moest worden – beriepen zich op deze mare clausum-doctrine opdat zij hun geweldige maritieme voorsprong niet zouden verliezen. Ze bezigden het supranationale recht dus als politiek instrument. Dat is normaal: Engeland heeft de gehele negentiende eeuw niet anders gedaan op basis van het feit dat het de grootste oorlogsvloot met bepantserde, vér vurende, oppervlakteschepen ter wereld in de vaart kon brengen en houden. Vanaf 1450 hadden de Iberische schiereiland-staten een vergelijkbare voorsprong. Het Verdrag van Tordesillas is geredigeerd om deze voorsprong als een rechtens universeel geldend privilege te bevriezen. Paus Nicolas V legde daarvoor al de rechtsgrond vast in zijn bulla Romanus Pontifex van 1455. De Paus verklaarde dat de koning van Portugal wetsbesluiten mocht afkondigen – promulgeren – met universele werking, als ze vooraf gingen met de inleidende considerans, de waardigheid van de Portugese koning aldus omschrijvende: “Wij, koning van Portugal en de Algarven, zomede de wateren binnen en rondom Afrika, Heer der Handelsvaarten, der Veroveringen van en Uitredingen naar en op Arabië, Perzië en India, allen die dezen zullen horen en zien voorlezen, saluut! Doen te weten, alzo wij hebben besloten en besluiten gelijk bij dezen, …”. Bij de verdragen van Alcáçovas-Toledo in 1479 erkende de koning van Portugal dat in dit opzicht de koning van Castilië gelijkgerechtd was. Het verdrag werd geratificeerd door de katholieke koningen van Castilië en Aragon enerzijds, en Alfonso V en zijn zoon, kroonprins Johan van Portugal, anderzijds. De Castilanen hadden Portugal kort te voren verpletterend verslagen in de Vastiliaanse succesie-oorlog. Ook de koning van Castilië had nu op deze verdragsbasis deze extraterritoriale jurisdictie over de oceanen en zeeën. Die Portugese monarch moest wel toegeven, omdat Castilië betrokken was, via zijn ontdekkingsreizigers, bij het ontdekken en cartograferen van de vaartroutes op India en Manilla, gelegen op de eilandengroep die later bekend zou worden als De Philippijnen. De Portugese koning kon een echte open competitie niet aan. Als het op wapengeweld zou uitlopen tussen hem en Castilië zou hij zeker verliezen. Castilië was Portugal over het hoofd gegroeid. Castilië dat voorlopig het grootste professionele veldleger op de been kon brengen en verder bezig was met de ontwikkeling van een grotere oorlogsvloot. Véél groter en effectiever in bewapening dan die van Portugal. Bij het Verdrag van Tordesillas worden beide universele competentieclaims op elkaar afgestemd in 1494. Zie: Stephen R. Brown, 1494. How a Family Feud in Medieval Spain Divided the World in Half, D and M Publishers inc., Canada, 2011, reprint: Thomas Dunne Books, Book club edition, februari 2012, ISBN-10: 03126-16120/ISBN-13: 978-03126-16120.

93 Mare liberum sive De Iure Quod Batavis competit ad Indicana Commercia Dissertatio, Uitgeverij Lodewijk Elsevier: Leiden, 1609. Het manuscript is van 1604/1605. Aanvankelijk had De Groot zelf het de titel De Indis (over Indië) gegeven. Het is kort, vrij theoretisch, en stevent duidelijk op het gewenste doel af. De aanleiding tot het geschrift lag in een jurisdictieconflict met Portugal. De Hollandse kapitein Jacob van Heemskerk nam een volbeladen Portugese kraak in beslag, de Santa Catarina, in de vroege ochtend van 25 februari 1603 voor de kust van wat we heden ten dage Singapore noemen, dus in Straat Malakka. De kraak was koopvaarder onder Portugese vlag en was uitgereed via Lissabon. Heemskerk was in dienst van de Vereenigde Amsterdamse Compagnie, die deel uit maakte van de V.O.C. Met Portugal was de Republiek niet in oorlog. Wel met Spanje. De vennootschap had geen machtiging tot kaapvaart uitgegeven aan Heemskerk. Was de inbeslagneming rechtmatig? Een aantal Menniste aandeelhouders – navolgers van de theoloog Menno Simons – vond van niet. Simons vond overigens ieder geweldsgebruik strijdig met gods wil. De vraag is, of De Groot de vrijheid van de volle zee eigenlijk nodig had om de strijdvraag naar de onrechtmatigheid van de inbeslagname te beantwoorden. Ik zou zeggen van niet. Heemskerk had geen machtiging voor dit geweldsgebruik. Maar Grotius stak meteen van wal met het mare liberum-principe. Een meerderheid van V.O.C.-aandeelhouders was beslist niet van plan de rijke lading van de Santa Catarina terug te geven, vrijheid van de zeeën of niet. En Grotius beredeneerde, dat die teruggave ook niet plichtmatig was. Hij stelde dat de inbeslagname mocht omdat ze geschiedde in het kader van de doorbreking van de handelsmonopolies die Portugal claimde; handelsmonopolies van wereldomspannende reikwijdte, zo stelde De Groot, streden altijd met het mare liberum-beginsel. Maar dat was de vraag niet. Datgene wat Heemskerk had geflikt, was niet noodzakelijk onderdeel van een doorbrekingspolitiek ten aanzien van zulk een monopolie. Zolang de Republiek niet in oorlog was met Portugal had Heemskerk de Portugese vlag te respecteren. Vrij schip, vrij goed. Natuurlijk oordeelde de Hollandse rechter dat de lading niet teruggegeven hoefde te worden aan de reder die de Santa Catarina op die vaart had gebracht. Maar dat hing af van de feitelijke machtsverhoudingen op dat moment. De vaststelling dat de zeehandel “vrij” is en dat de oceanen en zeeën “van iedereen” zijn en dat alle landen vrije toegang tot de zee hebben om te reizen en te handelen neemt niet weg dat die lading en dat schip van anderen waren: Portugezen. Maar Hugo wilde zijn verhaal kwijt en de centen incasseren.

94 Hugonis Grotii De iure Belli ac Pacis, Libri Tres, In quibus jus naturae & Gentium: item juris publici praecipua explicantur. Hugo stelt de voorwaarden vast waaronder een souverein het recht heeft om een andere staat of volk aan te vallen met wapengeweld, hoe de oorlog verklaard moet worden, en hoe deze rechtmatig beëindigd kan worden. Hij verbeterde het werk in Frankrijk nadat hij de Republiek der Zeeven Provintiën had moeten ontvluchten, omdat hij nog steeds verdacht bleef van samenzweringen tegen de dynastie van Oranje. Hij werkt de al lang aanvaarde gedachte dat ook in oorlogstijd rechtsregels blijven gelden verder uit, aansluitend bij het gedachtengoed van de Spaanse hoogleraar te Salamanca Francisco De Vitoria (1492-1546, daarover nog nader hieronder) en dat van de Spanjaard Ayala. De eerste opponeert fundamenteel tegen de gedachte, dat buiten de Christenheid ander volkerenrecht geldt dan daarbinnen: dat zou leiden tot eerste en tweede rangs menselijke wezens. Dat kan nooit

de bedoeling van de Alvermogende Schepper zijn geweest, die het universele heilsplan toegankelijk heeft willen maken voor alle mensenkinderen. De Vitora doet dat in zijn befaamde collegedictaat Relectio De Indis. Over hen die in Indië wonen of daar getogen zijn. Hij omvat daarmee allen die in het Verre Oosten geboren en tot wasdom gekomen zijn. Hij voert het pleit voor de wezenlijke gelijkheid van de mensen en wijst dus de categorische depreciatie van hen die niet gedoopt zijn, de heidenen, af. Voor de V.O.C., die de slavenhandel wil begunstigen – zonder er zelf de organisator van te zijn – is dat een onwerkbaar standpunt. Is de ongedoopte volmaakt rechtssubject, dan is hij dat ook onder alle omstandigheden, aldus De Vitoria. Dus ook in tijden waarin oorlog heerst. Dat houdt mede in dat de vorsten bij hun oorlogsaanzeggingen bepaalde randvoorwaarden moeten betrachten. Er bestaat een recht tot oorlogvoeren, dat basiscondities stelt aan de omstandigheden en de gronden waarin en waarop een souverein de oorlog verklaart. Die gronden werken door in de toestanden die men in het feitelijk gewapend conflict veroorzaakt. Ook dan gelden humanitaire minima. Aldus De Vitoria in De iure belli van 1539. Ook hier geldt het een posthuum uitgegeven collegedictaat, met als titel: Reverendi Patris Fratris Francisci de Victoria De Indis, sive de iure belli Hispanorum in barbaros, Relectio posterior, gedrukt bij de boekdrukkerij van Jacob Boyerius: Leiden, 1557, onderdeel van De Vitoria's totale Relectionis theologicae, Vol XII vanaf pp. 375 vv. Zie de Duitse vertaling van Walter Schätzel, Fransiscus de Victoria De Indis recenter inventis et De iure belli Hispanorum in barbaris relectiones: Vorlesungen über die Kürzlich entdeckten Inder und das Recht der Spanier zum Kriege gegen die Barbaren, naar het manuscript van 1539, Volume II van Die Klassieker des Völkerrechts, Uitgeverij J. C. B. Mohr, Tübingen, Mohr, 1952. Het recht tot oorlogvoeren, het ius ad bellum, resulteert dus in een ius in bello: het humanitaire oorlogsrecht. De souvereinen mogen dan geen morele en ethische anarchie toelaten of veroorzaken. Degeen die oorlog aangedaan krijgt blijft rechtssubject, heeft dus een menselijke waardigheid die de vorst of de staat die de oorlog verklaarde moet blijven respecteren. Het is daarom onjuist om te denken dat het alleen het ius ad bellum een ius in bello medebrengt, een recht van de oorlogplegende partij om te doen wat hem uitkomt: plunderen, buit maken, vernielingen veroorzaken en herstelbetalingen eisen, bezettingskosten opleggen. Ook de burgerbevolking heeft rechten in de toestand van oorlog en deelt inzoverre in het ius in bello. Balthazar Ayala werkt deze gedachten verder uit in zijn De iure et officiis bellicis et disciplina militari, III Vols, van 1582. Zie de heruitgave onder redactie van John Westlake, John Pawley, Uitgeverij: Creative Media Partners LLC, ISBN 136782081 en 978-13767-82080 dd 5 februari 2018. Daarmede stemt de Italiaan Alberico Gentili (1552-1608) principieel in en ook hij geeft daarvan een uitvoerige rechtvaardiging in zijn De iure belii van 1598. Zeker: de vijand die aanvalt heeft een bezettingsrecht, buitrecht en recht op compensatie van zijn oorlogskosten, maar dan toch op basis van het feit dat hij zelf ook humanitaire minima blijft respecteren. Alleen dan is de oorlog zelf rechtmatig. Een bellum licitum. Hugo de Groot spreekt van een "plechtige" oorlog, een bellum solenne. In zijn fundamentele betoog heeft het mare liberum-principe alles bij elkaar maar een ondergeschikte betekenis.

95 Gedrukt bij Willem Blaeuw te Amsterdam, 1631.

96 Pieter de la Court, Interest van Holland ofte gronden van Hollands-Welvaren,

Amsterdam, 1662 eerste druk onder pseudoniem V.D.H.: te Amsterdam: bij Joan. Cyprianus van der Gracht; in herziene en vermeerderde druk in 1699 uitgegeven onder de titel: Aanwysing der heilsame politieke gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland. Zie de hoofdstukken XXIII [Dat na de Vryheid, de beveiliging der zee, in Vrede, zeer nodig is]; Hoofdstuk XXIV [Boven alle is oorlog, en voornemelik ter zee, voor Holland zeer schadelik]; Hoofdstuk XXV [Dat men dese maximen van beveiliginge der zee, in Vrede, van ouds in Holland heeft gehad].

97 Pieter Both (1568-1615) was al vice-admiraal geweest bij de Nieuwe Brabantsche Compagnie. Een van de hierna uitgebreider te bespreken voorcompagnieën.

98 De Bandanezen waren vijandig jegens de V.O.C.-ambtenaren. Zij meenden dat de Hollanders hun nootmuskaathandel niet konden verbieden via het V.O.C.-monopolie zonder onderhandelingen met de plaatselijke vorst. Die nodigde de admiraal Pieter Willemszoon Verhoeff eind mei 1609 uit voor besprekingen. De vorst eiste vrijhandel, zoals de Holllanders dat in de Europese wateren óók opeisten. Deze discussies liepen uit de hand. De admiraal en zijn gevolg werden vermoord. Zesenveertig Hollanders werden omgebracht. Het fort Wraak is door de V.O.C. opgericht als maatregel om duidelijk te maken wat de gevolgen van dit soort opstanden zouden zijn. Het werd ook wel fort der Wrake genoemd of fortress Revenge. Vaststaat dat de Engelsen wapens en munitie leverden aan de Bandanezen. De V.O.C. organiseerde strafexpedities tegen Bandanezen en de Engelsen te land en ter zee. In een vredesverdrag van augustus 1609 erkenden de Bandanezen de soevereiniteit vande V.O.C. en de geldigheid van het Hollands monopolie. Piet Hein volgde Verhoeff op. Hij liet fort Oranje optrekken in 1609. In dat fort vestigde de V.O.C. voorlopig haar hoofdkantoren en haar pakhuizen. Zij zette de onvoorwaardelijke zeeblokkades in het gebied voort. Piet Hein raakte daarop in oorlog met de vorst van Ternate en die van Tidore. Wederom viel een vredesregeling gunstig voor de V.O.C. uit. Hein voerde daarop in 1611 weer twee militaire strafexpedities uit tegen de Bandanese eilanden Lontor en Run. Hij bouwde het fort Belgica in opdracht van Both uit, dat daarmede het derde V.O.C.-fort werd op de Banda-eilanden. Zie: Willard A. Hanna, Indonesian Banda: Colonialism and its Afthermath in the Nutmeg Islands, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia, 1978, ISBN 9780-9159809-18. Zie een overzicht bij: Alexander Weissink, De VOC-erfenis in de Indonesische archipel, TERUG NAAR BANDA, opgenomen in: De Groene Amsterdammer, dd 13 juli 2002, nr 28, digitaal onder www.groene.nl/artikel/terug-naar-banda.

99 Het preciese doel van de missie is nooit officieel bekend gemaakt. Het zou enerzijds zijn gegaan om visserijconflicten in de Noordzee, waarbij Holland uiteraard het beginsel van de vrijheid der volle zee inriep. Daarop zou Londen hebben geantwoord dat de Hollanders zich daar ook niet aan hielden, gelet op het V.O.C.optreden op de zeeën rondom de Archipel. Vervolgens zou De Groot hebben aangevoerd wat in de hoofdtekst staat weergegeven. Zie de inleiding op Hugo de Groot, Het recht van oorlog en vrede, editie Ambo Klassiek, Nijmegen 1993, Inleiding op de Nederlandse vertaling door Jan Frans Lindemans. Zie verder: C.R. Boxer, Zeevarend Nederland en zijn wereldrijk, 1600-1800, [The Dutch Seaborn Empire], vertaald door Johan W. Schotman, Rainbow Paperbacks: Uitgeverij Maarten Muntinga bv: Amsterdam, 2002 ISBN 90-417-03411 NUGI 641, pp. 132-167, ihb. p. 155.

100 Punten ende articulen in form van Generale Instructie ter Vergadering van de Heeren XVIIen, repraesenteerende de Generale Nederlandsche Geoctroijeerde O.I.Compagnie, gearresteerd binnen Amsterdam, den 26en april 1650, voor den ed. Gouverneur-Generaal en de bijgevoegde Raden, vanwege de gemelde Compagnie resideerende te Batavia, om hun ed. tot meerder welvaren en prosperiteit te dienen, Amsterdam, 26 april 1650, opgenomen in: P. Mijer, Verzameling van Instructiën,ordonnanciën en reglementen voor de regeering van Nederlandsch Indië, 1609-1838, vastgesteld in de jaren 1609, 1617, 1632, 1650, 1807, 1815, 1818, 1827, 1830 en 1836, met de ontwerpen der staats-commissie van 1803 en historische aanteekeningen, Batavia ter Landsdrukkerij, Batavia: 1848 pp. 71-116. Zie voorts: N.S. Eftymiou, De organisatie van regelgeving voor Nederlands Oost-Indië: stelsels en opvattingen (1602-1942), ac.prft. Universiteit van Amsterdam, UvA-Digital Academic Repository, Amsterdam, 28 september 2005, pp. 31-49, ihb. pp. 45-48. Zie over de doorwerking van de Generale Instructie van 1650 in de regelgeving van Batavia in de negentiende eeuw: Willem van Goltstein, Jean Chrétien Baud geschetst door Mr. P.Mijer, Utrecht, Keming en Zoon, 1878, opgenomen in de rubriek Koloniale Politiek van het tijdschrift De Gids, Jaargang 43 (1879) pp. 237-285.

101 Vergelijk voor de verlegging van de Hollandse handelspolitiek via oceaanvaart op het Verre Oosten en de bijbehorende geopolitieke en economische achtergronden: F.S. Gaastra, De VOC in Azië tot 1680, opgenomen in de serie: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Deel 7, Nieuwe Tijd, onderdeel: Overzeese geschiedenis circa 1590-1680, Uitgeverij Fibula-Van Dishoeck/ Unieboek BV: Haarlem/Bussum, 1980, ISBN deel 90-228 3808-0 serie ISBN 90-228-3800-5 pp. 173-219.

102 Jan Huygen was van veel markten thuis. Hij was accountant, koopman, ontdekkingsreiziger, tekenaar, cartograaf en schrijver. Zijn reisverhalen naar Goa en die over de bewoners en gewassen op de Canarische en Kaap-Verdische eilanden maakten hem in 1596 beroemd. Zijn werken werden vertaald in het Engels, Frans, Duits en het academisch gangbare Latijn. Hij werd daardoor een vooraanstaand geleerde. Hij voerde oorspronkelijk de naam Jan Huygen. Nadat hij naamsbekendheid en notabiliteit had verworven wist hij standopwaarts te huwen met Reynou Meynertsdr Semeyns uit een welgezeten Enkhuizense familie. Vermoedelijk heeft hij zijn naam verfraaid en verlengd om in betere kringen te kunnen meedoen. Hij stierf in 1611. Bij zijn publicaties werkte hij samen met de Enkhuizenaren Dirck China, de cartograaf Lucas Janszoon Waghenaer en de arts Bernardardus Paludanus. Die laatste zal dus uit een moerasgebied herkomstig zijn geweest: Bern van de Moerwijk of Ten Broecke of zoiets.

103 In de hoofdtekst volg ik voornamelijk: Wim Wennekes, Gouden handel, De eerste Nederlanders overzee, en wat zij daar haalden, Uitgeverij Olympus, onderdeel van uitgeverij contact: Amsterdam, derde druk, 2002, ISBN 90-254-9688-I NUGI 648. Verdere bronnen over het Iternarium worden in dit subhoofdstuk nog apart vermeld.

104 De maat voor de aanvankelijke statische stabiliteit van een drijvend lichaam. Het wordt berekend als de afstand tussen het zwaartepunt van een vaartuig en het drijfmiddelpunt, het metacentrum. Een grotere metacenterhoogte

betekent een grotere aanvankelijke stabiliteit tegen kantelen of kapseizen. Is de metacenterhoogte groot dan beïnvloedt dat de natuurlijke rolneiging van de romp. Hoe hoger, hoe tuiteliger of rolliger het vaartuig wordt. Korte periodes van rollen zijn voor passagiers oncomfortabel. Voor de lading wordt dan, naar gelang de samenstelling ervan, een uitgekiendere stuwage vereist . Vloeibare massa's en stortgoederen gaan immers meerollen. Die moeten dus dieper gestuwd worden, maar dat hangt ook weer af van het ladings- en vervrachtingschema van de beurtvaarder. Als de vloeibare lading eerder verladen moet worden dan de vaste, moet de stuwadoor de risico's voor de rollingen kunnen vaststellen. Alles bijelkaar vereisen bouw en inrichting van de laadcompartimenten veel prakticabel vernuft: de fluit moet daarom komen uit de timmermanshanden van mensen die uit ervaring de zeegang kennen van de wateren die de fluit moet doorkruisen. Daarom werd de fluit in oorsprong in het Noordhollandse Hoorn ontworpen en gebouwd. Daar zaten de practici. Die konden op het oog accurate stabiliteitsschattingen doen. Ze konden bijna intuïtief de verhoudingen tussen ideaal zwaartepunt, drijfvermogen en metacentrum begroten. Elders was die expertise krap. In Amsterdam was ze bijna onbekend. Bij de oospronkelijke fluit van tweehonderd tot vierhonderd ton kon geïmiteerd worden door de goedkopere werven. Maar bij de vergrote fluiten was dat niet mogelijk: te Hoorn bouwde men die ook niet graag. Bij het verlengen, en boordophogen van de fluit moet de evenredigheid van de waterverplaatsing van romp en metacenterhoogte nauwkeurig opnieuw berekend worden. Naarmate de fluiten buiten Hoorn werden geïmiteerd, verlengd en opgehoogd, schortte het aan die practische expertise. De V.O.C.-directie had die nooit gehad en zag de betekenis daarvan niet in. Ze ging dus de bouw der fluiten massaal uitbesteden aan goedkopere werven. Daar kwamen brokken van. De directie heeft heel wat onzeewaardige fluiten aanbesteed. In de achttiende eeuw, toen zeemanschap bij die directie helemaal niet meer in tel was, ging het dus echt goed fout.

105 Itinerario, Voyage ofte Schipvaert/ van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indien inhoudende een corte beschrijvinghe der selver Landen ende Zee-custen met aenwysinge van alle de voornaemde principale Havens/ Rivieren/Hoecken ende plaetsen/tot noch toe van de Portugesen ontdeckt ende bekent: Waer by ghevoecht zijn/niet alleen die Contrefeytsels van de habyten/drachten ende wesen/so van de Portugesen aldaer residerende/ als van de ingeboornen Indianen/ ende huere Tempels/Afgoden Huysinge/met die voornaemste Boomen/Vruchten/Kruyden/Speceryen/ende diergelijcke materialen/ als oock die manieren des selfden Volckes/so in hunnen Gods-diensten/als in Politie en Huijshoudinghe: maer ooc een corte verhalinge van de Coophandelingen/hoe en waer die ghedreven en ghevonden worden/met die ghedenckweerdichste geschiedenissen/voorghevallen den tijt zijner residentie aldaer, Alles beschreven ende bij een vergadert, door den zelfden, seer nuw (nieuw, toevoeging GAMS), oorbaer, ende oock vermakelijcken voor alle curieuse ende Liefhebbers van vreemdigheden, Te Amsterdam, By Cornelis Claesz. Op 't Water, in 't Schrijf-boeck, by de oude Brugghe, 1596. In de titelopschriften van latere drukken komen andere spellingswijzen voor. Het enorme werk, met atlas en kaarten, illustraties en maritiemtechnische tekeningen van vaargeulen, watergangen, estuaria en herkenningspunten is niet alleen van Jans hand. Paludanus, al genoemd, bemoeide zich met bijna alles. Maar verder had de drukker en uitgever, Claesz., die echt wel een naam te verliezen had, velerlei

expertises ingehuurd. Claes was van plan er een prestigieuze prachtuitgave van te maken in één grote band. Dat was nieuw. Meestal gaf de drukker het boek in circulatie als een ongebonden stapel bladzijden met bindindicaties. Maar Claesz. die goed in de gaten had dat hij met Jans magnum opus een prijspakker in huis had, huurde nu ook gerenommeerde binders, leerbewerkers en graveurs in. De graveurs kwamen uit de familie van Doetecum die al gravures had vervaardigd voor de hierna te noemen Lucas Jansz. Waghenaer, stuurman, cartograaf en geograficus. Waghenaer had de eerste nautische wereldatlas vervaardigd. Het Iterinarium is opgedragen aan Prins Maurits. John Wolfe te Londen bracht in 1598 een Engelstalige editie uit. Deze versie is in vier boekenm verdeeld. Daarin staan andere kaarten dan Jan bezigde. Daarop volgden Franse, Latijnse en Duitse vertalingen. Van Linschotens primaire druk werd al gauw achterhaald door de feiten. Sommige geografische weergaven bleken incorrect. De herdruk uit 1644 door Everhardt Cloppenburgh is de laatste bekende Nederlandse editie die onder de originele titel kon worden uitgebracht. Daarna moesten de drukken aangevuld, gecorrigeerd en ingrijpend gewijzigd worden om nog als praktische handleidingen te kunnen functioneren. In 1665 publiceerde Gillis joosten Saeghman uit Amsterdam zulk een geamendeerde herdruk. Maar daar moest de titel al anders zijn omdat hij de reisbewegingen van Jan niet tot enige leidraad kon bezigen, wilden een stuurman of schipper het boek kunnen gebruiken.

106 Teerste Deel vande Spieghel der Zeevaerdt, vande navigatie der Westersche Zee, Inhoudende alle de Custe van Vrankrijk, Spaignien en ’t principaelste deel van Engelandt, in diversche Zee Caerte begrepe met den gebruijck van dien, nu met grooter naerstichheijt bij een vergadert en ghepractizeert Door Lucas Iansz Waghenaer Piloot ofte Stuurman Residerende Inde vermaerde Zeestadt Enckhuijsen, Gedruckt tot Leyden/By Christoffel Plantijn voor Lucas Jansz Waghenaer van Enckhuysen, 1584 (eerste druk). Het tweede deel werd ook in 1584 gepubliceerd. In 1592 werd Waghenaer al bijgepraat door Jan Huyghen en besloot hij tot een revisie van beide delen; maar de voorraad van 1584 moest eerst uitverkocht zijn. Dat liet nog enkele jaren op zich wachten. In de tweede druk van beide volumes komen de emendaties die Jan Huyghens , voorlopig nog niet geverifieerde, bevindingen teweegbrachten al voor.

107 Reys-Gheschrift van de navigatien der Portugaloyers in Orienten: Inhoudende de Zee-vaert/so van Portugal na Oost-Indien als van Oost-Indien weder naer Portugael, T’Amstelredam Ghedruckt by Ian Evertsz. Cloppenburgh, Boeckverkooper/woonende op ’t Water/in den vergulden Bijbel. De Linschoten-Vereeniging gaf van dit verslag een becommentarieerde hereditie uit, bezorgd door J.C.M. Warnsinck, in de serie: Werken der Linschoten-Vereeniging deel XLIII, Uitgeverij Martinus Nijhoff: ’s-Gravenhage, 1939. Zie: Adrienne Zuiderweg, Batavia in reisverhalen uit de VOC-tijd, opgenomen in het tijdschrift Indische Letteren, Jaargang 21 (2006) pp 150-166. Over een plaatsing van het geschrift in een bredere context: Dennis O.Flynn, Arturo Giráldez, James Sobredo (eds.), European Entry into the Pacific, Spain and the Acapulco-Manila Galleons, The Pacific World: Lands, Peoples and History of the Pacific, 1500-1900, Uitgegeven door de Pacific World History Institute & University of the Pacific: Stockton/Sacramento/San Fransisco/Londen, 2000/01 ISBN 978-07546-01524.

108 Zie: H. de Schepper, De katholieke Nederlanden van 1589 tot 1609,

opgenomen in de serie: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, hoofdstuk: Het Politieke en religieuze leven in noord en zuid, paragraaf: De 'Reconquista mislukt', Deel 6, Nieuwe Tijd, Uitgeverij Fibula-Van Dishoeck/Unieboek BV: Haarlem/Bussum: 1979, deel ISBN 90-228-3807-2; serie ISBN 90-228-3800-5, subparagraaf: Economische oorlogvoering, pp. 291-296. Zie te aangehaalder plaatse: P.Janssens, De landvoogdij van Isabella, 1621-1633, pp. 372-384 over de afzwakking van deze rigoreuze handelsembargopolitiek die madrid meer schaadde dan begunstigde.

109 1553-1616. Hij bepleitte vooral de Engelse kolonisatie van Noord-Amerika. Hij bedoelde ook echt de bevordering van Engelse volksplantingen om het ras te versterken en uit te breiden ten behoeve van de weerbaarheid van de kroon. Daarbij leek hem de streek Virginia nog het beste geschikt. Daarvoor zou een private venootschap moeten worden opgericht, de latere West Indian Company. Voorlopig associeerde hij zich met een organisatie bekend als de Charter of the Virginia Company of London.

110 The Principall Navigations, Voiages, Traffiques and Discoveries of the English Nation made by Sea or over Land to the North and Northeast quarters of the World, zie in het bijzonder Vol. I, 1598, Uitgegeven door George Bishop and Ralph Newberie, gedrukt door Christopher Barker, Londen, 1589.

111 Hardnekkigen zetten tóch nog twee noordvaart-expedities op touw die beide jammerlijk mislukten, al brachten zij veel arctische kennis mee op de retourvaart. Maar daar was het allemaal de financiers niet om begonnen.

112 In het Portugees: Fernão de Magalhães (in het spaans: Hernando de Magellanes), 1480-1521. Hij was een Portugees die oorspronkelijk dienst deed op de oorlogsschepen van Portugal bij de verkenningstochten in het Verre Oosten. Hij deed vooral mee aan de verkenningstochten naar Malakka. Hij was goed op de hoogte met de ligging van de Specerijen-eilanden, die later als De Molukken deel uit zouden maken van het Nederlandsch Indische imperium. Tijdens een expeditionaire verkenning van Marokko kwam hij in discrediet, hoezeer de krijgsraad hem van alle beschuldigingen vrij sprak. Hij werd ten hove niet meer geapprecieerd: van een rangsverhoging als officier kon al helemaal geen sprake meer zijn, ofschoon hij zijn diensten aanbood op een nieuwe verkenningsvaart naar het Verre Oosten op basis van zijn eerdere verrichtingen en zijn onloochenbare expertise van dien. Hij zocht daarom emplooi aan het Spaanse hof. Daar stelde hij de exploratie voor van een westelijke doorvaart door het zuid-Amerikaanse vasteland, in wezen een aanslag op de geconcessioneerde rechtsmachtkring aan Portugal op basis van de amendering van de contrameridiaan van Zaragoza in 1527.

113 De Armada de Moluccas voer uit op 20 september 1519 en bestond uit vijf schepen: het vlaggenschip de Trinidad, de San Antonio, de Concepción en de Santiago. De Triniad was een karveel. De andere waren kraken. De grootte van deze schepen varieerde van 75 tot 110 ton. De bemanning was in totaal 237 koppen.

114 Maar vrijwel alle andere scheepstypes waren voor deze doorvaart niet geschikt. De route via Straat Magellaan was bijna onbruikbaar. De Engelse verkenner Francis

Drake vestigde in 1578 een record met zestien dagen zeilen om de doorvaart te voltooien. De meeste vaartuigen waren vier maanden bezig. Straat Magellaan raakte helemaal in onbruik nadat de Hollanders de expeditie via Kaap Hoorn succesvol gerond hadden, ruim 300 km zuidelijker onder commandeurschap van Jacob Lemaire en Corneliszoon Schouten in 1616, waarover hieronder nader. Magellaan zelf deed 38 dagen over de doorvaart. Hij moest met drie schepen verder, want tijdens de doortocht door de Straat deserteerde de San Antonio en keerde terug naar Spanje. Het schip nam een belangrijk deel van de voorraden mee. Magellaan zette nu koers naar het noordwesten op de Humboldtstroom. Vanaf de subtropen kreeg hij de oostelijke regelmatige passaatwind in de zeilen, maar die stuwde hem westelijker dan hij beoogde. Uiteindelijk kwam hij op de Philippijnen terecht.

115 In 1513 had Vasco Núñez de Balboa al vastgesteld dat er weer een wereldzee was ten westen van de beide Amerika's. Hij had die vaststelling gedaan in Panama. Hij duchtte dat er een aanmerkelijk niveauverschil was tussen de Atlantische Oceaan en de Stille Oceaan zodat doorvaart via een geul of kanaal binnen een landengte niet doenlijk zou zijn zonder immense besluizingen. Niettemin bestond de mare, doorverteld door de oorspronkelijke bewoners, dat er wel degelijk een bevaarbaare geul was, maar dan veel en veel zuidelijker. De Spanjaarden hadden daarop deze geul trachten te vinden bij de Rio de la Plata die ver landinwaarts scheen te steken. Ondermeer Juan Díaz de Solís had daar verschillende tochten op touw gezet in 1516.

116 Álvaro de Mendaña de Neira (ook wel y Neyra) 1541-1595 verkende diverse eilandengroepen in de Stille Oceaan. Hij wierp onder meer het anker uit bij Gudalcanal, San Cristóbal, de Marshalleilanden, de Gilberteilanden en Wake.

117 Isaäc Le Maire werd geboren in Doornik rond 1558/1559. Hij stierf in Egmond aan den Hoef op 20 september 1624, een door de Hollanders zwaar vervolgd man. Hij was deelhebber en bewindvoerder in de hierna te bespreken belangrijke Brabantsche Compagnie, een typische vóórcompagnie met Vlaamse aandeelhouders die ook mikte op de beurtvaart met het Verre Oosten. Hij was stellig een van de rijkste ingezetenen van Holland. Toch weten de geschiedschrijvers weinig over zijn "Belgische" jaren. Nadat de Spanjaarden Doornik in 1581 veroverd hadden onder Alexander Farnese, vluchtte Isaäc naar Antwerpen. Daar leerde hij de koopmansstiel en zag hij in hoe belangrijk het wijdvertakte correspondentienetwerk was voor de grotere reders die op de middellandse zee voeren. In 1584 stond hij geregisteerd als grootkruidenier. Hij was kapitein in de burgerwacht. Hij was gehuwd met Maria Jacobsdochter Walraven en huurde het huis Schilt van Bourgogien aan de Kaasstraat. Na de val van Antwerpen in 1585 vluchtte hij naar Amsterdam. Hij had een kinderrijk gezin, waarvan een zoon, Jacob Le Maire bekend werd als ontdekkingsreiziger. Een andere zoon, Maximiliaan, werd in 1641 het eerste V.O.C. Opperhoofd van de factorij Decima in Japan. Daarover hieronder nader.

118 Hij schreef in voor 97.000 Rijnlandse guldens. Hij moet een enorm particulier vermogen op geheime rekeningen hebben weggezet, gelet op zijn investeringen die hij na zijn royement binnen de V.O.C. deed om deze vennootschap dwars te zitten, waar hij maar kon. Hij moet deze sommen uit gezet hebben in

katholieke landen, waar de Republiek geen rechtshulpbetrekkingen mee onderhield. Want ook al heeft Amsterdam alles gedaan wat het kon, het kwam nimmer achter de locatie en herkomst van deze fondsen. Maar voor Johan van Oldenbarneveldt heeft iets dergelijks ook gegolden. Ook Johan had geheime fondsen in roomse landen. Het versnelde en vergemakkelijkte de op hem begane gerechtelijke moord door Prins Maurits in 1619. Was Le Maire eerste bewindhebber van de V.O.C. gebleven, dan was ook hem dat lot niet bespaard gebleven. Isaäc Le Maire had drie broers die eveneens koopman waren in Duitsland en Italië. Daar, in Italië, zat David Le Maire in Livorno. Die kan best de fondsen verder hebben weggezet onder Oostenrijks beheer.

119 Zie: Simon Schama, Overvloed en onbehagen, De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw, vertaald door Eugène Dabekaussen, Barabara de Lange en Tilly Maters, Uitgeverij Contact: Amsterdam, 1988, ISBN 90-254-6609-5, SISO 934.5 UDC 930.85 (495) “16” NUGI 644, pp. 342-348.

120 De vice-admiraal Gheen Huygen Schapenham, deel uitmakend van het smaldeel onder admiraal Jacques l’Hermite ontdekte in 1624 dat Kaap Hoorn een apart eiland was.

121 Korte tijd heeft de kaap Cabo San Ildefonso geheten in opdracht van de Spaanse koning, die niet wilde dat een ketterse onderneming werd geëerd op een hem toebehorend land. Dat geschiedde ter gelegenheid van de eerste Spaanse ronding van de kaap door de broers Batholomé en Gonzalo Garcia de Nodal.

122 Te weten: Dirck van Osch, een Vlaming, Arent ten Grootenhuys, Hendrick Hudde, Reinier Pauw, Pieter Hasselaar, Hendrick Buyck, Sievert Pieterszoon Sem, Jan Jansz. Karel en Jan Poppen. Hudde maakte later plaats voor Gerrit Bicker.

123 Nadat Willem van Oranje in 1584 was omgebracht, begon Engeland via Elisabeth de Nederlanden te steunen in hun opstand. De Noord-Nederlandse Staten-Generaal boden haar als naburige protestantse vorstin de souvereiniteit aan. Ze zond haar goede vriend en minnaar Robert Dudley, de graaf van Leicester, naar Holland. Die moest als haar waarnemer sonderen of deze vreemde staat overlevingskansen had. Dudley voer ten oorlog voor de Nederlanden, behaalde ook wel overwinningen, maar boteren dééd het niet. Voorlopig weigerde Elisabeth de koningstitel. Maar protectie bood ze wel aan in de vorm van een expeditionair korps. Zesduizend man onder Leicester. Geen kleinigheid. Maar Leicester was dapper, geen strateeg. Hij verloor terrein aan de Spanjaarden, kon het bij de slag bij Warnsveld niet bolwerken in 1586 en was direct verantwoordelijk voor de val van Deventer in 1587. Zijn staf was onbetrouwbaar. De officieren daaruit hadden contact met de Spanjaarden aan wie zij belangrijke redoutes en schansen lieten. De Staten-Generaal hadden niets aan zulk een korps. Verder wilde Dudley het gezag in de Republiek zó reorganiseren dat Elisabeth, mocht het haar uitkomen, het naadloos kon overnemen. Dat betekende: een sterk gecentraliseerd gezag. Met een Engels belastingsysteem. Maar dát vraten de Staten niet. Daarvoor waren ze niet in opstand gekomen. Dudley verklaarde alle stedelijke en gewestelijke privileges nietig. Johan van Oldenbarneveldt zag het met lede ogen aan. Maar hij moest doorzetten: zonder de Staten was hij nu eenmaal nergens. Hij ontnam bij wetsbesluit van de Staten

in 1587 het opperbevel over het veldleger aan Dudley. Dus, indirect, verklaarde Johan de koningin tot dat bevel onbekwaam. Elisabeth vond zich juist een groot strateeg. Daar dacht haar omgeving anders over, maar wederspreken kon men in dit opzicht de vorstin beter niet als men langdurig aan zijn hoofd gehecht bleef. Vervolgens dwong Johan Dudley de noordelijke Lage Landen te verlaten. Dat affront vergaf Elisabeth de oude staatsman nimmer. Elisabeth heeft 's mans afgang niet mee mogen maken, ze stierf in 1603. Maar lol zou Good Queen Bess er zeker in gehad hebben.

124 De schepen Amsterdam, Hollandia, Mauritius en het fluit-verkenningsvaartuig Duyfken, alles bijelkaar met 249 koppen. Ze vertrokken van de rede van Texel. Commandeuren: Cornelis de Houtman en Gerrit van Beuningen. Men heeft deze expeditie achteraf de "Eerste Schipvaart"genoemd. Dat klopt alleen maar, als men naar Amsterdamse expedities kijkt. Veere en Vlissingen hadden al eerder dergelijke expedities, zij het niet op deze schaal met die voorbereiding, toegerust. Schipper Pieter Dirkszoon de Keyser voer op het Iterinarium van Van Linschoten dat hij bijzonder adequaat vond. Hij volgde vooral diens kustsilhouetten. De vloot kwam in formatie aan op Bantam, op dat moment volgens Portugese berichten de belangrijkste peperhaven op Java, op 6 juni 1596. De reis was buitengewoon gecompliceerd geweest, ook door conflicten van de staf, de scheepsraad. Op 14 augustus 1597 keerden drie vaartuigen van deze vloot terug met 87 overlevenden. De Amsterdam was onderweg geabandonneerd wegens lekkage en gebrek aan bemanning; ze was bij Bawean op 11 januari 1595 in brand gestoken. De reis was politiek noch commercieel een echt succes. Portugal was op dat moment in een personele unie met het koninkrijk Spanje onder de dynastie der Habsburgers verbonden. De vaart schond daarom de Portugese rechtsmachtkringen van Tordesillas, dus tevens die van Madrid. De vraag moet daarom zijn wat de ondernemers ervan nu precies trachtten te bereiken. Een beurtvaartverkeer brachten ze niet tot stand, herleving van de feitelijke oorlogstoestand óók op volle zee, wel.

125 Zie: J.C.Mollema, De eerste schipvaart der Hollanders naar Oost-Indië 1595-1597, Naar de oude journalen, uitgegeven door de Linschoten Vereeniging, opnieuw beschreven en voorzien van een inleiding, waarin behandeld de voorgeschiedenis, het doel, de uitreeding en de lotgevallen der deelnemers, ook na hun thuiskomst, met kaarten, platen en afbeeldingen, 's-Gravenhage, Uitgeverij Martinus Nijhoff, 1935.

126 Deze Nieuwe Compagnie bracht een smaldeel van acht schepen bijeen. Ze trachtte wederom dezelfde vaart te volbrengen als de Compagnie van Verre, ook weer volgens het Iterinarium van Jan Huygen van Linschoten. Daarom wordt deze verkenningstocht ook wel, verwarrenderwijs, "Tweede Schipvaart"genoemd. De naam is niet juist, omdat er vóórdat er in vennootschappelijk compagniesverband werd gevaren ter verkenning naar de kortste zeeweg op het Verre Oosten al diverse noordelijke vaarten waren geweest, gedeeltelijk vanuit Antwerpen georganiseerd, gedeeltelijk vanuit Vlissingen of Amsterdam. De Tweede Schipvaart was, in tegenstelling tot de eerste verkenningstocht op dezelfde route, wel succesvol. De Tweede Schipvaart ving aan op 1 mei 1598 onder bevel van Jacob Van Neck (1564-1638). In de Indische Oceaan werd de vloot verdeeld in tweeën door een storm. Een smaldeel bestaande uit de vaartuigen Mauritius,

Hollandia en de Friesland voer voorlangs Madagascar direct naar Bantam. Het tweede, onder bevel van Wijbrand Van Warwick (1569-1615), bestaande uit de vaartuigen de Amsterdam, de Gelderland, de Utrecht en de Zeeland voer via Mauritius naar de Molukken. Daar deden zij Celebes, Ambon en Ternate aan. De Zeeland en de Gelderland zeilden nog door naar Banda. Onder bevel van Jacob van Heemskerck (1567-1607). Alle schepen kwamen rijkbeladen met nootmuskaat, foelie en kruidnagelen weer in Holland aan, tussen mei en augustus 1600. Hoezeer commercieel een succes, kleefden aan deze Tweede Schipvaart dezelfde bezwaren uit internationaal-politiek oogpunt als aan de eerste verkenningstocht van de Compagnie van Verre, die nu de "Eerste Schipvaart" werd geheten. Deze benaming is alleen vanuit Amsterdams oogpunt juist: vanuit de andere gewesten immers, waren al eerdere vergelijkbare vaarten ondernomen.

127 Ook hier is de naam verwarrend: ten opzichte van de compagniën nadien was deze compagnie "oud". Maar niet ten opzichte van de zoëven in de hoofdtekst genoemde Compagnie van Verre en de Nieuwe Compagnie, die ook op Oost-Indië mikten. Deze Oude Compagnie, opgericht te Amsterdam vertrok met een smaldeel van drie vaartuigen op 6 april 1599. De vloot bestond uit de schepen De Zon, Maan en Morgenster. Ze stond onder bevel van Steven van der Haghen, die inderdaad Ambon wist te bezeilen. Maar hij raakte verstrikt in een lokale oorlog tussen de Ambonezen en de Portugezen. Hij trok partij voor de Ambonezen en kreeg van hen de beschikking over het kasteel Van Verre dat bij de Tweede Schipvaart was opgetrokken op het schiereiland Hitu. Hij verspilde veel tijd, levens en materiaal in een aanval op het Portugese fort Leitmor op Oost-Ambon. Zijn tocht was noch commercieel noch militair-strategisch een succes. Van der Haghen was te veel tijd kwijt aan de oorlog waarin hij zich van de Staten van Holland helemaal niet in mocht mengen. Deze mislukking was voor Van Oldenbarnelveldt eens te meer reden om het non-interventie-principe nader in te scherpen aan het leidend personeel van de V.O.C. Nader hieronder I.19.5. Daarna russtte de Oude Compagnie een smaldeel uit van vier schepen onder bevel van Steven van der Haghen en Jacob Wilckens, met Cornelis de Houtman als schipper. Deze deed Atjeh aan, geraakte in gevecht met de inlandse bevolking en verloor het leven. Het smaldeel bestaande uit De Delft, De Dordrecht en de Vereenigde Landen en het Hof van Holland keerden onder commando van Paulus van Carden in november 1601 volbeladen met peper terug. De Oude Compagnie reedde daarop zes schepen in smaldeel uit onder bevel van Jacob van Neck, bestaande uit de vaartuigen de Amsterdam, de Dordrecht, de Haarlem, de Leiden en de Delft alsmede het jacht de Gouda. Het smaldeel vertrok op 28 juni 1600. De Haarlem werd op de rede van Patani in brand gestoken wegens lekkage. De retourvaart was overigens succesvol. De Oude Compagnie reedde vervolgens vijf schepen in smaldeel uit in 1602, bestaande uit de Gelderland, de Zeelandia, de Wachter, het Duifken en de Utrecht onder commando van Wolfert Harmenszoon. Deze combinatie vertrok op 28 januari 1601. Verspreide retourvaart, maar succesvol. Zie nader en detail: R. Bijlsma, De Archieven van de compagnieën op Oost-Indië, 1594-1603, opgenomen in de serie: Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven, Vol. IXL (1926) Dl I, pp. 173-224; Hans de Haan, Moedernegotie en grote vaart. Een studie over de expansie van het Hollandse handelskapitaal in de 16e en 17e eeuw, Amsterdam, 1977; F.S Gaastra, De Geschiedenis van de VOC, Uitgeverij: Walburgis Pers: Zutphen,

1992, pp. 13-29.

128 De Nieuwe Brabantse Compagnie, opgericht te Amsterdam, vertrok op 21 december 1599 van Texel. De vloot bestond uit de schepen De Nederland, De Vereenigde Landen, de Nassau en het Hof van Holland. De vloot werd gecommandeerd door Pieter Both. Ze had Bantam als eindbestemming. Daar kwam ze op 6 augustus 1601 aan. Haar retourvaart was succesvol. De Nieuwe Brabantse Compagnie reedde op 28 juni 1600 een smaldeel van twee vaartuigen uit onder commando van Guillaume Senescal, bestaande uit de schepen De Zwarte Arend en de Witte Arend. Ook deze tocht was succesvol.

129 De Vereenigde Compagnie van Amsterdam op Oost-Indië bestond uit acht schepen. De vloot stond onder bevel van Jacob van Heemskerk. De schepen waren: De Amsterdam (vlaggenschip), de Hoorn, de Alkmaar, de Zwarte Leeuw, de Witte Leeuw, de Groene Leeuw (stuurman: Michiel Adriaanszoon de Ruyter) en de Rode Leeuw. De vloot vertrok op 23 april 1601 en deelde zich op 8 mei op in een Atjeh-vloot en een Molukkenvloot.

130 Een totaaloverzicht vindt men op de V.O.C.-site DeVOCsite: voorcompagnieën op: www.vocsite.nl/geschiedenis/index.html

131 Oorspronkelijke naam: Generale Vereenichde geoctroyeerde Compagnie. Het octrooi bepaalde dat niemand behalve de VOC vanuit Nederland – die territoriale beperking was dus in de akte opgenomen – schepen mocht zenden of handel mocht drijven met het gebied ten oosten van Kaap de Goede Hoop en ten westen van de Straat van Magellanes; het octrooi heeft in de bijlagen de notarieel gecertificeerde kaarten waarin het octrooigebied precies wordt gedelinieerd, benoemd en in jurisdictiezones wordt afgegrensd.

132 Het octrooi bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief, Den Haag, Afdeling VOC-Archieven en is digitaal te bestuderen via www.gahetna.nl. Het octrooi van 1602 en de bij verlenging gewijzigde teksten met protocollen zijn op verschillende plaatsen afgedrukt, ondermeer in C. Cau, Groot Placcaetboek I, Den Haag 1658, pp. 530 vv; Pieter van Dam, Beschryvinge van de Oostindische Compagnie 1693-1701. Deze geschiedschrijving van de werkzaamheden kwam tot stand in uitdrukkelijke opdracht van de Heeeren XVII van de VOC en zou niet gedrukt worden of anderszins gepubliceerd. De directie wilde precies weten wat er allemaal loos was in het bestuur en de administratie van de VOC, want de beheerspraktijk van de vennootschap begon, mede door de toenemende en excessieve corruptie, al te veel in de gaten te lopen. Het werk werd op 10 maart 1701 in tweevoud aan de directie aangeboden. Het was een intern document. Daarom menen de historici dat Van Dam bij zijn kritische kanttekeningen man en paard genoemd heeft en de feitelijke gang van zaken gedetailleerd naar objectiveerbare waarheid heeft beschreven. Het werk in de originele redactie is online te raadplegen: http://www.inghist.nl/retroboeken/vandam/; men zie zomede de bezorgde en becommentarieerde hereditie daarvan door F.W. Stapel en C.W.Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, eds., in de serie: ‘s Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 63, 68, 74, 76, 83, 87, 96 (VII Vols ’s Gravenhage, Eerste Boek, deel 1, 1927, Eerste Boek, deel 2, Tweede Boek, deel 1, Tweede Boek, deel 2, Tweede Boek, deel 3, Derde Boek, Vierde Boek, 1954) Uitgeverij Martinus Nijhoff, 1927-1954, Eerste Boek, Deel I. pp. 43 vv.

133 Brede kapitaalaccumulatie die de aandeelhouders zouden kunnen controleren was daardoor uitgesloten. Dat was volkomen in strijd met het statutaire doel van de vennootschap, die juist de beurtvaart op het Verre Oosten een volksbrede solide basis wilde geven. De bewindhebbers hebben zich later, nadat de eerste beurtvaarten dividenden in klinkende munt rechtvaardigden deze secundaire overdrachten van kapitaal aan de lagere standen verhinderd. Zij lieten de participanten die niet direct invloed hadden in de Centrale Directie lang wachten op het dividend en gaven ook voor de misgelopen interessen opzettelijk géén resititutie. Daardoor werden de kleinere beleggers op den duur afgeschrikt. De oorspronkelijke inleg op de toonderbewijzen bleef ongewijzigd. De Staten-Generaal die het Octrooi hadden uitgevaardigd – opgesteld had Johan van Oldenbarneveldt dat machtigingsinstrument – hadden, na de dood van de staatsman op het schavot in 1619 alle ruimte om diens bedoelingen weg te interpreteren en de gebruikte juridische terminologie een totaal andere reikwijdte en strekking te geven dan de raadpensionaris oorspronkelijk had bedoeld. Er volgde dan ook een decennia lange denaturing voor binnenlandse politieke behoeften van het statuut. Een rechtshistorisch beroep op Johans missives en memories van toelichting bij de concepten van het octrooi was niet raadzaam, daar de staatsman sedert 1619 officieel was gebrandmerkt in de justitiële documentatie van de Staten als hoog- en landverrader. Een adocaat was wel wijzer, als hij nog langer aan de balie ingeschreven wilde staan.

134 J.G. van Dillen, Het oudste aandeelhoudersregister van de Kamer van Amsterdam der Oost-Indische Compagnie, opgenomen in: Werken uitgegeven door de Vereeniging Het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief, Vol XIV, Uitgeverij: Martinus Nijhoff, ’s-Gravenhage, 1958. Zie inzonderheid pp. 20-45. Uiteraard geeft dit niet de totale verspreiding der aandelen weer, landelijk bezien. Maar het lijkt juist er van uit te gaan dat de spreiding analoog zal zijn verlopen in alle steden waar de V.O.C. kamers had. Op het platteland zal de mogelijkheid van inschrijving nauwelijks kenbaar zijn geweest. In de steden zal gegolden hebben dat inschrijving vooronderstelde dat men wel kon lezen en schrijven. De heffe des volks zal dus zelfs van de inschrijvingsmogelijkheid niet geweten hebben en de ambachtsstand doorgaans óók niet. Bedenk verder dat de aandeelbewijzen aan toonder hun vluchtige weg door alle lagen van de bevolking zullen hebben gevonden tot aan het faillissementsjaar 1796, al zullen de houders der bewijzen meestal niet precies geweten hebben wat het billet vertegenwoordigde aan opeisbare gelden.

135 De wederdopers hadden met de V.O.C. zonder meer al problemen, omdat ze tegen ieder geweldsgebruik waren. Het was, óók in het begin, al duidelijk dat het winstbejag van de V.O.C. kolonisatie van kuststreken veronderstelde, en dus geweldsgebruik impliceerde. Het ronselen en pressen van bemanningen, die men in de havensteden met geweld naar de vaartuigen zag voeren, gaf ook al aan dat de V.O.C. niet vies was van dat gebruik. Wie intekende deed dus middellijk aan die geweldspleging deel.

136 We hebben het over een periode waarin er ook onchristelijke onstoffelijke wezens bestaan: duivels, geesten, chimaera’s, bezielde dwaallichten en verschijningen. Demonologie was een universitaire studie. Leuven had er een aparte subfaculteit voor. Duivels liepen in deze periode opmerkelijk veel rond in

het publieke domein.

137 Francisco de Vitoria (1483-1546), Spaans moraal-theoloog en volkerenrechtelijk jurist. Hij wordt beschouwd als de grondlegger van de school van Salamanca, de universiteit waar hij als dominicaan doceerde. Hij borduurt voort op de beschouwingen van Thomas van Aquino over het ius gentium. Zie hierboven.

138 James Brown Scott, The Spanish origin of international law, Francisco de Vitoria and his law of nations, reprint Union Press: Oxford/London/New Jersey, 2000 naar de druk van Oxford University Press, 1934, met in de bijlagen de originele teksten van Vitoria, geannoteerd vertaald. De Vitoria leert dat zonder de gelijkheid voor het positieve recht van alle volkeren en naties de Heilsgeschiedenis van het Christendom eenvoudigweg niet verstaan kan worden. Zie: Anthony Anghie, Francisco De Vitoria and the Colonial Origins of International Law, Cambridge University Press: 2005 Sage Journals Vol 5, Issue 3, 1996, doi.org/10.1177/096466399600500303 (doi.org/10.1017/CBO9780511614262.003), opgenomen in: Eve Darian-Smith/Peter Fitzpatrick, Laws of the Postcolonial, The University of Michigan Press: Ann Arbor, 1999 pp. 89-108. Anghie tracht De Vitoria's natuurrechtelijke benadering van het (feitelijk) bezitsrecht van de Indianen te reconstrueren. De Indianen waren de rechtmatige eigenaren van hun land. De invasie van de kolonisatoren maakte dat niet anders: hun bezitsrecht werd daardoor niet nietig. Het feit dat de Indianen ongelovig zijn, is in dit verband staatsrechtelijk en privaatrechtelijk volkomen irrelevant. Zie pp. 92-96 t.a.p. Uiteraard geeft Anghie een Engelse vertaling van deze passus bij De Vitoria. De Paus kán geen "jurisdictie" hebben over ongelovigen in wereldlijke zin, zo vertaalt Anghie het canoniekrechtelijke Latijn dat De Vitoria gebruikt. Spirituele jurisdictie kan nooit wereldlijke gevolgen hebben. Daarom kan de Paus mensen buiten de christenheid nooit declassificeren als wezens met mindere rechtssubjectiviteit dan gedoopte gelovigen. John Locke, Hugo Grotius en Samuel Pufendorf accepteren dat uitgangspunt ook in hun volkerenrechtelijke beschouwingen maar blijven het onderscheid tussen christelijke en niet-christelijke naties voor praktische doeleinden hanteren en uitwerken. Voor die doeleinden is het bruikbaar en behoeft het verder geen rechtvaardiging. Zie: H. Welzel, Naturrecht und materiale Gerechtigkeit, Prolegomena zu einer Rechtsphilosophie, Uitgeverij Vandenhoeck & Rupprecht: Göttingen, 1980; Oswald Bayer, Freedom in Response, Luttheran Ethics: Sources and Controversies, (vertaald door Jeff Cayzer) Oxford University Press,: Oxford, 2007, ISBN 978-0-19-924909-1. Pp. 144-148.

139 De vreemdelingen of buitenlanders. In Rome was er daarom een aparte rechtsstellende autoriteit voor deze groep, de praetor peregrinus, sedert 242 voor Christus. Voor de echte Romeinen was er de praetor urbanus. Zij vatten ieder jaar opnieuw de rechtsregels samen die op de verschillende groepen toepasselijk waren: de edicten. T.C.Brennan, The Praetorship in the Roman Republic, Vol. II, Oxford University Press: Oxford, 2001, ISBN 97-8019-511-4607, pp. 603-604.

140 Franciscus Xaverius (1506-1552) voluit: Francisco de Yasu de Azpilicueta y Xavier. Hij was een van de oprichters van de jezuïetenorde in de stichting van de Sociëteit van Jezus. Ignatius van Loyola, de initiatiefnemers tot deze stichting, kreeg van koning Johan III van Portugal en paus Paulus III het verzoek tot

missionering van de gebieden die krachtens het Verdrag van Tordesillas waren geconcessioneerd in het Verre Oosten aan Portugal. Ignatius zocht daartoe Xaverius aan, omdat deze bekend stond om zijn polyglotte aanleg, zijn pragmatische politieke oriëntatie en zijn theologische spiritualiteit die tijdens academische studies was gegroeid. Hij gold als tactisch en als een doorzetter, waarbij onveranderlijk zijn Baskische herkomst werd vermeld. Xaverius kreeg de diplomatieke status van Apostolisch Delegaat in 1541, een rang die ook in protestantse landen erkenning kreeg via concordaten die de Heilige Stoel wist te sluiten en die de missies van Xaverius vergemakkelijkten. Xaverius begon zijn bekeringswerk in India te Goa, dat door Portugal in bezit was genomen. Vandaar trok hij naar Malakka en naar de Molukken waar hij missiestaties wist te vestigen. Van daaruit werd het christelijk geloof elders uitgedragen in de Archipel, onder meer op de in de hoofdtekst genoemde eilandengroepen. Vandaaruit keerde hij terug naar Goa, om missioneringen op Japan en in China aan te vatten. Zijn lichaam rust in de Basiliek van Bom Jesus te Goa ter verering als reliek door de gelovigen in een zilveren schrijn die een mengvorm is van Italiaanse en Indische edelsmeedkunst. De Basiliek geldt als een van de fraaiste voorbeelden van een architecturale vermenging van Portugese hoogbarok en Indiase ornamentiek. In ieder geval is het gebouw daarmede een sprekend voorbeeld van de religieuze syncretiek die Xaverius steeds voor zijn missionering nastreefde. De bouw dateert van 1594-1605.

141 Letterlijk: samensmeltend, samenvoegend. De christelijke geloofsleer wordt vertaald in termen, symbolen en metaforen die lokaal al gebezigd worden binnen “heidense” levensbeschouwingen, mythische overleveringen of godsdiensten. Xaverius gebruikte Boeddhistische uitdrukkingsvormen om christelijke waarheden inzichtelijk te maken, maar bleef de christelijke leer als de enig zuivere of ware beschouwen. Xaverius beschouwde uiteraard onderdelen van het Boeddhisme of Confucianisme - voor zover hij daarmede in aanraking kwam - als imperfecte parallellen en analogieën van het christelijk geloof. De vorm, waarin de geloofsprediking werd gebracht mocht de substantie of essentie van de geloofsleer nooit aantasten. Iedere religie is in interactie met de omgeving waarin ze onderricht, gebracht of beleefd wordt. Als ze daardoor begrijpelijker wordt of aanvaardbaarder wordt hoeft daar niets mis mee te zijn. Bij de westerse missionering in de Lage Landen bezigden Willibrordus, Servatius en Bonefatius (die van Dokkum) uiteraard ook syncretistische benaderingen van de geloofsleer.

142 In de eerste twee decennia van de twintigste eeuw zou De Kumpenie juist het tegenovergestelde beleid gaan verkondigen; juist wèl verspreiding van de christelijke geloofsleer onder de benaming “ethische politiek”, zie Boek II van deze serie, Nederlands Ontvoogding in het Verre Oosten, de kolonisatie van de Archipel, Hoofdstuk II, paragraaf 21.

143 Simon van Leeuwen (1626-1682), Het Rooms-Hollands Regt, waarin de Roomse wetten met het huydendaagse Neerland Regt, in alles dat tot de dagelijkse onderhouding kan dienen in byzondere kortheit, so wel in vaste Regtstoffen, als in de manier van Regst-vordering overeen gebragt werden. Met allerhande Ordonnantiën, Placaten, Hand-vesten, Keuren, Gewoonten, en gewijsden deser

en omliggende Landen, bevestigt, eerste druk, 1664, Leiden en Rotterdam, By Hackens. Het geldt hier een synthese van Romeins geschreven recht, vooral uit de codex Iustinianus, en Hollands gewoonterecht, met een nadruk op het Romeinse recht zoals in de middeleeuwen gerecipieerd. Bedenk, dat de Staten-Generaal beslist geen centrale wetgever waren. En óók geen mede-wetgever, zoals thans. Er moest nadat de Republiek was ontstaan een centrale rechtsstellende autoriteit gevonden worden. Die vond men vooral in dit soort systematische commentaren en toepassingsregelen. De Hollanders introduceerden dit Rooms-Hollandse recht in hun wingebieden zoals Zuid-Afrika, Sri Lanka (Ceylon) en de Indische Archipel, voorzover zij daar effectieve jurisdictie konden borgen. Hugo de Groot, Johannes Voet, Ulrik Huber en F. van de Sande ontwierpen dit systeem voor de Republiek. Simon van Leeuwen kwam met een beredeneerd dogmatisch systeem ervan in genoemde publicatie. Van Leeuwen was advocaat in Den Haag en later in Leiden. In 1681 werd hij benoemd bij de Hoge Raad van Holland en Zeeland.

144 Zie: Brief van 27 december 1614, opgenomen in: H.T. Colenbrander, Jan Pietersz. Coen, Levensbeschrijving, Uitgeverij Nijhoff: Den Haag, 1934, pp. 64 vv; Zie voorts W.Ph. Coolhaas, Generale missiven van gouverneurs-generaal en raden aan heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie, 1610-1655, II Vols, Uitgeverij Nijhoff, Den Haag, 1960-1964, opgenomen in de reeks van ‘s Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie, No.’s 104 en 110, ook te kennen uit de digitale versie resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/generalemissiven. Deel I, 1610-1638, No. 104, pp. 97-118; het gaat hier om de brieven van Coen geschreven tussen 21 maart 1619 en 1 februari 1623.

145 Generieke uitzondering op territorale jurisdictie-aanspraken.

146 1547-1616, op dit moment nog alleen raadpensionaris van de Staten van Holland. Ook wel: Van Oldenbarnevelt. Oorspronkelijk: Van Oudenbarneveldt. Hij zou te Padua gepromoveerd zijn in het Romeinse recht; wij zouden hem dus een privaatrechtelijk gespecialiseerd jurist noemen. Van volkerenrecht had hij niet veel verstand.

147 De Staten-Generaal benadrukken dat steeds weer in hun resoluties. Dat is ook voor de hand liggend, omdat Van Oldenbarneveldt deze oorspronkelijk opstelde; latere pensionariisen namen steeds weer die redacties over. Zie: Robert Fruin, Geschiedenis der STAATSINSTELLINGEN in Nederland tot den val der Republiek, uitgegeven door H.T.Colenbrander, tweede bijgewerkte druk, Uitgeverij: Martinus Nijhoff, ‘s-Gravenhage, 1922, pp. 194, 208, 328, 360. De Staten-Generaal, als oprichters, hadden toezicht op de gedragingen van de Oost- en Westindische Compagnieën. Maar zij waren het, die buiten het republikeinse grondgebied ter gelegenheid van expedities en beurtvaarten tractaten en verbonden sloten onder dat gezag. Zij voerden oorlog en zij sloten vrede. De Staten-Generaal werden geacht met deze rechtshandelingen en de daarbij horende uitvoeringsdaden in te stemmen, zolang zij het octrooi niet opzegden, schorsten of opschortten. Dat hebben zij tot 1795 nooit gedaan.

148 Melchior de Moucheron, 1557- ongeveer 1617, belangrijk Antwerps koopman. Ook hij ontvluchtte Antwerpen in 1585 na de val van die stad en zocht de wijk naar

Walcheren en later naar Amsterdam, zoals zovelen. Hij organiseerde in compagnieverband een verkenningsexpeditie voor de exploratie in het hoge noorden van de Tataarsche of Kara-zee. Die moest aantonen dat aldus een weg om de noord naar Indïe mogelijk was. Maar, zoals Hudson later, voer De Moucheron per vergissing een riviermond binnen, die van de Dwina, die vervolgens De Moucheron-rivier werd genoemd, zoals Hudson ook de rivier De Hudson bij abuis hield voor een zeearm oostwaarts naar dat begeerde Indië. Ook De Moucheron wierp het anker uit en claimde rechtsmacht, vermoedelijk voor Brabant en niet voor Vlaanderen. Hij vestigde een handelsfactorij die hij later deed vallen onder de macht van de Staten van Holland, nadat hij te Amsterdam verblijfplaats had gevonden. Hij wist ruime handelsfaciliteiten te krijgen in Moskou – Sint Petersburg bestond nog niet – waarvan Amsterdam de vruchten ging plukken. De Moucheron was één van de eersten, die inzag, dat voorlopig Spaanse havens niet toegankelijk meer zouden zijn voor beurtvaart vanuit de Lage Landen. Melchior verzette daarom de bakens naar Rusland, omdat de Sonttol steeds hoger dreigde te worden voor de vaart uit Amsterdam. De Moucherons handelsfactorij groeide uit tot de stad Archangel(sk). Zie: S.Muller Fz. Geschiedenis der Noordsche Compagnie. Beantwoording der Prijsvraag: “Een historisch overzicht van de ontdekkingen der Hollanders in de Noordpoolzeeën en van hunne vestiging op enkele punten, voornamelijk op Spitsbergen, alsmede van de internationale geschillen der Nederlandsche Republiek met Engeland, Denemarken en Zweden, over de vaart en Visserij in het Noorden”, . Uitgeverij: drukkerij gebroeders van der Post en G.A. van Hoften te Utrecht: Utrecht, uitgegeven door het Provinciaal Utrechts Genootschap van kunsten en wetenschappen, 1874, pp. 28-42; 68-132. Alhier uitgebreide litteratuurreferenties aan zestiende eeuwse officiële stukken. Melchior De Moucheron werd een handig diplomaat te Moskou voor de Amsterdamse handelsbelangen. Hij sloot zelfs voor de Republiek-in-wording in 1595 bij de Czaar een gunstig handelsverdrag af. Amsterdam was van den aanvang van mening, dat de V.O.C. ook maar voor internationale assurantie van een geheel convooi moest zorgdragen. Ook in dit opzicht richtte deze stad zich tegen de raadpensionaris, die dat idee te vuur en te zwaard bestreed. Zie ondermeer: J.C.E. Bartelds, Moucheron, Melchior de, opgenomen in Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek, Vol VII, 1927, redactie P.J.Blok, P.C.Molhuysen, Uitgeverij: A.W. Sijthoffs Uitgevers Maatschappij, Leiden, 1927, pp. 888-890.

149 De Moucheron wilde eigenlijk een algehele staatsaansprakelijkheid voor particuliere oorlogsmolestschade hoe dan ook, te water en te land via een door de Staten-Generaal op te richten Kamer van Assurantie in dezelfde vennootschaprechtelijke vorm als de V.O.C., dus bij octrooi. Uiteraard richtte Van Oldenbarneveldt zich ook daar zeer tegen: dit bracht de door hem gevreesde identificatie van Republiek en V.O.C. immers statutair zo dichtbij, dat niet langer meer ontkend zou kunnen worden dat de V.O.C. via die Kamer een principaal orgaan was geworden van de Republiek-in-oprichting. De staat zou dan aan de Kamer de taak opdragen de scheepvaart buitengaats integraal te beveiligen tegen aanslagen, dat kon niet uitblijven. Wanneer de V.O.C. dan daartoe schepen van oorlog in de vaart zou gaan brengen ter beperking van het ondernemingsrisico via die Kamer, dan zou men, welke vlag ook van de campagnes zou waaien, niet kunnen ontkennen dat die vaartuigen staatsschepen waren, al had de staat ze niet in eigendom en al reedde de staat ze niet uit. Engeland zat met dezelfde

problemen met de handelsconvooivaart. Ook de Engelse Kroon wilde beslist niet dat die assurantie staatsplicht werd. Daarom werd later de Londense Lloyd op verre afstand gezet van de staatsmarine. De gewesten Holland, Zeeland en Friesland voelden wel voor de redenering van De Moucheron, maar helden toch over naar de zienswijze van Van Oldenbarneveldt. De landsgewesten Groningen, Overijssel, Gelderland en Utrecht en het land Drenthe zagen juist wel veel in het idee van De Moucheron als de enig juiste aanpak.De staat zou zelf moeten vergoeden bij oorlogsschades. Zij oordeelden dat dan het zeewezen aan de staat veel minder zou gaan kosten. Ze hadden zelf nooit direct aandeel in een oorlogsvloot, dus kostenbeperking bij de marine-inspanningen van de Republiek was bij deze landsgewesten troef: zij wilden een sterk veldleger. Daar waren in de aanpak van Van Oldenbernevaldt nauwelijks nog gelden voor over. Maar Amsterdam gaf aan De Moucherons plannen volledig de voorkeur omdat die maritieme kosten dan te versmeren waren over juist die steden, die er nooit echt direct voordeel van zouden hebben. Na de val van de Duinkerker Kapers in 1658 werd de discussie opgeschort: het concrete risico scheen verminderd. Een vergissing, maar een begrijpelijke: na de tweede Engelse Zee-oorlog scheen de vaart ter zee voldoende beveiligd wat de Hollandse convooien betreft.

150 Staatsbladen 1910 Nr 73 pp. 162 en 331. Zie uitvoerig: Willem J.M. van Eysinga, Nederland en het onzijdigheidsrecht gedurende den wereldoorlog, opgenomen in het tijdschrift De Gids, Jaargang 92 (1928) pp. 196- 234. De auteur geeft hier het kabinetsstandpunt in van het oorlogskabinet Cort van der Linden dat tijdens deze wereldoorlog deze neutraliteitspolitiek liet rechtvaardigen door de minister van Buitenlandse Zaken John Loudon.

151 Zie over de neutraliteitsverplichtingen ter zee, zoals deze destijds van regeringswege werden opgenomen: M.W.F.Treub, oorlogstijd, Herinneringen en indrukken, H.D.Tjeenk Willink & Zoon/Scheltema & Holkema's Boekhandel: Haarlem/Amsterdam, 1917, pp. 18-26.

152 Johannes Daniel Jakob Kriege, 1859-1937. Nadat hij geadeld werd door de Keizer: Von Kriege. Hij heette dus precies als de titel van het beruchte boek Von Kriege van generaal Carl von Clausewitz, waarin de oorlogvoering wordt beschreven als een geoorloofde, gelegitimeerde voortzetting van de buitenlandse politiek van een staat, zij het met geweldsmiddelen. Clausewitz is geen promotor van oorlogvoering, maar hij vindt het geen drukmiddel dat alleen in uiterste noodzaak mag worden aangewend en doorgaans als agressie een onrechtmatige inbreuk oplevert van de wereldvrede. Die wereldvrede vindt Clausewitz geen natuurlijke en ook geen onder alle omstandigheden gewenste toestand. Hij acht agressie een redelijk middel als het doel redelijk is en als de geweldpleging proportioneel blijft. Von Kriege was Nederland welgezind. Hij vond doorgaans dat die staat de neutraliteitsplichten goed nakwam jegens Duitsland. Hij was geen Pruisische scherpslijper. Hij vond wel dat Engeland Nederland gijzelde door zijn maritieme blokkade en dat dat onrechtmatig was. Maar die onrechtmatigheid moest Nederland zelf trachten te minderen. Hij vond verder dat Ludendorff na 1917 als Eerste Kwartiermeester-Generaal aan Nederland volkomen onredelijke neutraliteitsplichten oplegde. Hij waarschuwde daar de minister-president Cort van der Linden voor en trachtte het Auswärtige Amt in te schakelen om bij het civiele kabinet van Keizer Wilhelm II actie te ondernemen om Ludendorff af te

remmen. Ludendorff heeft in maart-september 1918 wel op het punt gestaan om Nederland binnen te vallen, maar de Keizer, tijdig gewaarschuwd, lastte de acties steeds weer af en kapittelde Ludendorff die langzamerhand bij Wilhelm in het verdomhoekje kwam te zitten. Nederland moest met rust worden gelaten. Dat moest Ludendorff nu eindelijk eens tussen de oren krijgen. Over de loopbaan van Kriege zie: G.A.M. Strijards, Een Kempische spoorbaan in de Groote Oorlog, Het Eindhovens Bels lijntje, Een lek in de Nederlandse neutraliteitspolitiek, Uitgeverij Wolf Legal Publishers (WLP), Tilburg/Nijmegen/Oisterwijk, 2014, ISBN 978-90-5850-167-9, pp. 59 vv.

153 Zie: Samuël Kruizinga, Overlegeconomie in oorlogstijd, De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij en de Eerste Wereldoorlog, Walburg Pers, Zutphen, 2012, ISBN 97-8990-5730-8635; G.A.M. Strijards, Een Kempische spoorbaan in de Groote Oorlog, Het Eindhovens Bels Lijntje, Een lek in de Nederlandse neutraliteitspolitiek, Uitgeverij Wolf Legal Publishers: Oisterwijk/ Tilburg/Nijmegen, 2014, ISBN 978-90-5850-167-9, pp. 64 vv. Aldaar verdere litteratuuropgave.

154 Zie: Samuël Kruizinga, C.J.K. van Aalst, Het brutaalst van allemaalst, Opgenomen in: Nederland neutraal, De Eerste Wereldoorlog, 1914-1918, Uitgeverij Boom: Den Haag, 2014, ISBN 978-94-6105-3510 NUR 680, pp. 129-172.

155 Zie: Paul Moeyes, Buiten schot, Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918,Uitgeverij BV De Arbeiderspers: Amsterdam, 2005, ISBN 90-295-3830-9 /NUR 680, pp. 187-197.

156 De nootsgewijs al geïntroduceerde Erich Ludendorff 1865-1937, Eerste Kwartiermeester-Generaal bij de Oberste Heeresleitung van het Duitse Keizerrijk in 1916. Hij bepaalde eigenlijk de Duitse militaire strategie tot augustus 1918. Hij was in 1917 al hartgrondig voorstander van een aanval op Nederland.

157 Zie: Nationaal Archief, Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM), Rubriek BB.31, Archief van de NV Nederlandsch-Indisch Landsyndicaat, 1910-1964. Het syndicaat werd gepresenteerd als een nationale zaak. Het zou van nationaal belang zijn dat buitenlandse maatschappijen op agrarisch gebied NIET op grote schaal in Nederlandsch-Indië zouden kunnen opereren. De hierna te noemen Colijn zou één van de directeuren van het syndicaat worden. In 1938 werd de Nederlandsche HandelsMaatschappij (NHM) directrice van de Naamloze Vennootschap Nederlandsch-Indisch Landsyndicaat. Deze kreeg een statutaire zetel aan de Amsterdamse Vijzelstraat. In 1950 trachtte het Syndicaat een doorstart te maken van de ondernemingen op Sumatra. De Afdeling Cultures van het agentschap Medan voerde vanaf 1952 zowel het bewind over de Syndicaatsondernemingen in Zuid- en Oost-Sumatra als over de bergcultuurondernemingen van de Serdang Cultuur Maatschappij. In 1959 werden de bedrijven van het Syndicaat door de toenmalige president van Indonesië Soekarno genationaliseerd. In 1982 werd de Algemene Bank Nederland als rechtsopvolgster van de NHM genoopt tot verkoop van de onderneming die een beleggingsmaatschappij werd onder de naam Pinede BV.

158 Zie: Herman Langeveld, Hendrikus Colijn, 1869-1944, II vols., Uitgeverij Balans, 1998, Deel I, ISBN 90-5018-399-9, pp 143-163.

159 Zie onder meer: H.H. van Kol, Het Nederlandsch-Indisch Land-Syndicaat, derde druk, Met een “Open Brief” van H. Colijn, tot den schrijver gericht, en diens “Antwoord”, Uitgave van de N.V. Boekhandel en Uitgevers-Maatschappij “Ontwikkeling”: Paleisstraat 43, Amsterdam, 1922.

160 Zie: William H.Ukers, All about tea, The Tea and Coffee Trade Journal Company, New York, 1935, Vol. I, pp. 132-133.

161 Een aardige synopsis van de hybride situatie die deze constructie, bijna een fictie, teweegbrengt, geeft Jaap Frederiks, in zijn De conferentie van Berlijn: Leopold II krijgt Kongo, 1884-1885, opgenomen in de bundel Historische gebeurtenissen van de Lage Landen, 1000-2000, samensteller W. Velema, Uitgeverij: Het Spectrum, Utrecht 2005, NUR 680, pp. 282-285.

162 Zie: Nederlands ontvoogding in het Verre Oosten. Deel II De kolonisatie van de Archipel, Hoofdstuk I, paragraaf 5.5.

163 Henry Morton Stanley (1841-1904) was een Brits-Noordamerikaans journalist en ontdekkingsreiziger. Als journalist kreeg Stanley van de New York Herald opdracht op zoek te gaan naar David Livingstone, een beroemde Britse ontdekkingsreiziger, geneeskundige en pastoraal bewogen theologant, die in Oost-Afrika op zoek was naar de bronnen van de Nijl. Livingstone was een wat aangeblazen gedreven idealist in deze romantische Victoriaanse tijd. Livingstone had een messiaanse allure had gekregen, vooral door toedoen van andere journalisten die in de komkommertijd om kopij verlegen zaten. Stanley vertrok uit oostelijk Afrika in 1871 vanuit het concentratiepunt voor de Arabische slavenhandel, het eiland Zanzibar. Hij trok naar het Tanganyikameer. En zag daar tot zijn starre verbazing een blanke, eerbiedwaardige blanke, met witte haren en een witte baard aan de oostelijke oever. Omdat hij bijna niet in zijn eigen geluk kon gekoven, liep Stanley alléén op de blanke af en zei aarzelend: “Doctor Livingstone, I presume?”. Dat bleek juist te zijn. Het was de verdwenen zendeling en wetenschapper. Stanley publiceerde dit verhaal en was op slag wereldberoemd. Leopold, die een koloniaal rijk wilde voor zichzelf, bedacht dat hij niet beter kon doen dan deze Stanley inhuren om voor Leopold wat inleidende territoriale verkenningen te doen, de verkende gebieden te cartograferen en vervolgens op enigerlei wijze in bezit te nemen voor Leopold persoonlijk. Daar ging Stanley op in. Hij trad vervolgens voor Leopold op als gemachtigde op diverse koloniale congressen, waaronder het tweede koloniale congres te Berlijn van 1885. Daar deed hij mee aan de onderhandelingen over het bezit van Centraal Afrika en de daar te vestigen vrijhandelszones. Voor Leopold bracht hij verbijsterende claims uit, gewoon, om eens te proberen hoe vér dat hij veel te vér kon gaan. Hij kreeg bijna steeds zijn zin, omdat Groot-Brittannië en Frankrijk elkaar voortdurend dwars zaten en niet tot één geharnast standpunt konden komen ten aanzien van de koloniale geopolitiek in Centraal Afrika. Bismarck kwam deze patstelling tussen zijn mogelijke wederpartijders heel goed uit. Bismarck gunde noch Frankrijk noch Engeland het vermoedelijk zeer ertsrijke Katanga. Dat gaf Bismarck dan liever voorlopig in beheer aan België dat hij volkomen weerloos achtte. Zulks in afwachting van het moment dat Keizerlijk Duitsland alsnog belangstelling zou krijgen voor het Congobekken en Katanga. Zo ongeveer als Groot-Brittannië het koninkrijk der Nederlanden voorlopig de hele Indische Archipel wel gunde tijdens de conferentie van Londen in 1814. Opdat het

eilanden-gebied niet in handen zou komen van Frankrijk, maar ook niet van Pruisen. Uiteraard kom ik daarop terug. Nadat de triomfen Stanley naar de kop waren gestegen derailleerde hij als een soort maffiabaas in dienst van Leopold. In diens Congo-Vrijstaat.

164 Zie vooral: Frans Dekkers, Eindhoven 1933-1945, kroniek van Nederlands Lichtstad in de schaduw van het Derde Rijk, Uitgeverij: Onze Tijd/In de knipscheer, 1982, ISBN 906-2651-046, 978-90626-51047. Het boek is, na een strafvorderlijke verbeurdverklaring en onttrekking aan het verkeer in 1982 uit de handel genomen, maar is antikwarisch makkelijk verkrijgbaar. Vermoedelijk is het Openbaar Ministerie tot deze bijkomende straf en maatregel gekomen, na vervolging van de auteur, omdat in het boek ten aanzien van de Philips bijdrijfspolitie een parallel wordt getrokken met de door Himmler binnen de NSDAP opgerichte SS, een privaat weeerkorps, oorspronkelijk bestemd voor de persoonlijke beveiliging van Hitler en diens regeringsleiders en staf. Aan de SS werd, naarmate de Weimar-Republiek steeds meer geabsorbeerd werd in het Derde Rijk, steeds meer geweldsbevoegheden toegekend ter publieke rechtshandhaving, aanvankelijk ter waarborging van de interne soevereiniteit van dat Rijk. Nadat Oostenrijk was geannexeerd door dat Rijk kreeg de SS ook militaire taken ter ondersteuning van de defensiepolitiek en ging deze private organisatie delen in de publieke zwaardmacht. Het paramilitaire apparaat werd zo ingeschakeld bij de oorlogen die Hitler ging voeren na 1 september 1939. Het bléef echter een privaat weerkorps, dat geen deel uitmaakte van de Wehrmacht. Die vergelijking, niet eens bedoeld als metafoor, gaat wat ver. Dekkers publiceerde een annoncerende voorpublicatie in de Haagse Post van 25 juli 1981, pp. 18-24 over het optreden van de Philips politie in de periode 1920-1940 onder de kop: De terreur van de Philips politie,waarin hij deze metafoor jegens deze “particuliere politiemacht” rechtvaardigt. Dekkers beschouwingen tonen aan, dat private bewakingsdiensten en weerkorpsen ten behoeve van grote commerciële vennootschappen, makkelijk kunnen derailleren. Bij de Bataafsche Petroleum-maatschappij en de Koninklijke Shell is daar later in de Archipel ook sprake geweest. Zie hierna. Bij de V.O.C. is dat beslist het geval geweest als bestendig onderdeel van de bedrijsfvoering. Ter intimidatie, afschrikking en afdreiging van het Hinterland dat men niet kon en niet wilde bezetten. Philips, intussen, zorgde wel, dat de brigadechefs steeds ook werden aangesteld als hulp-officieren van justitie in de zin van het Wetboek van Strafvordering, zoals de burgemeester dat óók is. Het wetboek staat dat ruim toe, ter verruiming van de personele logistiek van de reguliere politie, thans in nationaal verband georganiseerd. Zo konden de beambten van de Philips-bedrijfspolitie (zo werd deze dienst in de wandeling genoemd) ook de status van Bijzondere Opsporingsambtenaar krijgen. Daar maakte Philips ruim gebruik van. Zoals ook de Rijksveldwacht die status vaak aanvroeg en kreeg. Het is en was volkomen in lijn met de beginselen van de Nederlandse Strafvordering. Het probleem wat Dekkers signaleert zat meer in het concrete gebruik van die mogelijkheden door de “commandant”, de “hoofdcommissaris” of het hoofd van deze bedrijfspolitie. Het model dat dit hoofd voorstond was afgekeken van dat wat gebezigd werd jegens de bedrijfspolitie bij de Fordfabrieken in de USA. Die hoofdcommissaris maakte een te ruimhartig gebruik van de mogelijkheden die de wetten van de ministers van justitie Heemskerk en Donner ter voorkoming van staatkundige woelingen en ondermijning van de grondwettige regeringsvorm

en ter bescherming van de openbare orde destijds, in het interbellum, boden. Zie daarover: G.A.M. Strijards, Geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht na de codificatie, opgenomen in de feestbundel: Gedenkboek HONDERD JAAR Wetboek van Strafrecht, Uitgeverij: Gouda Quint BV (S.Gouda Quint-D. Brouwer en Zoon): Arnhem, 1986, ISBN 90-6000-4110 pp. 31-56, ihb. pp 44-45.

165 Recht der ersten Ankerung, right of first anchorage, le droit de premier mouillage. Dit recht tot soevereiniteitsverwerving gold alleen in interstatelijk vrij gebied, waar nog niet eerder een westerse, binnen de Christenheid erkende, staat een vaartuig het anker had doen uitwerpen met het oogmerk van gebiedsverwerving. Het was gebaseerd op interstatelijk gewoonterecht. In de negentiende eeuw werd het steeds vaker betwist door staten die geen zeevaardige marine konden inbrengen bij de wedloop om vrij gebied te claimen. Nadat Keizerlijk Duitsland en Groot-Brittannië elkaar dit recht hadden betwist - beiden waren vanaf 1885 de enige maritieme grootmachten die er iets aan zouden kunnen hebben - met het gevaar van een acuut jurisdictieconflict is het recht in onbruik geraakt. Thans is uitgangspunt, dat, wat het zeerecht betreft, aanknopingspunten voor een soevereiniteitsclaim in interstatelijk vrij gebied eigenlijk in een mulitilaterale verbindende verdragstekst moeten zijn gedefinieerd of gecodificeerd. Die tekst moet tevoren zijn vervat in een door een belangrijke statenmeerderheid aanvaarde rechtsvaststellende verklaring die voorshands nog niet enige bindende verdragsvorm heeft kunnen aannemen. Zo'n verklaring kan zijn vervat in een arbitrage-beslissing of een arrest van een universeel zeerechtstribunaal. De statenmeerderheid hoeft het verdrag niet niet te hebben geratificeerd. Maar die meerderheid moet daar haar opstellingen of gedragingen blijk hebben gegeven die verklaring juist te vinden, een adequate weergave van het zeerecht. De Londense Zeerechtsdeclaratie van 1908 bevat dergelijke verklaringen. Deze declaratie geeft geldig gewoonrecht weer. Een statenmeerderheid vond dat het positief volkerenrecht bevatte. Maar zij is nooit een verbindend verdrag geworden. Londen heeft nooit willen tekenen. Bij het recht van eerste ankering dat Groot-Brittannië steeds heeft ingeroepen, waarin de Republiek zich steeds heeft kunnen vinden, is het tot zulk een in werking zijnd verdrag of verbindende verklaring nooit kunnen komen, mede door obstructie van Duitsland. Dat had immers tot 1910 geen oceaanvloot die dergelijke ankeringen kon uitbrengen op het moment dat Berlijn dat dienstig oordeelde in het Verre Oosten. Het viste deswege altijd achter het net. Daarom is dat recht uiteindelijk obsoleet geworden. Londen heeft dat ook maar aanvaard omdat het na 1919 in dit opzicht niet wederom conflicten wilde aangaan met andere zeemogendheden, die in opkomst waren, zoals Japan.

166 Ter herdenking aan de zogeheten Eerste Schipvaart naar Oost-Indië in 1595, hiervoren nootsgewijs beschreven. De huidige gedenksteen werd kort na de Tweede Wereldoorlog ingemetseld. De spreuk stond te lezen op veel rederijkantoren in Rotterdam, Amsterdam en vlissingen.

167 Filips van Dorp, 1587-1652, ambachtsheer van Dorp, afkomstig uit een familie van watergeuzen. Vaak wordt hij verward met zijn neef die Philips van Dorp heette. Filips werd doorgaans als Flip aangesproken. Hij startte zijn maritieme carrière als kapiteuin bij de Admiraliteit van Zeeland op de

Meermin, onderdeel van de Zeeuwse vloot onder bevel van admiraal Jochem Swartenhondt in de Middellandse Zee. In 1622 werd Flip vice-admiraal. Hij was berucht wegens zijn besluiteloosheid.

168 In de loop van de Tweede Engels-Nederlandse zee-oorlog waarbij Londen een definitief einde probeert te maken aan de Hollandse commerciële overmacht ter zee brandden de Britten het dorp West-Terschelling plat in het kader van een strafexpeditie tegen de Oostindië-vloot van Amsterdam, die al eerder in vlammen is opgegaan. De commandeur van het Britse smaldeel heet Robert Holmes. De Britse admiraliteit vindt deze terreur tegen de Hollandse burgerbevolking noodzakelijk omdat de Hollanders dreigen de absolute dominantie te krijgen in de beurtvaart op het Verre Oosten zoals door de V.O.C.-convooipolitiek opgezet. De comptroller-fourageur Samual Pepys ter Londense admiraliteit, die in zijn geheime dagboek deze acties van Robert Holmes beschrijft als noodzakelijk uitvloeisel van de aan Holmes gegeven instructies geeft aan, dat het Hof deze vergeldingacties wel degelijk heeft voorzien en gewild. “De handel ter wereld is simpelweg niet groot genoeg voor ons allebei”, zo schrijft Pepys. In 1665 is die Tweede Engels-Hollandse oorlog losgebarsten. Ze loopt wel gunstig voor de Engelsen, want bij de Slag bij Lowestoft verslaat de Britse oorlogsvloot wel degelijk de Nederlandse convooierende oorlogsbodems. Maar de Hollandse macht is niet verpletterd; tactisch hebben de Engelsen een overwinning, strategiasch nog lang niet. De Hollanders staat bekend om hun verbijsterend maritiem recuperatievermogen. Terreur op massale schaal tegen het Hollandse Noorderkwartier kan daar een grondig einde maken. Maar, zo geeft de admiraliteitsraad aan, dan moet wél uitgesloten worden dat de Hollanders wraak nemen. Michiel de Ruyter wordt gevreesd. Hij zou vergeldingsacties kunnen ondernernemen tegen Londen, want De Ruyter kent de monding van de Theems goed en staat bekend wegens zijn manoeuvrabiliteit in volle actie. Hij hééft al flink huisgehouden en heeft waarachtig infanterieafdelingen aan boord die ontzettend snel kunnen toeslaan. In volle zee, maar ook hun strafexpedities ter kuste zijn gevreesd. De Ruyter zet troepen af, gaat op stroom liggen, laat de infanteristen huishouden en neemt ze weer terug. Holmes krijgt bevel om dat óók eens te proberen. Eerst brengen de Engelse smaldelen tijdens de Tweedaagse Zeeslag de Hollanders grote schade toe. De Hollandse oorlogsbodems moeten afdeinzen. Cornelis Tromp en De Ruyter krijgen ruzie. De laatste vindt dat Tromp steeds weer nodeloos de gevechtslinie verlaat. Om een tactische overwinning binnen te slepen. De Ruyter moet dan de formaties hergroeperen, het verband tussen de smaldelen is zoek en de gewestelijke admirale reageren niet op de seinen van het vlaggeschip omdat de linie chaos is. De Engelsen gebruiken de disharmonie onder de Hollanders om de Amsterdamse vloot in de Waddenzee aan te tasten. Ze hebben een Nederlandse spion. Laurens van Heemskerk, aan boord van het vlaggenschip van Holmes. Die heeft acht zware oorlogsschepen, vijf branders en vijftig sloepen voor een landexpeditie. Maar een gespecialiseerde stormeenheid heeft hij niet. Hij moet matrozen aanwijzen voor deze expeditionaire actie op vijandelijk grondgebied, op Vlieland en Terschelling. Holmes tast eerst honderzeventig rijkbeladen Hollandse koopvaarders die op stroom voor vertrek klaar liggen aan. Dat laat het oorlogsrecht toe De Engelsen gebruiken op grote schaal handgranaten vanuit sloepen. De hele koopvaardijvloot brandt uit. Millioenenschade, tweeduizend Hollandse schepelingen gedood. Holmes tast de dag daarop

Terschellig aan met deze sloepen en deze matrozen. Hij zet elf compagniën af met handgranaten. Plunderen en platbranden wat ze kunnen is het parool. 270 huizen gaan eraan. Het hele dorp Wst-Tereschelling gaat eraan, uitgezonderd een klein aantal huisjes, de kerk, het raadhuis en de vuurtoren, de Brandaris. De schade is vijftigduizend Rijnlandse guldens. Holmes is erbij, de matrozen zijn overduidelijk aan hun uniformen herkenbaar. En dat mag niet. Ook destijds niet. Dit is massive civil repraisal, een terreuractie tegen burgerlijke personen en goederen. Die buiten het oorlogsbedrijf bleven. Vanuit Terschelling werd niets tegen de Engelsen ondernomen door de bewoners. Holmes krijgt opdracht om zijn acties te ontkennen. Maar dat kan niet. Op Vlieland kon men duidelijk zien dat het Engelse schepelingen waren die de actie uitvoerden. De Britten vrezen nu een vergeldingsmaatregel. Zij raken volledig in paniek als De Ruyter de tocht naar Chatham onderneemt: daar komt de vergelding aan. Maar De Ruyter krijgt uitdrukkelijk last van Cornelis de Witt, dat hij wel expedities aan land mag zetten, maar dat de burgerbevolking van Kent met rust moet worden gelaten. Zo gebeurt het ook, tot verbazing van de Engelsen. Zie: Machiel Bosman, Holmes' bonfire (1666), Britten slaan vernietigend toe op Terschelling, op de site Historisch Nieuwsblad 9/2016, www.historischnieuwsblad.nl/holmes-bonfire-1666/ bezocht op 24 januari 2021. Zie voorts Anne Doedens en Jan Houter, 1666. De ramp van Vlieland en Terschelling,Uitgeverij van Wijnen: Franeker, 2013, ISBN 978-05194-4754; Kitty Nooy en Frans Schot, De ramp van 1666, Uitgeverij Flevodruk Harlingen BV: 2014, Harlingen, ISBN 978-94912-76200; Richard Oller, Man of War, Sir Robert Holmes and the Restoration Navy, Uitgeverij Phoenix: Londen/Sidney (Australia), 1969 ISBN 978-18421-22365; zie de gerelateerde ooggetuigeverslagen van derden, opgetekend door dominee Frans Esauszoon Den Heussen, Gedachtenisse van d'Engelsche Furie op de Vliestroom, en der Schellingh, hertaald door Anne Doedens, Gerben Stormbroek en Jan Houter: Uitgeverij Aspekt BV, Soesterberg, 2011, ISBN 978-9461-530981; zie verder: Anne Doedens en Liek Mulder, in de serie Oorlogsdossiers, Nederlands-Engelse oorlogen, Door een zee van bloed in de Gouden Eeuw, Uitgeverij Walburg Pers: Zutphen, e-Book-editie, SBN 978-94-6249-232-5 NUR 688, 2016.

169 Alleen een afdeling van de bemanning van het schip De Vreede onder bevel van Jan van Brakel bezondigt zich op 9 juni aan plunderage. Ze krijgen straf: Van Brakel moet de ketting bij Gillingham op 12 juni 1667 stukvaren met deze afdeling, dat zal hen leren. Dat is een levensgevaarlijke actie, want dat vaartuig zal dan, even hokkend stilliggend, zwaar onder vuur genomen worden door Engelse vuurmonden die deze blokkade vanaf de oevers moeten beschermen. Van Brakel lukt dat dóórvaren niet. Zijn schip is te licht. Hij vaart over de ketting heen. Veel geeft het niet, want de Engelsen trekken zich in paniek terug. In de Rotterdamse Sint Laurenskerk vindt men een monument voor de zeeheld Jan van Brakel waarop een fraai Hollands gedicht te zijner ere, gewijd aan dit roemruchte doorvaren (Vondel dicht: "Hierop bruist de vloot der Staeten/Naer den Teems, daer Brittenlant/Trots zijne ysre keten spant:/Maer wat kan een keten baeten,/ Als de Leeuw van Hollant brult/En de zee met dootschrik vult?/ Hy rukt stael als ragh aen flarden, Sloopt kasteelen langs het strant,/Steekt met zijn gezicht den brant/In de schepen. Wie kan 't harden!"). Het Rotterdammer grafzerkgedicht luidt: "Door ketens, donders, loot en staal en bliksemstraalen/Te vliegen, en een roof op 's vyands grond te haalen/Was BRAKELS werk, die zijn triomf rukte uyt den brand/Zijn naam en krygsdeugd cierd zijn graf en vaderland"), dat nooit heeft

plaatsgehad. Natuurlijk wil de nationale propagandamachine niet vermelden dat Jan deze heldendaad als straf moest uitvoeren. Dat staat dan ook niet op het zware wit-cararisch marmeren blazoen in de zware zwarte epitaaph in die kerk. Vondels gedicht, De Zeeleeuw op den Teems, Jaculatus Puppibus Igneis, opgedragen aan de weduwe van de gesneuvelde Abraham de Wees, in 1667 is er niet minder fraai om.

170 Zie voor het totaaloverzicht van het bij de V.O.C. ten aanzien van het scheepsvolk, de bemanning en de schepelingen gehanteerde rangenstelsel, de bevoegdheden van de officieren en de dekdienende onderofficieren de VOCsite op wwww.vocsite.nl/geschiedenis/functies.html, Functies en rangen aan boord, geraadpleegd 30 november 2020.

171 Aanvankelijk ging het hier om een versterkte schans met een houten huis. Dat in 1641 door een stenen fort werd vervangen, waarin de onderkoopman Johan Comens werd gehuisvest om de Molukkers beter in de gaten te houden, die de V.O.C., volkomen terecht, ervan verdacht met de Engelsen sluikhandel te hebben opgezet in muskaatnoten, waarvan De Kumpenie op dat moment oogstbeperking wilde. De fortificatie bevatte opslagloodsen voor kruidnagels die voorlopig niet in de handel mochten komen, ter prijsbeheersing. Gerard Demmer werd gouverneur (1642-1647) en bouwde de fortificatie uit. De Molukkers waren niet erg bereid zich aan de V.O.C.-richtlijnen te houden, bovendien hadden zij zelf interinsulaire verbindingen om hun oogsten te slijten aan Engelse en Portugese handelsfactorijen. Demmer had instructie om daarom de overtollige kruidnagelbomen te rooien. Dat leidde tot opstanden in 1651. Het fort werd ingenomen en verwoest. De V.O.C.-beambten werden vermoord. Batavia kon het er niet bij laten zitten. Het stuurde een strafexpeditie in juni 1651 onder commandeur Arnold de Vlaming van Outshoorn met vijf schepen en 370 soldaten. Zij vernielden alle dorpen en staken de plantages en voedselopslagplaatsten op het eiland in brand. Uiteraard verhongerde de bevolking. De V.O.C. bleef het eiland gebruiken als strategisch steunpunt bij maritieme operaties tegen de Engelsen. De Molukkers bleven uiteraard trachten de V.O.C-soldaten te verjagen. Ze startten een verbeten guerilla, ook in de zeestraten die ze op hun duimpje kenden. De volgende decennia bleef het eiland schouwtoneel van militaire acties. In februari 1674 vernielde een aardbeving fort en omliggende huizen; herstel werd provisorisch aangebracht, maar in 1768 was het fort nog steeds in slechte staat. Gouverneur Bernardus van Pleuren (1775-1785) knapte het zaakje nog een keer op. De restanten van de fortificatie zijn er nog. De fortificatie had communicatie met de forten Velzen, Fort Delft, Fort Den Briel, Fort Duurstede en Fort Hollandia op onderscheidenlijk de eilanden Itawaka (Hatoena), Porto/Haria, Saparoea en Sirisori, Fort Victoria en Fort Middelburg op Ambon en Passo, Fort Beverwijk op Leinitu en Fort Zeelandia op het eiland Haroekoe zomede Fort Hoorn op Hatoea. Vandaaruit kon de V.O.C. veel doorgaande interinsulaire vaart oostwaarts beletten of belemmeren.

172 In artikel 36, dat het de taak van de overheid is “om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst, om het rijk van de antichrist te gronde te werpen en te bevorderen dat het koninkrijk van Jezus Christus komt en het woord van

het evangelie overal gepredikt wordt, zodat God door ieder geëerd en gediend wordt, zoals hij in zijn Woord gebiedt." Het gaat om de zogeheten Confessio Belgica, in 1561 opgesteld door Guido de Brès. De synode van Dordrecht (1618-1619) stelde de authentieke tekst vast en verder dat zij plichtmatig is voor de heersende kerk of de Nederduytsch Gereformeerde Kercke. Deze geloofsbelijdenis wordt gerekend tot de Drie Formulieren van Enigheid: naast deze Geloofsbelijdenis de Heidelbergse Catechismus opgesteld door Zacharias Ursinus en Caspar Olevianus in 1563, en de Dortse Leerregels, opgesteld door die synode zelf, ook wel de Vijf Artikelen tegen de Remonstranten genoemd. De V.O.C. kon dit gebod dus echt niet negeren.

173 De Heeren Zeventien hadden "oock geordonneert, dat men sal vernemen nae twee geschickte ende bequame persoonen, omme Godts Woorts voor te dragen, ende 't volck jegens alle superstitie ende verleydinge der Mooren ende Atheisten uyt de H. Schrifture te vermanen".

174 In gereformeerde kring werd een geslaagde preek vaak dankbaar begroet met het lied "Dat 's Heren zegen op u daal", in kringen van vakkundigen aangeduid als een "oppudaaltje"; de aldus gelauwerde dominee mocht dat graag releveren en was verheugd dat dat ook in de krant kwam.

175 1597-1647. Hij was de eerste protestantse zendeling in dienst van de V.O.C. die standplaats kreeg toegewezen op Formosa. Hij wendde zich rechtstreeks tot de inheemse bevolking. Voordien waren V.O.C.-dominees alleen werkzaam geweest ten behoeve van de V.O.C-.beambten en ambtenaren. Hij had te maken met een analfabete bevolking, met een totaal ander begrip van moraliteit en zonde dan in de Christenheid gebruikelijk. Hij was een van de eerste afgestudeerde aan het Leidse Indisch Seminarium. In 1625 werd hij aangesteld op het eiland Ternate. Hij kwam al aanstonds in conflict met Jacques le Fèbre, de V.O.C.-bevelhebber. Candidius beschuldigde hem openlijk van buitenechtelijke betrekkingen. Deze bevelhebber kwam natuurlijk van de weeromstuit met tegenbeschuldigingen aan en zond Candidius terug naar Batavia. Daar kon Candidius zijn standpunt rechtvaardigen en de beschuldigingen aannemelijk maken. Daarop werd hij naar Formosa gezonden, met de idee dat hij het dialect dat daar gangbaar was niet zou kunnen hanteren. Het taaltje van deze Taiwanese aboriginals was vrijwel onvertaalbaar in het gangbare Maleis. Ze hadden geen schriftsysteem. Candidius dacht dat hij juist daarom deze Siraya's heel goed zou kunnen kerstenen. Maar dan moest hij die taal, die ze gebruikten, goed onder de knie krijgen. Hij schreef aan Batavia dat hij daarom graag tien jaar op Formosa wilde blijven. Batavia, al lang blij dat ze daar de lastpak voor langere tijd kwijt waren, vond het best. Candidius bestudeerde de taal van deze inheemsen, die hij het vernaculair van de Siraya's noemde. Hij schreef de klanken uit in Latijns schrift en noemde dat het Sinkan-vernaculair. Hij begon daarin les te geven aan vrouwen en kinderen: de vrouw was onder de Sinka's de draagster van van cultuur, traditie en familiebetrekkingen. Hij merkte dat deze vrouwen toch open stonden voor de theologische abstracties van het Christendom, mits het allemaal niet te dwingend werd gebracht. Vrouwen waren de draagsters van het leven, daarom waren zij de verbinding tussen godenwereld en mensenmaatschappij. Daarom was ook niet geoorloofd dat vrouwen en mannen bestendig onder één dak samenleefden. Een gezinshuishouding was onbestaanbaar. Het leerde

Candidius alleen maar hoeveel semitisch-joodse grondtrekken het Christendom had geabsorbeerd in de loop der tijden. Hij oordeelde dat het tijd werd die elementen eens te isoleren en wellicht uit te zuiveren. Candidius kon vijftig Siraya's, meest vrouwen, kort voor het einde van zijn tien jaren, dopen. Batavia had niet veel op met zijn verdere bekeringsactiviteiten. Het kreeg klacht op klacht over Candidius' heterodoxie. Het riep de prediker dus terug.

176 Robertus Junius (1606-1655) ging toen hij negentien jaar oud was, na de Rotterdamse Latijnse School studeren aan het Leidse Indisch Seminarium. Junius haalde zijn graad en vertrok in 1629 naar Batavia. Dat zond hem uit naar Formosa, waar Candidius moeilijkheden had met de gouverneur die vond dat hij opstookte tegen het wettige gezag van de V.O.C. Junius verbleef eerst anderhalf jaar op fort Zeelandia, de Nederlandse fortificatie in het V.O.C.-gebied op Formosa. Hij studeerde daar op aanwijzingen van Candidius in de taalkunde van het Siraya, de spraak van zijn toekomstige gemeentenaren. Candidius had inmiddels een schriftsysteem ontwikkeld. De Siraya's konden lezen en schrijven. Dat schriftsysteem was in het Latijnse schrift ontwikkeld. Daarin had Candidius de belangrijkste bestanddelen van het christelijk geloof uiteengezet en enige gebeden. Hij had ook een soort lager onderwijs opgezet. Candidius trachtte nu het Nederlandse gezag uit te breiden en te versterken binnen de V.O.C.-kolonie rondom Fort Zeelandia. Daarop concentreerde Candidius zich; de christelijke geloofsleer liet hij nu verder aan Junius. Candidius erkende dat er met de V.O.C.-ambtenaren ook veel mis was. Openbare dronkenschap, sexuele uitbuiting, mishandeling van inlanders, daar kon ook Candidius niet van zeggen dat dat behoorde bij rechtmatige gezagsuitoefening. In het dorp Sinkan hadden de inwoners zich bereid verklaard het V.O.C.-gezag wel te willen aanvaarden. Maar in andere dorpen, meer gewend aan de kwalijke kanten van de V.O.C.-administratie, lag dat niet voor de hand. Candidius kon niet anders doen dan erkennen, dat er veel mis was aan V.O.C.-zijde. Natuurlijk nam het militair gezag hem dat kwalijk. De Siraya's verenigden zich op dit punt in een verzetsalliantie tegen de residerende gouverneur die het bont maakte. Het grootste dorp, Matauw, zorgde voor grote problemen in de vorm van een soort burgerlijke ongehoorzaamheid. In 1635 bracht de V.O.C. troepen naar Formosa over om een strafexpeditie te beginnen tegen de dorpjes Mattau en Soulang. De gouverneur werd nu vervangen door zekere Hans Putmans, die meer begrip had voor de zwarigheden die de Siraya's hadden tegen de Nederlandse barbaren. Junius nam nu de herdersstaf van Candidius over. Hij trachtte de tucht onder de V.O.C.-ambtenaren mét Putmans te versterken. Daarop accepteerden de Siraya's dat Nederlands gezag. Zelf hadden ze onderling ook te veel gewapende conflicten. Nu heerste de Pax Hollandica Formosana een tijdje. Het gebied Pintung sloot zich bij deze vrede-zone aan. Ieder dorp kreeg een kerk en een school. Junius leidde vijftig onderwijzers op. Junius ontwikkelde daarvoor een lesmethode die aansloot bij de mystieke wereld en het religieuze begrippenapparaat van de Siraya's. Junius liet veel van de belevingswereld van de Siraya's intact. Hij probeerde alleen tot een handzame synthese te komen met de christelijke opvatting van de Heilsgeschiedenis der mensheid. In dit opzicht heeft zijn benadering veel van de syncretistische benadering van Fransiscus Xaverius, hiervoor genoemd, in voor-Indië en Indo-China. Niettemin had Batavia het bezwaar, dat Junius de Siraya's te veel behandelde alsof zij gelijk waren aan

blanke christenen. Zij konden volgens Junius op een gelijke behandeling aanspraak maken. Dat ging Batavia te ver: dat was gezagsondermijnend. Junius ervoer tegenwerking. Hij wilde terug naar Holland. Dat wenste Batavia op dat moment niet: het had de reformator van Formosa te zeer nodig voor de Pax Hollandica Formosana, want nog altijd wilde Batavia factorijen aan de Chinese zuidkusten aan de Chinese Zee. Het gaf Junius een toeslag op zijn maandsalaris tot honderdveertig Rijnlandse guldens, “eene soldije, nooit tevoren aan eenig predicant gegeven.” In totaal bleef Junius veertien jaar op Formosa. Maar in 1645 voer hij thuis en werd predikant te Delft, later te Amsterdam, waar hij op kosten van de V.O.C. theologie-studenten bleef opleiden tot predikant te Formosa.De kerkeraad te Batavia verwierp Junius’ syncretistische benadering.

177 Zie hierna, Nederlands Ontvoogding in het Verre Oosten, De kolonisatie van de Archipel, Hoofdstuk III; C. Fasseur, De Indologen, Ambtenaren voor de Oost 1825-1950, ISBN 90-351-1275-X.

178 Dat sultanaat omvatte een deel van het eiland Halmahera, heel Ceram en de Raja Ampat, een archipelgroep tussen De Molukken en Nieuw-Guinea in met moeilijk bevaarbare zeestraatjes vol riffen en drempels. Een goed gebied om een zeeroversvloot als strategische reserve te leggen.

179 1666-1727. Hij werd in V.O.C.-verband tweemaal uitgezonden naar De Groote Oost, dus de oostelijke Indische Buitengewesten van de Archipel. De Kumpenie zond dominees uit als beambten als ze voornemens was naast een factorij ook een volksplanting voor Hollanders te leggen, zoals, bijvoorbeeld, te Batavia. De dominee werd, zoals in de hoofdtekst al werd aangegeven, nooit ambtenaar in een aanstelling waardoor hij onderhorig was aan de hiërarchie van de kooplieden van de vennootschap. Als bedienaar van de “Heersende Kerk” moest hij een zekere zelfstandigheid kunnen volhouden jegens de gangbare handelspraktijken en de omgang met de inlanders die daarvan het gevolg was. Het algemene bestuursreglement van de Nederduyts Gereformeerde Kercke eiste dat ook. Dat reglement is een soort aanbevolen standaardregeleling voor de provinciale synodes. Opleggen kon de nationale Synode in dit opzicht niets. De Nederduyts Gereformeerde Kercke was geen staatskerk van de Republiek. Ze was dominant aanwezig in het publieke domein. Maar méér ook niet. De kerkorde werd uiteindelijk op provinciaal niveau vastgesteld, uiteraard niet door de Provinciale Staten, maar door de Provinciale Synode. Wanneer het ging om handelingen die publiekrechtelijke gevolgen hadden en die moesten uitgaan van de kerk, was uniformiteit nodig. Daar kon een landelijke richtlijn zinvol bij zijn. Daarop konden de Provinciale Synodes zich dan oriënteren, door die de provinciale administratieve bestuurswetten vast te stellen voor de gemeenten op basis van deze richtlijn binnen de provincies. Als die kerkgemeentes tenminste tot die Nederduytsche Kercke pretendeerden te behoren. Die wetten constitueren uiteindelijke de gronden der aanstelling, op voordracht van de plaatselijke classes. De gemeente die dominee beriep, was diens werkgever. In het Reglement over de vaststelling van de burgerlijke echtvereniging als publieke verbintenis van de Stadhouder dd 31 juli 1656 conform het concept van de Staten-Generaal van 18 maart 1656 wordt zulks voorondersteld. Onaanvaardbaar zou zijn dat zulk een publieke persoon zou zijn onderworpen aan een op winstbejag beluste vennootschap. Maar de Kumpenie moest zijn aanstelling als bedienaar des woords goedkeuren door een verklaring van geen

bezwaar. Zonder de verklaring van geen bezwaar kon deze erkende ambtenaar vanwege de Republiek (!) geen toelating krijgen tot enig grondgebied waarover de V.O.C. enige beschikkingsmacht had. De constructie was dus ingewikkeld. De predikanten hadden een ambtelijke status, maar ze waren tóch niet aan enig staatsgezag onderworpen. Dat is uniek geweest. Want dat was nu juist in de Anglicaanse kerk of in de Lutherse kerkhiërarchiën in Saksen, Pruisen, en heel Scandinavië wél het geval. Zie: W. Bergsma, The Low Countries, opgenomen in: B. Scribner, R. Porter, M. Teich (eds.) The reformation in national context, Cambridge University Press, Reprint 1998, Cambridge, 1994 first edition), pp. 67-79, ISBN 0-521-40155-0/ISBN 0-521-40960-8 (paperback). Terug naar de Indische Archipel. De juridische ordonnantiën vanwege gouverneur-generaal en gouverneurs uitgevaardigd moest dominee gehoorzamen. Deed hij dat niet, dan kon de toelating ingetrokken worden. In de negentiende eeuw is dat ook vaak gedaan. Maar in de zeventiende en achttiende eeuw niet zo vaak. Niet op basis van geloofstolerantie. Maar omdat het gezag meestal van de wederspannige dominee ook weer niet zoveel last had.Domiee sprak bijna nooit Maleis. Hij verhitte de breinen van de blanke kolonialen soms, maar niet van de inlanders. Dominee kon vanwege De Kumpenie uitgezet en zelfs verbannen worden. Dat heette dan externering. Dat was duur. Heel duur, de terugreis moest door de Kumpenie geregeld worden en dominee kon intussen enorme stampei maken. Dat deed hij ook doorgaans wel. Daar was het ook een type voor. Het beklimmen van kansel, het kathechisatie-onderricht en de bevoegdheid tot stichtelijke vermaning kon hem alleen door de kerkenraad ontnomen of ontzegd worden, evenals alleen dat lichaam hem kon schorsen in zijn bediening of deze hem ontzeggen. Was de dominee extreem lastig dan placht de raad hem over te plaatsen naar een eiland, waar hij geen kwaad kon stichten in het zicht van De Kumpenie. Banda was daar op den duur heel geschikt voor nadat De Kumpenie Batavia had doorontwikkeld. Valentijn werd al door De Kumpenie toegelaten in 1684, maar bekleedde het predikambt pas twee jaar later. Valentijn werd beroepen op Ambon en stond daar van 1686 tot 1694. Hij vertaalde de Bijbel in het Maleis en placht daaruit te preken op een wijze die de inlanders bijzonder aansprak. Hij kreeg dus ruzie met ambtgenoten die meer de politiek van non-interventie van De Kumpenie waren toegedaan. Preken in het Maleis was al bedenkelijk. Dan deed dominee al aan politiek. Daarom werd Valentijn overgeplaatst naar het barre Ambon en vervolgens teruggezonden naar Dordrecht.

180 Oud en nieuw Oost-Indiën, vervattende een naauwkeurige en uitvoerige verhandelinge van Nederlands mogentheyd in die gewesten, benevens eene wydlustige beschrijvinge der Moluccos, Amboina, Banda, Timor, en Solor, Java, en alle de eylanden onder dezelve landsbestieringen behoorende: het Nederlands comptoir op Suratte, en de levens der groote Mogols; als ook een keurlyke verhandeling van ’t wezentlykste, dat men behoort te weten van Choromandel, Pegu, Arracan, Bengale, Mocha, Persien, Malacca, Sumatra, Ceylon, Malabar, Celebes of Macassar, China, Japan, Tayouan of Formosa, Tonkin, Cambodia, Siam, Borneo, Bali, Kaap der Goede Hoop en van Mauritius, door François Valentijn, Joannes van Braam/Gerard onder de Linden, Dordrecht/ Amsterdam, Boekverkopers. 1724. Het gehele werk is in facsimile uitgegeven door Uitgeverij Van Wijnen te Franeker in 2003/2004.

181 Vice-Admiraal Wijbrand van Waerwijck die namens een “Maatschappij van Verre” - een van de vennootschappen die De Kumpenie vóóraf gingen - een verkenningstocht verrichtte naar de Molukken, had een schrijfgrage eerste stuurman Hendrick Jalinck. Die bericht dat de Ambonezen wel met prauwen hadden willen langskomen met cocos en gebraden vis, maar dat zij, ziende dat niet de Portugese doch een onbekende vlag woei van de steng, onmiddellijk weer maakten dat zij wegkwamen. De Kumpenie kreeg daarom later voortdurend moeilijkheden bij het innemen van victualie en ravitaillering in het Verre Oosten. Moeilijkheden, waar de Portugezen niet mee te maken hadden omdat de inlanders de laatsten wel, en de eerste, De Kumpenie, niet vertrouwden. Zie de journaals, geciteerd in: A.A. van Heusden, Handleiding tot de kennis der Nieuwe Geschiedenis voor de kadetten van alle wapenen: Drukkerij van Broese & Comp. Voor rekening van de Koninklijke Militaire Academie: Breda, 1847. Van Heusden duidt zich aan als Lector in de Geschiedenis en Letterkunde aan de Koninklijke Militaire Akademie. Een smaldeel onder Steven van der Hagen koos zee op 18 december 1603 in de richting van Ambon. Daar veroverde deze Van der Hagen het door zeshonderd Portugezen bezette fort Victoria en deed de inlandse vorsten een eed van trouw afleggen aan de Staten van Holland en Prins Maurits. Jalinck bericht dat de inlanders door de Portugezen waren onderricht dat de Hollanders trouweloos en wreed waren, zulks terwijl de Hollanders nu juist kwamen, om de Tidorezen en de Ternatanen te tonen dat de Hollanders wel kwamen om hun verdrukkers te verdrijven, maar niet om ze te vervangen. Zie de uiteenzettingen bij Van Heusden, a.w., pp. 368-379. Bij Van Heusden heet het steeds dat de Hollanders mistrouwd werden door de kwalijke inblazingen (“ongunstige berigten”) door de Engelsen, Spanjaarden en Portugezen aan de inlanders toegebracht. Zodra echter de inlanders met de Hollanders direct te maken kregen verdwenen deze “berigten” als sneeuw voor de spreekwoordelijke zon. De Hollanders konden dan voordelige koop doen van pepers, kruidnagelen, muskaatnoten, foelie en kaneel terwijl de inlanders de verdere contacten blijde afwachtten. Bij wederkomst werden de Hollanders wel ontvangen en konden ze zaken doen met de inboorlingen die al zo vaak tegen de Portugezen waren opgestaan. Maar stuurman Jalinck (Jolinck), een ervaringsdeskundige ter plaatse, denkt daar bepaaldelijk anders over. Zie Bram Oosterwijk, Rotterdam buiten Rotterdam, speciale uitgave bij Als de Dag van Gisteren, Honderd jaar Rotterdam en de Rotterdammers, ter gelegenheid van 650 jaar Rotterdam, Waanders drukkers, Zwolle: 1990, ISBN 90-6630-992X, pp. 18-23, bijdrage: De laatste vestingrestanten op Ambon. Kasteel Nieuw Victoria staat er nog steeds op Ambon met het wapen van de Staten van Holland en het stadswapen van Rotterdam. Verder staan de wapens van de V.O.C.kamers van Amsterdam, Hoorn, Zeeland, Delft en Enkhuizen ook nog steeds op de omlijstingen van de hoofdpoort.

182 Zie: Perry Moree, Dodo’s en galjoenen, De reis van het schip Gelderland naar Oost-Indië, 1606-1603, Walburg Pers: Zutphen, 2001, Uitgave ter gelegenheid van de herdenking van vierhonderd jaar VOC, ISBN 90.5730.171.7 NUGI 645, pp. 63-134 en de bijgaande stukken, pp. 135-306. Over Jolinck zelf pp. 40-41; en S.P. L’Honoré Naber, De reizen van “Heyndrick Dirrecksen Jolink” van Zutphen, in: Marineblad, Bijblad op de verslagen der Marine-Vereeniging XXIV (1909-1910), pp. 463-473.Jolinck heet allerwegen opmerkelijk. Hij voer vanaf zijn zeventiende of achttiende naar Portugal en maakte verschillende tochten op

Spaanse en Portugese schepen. Hij kende dus de omgang die Portugese bemanningen plachten te hebben met inlanders uit het Verre Oosten, want vanaf 1585 voer hij van Lissabon herwaarts. Daarna monsterde hij bij Zeeuwse en Hollandse rederijen en voer als officier op Oost-Indië-vaarders. Hij stelde zijn waarnemingen opvallend uitvoerig te boek met tekeningen. Hij werd uiteindelijk stuurman op het vlaggenschip van diverse admiraals. Zijn loopbaan schijnt technisch dus weinig geleden te hebben onder zijn in journalistiek opzicht al te abundante aanleg tot verhaalkunde.

183 Zie over hem nader: Donald F.Lach/Edwin J. van Kley, Asia in the Making of Europe, Vol III, A century of advance, The University of Chicago Press: Chicago and London, 1993 (reprint 1917) ISBN 0-226-46757-0, pp. 40-72. Isaäc Commelin, Begin ende Voortgangh van de Nederlantse Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie, Tweedelige bundel reisverslagen, Uitgever Johannes Janssonius, Amsterdam 1646, bevattende de herdruk van: Loffelijcke Voyagie op Oost-Indien, Met 8 Schepen uyt Tessel gevaren int Jaer 1606, onder het beleyt van den Admirael Paulus van Caerden, Haer Wech genomen hebbende tusschen Madagaskar ende Abissina deur, ‘t Amstelredam, Voor Gerrit van Goedesbergen, Boeckverkooper op het water, by de nieuwe-brugh, inde Delfse Bybel Anno 1651, waarin men de journalen van Van Caerden vindt. Van Caerden deed het journaal bijhouden op het schip De Bantam dat op 20 april 1606 vertrok in de door hem gecommandeerde vloot naar het koninkrijk Goa. In facsimile uitgave heruitgegeven in: Werken uitgegeven door De Linschoten-vereniging, Vol. LXX, Uitgeverij Nijhoff, ’s-Gravenhage 1968, pp. 26 vv.; Zie voorts de bibliografische herleiding: Peter de Bode, TRESOOR DER ZEE- en LANDREIZEN, Beredeneerd register op de Werken Linschoten-Vereniging Vol. III, Walburg Pers, Zutphen 2007, ISBN 978.90.5730.466.8 NUR 688.

184 Het volkerenrecht onderscheidt “piraterij” en “kaapvaart”. Piraterij is een universeel misdrijf gericht tegen het menselijk ras als zodanig, de internationale rechtsgemeenschap. De piraat begaat daden van geweld in volle zee gericht tegen andere vaartuigen, hun schepelingen en hun ladingen in volle zee ter fine van winstbejag. De piraterij wordt dus begaan buiten de territoriale wateren van een erkende staat. Artikel 101 van het VN-zeerechtsverdrag van Montego Bay van 1982 verbiedt piraterij als universeel vervolgbaar strafbaar feit gericht tegen de vrije zeevaart. Zeeroverij en piraterij zijn volkerenrechtelijk identieke begrippen. De kaapvaarder begaat geoorloofde zeeroverij in tijd van oorlog op basis van een machtiging door een oorlogvoerende staat. Die zeeroverij moet dan gericht zijn tegen een vaartuig dat de vlag voert van een staat of natie waarmede die staat in oorlog of gewapend conflict verkeert. Dat vaartuig is voor die staat of natie vijandig. Deze machtiging heet kaperbrief. Die moet de kaper of vrijbuiter kunnen vertonen aan een interveniërende erkende oorlogsbodem. De buit van de kaapvaart moet de kaper gedeeltelijk afstaan aan de staat of natie die de brief afgaf. Het kaapvaartuig wordt aldus hulpoorlogsbodem of hulpkruiser van de machtigende staat. Die staat krijgt daardoor als het ware een hulpoorlogsvloot bijeen waarvoor hij de kosten niet hoeft te dragen en waarvoor hij maar gedeeltelijk aansprakelijk is. De kaperbrief is een piraterijvergunning. Andere staten hoeven haar niet te erkennen. Alleen de machtigende staat doet dat in principe. Het onderscheid kwam in de dertiende eeuw tot stand. Deze kaapvaart was geaccepteerd onderdeel bij de maritieme conflicten die de koloniserende of expanderende zeemogendheden in de vijftiende, zestiende

en zeventiende eeuw onderling hadden: Engeland, Frankrijk, Portugal, Spanje, Zweden en de Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden. De kaapvaart werd door de West-Europese zeeoeverstaten tot ongeloorloofd middel verklaard bij de Zeerechts-Verklaring van Parijs van 1856. De twee Haagse Conventies over het oorlogsrecht van 1899 en 1907 namen die verklaring over, waaronder de Verenigde Staten van Noord-Amerika. Kaapvaart heeft betrekking op gewelddaden tegen beurtvaart in volle zee, niet op kapingen van vliegtuigen of treinen, ook niet indien deze met een terroristisch oogmerk worden begaan. De kaapvaarder kan een erkende oorlogsbodem zijn. Zie Dietrich Oehler, Internationales Strafrechts, Geltungsbereich des Strafrechts, Internationales Rechtshilferecht, Recht der gemeinschaften, Völkerstrafrecht, 2e druk, Carl Heymanns Verlag KG Köln/Berlin/Bonn/München, 1983, randnummers 431-438 pp. 315-319.

185 Sultan Bakanuku, ook wel Nuku of Syaifudin genoemd. Nuku werd als troonopvolger gepasseerd toen zijn vader sultan Jamaludin was afgezet door de Kumpenie, om vervangen te worden door Nuku's broer, de zwakkeling Patra Alam. Alam wilde met De Kumpenie in zee maar Nuku niet. Nuku riep zich uit tot koning van alle Papoea's en organiseerde een zeeroversvloot. Aanvankelijk zagen de Engelsen daar veel in. De V.O.C. moest de nek gebroken worden en hier was nu de kans om dat op een koopje te bereiken. Maar uiteindelijk wilden de Engelsen hetzelfde als de Hollanders. Alleen wilden zij nu een octrooi voor de Britse Oost-Indische Compagnie. Dat moest Nuku de Engelsen toestaan. Veel schoten zijn Papoea's er dus niet mee op, al waren de Engelsen minder agressief en hardhandig dan de Hollanders. Dat was dan toch nog een voordeel voor de inlanders. De Melanesische bevolking bleef ook dat octrooi ontduiken via smokkelhandel waarvan én Londen en Amsterdam allemachtig veel last hadden. Bij de Vrede van Amiens, hieronder nader te behandelen, gaf Londen de Bataafsche Republiek delen van de Indische Archipel, waaronder De Molukken weer terug. Toen kregen de Tidorezen dus toch weer met de Hollandse politiek te maken. Zie: Muridan S. Widojo, Cross-cultural Alliance-Making and Local Resistence in Maluku during the revolt of Prince Nuku (1710-1810) Uitgeverij TANAP (Towards A New Age of Partnership) IGEER, Department of History, Faculty of Arts, Leiden University, Leiden, 2007. Het proefschrift van Widjojo geeft in verschillende gedetailleerde kaarten (elf in totaal) precies de eilandengroepen in dit Archipeldeel aan met de bijbehorende steeds wisselende jurisdictieverdelingen. Deze regio's in de uiterst oostelijke Archipel hadden maar weinig religieus, sociaal, levensbeschouwelijk en cultureel onderling echt gemeen. Hun onderlinge verhoudingen waren gecompliceerd en delicaat. De V.O.C. wist er niets van en had er verder ook geen interesse in. Als het kon joeg De Kumpenie de inlandse groepen zoveel mogelijk tegenm elkaar in de haren. Heilbrengend was de interventie van De Kumpenie dus niet. Zo'n vergelijkbare streek zou De Kumpenie nog vaker uithalen. Onder meer bij de erfopvolging op Java bij Ratoe Adil Dipo Negoro in 1822. Ook hier was de Adat inzake de erfopvolging weer allemachtig duister. Uit deze kwestie kwamen de Java-oorlogen voort tussen 1825 en 1830. Zie verder hieronder.

186 De eilanden Run, Nailakka, Ai, Banda Api, Keraka, Banda Neira, Pisang, Banda Besar en Hatta.

187 Gebouwd op Portugese resten in 1611 in opdracht van gouverneur-

generaal Pieter Both. Het heeft een vijfhoek-vorm met batterijbastions. Fort Rotterdam op Celebes lijkt er veel op: het was een standaardontwerp met het oog op de steeds overgeplaatste artilleristen.

188 Op Banda Neira kwamen de kantoren van de Nederlandse gouverneur die de nootmuskaathandel administreerde.

189 Zie verder: G.J.Knaap, Kruidnagelen en Christenen: De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de bevolking van Ambon 1656-1696, Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Vol 125, Foris Publications: Dordrecht/Holland, 1987, reprint Uitgeverij Koninklijk Instituut voor Taalkunde, Land- en Volkenkunde: Leiden, 2004 ISBN 97-890-6718-2133.

190 Een expanderende staat die steeds militair zijn territorium moet blijven bevestigen gaat verplichtingen en (financieel-economische) investeringen aan, waaraan de staat uiteindelijk kan bezwijken. Ze zakt door haar hoeven. Ze lijdt aan zelfoverschatting. Uiteraard ziet die staat die overschatting zelf niet goed. Daarom is het ook zelfoverschatting, een dwaling. Essentieel voor een echte dwaling is dat de dwaler niet inziet dat hij dwaalt. Megalomanie is een ziekelijke aandoening. Het Romeinse rijk bezweek aan die ziekte, de Portugese en Spaanse wereldrijken óók. Zoals de Ottomaanse en Habsburgse rijken. En het Duitse Rijk, ongeacht of het het Wilhelminische of Derde rijk was. De USA lopen wellicht eenzelfde risico van implosie. Zie verder: Paul Kennedy, De wisselkoers van de macht. De economische en militaire opkomst en neergang van de grote mogendheden tussen 1500-en 2000, Uitgeverij Bruna: Utrecht/Antwerpen, 1989 ISBN 90-2295-5478.

191 Na 1945 krijgen de westerse historici meer oog voor de morfogeologische aspecten van de natie-vorming die in de negentiende eeuw uit rascistisch-biologische motieven is verklaard en gerechtvaardigd. Waarom dromt een bepaalde bevolkingsgroep samen op een bepaald grondgebied? Die vraag komt vaak op, als je je realiseert, dat een groep zich blijvend tracht te vestigen binnen een regio die daar vanaf het begin af aan eigenlijk helemaal ongeschikt voor lijkt. Bij Vlaanderen, Zeeland en Holland en, in iets mindere mate, Friesland, is het tot aan de negende eeuw duidelijk dat die gewesten niet echt geschikt zijn voor sedentaire bewoning, waarbij men tot agrarische bestaanswijzen komt. De grond is drassig, een groot deel wordt regelmatig door de zee overstroomd en kalft af, rivieren en beken stromen in de winter geheid over en het water blijft dan zeer lang, steeds meer verzurend, staan. Het klimaat is regenachtig. In de winter vriest het lang. Er is wel goede akkergrond - zeeklei en löss - maar ontginnen ervan is daarom, vanwege het ellendige klimaat, bezwaarlijk, arbeidsintensief en vereist werktuigen die alleen na bijzondere specialisatie adequaat gebezigd kunnen worden. Waarom blijft die groep dan daar toch maar hangen? Waarom wordt ze niet nomadisch, zoals sommige Scandinavische bevolkingsgroepen die tegenwoordig als “Noormannen” door het historiografische leven gaan? Die rusten, komt de nood aan de man, militaire roofexpedities uit en halen van elders wat ze thuis te kort komen, waarbij elke groep een eigen hiërarchie, werkwijze, en doelstelling ontwikkelt die tussen de groepen onderling sterk verschillen, zodat het nooit tot één samenhangende regelgeving komt en een offensieve alliantie onderling ook nog uitgesloten schijnt. De Lage Landers zijn vrij snel sedentair agrarisch geworden omdat ze een gemeenschappelijke polder-,

bedijking- en draineringsmethode ontwikkelden. Dat veronderstelt echter sterke taalverwantschap, culturele cohesie, en samenwerkingsbereidheid. Alleen zo, bij compromisbereidheid, komt men tot echte bestendige wetgeving. Die moet per definitie méér zijn, dan incidentele afspraken op Ad Hoc-basis naar aanleiding van een van buiten komende oorzaak zoals een inval, een natuurramp, een erfenisconflict tussen adellijke gezaghebbers. De Lage Landers kwamen in hun moerasdelta terecht omdat ze van elders verjaagd werden door agressievere stammen. Ze kwamen dáár, in die delta, want daar wilde niemand wonen. Dat stelde de Romeinse Tacitus (circa 56-117) al vast.Tacitus geeft een etnografische beschrijving van dit rare volke in zijn De origine et situ Germanorum. In de vaklitteratuur wordt het boek afgekort geciteerd als “Germania”. Ik nam als uitgangspunt de vertaling van Anton Baumstark, Die Germania des Tacitus, Deutsche Uebersetzung, Herder’sche Verlagshandlung: Freiburg im Breisgau/ Strassburg/München/ Saint Louis USA, 1876. Er is een ongeannoteerde reprint beschikbaar van dit werk onder de titel Tacitus Germania, Geschichte der Germanen, Uitgeverij: Hansebooks, paperback-editie, Norderstedt, Schleswig-Holstein, Duitsland, ISBN 978-3337-3845-31. Zie verder: Louis F.C. Curtze, Die Germania von Tacitus, ausführlich erklärt Cap. I-X; Uitgeverij: Hansebooks, paperback-editie, Norderstedt, Schleswig-Holstein, Duitsland, ISBN 978-3744-20925, februari 2017, over alle toponiemische en geografische misverstanden bij de uitleg van dit werk. Nederlandse vertalingen zijn te zeer gebaseerd op de aanname dat Tacitus het over de Lage Landen heeft van ná 800. Hij heeft het vermoedelijk gehad over Noord-Frankrijk met de Vlaamse westhoek in de hierbesproken veel geciteerde passus. Niet over Germania inferioris, wat om chauvinistische redenen vaak door Nederlanders – vooral ter aanprijzing van hun waterstaatskunde – voetstoots wordt aangenomen. Publius Cornelius Tacitus schreef het boek over de oorsprong en de woonsteden van de Germanen ongeveer in 98 na Christus. Het lijkt een objectieve beschrijvende studie. Maar dat is het geenszins. Tacitus bereidde zijn wederkeer als ambitieus politicus voor in Rome. Hij wil in deze “Germania” het verval en de mateloze decadentie van de zichzelf verrijkende elite in Rome aan de kaak stellen en de breedverspreide ambtscorruptie in de rangen van regeringsleiders en topambtenaren. Hij voert “de Germanen” daarom op als onbedorven, eerlijke en strijdvaardige lieden die permanent om het barre bestaan moeten vechten en toch onderling volkomen betrouwbaar blijven in broederschap en lotsverbondenheid. Want Tacitus durft de echte machthebbers van zijn tijd niet te noemen. De in West-Vlaanderen levende natuurlijke oerbewoners spreken hem daarom aan, en vooral hoe zij hun nooddruft krachtig bestrijden, zonder versagen. Ze moesten wel verhuizen, onder druk van massale volksimmigratie vanuit het oosten. In het begin wierpen ze terpen op, om daar dan maar hun armzalige hutten op te bouwen. Trokken de zeevloeden, die elk etmaal het moerasgebied binnendrongen, zich bij eb enigszins terug, dan konden de terpbewoners tenminste proberen de spartelende vissen te vangen, eventueel met de handen, want de waterstand was dan weer zo laag, dat zelfs met platbodembootjes niet gevaren kon worden om fuiken uit te halen en te zetten. Het was daar geen pretje om je te vestigen, dat wil Tacitus óók maar zeggen in zijn “Historiën”. Hij héeft het ook dan over westelijk Vlaanderen in de uiterste westhoek, niet over Holland, zoals ook vaak wordt aangenomen. Maar daar, in Holland, zal het ongeveer wel hetzelfde zijn geweest. Die conclusie zou getrokken kunnen worden. Zie: Han van der Horst, Nederland, De vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu,

Uitgeverij Bert Bakker: Amsterdam, 2009, ISBN 978-90-351-3513-0, pp. 11-31. Om daar te wonen waren de verdreven Germanen genoodzaakt tot bestendige samenwerkingsovereenkomsten waarbij ze de geijkte bestuursvorm in elkaar zetten. Daarom kwamen ze vroegtijdig tot interregionale regelgeving. Maar zeer kwetsbaar bleven ze, relevante militaire (strategische) reserves konden ze niet vormen. Want de mannen moesten zich doodwerken om droge voeten voor hun gezinnen en families te borgen en bestendige voedselverstrekking. Ik werkte die methode uit voor de vroegmiddeleeuwse woonkernen in het onherbergzame Kempenland uit de in deze noot besproken periode in: WOENSEL, een kerkgeschiedenis van middeleeuws bestuurscentrum tot hedendaagse geloofsgemeenschap, voortgestuwd door vijftien eeuwen, uitgeverij: Lineamentum: Amsterdam 2015, ISBN 978-908-238-1603 NUR 704, pp. 24-30. Ik volgde daarbij Gabriël van den Brink, De grote overgang, Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan, Woensel 1670-1920, uitgeverij SUN: Nijmegen 1996, pp. 36-37, reprint Boom Uitgeverij Amsterdam: Amsterdam, ISBN 978-9061-84510, maar vooral Auke van der Woud, Een nieuwe wereld, Het ontstaan van het moderne Nederland, uitgeverij Bert Bakker: Amsterdam, 2007, ISBN 978-903512-9832. Zie aldaar verdere litteratuurreferenties.

192 In het Indonesisch Aceh. In de negentiende eeuw spreekt de Europeaan van Achin. De Sumatraanse uitspraak van de “s” in combinatie met de “t” is scherper dan de algemeen gangbare Maleisische. Atjeh heeft nimmer enige koloniale onderwerping of overheersing door vreemdelingen gedoogd. Iedere capitulatie is altijd een schijnhandeling geweest. De Javaanse dominantie sedert 1950 ervoer Atjeh als onderwerping. Die het dus niet accepteerde. De sultan was bereid tot handelsverdragen. Die werden meestal naar behoren nagekomen, maar als ze inbraken op enige onafhankelijkheid van de sultan en zijn regeringsvorm, dan werden ze alsnog als nietig in zoverre verworpen. De Atjeh-oorlog in de negentiende eeuw kwam mede daaruit voort. Zie nader hieronder.

193 Ook wel: Sultan Agoeng de Grote, die regeerde van 1613-1645. Hij maakte dus De Kumpenie mee in haar prille dagen van aanlanding en vestiging op Java. Hij had diplomatieke relaties met De Kumpenie en was in beginsrel welwillend, totdat met name op optreden van Jan Pieterszoon Coen roet in het eten gooide bij de stichting van Batavia (zie hierna). Agoeng moest toen wel besluiten dat Coen territoriale expansie wilde met soevereiniteitspretenties, iets wat Coen ook helemaal niet ontkende. Alleen de Heeren XVII ontkenden dat, maar zij floten Coen toch niet terug, óók niet toen Agoeng zich rechtstreeks met de Amsterdamse directie verstond. Agoeng was daarom noodgedwongen een gewapend conflict met Coen aan te gaan. Coen won. Dat schadde het prestige van Agoeng onherstelbaar bij zijn onderdanen. Toch bleef Agoeng op Java effectief macht uitoefenen, maar hij moest nu rekenen met mogelijke opstanden of wederspannigheden van zijn onderdanen. Hij wist zich genoodzaakt voortaan hof te houden in een versterkt paleis, de Karta, bij het huidige Surakarta. Hij probeerde nu zijn volk iets meer op Arabische voet te militariseren. Dat begunstigde de Islamitische tendenties onder zijn onderdanen, die een theocratisch rijk gevestigd wilden zien. Men spreekt van een Arabisch-Javaans tijdperk. De sultan werd na zijn dood begraven op de top van de Gunung Imagiri (Imogiri-berg), waar zijn opvolgers ook begraven liggen en ter aarde besteld worden.

194 De Nederlanders waren al in de 16e eeuw in de drukke havenplaats Padang aan de westkust van Sumatra aangeland, omdat in de omliggende regio peper werd verbouwd van hoge kwaliteit. Hun concurrenten kwamen uit India, Portugal en Engeland. De Portugezen waren handiger in het onderhouden van hun sociale netwerk en konden een volksnederzetting stichten. Dat lukte géén van de vóórcompagniën uit de Lage Landen. Pas in 1633 waren de Hollanders op Java zo geconsolideerd dat ze de Portugezen konden verjagen uit Padang en een zeker gezag konden vestigen en handhaven. De Engelsen lieten Padang niet met rust. De nederzetting kwam in de achttiende eeuw twee keer onder Brits gezag, de eerste keer tijdens de vierde Engels-Nederlandse zee-oorlog (1781-1784) en daarna nog eens, krachtens de hierna uitvoeriger te bespreken brieven van Kew tijdens de Franse agressie-oorlogen in westelijk Europa, van 1785 tot 1815. Daarna keerde de stad terug in Nederlandse handen als koloniale nederzetting. Al die tijd wist echter de Fransiscaner Orde zich in de buurt van Padang te handhaven en contact met Rome te onderhouden. De dicasterie De Propaganda Fide hield de missiestatie goed in de gaten. Het departement wist na 1853 weer Fransiscanen naar Padang te loodsen via Straat Malakka. De Strijpenaar Matthias Trudo Brans (1879-1969), ingetreden bij de Nederlandse provincie van de orde der Capucijnen op 3 oktober 1986, vertrok in 1920 naar Tandjong Sakti op Sumatra. Brans wist daar nieuwe bronnen van volksdevotie aan te boren. Na het plotseling overlijden van de Capucijner overste Liberatus Cluto, die eertijds de statie tot Apostolische Prefectuur had weten te verheffen, aanvaardde Brans de waardigheid van Apostolisch Prefect bij decreet van De Propaganda van 20 juli 1921. Zie over de missiestatie te Padang: Ons blad: katholiek nieuwsblad voor Noord-Holland, 1921. 4 augustus, p. 2 twee rechterkolommen. Brans werd op 5 februari 1933 tot bisschop in partibus infidelium gewijd te Padang. Brans wist De Propaganda tot een nieuwe kerkrechtelijke indeling te brengen over noordelijk Sumatra waaronder Atjeh, de gehele oostkust, Tapanoeli, de wetskust en vele randeilanden behorende tot de Padanggroep in de Straat van Malakka, thans in het bestuurlijke gebied Belitung Timur in de provincie Banka-Billiton. Vandaaruit zetten de Capucijnen hun missioneringsactiviteiten voort op Borneo en Timor. Zij stichtten een bruisend geloofsleven dat de Japanse bezetting, de periode van de dekolonisatie (1945-1950) en die van de machtsconsolidatie van Soekarno tot diens afzetting glansrijk doorstond. Brans wist zelfs een verstandhouding op te bouwen met de Japanse militaire gouverneur die tijdens de bezettingsjaren veel baat had bij bepaalde genezingsrituelen waarop de Orde van Sint Fransiscus patent claimt. Brans zelf keerde in mei 1955 naar een retraiteklooster te Tilburg terug. De naam Padang komt vooral in het gewest Atjeh voor ter aanduiding van verschillende dorpen en gehuchten. De term betekent dan ook “vlakte” of “bebouwbare plaats)”, zoals in het Nederlands “-hoven”, dat ook in veel plaatsnaamsamenstellingen voorkomt (Veld-hoven, Zestien-hoven, Eind-hoven).

195 In erfopvolging was Amangkoerat de vijfde sultan van Mataram. Hij regeerde van 1646 tot 1677. Amangkoerat durfde geen openlijk gewapend conflict met De Kumpenie aan, terwijl zijn Islamitische onderdanen daar nu juist wel op rekenden. Dat verhevigde de gezagsondermijning jegens zijn dynastie, waardoor Amangkoerat aan achtervolgingswaanzin ging lijden. Hij zag overal samenzweringen. Hij gelastte sluipmoordacties op verdachte aanzienlijken. Dat wakkerde de onrust in zijn rijk nog meer aan. Vandaar de noodzaak om een soort dwangburcht te bouwen waarvan in de hoofdtekst sprake is, waardoor de

soesoehoenan nog meer maatschappeijk geïsoleerd en vervreemd raakte. Rond 1670 trad er een escalatie in: er ontstond een burgeroorlog. De kroonprins, de latere Amangkoerat II ontvluchtte het hof. Geholpen door familieleden. Zo stond Amangkoerat tegenover zijn eigen familieleden. Amangkoerat had zich al genoodzaakt geweten om opstandige gebieden met geweld te onderwerpen, waaronder Soerabaja. Daarvan liet Amangkoerat de haven verdiepen. Bij andere havensteden deed hij evenzo. Deze steden kwamen tijdens de burgeroorlog ook weer in opstand. Deze opstandelingen sloten weer militaire allianties met Madoera en Makassar. Die vielen Mataram binnen met expeditionaire legerafdelingen, waardoor de instabiliteit van de streek intensiveeerde. Mataram ging daaraan uiteindelijk ten onder, zoals De Kumpenie ook had beoogd. De soesoehoenan bleef als vorst bestaan, maar in onderschikking aan de V.O.C. De eerste in die vreemde positie was soesoehoenan Ing Alaga.

196 Die van Makassar, sultan Hasanudin van het koninkrijk Goa. Dat was een verschrikkelijk oud koninkrijk, waarvan de dynastie vermoedelijk uit (noord) Afrika stamde en dat oorspronkelijk Hindoeïstisch was. Er waren ook Boeddhistische tradities bij de erfopvolging en de inrichting van het hof. Goa werd een internationaal handelscentrum dat de beurtvaart onderhield met Afrika, het Midden-Oosten en zelfs de Romeinen, want de contacten gingen tot tweeduizend jaar vóór Christus terug. Goa werd door de Portugezen veroverd in 1498 onder leiding van Vasco da Gama. De Portugezen wilden in ieder geval de specerijenroute beheersen. Aan de Indiase kust bouwden ze daarom een fort in Cochin in Kerala. Vandaaruit probeerden ze de Indische Archipel onder controle te krijgen. Dat lukte tot 1640 aardig, maar toen kregen zij te maken met de Engelse en Hollandse zeemachten. In 1612 werd de Portugese Indië-vloot verslagen door de schepen van de British East India Company. De Britten kregen nu bij vredesverdrag (de Conventie van Goa van 1635) de vrije aanvaart op alle eilanden in de Archipel. Maar de Hollanders aanvaardden deze doorconcessionering van het Tordesillas-monopolie niet. Zij vielen Portugees Goa aan in 1637, veroverden Malakka en belegerden Cochin in 1657. Zij konden daarom nu verder oostelijk de handelsroutes in de Archipel domineren. Vanaf dat jaar moesten de Portugezen steeds aan De Kumpenie ieder terrein laten dat zij claimde, eventueel via dreiging met geweld. In 1787 werd geheel Goa bezet door de Britten zonder dat er een schot gelost werd. Het werd bezet maar niet geannexeerd door Londen. Het Britse garnizoen bleef tot 1813. De Britten trachtten Goa te kopen, maar daar ging Lissabon niet op in.

197 1628-1684. Speelman verdiepte zich wél in de inlandse culturen en religies. Hij arriveerde als Kumpenie-beambte in de rang van assistent, werd boekhouder, onderkoopman, secretaris van de Raad van Indië en vervolgens koopman. Hij werd te werk gesteld op het kantoor van de boekhouder-generaal te Batavia. Hij werd in 1665 geschorst wegens verdenking van corruptie maar toch bevorderd tot admiraal van de expeditiemacht tegen de sultan van Makassar. Daarna leidde hij nog verschillende expedities. Als gouverneur-generaal bracht hij Bantam onder de jurisdictie van De Kumpenie. De Engelsen, die garnizoen hadden liggen in de stad Bantam, moesten zich terugtrekken en het beheersgebied inruilen voor Benkoelen op de westkust van beneden-Sumatra. Later ruilde Nederland Malakka tegen Benkoelen (ook: Bengkulu, Benkulen). De Britten kregen daardoor vanaf 1824 een reeks van versterkte Britse handelsfactorijen, de Straits Settlements, aan de westkust van het Maleisisch schiereiland die

innige zaken deden met de sultan van Atjeh, waaraan zij wapentuig leverden. Dat gaf de sultan van Atjeh het idee dat hij ook op Britse militaire steun kon rekenen, mochten de Nederlanders hem aanvallen. Maar dat bleek in 1873 toch een misrekening. Londen was er echter alles aan gelegen om aan te tonen, dat de Nederlanders niet in staat waren "effective control" uit te oefenen over Sumatra en bleven tegen de expedities van het Nederlandsch Indisch Leger (N.I.L.) militaire steun verlenen, om de hele streek te destabiliseren hetgeen leidde tot de ongemeen wrede Atjeh-oorlogen die de Nederlandse koloniale tijd zo'n slechte naam hebben gegeven. Zie hieronder. Zoals aangegeven hebben de Nederlanders nooit Atjeh tot een integrale capitulatie weten te bewegen. In de tijd van Speelman was geheel Malakka feitelijk nog Portugees, al heette het dat De Kumpenie hier de macht had veroverd. Dat had zij niet, dat zou ook een te grote militaire bezettingsmacht hebben gevergd, strijdig met de statutaire doelstellingen van de vennootschap. Daarom waren de Portugese missionarissen nog steeds in staat Sumatra van katholiek personeel te voorzien ter onderhouding van hun staties in de binnenlanden. Die vormden als het ware toch nog extraterritorialiteiten binnen de aanspraken van de Kumpenie, die nooit effectief doorgezet konden worden. De Franciscaner-orde is daarom nooit echt weg geweest uit Sumatra. Nu nog niet, ook niet na de soevereiniteitsoverdracht in 1949. In zoverre heeft het Verdrag van Tordesillas lang na kunnen werken.

198 Zie: Bram Oosterwijk, Cornelis Speelman en de strijd om Makassar, Fort Rotterdam: een stukje Holland-in-de-tropen, opgenomen in: Als de dag van gisteren, Honderd Jaar Rotterdam en de Rotterdammers, ter gelegenheid van 650 jaar Rotterdam, Uitgeverij Waanders: Zwolle, 1990, speciale bijlage, ISBN 90-6630-992X, pp. 38-43.

199 Rekenplichtige administratieve kring of rechtsgebied van een factorij. De Kumpenie had soms meerdere kringen in een handelsgebied waarvoor aparte boekhouding moest worden gevoerd, al naar gelang de aan de markt gekomen produkten.

200 Rijcklof Volckertsz. Van Goens (1619-1682) kende de Indiase kuststreek goed. Hij had eerst een tijd gezeten aan de zuidoostkust, de Coromandelregio. Die kust is vlak en wordt doorsneden door bevaarbare delta's van een groot aantal rivieren, zoals de Kaveri, de Palar, de Penner en de Krishna, die in de West-Ghats ontspringen en oostwaarts via het Dekanplateau en de kustvlakte van Tamil Nadu naar de Golf van Bengalen stromen. Er is daar intensieve landbouw mogelijk, bijvoorbeeld voor de teelt van peper, kaneel en koffie. Van Goens zag terstond de mogelijkheden voor verkeer inzake deze produkten vanuit het achterland naar de de Golf van Bengalen. Verder waren er al van oudher handelscentra met het verdere oosten, ondermeer in specerijen, ivoor, wierook, edelstenen, parels en textiel. Bovendien stelde hij vast dat het christendom er van oudsher een zekere wortel had geschoten. Er waren Tomaschristenen, waarnaar de Portugezen bij hun zoektocht naar Johannes de Priester ook al hadden gespeurd. Zie hierboven. De islam was nog geen volksgeloof. De Arabieren hadden deze ideologie vanaf de achtste eeuw trachten te verspreiden. Maar veel succes hadden deze slavenhalers daarmee niet gehad. Van Goens werd, zoals gebruikelijk, overgeplaatst naar Batavia. Hij werd daar in 1639 onderkoopman. Hij vervulde steeds hogere ambten. Hij werd in 1649 lid van de raad van Justitie en in 1650

buitengewoon lid van de raad van Indië. Hij werd in 1653 commissaris en commandeur op Ceylon. Hij zag daar de mogelijkheden, bij een actie tegen de Portugezen aldaar. Hij blokkeerde de haven van Colombo en maakte vijf Portugese schepen buit. De terugval van Portugal als koloniale mogendheid was hem duidelijk. Hij keerde terug in 1655 in Amsterdam. Hij beschreef in een boek zijn ervaringen. Daarvan is in de instructief becommentarieerde reprint-editie kennis te nemen: Javaense reyse, De bezoeken van een VOC-gezant aan het hof van Mataram, 1648-1654, Uitgeverij Terra Incognita: Amsterdam, 1995, ISBN 978-9073-853065. Daarna keerde hij terug naar Ceylon en veroverde Colombo, Tuticorn, Jaffna en Nagapattinam op de Portugezen. Het was, wat Van Goens betreft, nu tijd om de kusten van Malabar te nemen voor de V.O.C., voordat de Engelsen daar zouden dóórtasten. Hij zette zijn annexatietocht, in de hoofdtekst beschreven, op. Hij veroverde de havenplaats Cochin. Hij verjoeg nu alle Portugezen van deze kusten. Hij werd in 1662-1675 gouverneur van Ceylon. Daarna gouverneur-generaal van de V.O.C. tot 1681. Hij trok zich weinig of niets van Amsterdam aan. Hij bléef ventileren dat Ceylon een veel beter maritiem handelscentrum was dan Batavia, vooral bij het herstructureren van de haven van Galle, en verder dat territoriale annexaties met Hollandse volksplantingen noodzakelijk waren. Hij verweet Amsterdam dat het zich blindstaarde op de gepleegde investeringen in Batavia. Dat was in 1619 verstandige geopolitiek geweest, maar ná de vrede van Westafalen niet meer: Portugal was toen geen echte handelsconcurrent meer. De heeren XVII moesten hun bakens verzetten en niet zo zeuren over de kosten. Een waardig opvolger van Coen. Van Goed arriveerde in augustus 1682 ter rede van Texel. Hij overleed op 14 november te Amsterdam. Maar begraven werd hij in de Haagse kloosterkerk omdat hij zich nooit aan de Amsterdamse instructies had willen houden.

201 Van Rheede had de pech dat Amsterdam hem uitkoos om schoon schip te maken binnen de V.O.C. inzake de immer toenemende corruptie door de morshandel en de lorredraaierij, reeds genoemd. Hij was binnen de V.O.C. een buitenstaander die nooit door de kooplieden aanvaard werd, vooral niet omdat hij zich met tropische botanie bezighield. Amsterdam hád hem juist uitgekozen omdat hij niet tot de ouwe-jongens-krentenbrood-cultuur behoorde. Hij had bij Van Goens pogingen om Cochi (ook wel: Cochin), aan de zuidelijke westkust van India in te nemen allerlei kritiek op diens belgeringsstrategie die hij veel te duur vond. Hij wist dat Amsterdam tóch al vond dat Van Goens te veel geld uitgaf aan militaire operaties; hem verder het verdomhoekje in te trappen was dus welberaamd. In 1663 viel Cochin en bleek wel degelijk een rijke aanwinst, omdat de V.O.C. nu de cochinille-larfluis (Dactylopius coccus) te pakken kreeg waarmee Japanse zijde prachtig scharlakenrood kon worden gekleurd. De luis zit op een cactussoort die rondom Cochin woekerde. Ze werd via transporten naar Mexico en Zuid-Amerika gebracht waar ze geen natuurlijke vijanden meer had. Vandaaruit werd ze weer ingevoerd in de Archipel, waar haar massale bewerking ter uitnutting in de zijde-industrie geoptimaliseerd werd. Van Goens had het dus achteraf best bekeken. De groot-industriële kweek van de larf kon pas in de negentiende eeuw aangevat worden. De kritiek op Van Goens was ineens minder populair, ook al omdat Van Rheede zelf een gat in zijn hand bleek te hebben bij de aanleg van grachten en huizen in Amsterdamse stijl. Van Rheede werd commandeur van Malabar. Hij keerde terug naar Nederland in 1678. In 1684 vertrok hij als commissaris-generaal naar de koloniën in het verre Oosten, met als opdracht “de kantoren in

Bengalen, op de kust van Choromandel, op Ceylon, Malabar, Suratte en aan de Kaap te visiteeren, alle frauden, mesusen, malversatiën te ontdecken, zoodanige redressen te beramen en in te voeren als noodig zouden zijn, niet alleen de schuldigen, maar de verdachte ambtenaren te ontslaan en met hunne stukken en informatiën . op te zenden." Van Rheede trachtte serieus werk te maken van deze missie, maar echte doorzettingsmacht had hij niet. Vermoedelijk is hij door V.O.C.-beambten die hij achter de vodden zat, vergiftigd. Van Rheedes ambtelijk secretaris Hendrick Zwaardecroon (1667-1728) legde de onuitvoerbaarheid van deze commissie eigenlijk meteen al vast. Ook hij kreeg later met de destijds beschuldigden te maken, die inmiddels hoge posities moeiteloos hadden weten te verwerven, waardoor de loopbaan van Zwaardecroon vrij moeizaam verliep. Als superieur kreeg hij uiteindelijk gouverneur-generaal Christoffel van Swol, die door Van Rheede duchtig aan de tand was gevoeld conform diens commissie. Van Swol trachtte Zwaardecroon herhaaldelijk te verwijderen naar Malabar. Maar dat weigerde deze, vrezend voor een zelfde tractatie als Van Rheede had mogen ondergaan. Op 13 november 1718 werd Zwaardecroon gouverneur-generaal, nadat de bejaarde directeur-generaal Frans Casteleyn voor de functie bedankt had. Zwaardecroon probeerde de corruptie te bestrijden, doch stiet op de ambtelijke muren die hij al duchtte bij de aanstelling. Hij vroeg in 1725 ontslag, wel verzoekend hem dat "eervol" te geven. Hij had zijn inquisitoriale missie in navolging van Van Rheeede voortgezet, en bracht een groots opgezette morshandel aan het licht in april 1722. Hij liet 26 V.O.C.-ambtenaren, waaronder elf Europese kwartiermakers, onthoofden. Amsterdam, hoe zeer ook de steller van de commissie aan Van Rheede, kon het niet waarderen, daar ook de Heeren XVII gecompromitteerd werden. Zwaardecroon besloot, wetend dat hij zich in Holland nu ook onmogelijk had gemaakt, op Java wonen op het landgoed Kadoewang. Daar stierf hij. Zijn fraai bewerkte zerk in de vloer van de Portugese Buitenkerk te Batavia is een bezienswaardigheid.

202 Jan Pieterszoon Coen (1587-1629) was afkomstig uit Hoorn. Hij kwam in de leer op het handelskantoor van de Zuidnederlandse familie De Visser, ook wel verlatijnst Pescatore, te Rome. Daar raakte hij doorkneed in het Italiaans boekhouden. Hij trad na die leertijd bij de V.O.C. in dienst. Hij vertrok op 22 december 1607 naar de Banda-eilanden aan boord van een vloot onder admiraal Pieter Verhoeff. Die bouwde op Banda een fort. Maar de Bandanezen lokten hem en zijn mannen in een hinderlaag en vermoordden hem. Vice-admiraal Simon Hoen joeg de guerillero's over de kling en paste vergeldingsmaatregelen op de bevolking toe. Hij verklaarde de Banda-eilanden verbeurd aan de Prins van Oranje, de Staten-Generaal en de V.O.C., maar de bevolking zette de guerilla voort. Hoen had geen manschappen genoeg om ze doeltreffend te bestrijden. Dat stijfde Coen in de gedachte dat de V.O.C. zich nooit adequaat zou kunnen ontplooien als handelsorganisatie zonder volkomen annexatie van de wingewesten. Hij keerde in 1610 terug naar Holland en werkte als boekhouder op het V.O.C.hoofdkantoor te Amsterdam. Op 12 mei 1612 werd hij teruggezonden, ditmaal naar Java en De Molukken in de rang van opperkoopman en de militaire commissie als commandeur van een smaldeel van twee vaartuigen. Te Bantam gearriveerd bleek het fort met pakhuizen waar Coen intrek zou nemen platgebrand. Hij voer naar Jacatra of Jayakarta en handelde daar als in de hoofdtekst uiteengezet. Hij was nu overtuigd dat een militaire kolonisatie de enige methode was om de wederspannige Archipel te kunnen bezigen als wingewest. Zie verder: Jur van Goor, Jan Pieterszoon Coen 1587-1629, Koopman-koning in Azië,

Uitgeverij Boom: Amsterdam, 2020, ISBN 97-890-2443-1939; zie de bespreking op historiek.net/jan-pieterszoon-coen-de-koopman-koning-in-azië/51029. Coen beschouwde zich als militair leider ten behoeve van de Republiek die het specerijenmonoplie er door moest drukken, ook als daarbij massamoord op de Banda-eilanden onvermijdelijk was. Daarover hieronder nader. Dat laatste zag Coen als het ultimum remedium. Dat het inhumanitair was, erkende hij, maar het gold hier nu eenmaal mensen buiten de Christenheid die geen onderwerping verdroegen aan de V.O.C. die zonder dat monopolie niet kon opereren. Zonder de V.O.C. was de Republiek aan de Noordzee ten dode gedoemd. Zijn eigen verantwoordelijkheid als plaatselijk opperbevelhebber heeft Coen nooit verloochend en de heren XVII hebben hem daarop ook nooit aangesproken.

203 Femme S. Gaastra, De geschiedenis van de VOC, opkomst, bloei en ondergang, Uitgever: Walburgis Pers, Zutphen, 2009 ISBN 978-05730-6051, is ervan overtuigd dat deze eigenschap na 1689-1700 de reden is geweest dat de VOC eigenlijk voortdurend verholen verlies is gaan draaien. De boekhouding kon dat verhullen door bepaalde verliezen die hierdoor veroorzaakt werden vernuftig weg te schrijven. Als deze voortdurende neiging tot hypercentralisatie uit de boekhouding duidelijk zou blijken, zou de centrale te Batavia natuurlijk gereorganiseerd worden. Dat zou wel eens dikbetaalde banen kunnen gaan kosten binnen de bureaucratische hiërarchie. Dat zou de in de hoofdtekst bedoelde regentenkliek natuurlijk direct treffen: die loosden juist in deze geledingen hun zoontjes die toch al niet zo goed konden meekomen, maar er een sport van maakten de veldwerkers dwars te zitten waar ze maar konden. Die veldwerkers werden steeds via formaliteiten teruggelfloten. De format van hun rapportages was niet vervat in het officiële aanvaartformulier, de volgorde der cargalijsten was niet gevolgd volgens een administratieve richtlijn en er was niet steeds op tijd voldoende “teruggekoppeld” aan de directie - het verwijt dat men in centrale organisaties die toch al weinig gevoel hebben voor de realiteit steeds pleegt te horen.

204 Zie: H.T. Colenbrander: Jan Pieterszoon Coen, Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië, V Vols, Vol. I., Levensbeschrijving, Aanteekeningen, Brieven van Coen aan Heeren XVII van 6 mei en 16 november 1621, mede ondertekend door enige leden van de Raad van Indië, Vol I. a.w., ihb. p. 489.

205 Zie: Memorie van de compste van den Heer Generael Jan Pietersz. Coen metten Raet ende geheele vloote, in d’eilanden van Banda voort casteel Nassauw, leggende op ’t eijlant Nera, omme ’t lant van Lonthoor, Salamme, Pouluron ende Rosageijne te veroveren met haere apphendentiën., Bijlagen bij het proefschrift van Lucas Kiers, Coen op Banda, de conqueste getoetst aan het recht van den tijd, Utrecht, NV A.Oosthoek’s Uitgevers-Maatschappij, 1943, Bijlage XV pp. 302-322.

206 Zie: http://www.vocsite.nl/handelsposten/banda.html.

207 Over het steeds tijdgebonden beeld van Jan Pieterszoon Coen via het algemeen lager onderwijs tot en met het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs: Jasper Rijpma, Jan Pieterszoon Coen op school, Historisch besef en geschiedenisonderwijs in Nederland, 1857-2011, Masterscriptie geschiedenis,

Universiteit van Amsterdam, januari 2012, eur.nl/sites/coporate/files/Masterscriptie_Jasper_Rijpma.pdf.

208 Duizend V.O.C.-miliciëns en soldaten en tachtig Japanse samoerai-huurlingen. Zie: Lucas Kiers, Coen op Banda, De conqueste getoetst aan het recht van den tijd, Uitgeverij Oosthoek's Uitgevers-Maatschappij: Utrecht, 1943, ac. prft., waarin de verschillende militaire expedities vanaf 17 februari tot 30 april 1621 gedetailleerd worden beschreven, met de instructies, tactische opdrachten en de doelstellingen. Opvallend is hoe gedetailleerd Coen de Heren XVII informeert over zijn ondernemingen.

209 Aanvankelijk hadden de V.O.C. en de Engelse East Indian Company (EIC) in 1619 een overeenkomst gesloten tot gemeenschappelijke defensie van De Molukken tegen aanvallen van Portugal, Spanje of Japan. Zowel V.O.C. en EIC pretendeerden een specerijen-monopolie te hebben op deze eilanden, met name op peper en foelie van de Banda-groep. De handelsconflicten dreigden uit de hand te lopen. Dat ondermijnde de positie van de Republiek en Engeland, die voorlopig nog genoeg te stellen hadden met het vijandige Spanje en de Habsburgers uit Oostenrijk. Er kwam een gemeenschappelijke Raad van Defensie in Batavia onder auspiciën van beide regeringen. Die Raad zou ook recht spreken in geval van conflicten. Maar in het midden was gelaten welke rechtsregels toegepast zouden worden. De Nederlanders meenden dat het Nederlandse recht toepasselijk zou zijn als het conflict zich zou voordoen in het gebied, waarover de V.O.C. effectieve controle kon uitoefenen. In het gebied waar de V.O.C. meester was, bevond zich een Engelse handelspost onder bevel van zekere Gabriel Towerson. De V.O.C.-gouverneur Van Speult was overtuigd dat Towerson de inlandse bevolking aanstookte tot opstand tegen de V.O.C., waarbij hij hulp kreeg van de Sultan van Ternate. Van Speult had in zijn fort Victoria ook een aantal Japanse huurlingen gelegerd, nog uit de tijd van Coens strafexpedities. De zogeheten samoerai-huurlingen. Een van deze Japanse miliciens, in dienst van de V.O.C. werd verdacht van heulen met de Engelsen, om het fort uit te leveren aan de EIC. Hij werd gearresteerd, verhoord, gemarteld en bekende dat Towerson de toeleg had het fort te overmeesteren, de gouverneur te doden en de Nederlanders gevangen te zetten. De samoerai's zouden daarbij behulpzaam zijn. Van Speult liet daarop alle Engelsen in zijn rechtsgebied arresteren en onder marteling verhoren. Het doel was een militair tribunaal op aanklacht van de fiscaal van het fort te doen samenstellen dat naar Hollands recht zou procederen. Deze rechtbank hield een onderzoek ter zitting en de Engelse verdachten die onder foltering bekend hadden, zomede de samoerai die bekend had deelnemer te zijn aan de samenzwering van Towerson werden ter dood gebracht. De Engelsen die niet bekend hadden werden vrijgesproken. De Engelsen die vrijgesproken waren of ontslagen van alle rechtsvervolging dienden nadien een klacht in bij de Raad van Defensie te Batavia. De gouverneur-generaal De Carpentier wees de klacht af. De Engelsen vertrokken in patria en wendden zich daar tot de kroon. De EIC eiste diplomatieke stappen bij de Staten-Generaal. De ambassadeur in Den Haag wendde zich tot die Staten en tot Prins Maurits. Die handelden zoals in de hoofdtekst uiteengezet. Bedenk, dat in deze periode het twaalfjarig bestand formeel in westelijk Europa net afgelopen was en dat de Republiek geen oorlog met Engeland kon riskeren. De zaak bleef jarenlang slepende.

210 W.Ph.Coolhaas, Aanteekeningen en opmerkingen over den zoogenaamden

Ambonsche moord, opgenomen in de serie: Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde van Nederlandsch -Indië, Vol. 101, eerste aflevering, 1942.

211 Vertragende wijze van afdoening van verzoeken of ambtsberichten door ze éérst voor te leggen aan de afdeling consulaire zaken in Lima, hoofdstad Peru. Er was een officiële stempel voor deze aanwijzing dat naast het exihibitumnummer werd geplaatst voordat het ambtsschrijven naar de afdeling expeditie ging.

212 Cromwell bezigde het Amboyna Massacre als een van de redenen voor de Engelse oorlogsverklaring door het Engelse Parlement op 10 juli 1652. Op dat moment wist eigenlijk niemand meer wat die slachtpartij precies was geweest en wat de bevolking van de Republiek daarmee eigenlijk nog te maken had gehad. Bij de Vrede van Westminster in 1654 moest de Republiek er in toestemmen dat de rechters die het proces te Ambon hadden geleid alsnog zouden worden bestraft (artikel 27). Maar geen van die rechters was op dat moment nog in leven. Ook bij de oorlogsverklaring van de Tweede Engels-Nederlandse oorlog verwees Whitehall naar dat Ambonese bloedbad. Ze werd de verovering in volle vredestijd van de kolonie Nieuw-Nederland alsnog gerechtvaardigd.

213 Zie de samenvatting van de staten van retourgoederen bij Wim Wenneker, Gouden Handel, a.w., pp. 236-239. De V.O.C. hield opzettelijk niet goed boek, om de steeds omvangrijker morshandel administratief te verheimelijken. Dus: de handel waarin de V.O.C.-ambtenaren deden te eigen bate buiten de vennootschap om, zonder verantwoording, maar wel met gebruikmaing van alle V.O.C. faciliteiten. Wenneker geeft de kenbronnen van de cargo's op Europa of Europese nederzittingen op. De ladingen van de fregatten náár de Oost verschilden per vaart enorm. Daar zat al helemaal geen bestendige lijn in, dan alleen deze: dat de inlandse bevolking steeds minder moest hebben van de aangevoerde westerse goederen, behalve wapentuig en de daarbij behorende ammunitie en hulpstukken. Zij wenste op den duur alleen maar in baar geld betaald te worden, omdat de aangevoerdere goederen vaak inferieur bleken en aan bederf onderhevig waren geweest. De fregatten moesten dan ook steeds vaker in ballast aanvaart maken.

214 Zoals hierboven al aangegeven deed de WIC dat wel. Zij zette deze handel op nadat de WIC in 1636 Brazilië had veroverd op de Portugezen. De WIC ging toen zelf suikerplantages aanleggen. Voor de cultures daarop behoefde zij slaven, die ze innam bij het concentratiepunt Fort Elmina aan de westelijke kust van Centraal Afrika, waar ze doorgaans ook werden geleverd door de verkopers van de Sultan van Zanzibar. De Ashanti speelden hierbij een dominante rol. De WIC zocht deswege steeds naar godgeleerden die bereid waren te demonstreren dat slavenhandel en slavernij niet in strijd was met Gods openbaring. Daarbij speelde zekere dominee Godfried Udemans een belangrijke rol. Deze wees op Genesis 9:25, betogende dat de zwarte Afrikanen nakomelingen waren van de door Noach vervloekte zoon Cham. Hugo de Groot vond slavernij en mensenhandel aanvaardbaar mits de eigenaren de slaven goed onderhielden en niet nodeloos tuchtigden.

215 In de hoofdtekst wordt nu de beschrijving van de Nederlandse vloot gevolgd zoals weergegeven in: Anne Doedens/Henk Looijesteijn, Op jacht naar Spaans Zilver, Het scheepsjournaal van Willem van Brederode, kapitein der mariniers in

de Nassause vloot (1623-1626), Uitgeverij Verloren: Hilversum, 2008, pp. 54-69.

216 Zie: Enne Koops, Fluitschip-– beroemd Nederlands scheeptype … uit de zeventiende en achttiende eeuw, opgenomen in de beeldbank Historiek, www.historiek.net/fluitschip-hoorn-wat-is-dat-betekenis/126715/ laatste update: 7 oktober 2019. Uitgebreider: Jaap R. Bruijn, Zeegang, Zeevarend Nederland in de achttiende eeuw, Uitgeverij: Walburg Pers: Zutphen, ISBN 978-9462-490-987.

217 Fokkemast, grote mast met maximaal drie razeilen en een bezaanmast met een Latijnzeil en soms een kruiszeil.

218 Een uitbouw aan de boeg waarop de boegspriet tevens rustte. De bemanning deed op het galjoen haar behoeften en waste zich daar ook. Er lagen dan ook strontbezems, emmers en scheppen. Vanuit het galjoen werden de zeilen van de boegspriet bediend.

219 Zie wederom de digitale VOCsite voor de bij de V.O.C. gebezigde scheepstypen: vocsite.nl/schepen/scheepstypen.html. De koopvaarders waren altijd bewapend, maar met minder vuurmonden en lichtere kanons dan de oorlogsschepen. De koopvaarders konden snel omgebouwd worden tot oorlogsschepen, de V.O.C. zag toe op uniformiteit in het kanontype. Een koopvaarder kon dan ook afgestaan worden aan een gewestelijke admiraliteit. Die zorgde dan voor de bijbehorende gespecialiseerde schepelingen en zeemiliciens. Het fregat en spiegelretourschip zijn naar uiterlijke verschijningsvorm niet makkelijk te onderscheiden; het hangt vooral af van de mate van bewapening en het daarbij behorend personeel. De koopvaardijschepen hadden passagiersacommodatie. Het standaard-vaartuig van de V.O.C. was in drie klassen verdeeld naar lengte. Het standaardmaximum was een lengte van bijna vijftig meter.

220 Remmelt Daalder, Elisabeth Spits (red.) Schepen van de Gouden Eeuw, Walburgis Pers: Zutphen 2005; I.G. Dillo, De nadagen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie 1783-1795: schepen en zeevarenden, De Bataafsche Leeuw, Amsterdam 1992; H. Haalmeijer, D. Duk, Fluiten, katten en fregatten: de schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, 1602-1798, Uitgeverij Hollandia BV: Bloemendaal, 2002.

221 H.W. Schokker, Handboek voor de kennis van den scheepsbouw, Gebroeders Kraay, Amsterdam 1861, pp. 635-637.

222 Ook wel: Tanjung Priok, aangelegd tussen 1878 en 1883. De stoomschroefvaart was toen al doorontwikkeld en de vaartuigen staken nu nog veel dieper. Er waren dus ook geheel andere reparatiewerven en dokken noodzakelijk. De overslag geschiedde nu op spoorwagons die de goederen landinwaarts brachten. Er liep dan ook een spoorweg naar Batavia in het achterland.

223 Dergelijke kaffers werden ook ingezet als opzichters op de westkust van Sumatra. Ze waren niet echt klimaatbestendig: de sterfte was groot. De V.O.C. vond ze op den duur te begrotelijk.

224 Zie: Frederik Johannes van Leent, Geneeskundig-topographische opmerkingen betreffende Batavia, hare Reede en het Eiland Onrust, Drukkerij en

uitgeverij M.J. Visser: ’s-Gravenhage, 1869 (academisch proefschrift).

225 De volgende beschrijving van de ruimtelijke toestand op het eilandje Onrust geeft een zeker inzicht: “Thans is het eiland Onrust weer geheel voor den scheepsbouw in orde gemaakt, hetwelk het Gouvernement ook niet minder dan vijf millioenen zoude hebben gekost. Aan de zuidwestzijde des eilands zijn eene nieuwe buining en eene groote scheeps-helling gemaakt; een steenworp van den wal heeft men reeds 7 a 8 vademen water, en de grootste schepen kunnen hier met hunne touwen aan den wal liggen. Het geheele eilandje zal nu nog ongeveer 5 bunders groot zijn, en is naar deze uitgestrektheid sterk bevolkt, doordien het, buiten en behalve voor de vrijwillige werklieden tot den scheepsbouw, de verblijfplaats van eene menigte bannelingen is. Alle tegenwoordige huizen en gebouwen zijn in 1824 en 1825 getimmerd; het hoofdgebouw is dat van den kommandant (Verheull), terwijl er eenige andere huizen nieuw uit de grond zijn opgetrokken; tevens is er eene ruime loods tot berging van de benoodigdheden voor den scheepsbouw, zijnde deszelfs zolder 400 voeten lang. Verder westwaarts vindt men een pakhuis met eenige vertrekken, welke tegen 6 guldens per dag aan de scheepskapiteins, in geval van ontlading en reparatie van hunne schepen, verhuurd worden. Ten noordwesten van dit pakhuis zijn de fondamenten van een hier vroeger gestaan hebbende kerk nog zigtbaar, welk gebouw onder de regering van den gouverneur-generaal Dirk Durven in ’t jaar 1730 zoude gebouwd zijn, met een orgeltje en een torentje voorzien, hebbende de predikanten van Batavia hier beurtelings moeten prediken.” Zie: M.D. Teenstra, De vruchten mijner werkzaamheden gedurende mijne REIZE, over de Kaap De Goede Hoop naar JAVA en terug, over St. Helena, naar De Nederlanden, H.Eekhoff, Hz, Drukkerij en Uitgeverij: Groningen, 1829, Tweede Deel, Eerste Stuk, pp. 186-190

226 Een voorbeeld is de opstand van 7 augustus 1723. Daarvoor rukten vier compagniën soldaten op, per boot uit Batavia aangevoerd. De stakingsleiders werden gedetineerd in fort Batavia. De voorlopige hechtenis duurde excessief lang. Maar tot een eigenlijke strafvervolging kwam het niet. Uiteindelijk werd de zaak geseponeerd. Zie: Rijks Geschiedkundige Publicatiën– Grote Serie Vol. 164, Generale Missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heeren XVII der Vereenigde Oost-Indische Compagnie, Deel VIII: 1713-1725 – Uitgeverij Martinus Nijhoff: ’s Gravenhage 1979 pp. 837 vv. of: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1979, XI, pp. 837 vv.

227 Er liggen begraven: Cornelis Willemse Vogel, overleden op 11 december 1738, de dochter van Baas Bastiaen Duran, te weten Adriana Duran, overleden op 19 september 1772, de vrouw van Baas Cornelis van der Walck, Johanna Kalf, overleden in 1719 en Maria van de Velde, overleden op 19 november 1721 (of 1724). Op haar graf staat: “Maria leeft nu eerst, nu sij leeft bij haar Heer”.

228 Bram Oosterwijk beschrijft de teloorgang van deze eilandjes uitvoerig in zijn bijdrage: Het verdwenen eiland bij Jakarta, opgenomen in: Rotterdam buiten Rotterdam, speciale uitgave bij Als de Dag van Toen, Honderd jaar Rotterdam en de Rotterdammers, ter gelegenheid van 650 jaar Rotterdam, Uitgeverij Waanders: Zwolle, 1990, ISBN 90-6630-992X, pp. 4-9.

229 Zie De VOC-site, beheerd door Jaap van Overbeek te Wageningen. Zie: www.vocsite.nl.html. Onder de rubriek handelsposten: De reparatiewerf op Onrust en Kuiper.

230 Zie Boek II van deze serie, Nederlands Ontvoogding in het Verre Oosten, De kolonisatie van de Archipel, Hoofdstuk II.2.3. De regenten en hun broeders residenten: De Kumpenie spreekt geen Maleis; Voor gouverneur-generaal Baud geldt als axioma, bijna als dienstvoorschrift: De Nederlandse koloniaal spreekt geen Maleis. Zie Boek II, II.2.6. (Wij zijn de overheerschers, zij de overheerschten.)

231 Aanvankelijk duidde het woord “galjoen” alleen de uitbouw aan de voorsteven van de fluit om de boegspriet te dragen en meer zeilvermogen te kunnen laten geven via stabiliteitszeilen. Naarmate de vaartuigen meer galjoenlengten ontwikkelden voor het zeilvermogen, werd dat onderdeel, dat zo karakteristiek werd, de aanduiding voor een speciaal scheepstype dat heel wendbaar was. Er kwamen steeds meer latijns getuigde zeilen bij.

232 Ik volg hier: Garret Mattingly, De ondergang van de Spaanse Armada, De mislukte aanval van Filips II op Engeland, 1587-1589, Derde, geheel herziene druk, Uitgeverij Agon BV: Amsterdam, 1988, ISBN 90-5157-012-0 SISO 926 UDC 355.49 “1588/1589”NUGI 641, ihb pp. 160-170.

233 Zie: Jan en Annie Romein, Johan de Witt, Ruwaart der Vrijheid, 1625-1672, opgenomen in de vierdelige serie Erflaters van onze beschaving, Nederlandse gestalten uit zes eeuwen, Uitgeverij NV Em. Querido’s Uitgeverij-Maatschappij: Amsterdam, 1940, Vol II, zeventiende eeuw, pp. 217-251. Het citaat uit Johan de Witts “deductie” over de soevereiniteit der gewesten, komt uit: H.A. Lunshof, De stuurman van “De Groene leeuw”, Leven en bedrijf van Michiel de Ruyter, N.V. Uitgevers-Maatschappij “Elsevier”: Amsterdam 1942, tweede druk. In deze befaamde “Deductie” geeft Johan de Witt voor het eerst een volledige beschrijving van het interne staatsrecht van de Republiek. Hij doet dat ten overstaan van de volledige vergadering van de Staten-Generaal als raadpensionaris van de Staten van Holland. De Staten-Generaal nemen deze verdedigingsrede voor kennisgeving aan. Het was ook geen voorstel, maar een soort regeringsverklaring. Uiteraard werd die later flink bekritiseerd, maar niet in de openbare Staten-Generaal-vergadering. De Witt kon, omdat de Staten-Generaal zijn missie als raadpensionaris in ieder geval niet introkken, uitgaan van de premisse dat de Staten-Generaal deze regeringsverklaring voldoende achtten voor het buitenlands beleid: er was dus een soort regel van voorondersteld vertrouwen tussen regering enerzijds en Staten-Generaal anderzijds. Zolang de laatste dat vertrouwen niet opzei kon de raadpensionaris van dat bestaand vertrouwen uitgaan. Het voorgelegde stuk heeft als ambtsstuk de aanduiding: Deductie, ofte Declaratie van de Staten van Hollandt ende West-Vriesland; behelsende een waerachtigch ende grondich bericht van de fondamenten der Regieringhe van de Vrije Vereenigchde Provincien yder apart etc. Ik volg vooral in de hoofdtekst de teneur van: Luc Panhuysen, De ware

Vrijheid, De levens van Johan en Cornelis de Wit, Uitgeverij Atlas, Amsterdam/ Antwerpen, Vierde druk december 2005, ISBN 90-450-1422X D/2005/0108/572 NUR 681/688. Zie: Serge te Braake, De Deductie van Johan de Witt, Manifest van de Ware vrijheid uit 1654, Uitgeverij: Sonsbeek Uitgeverij De Ronde Tafel, Arnhem, 2009, ISBN 978-90-78217-16-9. Voorts over de achtergronden: H.H.Rowen, John de Witt, Grandpensionary of Holland 1625-1672, Princeton University Press: Princeton, New Jersey, 1978.

234 Zie mijn: De staatkundige betekenis van sociëteiten in Nederland, Een oranjesociëteit te Zutphen, Uitgeverij Wolf Legal Publishers: Tilburg/Nijmegen, 2003, ISBN 90-5850-048-9, ihb. pp. 12-15; uiteindelijk bléef de stadhouder een topambtenaar in dienst van de Staten-Generaal. Zijn macht kwam er voornamelijk op neer dat hij vakkundig de Staten van Utrecht, Zeeland, Gelderland, Friesland en Groningen tegen de Staten van Holland kon blijven uitspelen bij agressie, komende uit het zuiden of oosten over land. Over de landoorlogdefensie verschilde Holland altijd met de rest van de Republiek fundamenteel van mening. Een gezamenlijke strategie voor een optreden van een veldleger was zo goed als onmogelijk. Alleen Holland kon wegduiken achter de Hollandse Waterlinie en veel riskeren bij landoorlogen, de rest niet, omdat aan de Grebbe en de Utrechtse Heuvelrug inundatiën niet gesteld konden worden. Alleen Holland had invasies aan de Noordzeestranden te duchten, de rest van de Republiek niet of nauwelijks. De Witt zag nimmer geheel in dat de Hollandse Waterlinie aan de Zonnekoning óók de garantie gaf dat de Engelse invasietroepen, gesteld dat zij bondgenoten zouden worden van de Republiek, nooit zouden kunnen aanvallen naar het oosten of zuiden, landinwaarts. Daarom lag op een gegeven moment veel meer voor de hand dat de Engelsen gevoelig zouden zijn voor een defensief bondgenootschap met Frankrijk, als het ging om het terugdringen van de Republiek. Na hun debarkering aan de Noordzeestranden zouden de Engelse troepen steeds op de overstromingen achter die linie stuiten. Zie verder in dit verband: Wout Troost, Stadhouder-koning Willem III, Een politieke biografie, Uitgeverij Verloren: Hilversum, 2001, ISBN 90-6550-639X ihb. pp. 40-44; pp. 77-79. Zie Ook: Henri en Barbara van der Zee, Willem en Mary, De bewogen geschiedenis van koning-stadhouder Willem III en zijn vrouw Mary Stuart, Uitgeverij Paris: Den Haag, 1975, ISBN> 90-6006-165-9 ihb pp. 32-39, 60-65.

235 J. Heringa, De eer en hoogheid van de staat, Over de plaats der verenigde Nederlanden in het diplomatieke leven van de zeventiende eeuw, Uitgeverij J.B. Wolters, Groningen, 1961, pp. 264-285 en vv., vooral de Bijlagen, waarin de instructies weergegeven en toegelicht worden, omdat de vertegenwoordigers de neiging hebben het protocollair ceremonieel niet zo heel belangrijk te vinden. Dus: Hauts et Puissants Seigneurs wanneer zij zich in Engeland presenteren, want ten hove heeft men daar de neiging een loopje met de afgevaardigden te nemen, vooral nadat Karel II weer op zijn troon is gehesen.

236 Wat voor degen mag de afgevaardigde dragen als plechtzijdgeweer, ceremonieel wapen? Daar zijn allerlei protollaire voorschriften over, ook over de draagband en de uitmonstering van het gevest.

237 Zie: Andrew Lambert, De zeemogendheden, Hoe een maritieme mentaliteit de vrije wereld maakte, Uitgeverij Omniboek: Utrecht, 2018 ISBN 97-8940-1916-

288 NUR 680 (oorspronkelijke titel: Sea Power States [Yale University Press]).Zie vooral hoofdstuk V; “Tot welk groot profijt openen wij de zee”: de Republiek als zeemogendheid.

238 De Rotterdamse cabaeretier en volkszanger J.H. Speenhoff, Afscheid Van Een Marinier:

Vaarwel Marie, ik moet je nu verlaten/Ik heb getekend bij de zeesoldaten/ Ik moet gaan varen langs de woeste zee/Vaarwel Marie, je kan niet met me mee./’s Nachts zul je in je bedstee om mij treuren/’t Is beroerd, maar ach! Het moet gebeuren/Vergeet mij niet en blijf mij eeuwig trouw/Vaarwel, vaarwel Marie, je wordt nog eens mijn vrouw.

Ik zal je elke maand wat centen sturen/Daar kan je dan een kamertje voor huren/En zoek dan hier of daar een nette was/Dan heb je brood en ik ben in mijn sas./Of ga je liever appelsienen venten?/Kijk dan goed uit, of ’t kost gauw je centen/ Enfin je weet wel wat je moet gaan doen/Vaarwel Marie! Hier geef ik in mijn brief een zoen.

Maar potverdorie, ik laat me zo niet villen/Wanneer de blauwe kerels rauzen willen/ Ik sta mijn man, dan geef ik ze hun vet/Of ík rijg ze aan mijn sabelbajonet/Maar lieve meid, ik zal voorzichtig wezen/En ‘s avonds moet je in het Nieuwsblad lezen/Dan zie je eens mijn naam er in gedrukt/Ik breng ‘t Ridder voor je mee, wanneer het lukt!.

239 De vrede van Utrecht besloot de Spaanse successie-oorlog die vanaf 1701 was gevoerd tussen enerzijds Frankrijk en Spanje en anderzijds Groot-Brittannië, de Republiek, de hertog van Savoye en Portugal. In wezen werd besloten tot een continentaal machtsevenwicht, waarbij de Republiek werd weggedrukt. Het ging om een uitvoeringsovereenkomst van onderhandelingen die Frankrijk en Groot-Brittannië gevoerd hadden, waarbij beiden hun machtsaanspraken in een compromis verenigden. Het lot der Zuidelijke Nederlanden werd in handen gelegd van Karel VI van Oostenrijk. Het was niet langer een militaire barrière tegen Frankrijk, te bezetten door een staats veldleger bij agressie van Parijs. De Republiek verloor haar maritiem overwicht op de Middellandse Zee en de oceanen, hoezeer ze toch overwinnaar was geweest bij zeeslagen met Engeland en Frankrijk, doordat Engeland strategische oorlogshavens mocht vestigen langs de door de Republiek gebezigde aanvaartroutes op haar koloniaal gebied. Zo kreeg Londen Gibraltar, Minorca, New Foundland, Acadië (in Canada, omvattend Quebec, New Brunswick, Nova Scotia, het huidige New England en verder naar het zuiden New Philadelphia). en de Hudsonbaai, en het dertigjarig monopolie op de slavenhandel in Zuid-Amerika (het zogeheten General Asiento) en de Caraïbische eilanden. Daardoor werd wel een machtsevenwicht in Europa verkregen, maar Londen kreeg ook een blanco chèque om zich met geweldpleging te ontwikkelen tot de enige maritieme en mondiale wereldmacht van de twee opvolgende eeuwen.

240 De toestemming om een jaarlijks continent zwarte slaven gedurende bepaalde perioden te transporteren als slaaf naar de Spaanse kolonieën in de Amerika’s. Het was een overdraagbaar privilege dat overigens alleen aan Spaanse onderdanen of daarmede gelijk gestelden werd gegund tegen vergoeding. Het

impliceerde de bevoegdheid om met de Sultan van Zanzibar tevoren contingenten af te spreken die per seizoen aan de Afrikaanse westkust zouden worden afgeleverd. Daar nam de WIC ze vaak over als transporteenheden van de leveranciers, meestal A-shanti's die krijgsvangenen uit Centraal-Afrika namens de Sultan opkochten.De slaven werden opgehaald uit Angola, de Slavenkust, de Goudkust en De Congo-gebieden. Daar waren de concentratiepunten. De WIC had deze gevangen personen in consignatie ter aflevering op bestemming. De toestemming gold een tevoren vastgesteld aantal van drieduizend of vijfduizend personen. De toestemming hield tevens een exportvergunning in. Die werd gegeven aan de transporteur, meestal een handelsvennootschap. De havens van bestemming waren doorgaans Cartagena de Indias, Veracruz, Portobello, Havanna of Willemstad op Curaçao. Het asiento gaf de bevoegdheid tot doorverkoop zonder verdere bekommernis omtrent de reden van de detentie. Spanje kon zelf, uit hoofde van het stelsel-Tordesillas, géén vestigingen stichten op Afrika's westkust. Die kust competeerde immers Portugal. In 1518 gaf het daarom aan kolonisten het asiento, uit te oefenen vanaf het eiland Hispaniola. Bij de Vrede van Münster (1648) mocht de Republiek haar versterkingen op die westkust officieel houden en uitbreiden, mede met het oog op het V.O.C.-monopolie, dat daardoor een volkerenrechtelijke legitimiteitsstatus kreeg. Uiteraard gunde Spanje zélf het asiento nimmer aan de Republiek, dat zich nooit wat van het stelsel-Tordesillas scheen te hebben aangetrokken. Twee bankiers uit Genua besteedden echter de rechten van het asiento uit aan de WIC. Zie: Johannes Postma, The Dutch in the Atlantic Slave Trade, 1600-1815, Cambridge University Press: Cambridge/New York/Melbourne/Madrid/Cape Town/Singapore/ São Paulo, 1990, www.cambridge.org/ 9780-5213-65857 (reprinted 1992), ISBN 0-521-36585-6/978-0521-36585-7/978-0-521-04824-8. Voorts P.C. Emmer, De Nederlandse slavenhandel 1500-1850, De Arbeiderspers: Amsterdam/Antwerpen, 2000 ISBN 90-295-1590, gewijzigde en aangevulde herdruk 978-0468-24368; H. den Heijer, De geschiedenis van de WIC, Walburg Pers: Zutphen, 2002 (derde gewijzigde druk), ISBN 978-90-5730-478-1; H. den Heijer, Goud, ivoor en slaven, Scheepvaart en handel van de Tweede West-Indische Compagnie op Afrika, 1674-1740, Walburg Pers: Zutphen, 1997, herdruk 199, ISBN 978-90601-19983; H.B. van Aller, Van kolonie tot koninkrijksdeel: de staatkundige geschiedenis van de Nederlandse Antillen en Aruba van 1643 tot 1994, Wolters-Noordhoff: Groningen: 1994 ISBN 90-01-04590-1; Pepijn Brandon en Matthias van Rossem, Nederland en de slavernij, Een wereldgeschiedenis, Uitgeverij: Het Spectrum: Amsterdam/Utrecht, ISBN 978-9000-369270, Karwan Fath-Black, De geschiedenis van slavernij en emancipatie in Suriname, Uitgeverij Ambo/Anthos: Amsterdam, ISBN 978-9026-339318.

241 Zie voor de onderhandelingen aan de kant van de Republiek: David Onnekink en Renger de Bruin, De Vrede van Utrecht (1713), Uitgeverij Verloren BV: Hilversum, 2013 ISBN 978-90-8704-312-4. Opgenomen in de Zeven Provinciën-reeks.

242 Willem Buys, 1661-1749, pensionaris van Amsterdam, directeur van de Sociëteit van Suriname en van de kolonie Berbice. Hij drong aan op betere betrekkingen met Engeland. Hij was een van de vooronderonderhandelaars voor vredesoverleg in 1710 te Geertruidenberg en kreeg daar in de gaten dat de Engelsen uiteindelijk niet geporteerd waren voor wereldwijde vrijheid van scheepvaart en handel.

243 1641-1720, van 1689-1720 raadpensionaris van Holland. Hij duchtte vooral de agressie van Frankrijk tegen de Republiek. Hij was niet voldoende alert op de toeleg van Engeland om de Republiek alsnog te fnuiken op commercieel gebied. Aan hem is voornamelijk de desastreuze afloop van de Vrede van Utrecht in 1713 te wijten. Zie onder meer: Cornelis Dirk Andriesse, Alsnog een portret voor Heinsius, Geschiedenis van de Vrede van Utrecht (historische roman), Walburg Pers: Zutphen, 2011 ISBN 978-90-57-30766-9.

244 Het Asiento-uitvoeringsverdrag van 1713 bepaalde dat de Engelsen 144.000 slaven in een periode van dertig jaar in het monopoliegebied mochten importeren in de Amerika's met een maximum van 48.000 per jaar. Dat werk werd gegund aan de South Company. Het opvallende is, dat de Nederlanders nadien massaal belegden in die South Company. Bij het Verdrag van Madrid van 1750 werd het asiento weer terugverkocht aan Spanje.

245 De oorzaak voor deze oorlog was dat de Engelsen steeds weer opnieuw aanslagen begingen op de fortificaties bij de aanvoerlijnen van de V.O.C. aan de westkust van Afrika. Londen huurde daarvoor de ex-kaper Robert Holmes in. Wanneer Londen deze lijnen voortdurend verstoorde, kon de V.O.C. de expansie in de Archipel niet voortzetten en onderhouden. De situatie in de Grote Oost was voor de V.O.C. in deze periode hoogst instabiel: De Molukken waren niet echt betrouwbaar en hadden nog steeds een sterke commerciële oriëntatie op Spanje en Portugal. Die laatste was nog steeds defensie-geallieerde van Londen. Holmes had geen enkel mandaat voor zijn acties, hij bezat geen kapermachtiging .Zo'n machtiging zou ook niet legitiem geweest zijn: De Republiek en Engeland waren nog altijd niet in oorlog. Maar dat Holmes instructies kreeg van de Londense admiraliteit is makkelijk te bewijzen en dat hij door dat college betaald werd staat vast. Hij had ook geen enkele financiële reden om nu juist de Hollandse fortificaties te overvallen op die westkust: daar was niets te halen dat hij makkelijk kon doorverkopen. De voortgezette politiek om verder de Hollandse vloot naar elders te lokken verklaart de aantasting van Curaçao en Nieuw-Amsterdam door de Engelse vloot als een soort afleidingsmanoeuvre. De Hollanders trapten er niet in en stuurden een geconcentreerde vloot naar de Afrikaanse westkust onder de admiraal Michel de Ruyter. Deze herstelde de verbindingen met het Verre Oosten. Inmiddels hadden de Engelsen tweehonderd rijkbeladen V.O.C.-schepen veroverd. En dat op basis van de nieuwe Engelse Scheepvaartwetten die export door andere landen van Britse producten naar niet-Engelse landen verboden. Bedenk, dat de Noord-Amerikaanse gebieden door Londen als "Brits" werden aangemerkt. Dus een groot deel van de wereldhandel van destijds viel onder de actieradius van deze Scheepvaartwetten. Vandaar dat Londen ook beslist een einde wilde maken aan het bestaan van Nieuw-Amsterdam. De Scheepvaartwetten leidden dus weer een mare clausum-principe in ten voordele van Londen dat bijna ieder Hollands en Zeeuws schip praaide, visiteerde en opbracht. Het ging echt om de hegemoniale wereldmacht. De Hollanders hadden thans een zware vloot paraat, zij het nog steeds niet als gespecialiseerde maritieme geweldsmacht. Er was tenminste een harde kern van zestig nieuwe oorlogsschepen, zij het, dat die te geringe diepgang vertoonden om massaal vuur te kunnen geven in linieverband. De Engelse squadrons waren aanmerkelijk zwaarder, maar niet wendbaarder. De Tocht naar Chatham van 31 juli 1667 was nodig om de maritieme superioriteit van de Republiek in de

noordelijke wateren te demonstreren. Maar de Vrede van Breda die de Engelsen daarop sloten, was niet echt veel meer dan een wapenstilstand om de Engelse vloot te hergroeperen en de tactieken te herzien. Het was niet meer dan een tijdelijk status quo-pact dat vervangen werd door een blijvende vlootafspraak krachtens de Vrede van Utrecht waarbij de Engelsen hun dominantie door de Hollanders erkend kregen-– voor de komende eeuwen. De Vrede van Utrecht leek veel meer op de Vlootconferentie van Washington van 1922 waarbij de maritieme machtsverhoudingen in het Verre Oosten gefixeerd werden, waarbij Nederland niet anders was dan een toeschouwer. Zie voor een overzicht van de maritieme machtsverhoudingen in de zeventiende en achttiende eeuw: Enne Koops, De vier Engels-Nederlandse Oorlogen (17e & 18e eeuw), de beroemde zeeoorlogen tussen Engeland en Nederland, HISTORIEK, www.historiek.net/engels-nederlandse-oorlogen-samenvatting/136744/ geupdated dd 13 september 2020. Zie: Rebecca Rideal, Pest, hellevuur en de Engels-Nederlandse oorlogen, Uitgeverij: Spectrum: Amsterdam, 2016, ISBN 978-9000-349-487. Zie voorts de Londense destabilisatiepogingen ten laste van Holland: Anne Doedens & Jan Houter, 1666, De ramp van Vlieland en Terschelling, Uitgeverij van Wijnen: Franeker, 2013, ISBN 978-9051-944754

246 “En hij is, geboortig uit de Heilige Geest, mens geworden” (met in het volksvesperale de aanduiding hier knielt men in rode letters er achter).

247 Zie over deze systematische verspreiding van deelverantwoordelijkheden: W.M.F. Mansvelt, Rechtsvorm en geldelijk beheer bij de Oost-Indische Compagnie, Uitgeverij Swets & Zeitlinger, Amsterdam, 1922. Het hele beheersapparaat is van het begin af aan zo opgesteld dat vrijwel nooit iemand hoofdelijk aansprakelijk kon zijn voor de interne bedrijfspolitiek.

248 De plaats Nagapattinam, gelegen aan de Indiase oostkust aan de Golf van Bengalen, was in 1690 hoofdstad geworden van de Nederlandse kolonie Coromandel. Daar zaten de Hollanders al, maar nu begonnen ze de plaats zwaar te fortificeren. Het fort Vijf Sinnen rees op. Hier concentreerde de V.O.C. de handel in de steeds belangrijker wordende Indiase katoentjes, die de Hollandse kooplieden als ruilgoederen binnen de Archipel gebruikten. Er was een flinke infrastructuur aangelegd om de handweefsels naar deze hoofdplaats te brengen vanuit het achterland van de Tamil-, Telegu- en Kannada-gebieden. Er was bij Pulicat een grote buskruitfabriek voor de Nederlandse scheepskanons en er werden zelfs V.O.C. munten geslagen in het Fort Gelria dat binnen de Coromandel een nevenversterking bood. Deze muntslag werd later geconcentreerd in Nagapattinam. De koperen munten waren vooral in de Archipel belangrijk. Ze vertoonden een V.O.C.monogram en een afbeelding uit de Sanskrietlegende, maar verder waren ook de daar geslagen intrinsiek hoogwaardige zilveren guldens en daalders bijzonder in trek. De Britten dachten dan ook dat de Hollanders van Nagapattinam een soort oninneembaar Singapore gemaakt hadden. Maar evenals in februari 1942, bleek dat een volkomen legende. Nadat de Britten een flinke invasiemacht hadden doen landen, gaf het belegerde fort zich verrassend snel – na vier maanden belegering – over. Voor de V.O.C. ging een handelsvoorraad teloor van 21 millioen gulden. De Britten hadden nu een schitterend steunpunt om verdere acties tegen de Republiek te lanceren. Bij het Verdrag van Parijs van 1784 dat uiteindelijk de Vierde Engels-Hollandse oorlog beëindigde erkende de Republiek de Britse soevereiniteit in de Coromandel,

voorzover zij het daadwerkelijk militair hadden kunnen bezetten. Het bestuur van de V.O.C.-kolonie verhuisde terug naar het thans verwaarloosde Pulicat. Op basis van de hieronder te bespreken Kew-letters bezetten de Britten in 1795 de Coromandel geheel. De Nederlandse gouverneur Jacob Eilbracht gaf de soevereiniteit over aan Londen op 15 juli 1795. De Fransen, tuk op kolonisatie van de Indo-China's, trachtten daarna in juli 1782 onder commando van admiraal Pierre André de Suffren de Saint Tropez aan te landen - ze waren nu toch in oorlog met Londen - waarop de Britten de laatste Hollandse versterkingen opbliezen. De Republiek heeft na 1787 nog pogingen gedaan de stad en het daarmee verbonden specerijenmonopolie terug te krijgen, maar de langdurige onderhandelingen leverden niets op. De Britten bleven, en zij verlieten de stad pas in 1948 na de uitroeping van de staatsonafhankelijkheid van India.

249 Zie: Bas Kromhout, Het faillissement van 's werelds eerste mulitnational 'De VOC redden was een prestigekwestie', opgenomen in: Historisch Nieuwsblad 7/2001 www.historischnieuwsblad.nl/het-faillissement-van-s-werelds-eerste-multinational geraadpleegd op 2 december 2020.

250 Gustaaf Willem baron van Imhoff (1705-1750) volgde in 1736 Jan Maccare op als gouverneur van Ceylon. Hij ontwierp een algemene handelspolitiek voor de V.O.C. Wederom benadrukte hij dat het noodzakelijk was af te zien van territoriale annexaties. Voor de factorijen waren consulaire capitulaties genoeg: het bedingen van extraterritorialiteiten voor de bedrijfsgebouwen en immuniteiten voor de personeelsleden die de binnenlanden in moesten gaan om handel te drijven. Hij wilde daarom dat steeds goede verstandhouding werd opgebouwd met de plaatselijke gebieders. Daarvoor was noodzakelijk dat men wat méér zich verdiept in taal, cultuur en plaatselijke gewoonten. De christelijke geloofsverspreiding moest daarop niet inbreken. Wel zou bevorderd moeten worden dat er onderwijs beschikbaar was, waarin zoveel mogelijk in syncretistische termen het christendom als een soort van natuurlijke basishumaniteit zou worden voorgesteld. In overeenstemming daarmee voerde Van Imhoff de vrijheid van godsdienst, onderwijs en drukpers in. Hij deed op kosten van de V.O.C. dan ook een christelijk gebedenboek in het Sinhala verschijnen en de christelijke geloofsbelijdenis in die taal. In dit opzicht volgde hij dus de praktijken van Candidius en Junius die iets dergelijks op Formosa al hadden gedaan, met het gevolg, dat zij een groot aantal bekeerlingen wisten te werven. Zie hierboven, bij de bespreking van de opleiding der Indologische dominees in V.O.C.-verband via het Seminarium Indicum te Leiden. Wilde de V.O.C. een betrouwbare handelspartner zijn, dan moest ze bereid zijn zich te bekommeren om de maatschappelijke verhoudingen in de samenleving, waarvan ze de goede trouw wilde verkrijgen. Van Imhoff wond er geen doekjes om dat hij aanleiding vond te veronderstellen dat de V.O.C.-ambtenaren de inlanders als inferieure wezens behandelden, die geen respect anders waard waren dan als inzetbare arbeiderskrachten. Samen met de commandeur van Cochin, Stein van Gollenesse (1691-1755) moest hij een overeenkomst sluiten met de inlandse vorsten van Cochin en Travancore om een vloot ter plaatse op te kunnen zetten en toe te rusten om de Angrease kapers die de kusten van Voor-Indië afvoeren, aan te kunnen pakken. Zonder de hulp van deze vorsten zou dat niet gaan. Verder wilde hij hernieuwede leveringscontracten voor peper en textiel afsluiten, met name katoen voor textielbaadjes. De vorsten waren steeds onbetrouwbaar gebleken. Verder waren er de traditionele Engelse

concurrenten in verband van de East Indian Company, die op destabilisatie van het V.O.C.-monopolie vlasten.De Engelsen zetten steeds weer de inlanders tegen de Hollanders op, die natuurlijk van hun kant op wederkerigheidsbasis niet anders deden. De vorsten konden daarom de prijzen flink opdrijven en inferieure kwaliteiten leveren. Dan waren er nog de valutaproblemen, omdat de Hollanders niet steeds in de vereiste zilvermunten konden betalen. Het uitgebreide reisverslag is, gecommentarieerd en geannoteerd door Marleen Chrisstoffels-Speelman, Anke Jansen-Galjaard, Marianne Wever-Nierop, Lodewijk Wagenaar (eds), onder de titel: Gouverneur van Imhoff op dienstreis in 1739: Colombo, Cochin, Travancore, Tutticorin, Jaffna, Mannar, Colombo, uitgegeven als Deel 106 (2007) in de reeks Werken van de Linschoten-Vereeniging, Uitgeverij Walburg Pers: Zutphen, 2007, ISBN 978-9057-305016. Zie ook: N.J. Krom, De gouverneur-generaal Gustaaf Willem van Imhoff, onderdeel van de Patria-reeks, Deel XXVIII, Uitgeverij P.N. van Kampen: Amsterdam, 1941. Van Imhoff wist een goede verstandhouding op te bouwen met Narenda Simha, de Sinhala koning van het gebied Kandy. Deze werd opgevolgd door zijn zoon Sri Vijaya Rajasimha, die eerder als een Nayakkar uit Malabar of Tamil werd gezien dan als een Sinhalees. Dat geeft bij de uitoefening van de regeringsmacht moelijkheden, omdat Sinhalezen neerkijken op Tamils. Van Imhoff beschrijft dan ook deze vorm van onderlinge discriminatie, waarvan hij wederom destabilisatie ducht. Het Hollandse handelsmonopolie kan er door lijden. Maar, mocht deze tweespalt zich verdiepen, dan is het, zo adviseert hij ook Batavia, toch maar beter deze kloof te verdiepen via de verdeel-en-heers-politiek die ook Jan Pieterszoon Coen aanbeval. Dat spreekt Batavia niet aan. Want dan zou De Kumpenie alweer in een nieuwe oorlog kunnen belanden. En dat terwijl de factorijen nog niet lang gevestigd zijn en geen echt geborgd debiet hebben. Er is wel veel kaneelhandel in deze regio die lucratief is, maar een oorlog met de bezettingskosten van dien is die niet waard.

251 Adraan Valckenier (1695-1751), bekend wegens een georganiseerde moord op naar schatting vijfduizend tot tienduizend Chinezen te Batavia zelf. De moordpartij leidde elders wéér tot moordpartijen. In de hoofdtekst wordt de feitelijke aanleiding tot deze gebeurtenis besproken. Hij maakte een bliksemcarrière. Bij gebrek aan enige diepgang en critische relectie viel hij als het ware omhoog. Hij gaf steeds zijn superieuren volkomen gelijk en zei wat dezen graag hoorden. Van enige zelfstandigheid jegens de Heeren XVII was bij hem niet te duchten. Daarom werd hij gouverneur-generaal. Hij kwam terecht in een volkomen onoverzichtelijke situatie waarin Chinese onderwereld en blanke bovenwereld door de morshandel volkomen onderling fluïde waren geworden. Daar kwam hij niet meer uit. Hij compromitteerde zich aan beide en zijn opvolgers stond weinig anders meer te doen open. Vanaf het bewind-Valckenier is aan de boekhouding van de V.O.C. helemaal geen touw meer vast te knopen.

252 Zie het editorial van het Historisch Nieuwblad 10/2017, Rob Hartmans (historicus, journalist en vertaler) Hoe de VOC 5000 tot 10.000 Chinezen doodde, Een vergeten bloedbad www.historischnieuwblad.nl/hoe-de-voc-5000-tot-10-000-chinezen-doodde/, bezocht op 26 januari 2021. De Chinezen hadden officieel geen recht op een juridische enclave, maar in de practijk van Batavia kwam het daar wel op neer. Jan Pieterszoon Coen wees al in 1619 de Chinese groothandelaar Su Ming-kan aan als een soort kapitein-Chinees met wie hij handhavingsarrangementen sloot in de vorm van consulaire capitulaties, al kregen deze jurisdictionele rechtshulpovereenkomsten formeel nooit die status, omdat Coen niet wilde

dat de enclave soevereiniteitspretenties zou kunnen ontwikkelen. De Chinezen kregen niettemin een zekere eigenrichtingsbevoegdheid binnen de enclave. Ze betaalden daarvoor “hoofdgeld” aan de V.O.C. Ze konden handelscontracten opstellen conform hun eigen rechtssysteem. Dat bevorderde een zekere Chinese immigratie: er zaten in de tijd van Valckenier ongeveer zo’n elfduizens geregistreerde Chinezen in Batavia en ommelanden. Ze waren nooit lastig, betaalden voor het vreemdelingentoezicht en meldden zich periodiek voor verlenging van hun verblijfsvergunningen, hoewel de eerste toelating eigenlijk altijd onbepaald termijnloos was. De lagere V.O.C.-beambten buitten de Chinezen buiten de enclave ronduit schandalig uit. Dat was Valckenier best bekend, maar hij deed er niets aan. Dat hij dat alles wist blijkt uit de legaten die gebaseerd waren op verpachting van deze retributiegelden die hij aan bloed- en aanverwanten deed maken in zijn laatste wilsbeschikking voordat hij geëxecuteerd zou worden. Zie hieronder nader. Van Imhoff was er ook mee op de hoogte. Ook hij liet het zo. Hij deed voorkomen dat Chinezen zonder verblijfsvergunning onmiddellijk uitzetbaar waren en ook hij zag niet op tegen de afpersing die dat mogelijk maakte. Valckenier liet deze wel toegelatenen zonder “permissiebriefje” (de overbodige verblijfsvergunning) onmiddellijk oppakken toen hij zich van overtollige Chinezen wilde ontdoen. Deze “illegalen” waren toch al als de dood voor het Hollands gezag dat ze al jarenlang uitbuitte. Maar de V.O.C.-politie, waaronder de in de hoofdtekst reeds gemelde “kaffers” pakte óók lukraak welgestelde Chinezen die steeds het hoofdgeld in Batavia hadden afgedragen op ter fine van deportatie of externering. En die vraten dat niet. Die zetten de illegalen op tot geweld tegen deze onrechtmatige arrestaties en voorzagen de illegalen van wapens. Dezen, ten einde raad, vormden nu een soort private weerkorpsen, in Batavia maar ook in de ommelanden en pacteerden ook met de kampongers daar. De welgestelde Javanen waren weer meteen bereid om samen met de Hollanders over te gaan tot moordpartijen. Van Imhoff wilde die escalatie voorkomen, Valckenier wilde haar begunstigen, dan was hij van zijn Chinezen af die hij niet in Amsterdam kon verantwoorden. Beiden begunstigden de genocide op enig moment, maar Van Imhoff was gewoon handiger. Deze praktijken zijn tegen de zin van de Heeren XVII naar buiten gebracht toen Van Imhoff daar ging vertellen wat de stand van zaken was toen zijn gevangenneming werd gelast. Men moet aannemen, dat deze genocides op Java wel vaker plaatsvonden onder het V.O.C.-bewind, want de Heeren XVII keken er gewoonweg niet echt van op. Alleen: er moest niet in Amsterdam over gerapporteerd worden. Dat maakte de zaak te ruchtbaar. Zie over de achtergronden verder: A.W. Stellwagen, Vereenigde oostindische Compagnie, Valckenier 1737-1741/Van Imhoff 1743-1750, Eene onstuimige vergadering van den Raad van Indië en hare gevolgen, opgenomen in Elsevier’s Geïllusteerd Maandschrift, 1895, aflevering 1, pp. 209-228 met een gedetailleerde opgave van de achterliggende feiten en omstandigheden van deze Chinezenmoord, onder referte aan de V.O.C.documenten, thans opvraagbaar via www.gahetna.nl bij het Nationaal Archief en verder de persoonlijke documenten-Valckenier hieronder voetnootsgewijs opgegeven; www.maandschrift.ewmagazine.nl/EGM/1895/01/18950101/EGM-18950101-0222/story/pdf. Zie ook: Generale missiven van gouverneurs-generaal en raden aan heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie, Deel 10, 1737-1743, GS 250 Generale Missiven van Adriaan Valckenier 1737-1741; Deel 11, 1743-1750, GS 232 Generale Missiven Gustaaf Willem baron van Imhoff 1743-1750, opgenomen in de serie Rijks

Geschiedkundige Publicatiën, www.resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/generalemissiven/#page=0&accessor=toc&view=homePane, geraadpleegd op 26 januari 2021.

253 Zie: Leonard Blussé, Batavia, 1619-1740: The Rise and Fall of a Chinese Colonial Town, opgenomen in: Journal of Southeast Asian Studies, Cambridge University Press, 24 augustus 2009, Vol. XII, Issue 1, March 1981, pp. 158-178 DOI: https://doi.org/10.1017/S0022463400005051, aldaar uitvoerige litteratuurreferenties.

254 Twee leden van de Raad van Indië worden mét van Imhoff gearresteerd: Isaäc van Schinne, Elias Haese. Hoge ambtenaren. Die zeker niet zich tot een erkentenis zouden bepalen. Dat kon Valckenier tevoren weten.

255 De bewindhebbers Lieve Geelvinck, Balthasar Scott, Jan Reael en Gerrit Corver komen tot deze oplossing. Ze waren kampioenen in het elkaar onderling binnen hun côterie toespelen van baantjes, ze waren ook altijd wel op een of andere manier aan elkaar vermaagschapt. Ze wisten onderling veel bezwarends van elkaar. En hielden elkaar wederkerig in de ban. Geelvinck gaf aan zijn kleinzoontje al het goedbetaald baantje als indisch postmeester, waar ik in de hoofdtekst reeds van repte. Zie: A.Porta, Joan en Gerrit Corver. De politieke macht van Amsterdam, 1702-1748, Uitgeverij Van Gorcum, Nr 93 uit de Historische Bibliotheek, Assen, 1975, ISBN 902321294. Natuurlijk hadden de Heeren XVII ook kunnen besluiten Van Imhoff te laten “verongelukken”. Daar waren ze in dit gewricht niets te goed voor. Maar Van Imhoff léék plooibaarder en handiger, Valckenier niet. Die was minder stress-bestendig en zou ook makkelijker dóórslaan. Van de veertig burgemeesters van Amsterdam die tussen 1696-1748 aan de macht kwamen na geheime verkiezingen waren er slechts twee niet verwant aan eerdere burgemeesters. Het Pachtersoproer van 1748 richtte zich dan ook tegen deze corrumperende coöptatie die echt niet meer gematigd kon heten. De burgemeesters verkochten allerlei publieke aanstellingen, waaraan het recht was verbonden om belastingen te innen. Dat deed de aangestelde niet zelf, maar dat heffingsrecht verplachtte hij weer. Aan de meestbiedende. Daardoor werden vooral de indirecte belastingen onevenredig hoog: de accijnzen, de tollen, de sluisrechten, het recht van windvang en waterslag. In Amsterdam was deze praktijk al heel erg, omdat daar bijna alle primaire levensmiddelen, waaronder drinkwater, van verre aangevoerd moesten worden. De platbodems met watervaten moesten allerlei verlaten, sluissassen, verpachte waterwegen met tolheffing of sluisgelden passeren. En elke keer werd het litertje drinkwater duurder. Voor bier, rogge, zuivelprodukten, zultsoorten en mindere soorten varkensvlees (oren, pens, andere ingewanden, klauwen) gold hetzelfde. De heffe des volks betaalde zich blauw. Op 24 juni brak het oproer uit op de plaats die nu Waterlooplein heet, waar vroeger deze schuiten afmeerden. De pachters zelf werden eerst aangepakt: hun huizen werden binnengedrongen, alles vernield en geplunderd. Onder afdreiging vertelden ze van wie ze de pachtrechten hadden verkregen. En uiteindelijk waren dus de regenten óók aan de beurt. Van de inning van de belastingen werd tijdelijk afgezien. Maar de regenten waren niet tot wezenlijk redres bereid. Ze herzagen het systeem van indirecte belastingen niet. Ze brachten gemilitariseerde politietroepen binnen de stad en trachtten de oproerlingen te tuchtigen via schijnprocessen, waarbij de leveranciers van de veraccijnste goederen werden aangepakt, zoals de visverkoopster Marretje Arens. Dat werkte voor korte tijd natuurlijk wel. Maar de regenten konden op

dit moment niet gebruiken dat ze zelf publiek in opspraak kwamen. Vandaar de verkrampte pogingen om alles maar koste wat het kosten mocht binnenskamers te houden, al kostte dat ook veel geld. Van Imhoff ombrengen zou de spreekwoordelijke vonk kúnnen zijn. Dat zou opnieuw de aandacht trekken in de richting van de regenten. Niet, omdat Van Imhoff een populair man was, maar omdat hij tot hun kliek hoorde, dachten de Amsterdamse heren zó het beste de doofpot gesloten te houden. Zie ook Jacob Bicker Raye & Machiel Bosman, De polsslag van de stad: de Amsterdamse stadskroniek van Jacob Bicker Raye (1732-1772), Uitgeverij: Athenaeum/Polak & van Gennep, Amsterdam, 2009, ISBN 9025364195/ 978-02536-4199.

256 De vennoten waren alle V.O.C.-bestuurders. De eerste directeur van deze subvennootschap was Jacob Mossel, die later gouverneur-generaal zou worden. De V.O.C. zou in Bangalen ruwe opium inkopen. De Sociëteit zou zich verplichten jaarlijks twaalfhonderd kisten van zestig kilo af te nemen tegen een vaste prijs. Mocht de Sociëteit meer kisten kunnen afzetten dan zou per kist een aanzienlijk hogere prijs berekend worden. De Sociëteit kreeg een verlengbaar monopolie voor tien jaar. De vraag nam sterk toe omdat de Sociëteit goede leveringsvoorwaarden stelde en betrouwbaar was voor wat betreft de kwaliteit. De vraag ging toenemen. Zo bleek dus De Kumpenie een organisatie die het drugsgebruik bevorderde tegen de Islamistische levensbeschouwingen die op Java gangbaar waren in. De smokkel werd daardoor weer aantrekkelijker via illegale circuits en daarbij was de gangbare morshandel weer katalysator. Kortom: De Kumpenie begon een maatschappij ontwrichtende betekenis te krijgen. Later heeft de Engelse Oostindië Compagnie die nefaste rol overgenomen tot diep in de negentiende eeuw. Op 17 september 1808 werd de Amfioendirectie opgeheven door gouverneur-generaal Daendels. Maar toen had de Engelse Oostindië Compagnie de markt al lang genaast. De Britse oorlogsvloot had Bengalen al in 1756 geblokkeerd en een invasiemacht aan land gezet. De V.O.C. zond een smaldeel om de Hollandse factorijen op Bengalen te ontzetten, maar dit werd door de Britten vernietigd.

257 De Portugezen namen de kuststreek in aan het eind van de vijftiende eeuw. Zij aanvaardden echter de vestiging van vooral Engelse factorijen. Maar naarmate de Hollanders vastere voet kregen in Ceylon, Malakka aan Java vestigden ook deze daar handelsposten. Uiteindelijk kwam het gebied onder het beheer van de Engelse Oost-Indië Compagnie vanaf 1757. Zij duldden de Hollanders nog wel, maar naarmate zij meer gericht werden op territoriale annexatie van het Indisch subcontinent in hun Indiase (Keizer)rijk werd dat gedoogbeleid toch steeds restrictiever.

258 Zie onder invoernummer 1.10.05.05 bij het Nationaal Archief het Inventarisoverzicht van A. Valckenier en C.Hop, gouverneur-generaal te Batavia (1737-1741) onderscheidenlijk bewindhebber van de WIC en de V.O.C., onder rubriek A.2. (Stukken betreffende bijzondere onderwerpen) sub 7.

259 De Commisie Fokkens moest de integriteit beoordelen van de top van het Nederlandse Openbaar Ministerie ten gevolge van een reeks seks-schandalen binnen die top tussen 2008-2017, die vervolgens de hiërarchie aardig verziekt hadden en he onderlinge vertrouwen ondermijnd. De voorzitter was de

voormalige Procureur-Generaal J.W. Fokkens die in die periode ook had gefunctioneerd, ambtshalve, als ombudsman voor dit soort problemen. De Commissie Fokkens rapporteerde op 25 april 2019. Zij bevond dat sommige gedragingen de toets der critiek niet hadden kunnen doorstaan. Tot personeeltechnische consequenties kon zij niet concluderen, behoudens dat het college van progureurs-generaal had gewaagd van gebrekkig ethisch leiderschap in de periode die zij had onderzocht. Zie www.om.nl>publicaties>om-onderdelen>pag-om RAPPORT COMISSIE FOKKENS/OPENBAAR MINISTERIE 1/3. PDF document/7.7.MB.

260 Zie: J.G. van Dillen, Van rijkdom en regenten; handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek, Uitgeverij: Martinus Nijhoff: ’s-Gravenhage, 1970, pp. 116 vv.

261 De Hollanders leverden de opstandelingen in Noord-Amerika wapens en munitie via Sint Eustatius. Het Amerikaanse marieschip USS Andrew Doria voer met de Grand Union vlag in top de Gallows Bay binnen en werd begroet als in de hoofdtekst beschreven. Dat was de eerste keer dat een andere mogendheid de vlag van de Verenigde Staten van Noord-Amerika eerde met een saluut. Dit was de aanleiding voor de Britse oorlogsverklaring aan de Republiek. De oorzaak was het niet. De verhoudingen waren al decennia aan het verslechteren. Rodney tuchtigde Sint Eustatius zeer. Hij voerde de joodse bevolking af naar het naburige St Kitts. Het vermogen van gouverneur de Graaff werd geconfisqueerd. De Graaff werd meegenomen naar Engeland, maar werd na verhoor ook weer vrijgelaten. De Graaff is later ter verantwoording geroepen door de Staten-Generaal. Maar hij kon zich op zijn ambtsinstructie beroepen. Amsterdam had met Washington handelsverdragen gesloten. De Graaff mocht dus aannemen dat de Republiek de staat van de vlag – die hij als de USA-vlag had herkend – als een rechtmatige mogendheid had beschouwd. Of zij dat terecht deed, kwam niet aan hem als gouverneur toe. Rodney heeft weinig aan zijn acties gehad: Londen had er vooral bezwaren tegen dat hij De Graaff had meegenomen naar Londen. De mogelijkheid dat hij dubbelrollen van Engelse politici zou verraden bij een verhoor werd kennelijk geducht. Rodney werd nu voorwerp van een scherpe ondervraging hoe hij na de capitulatie was opgetreden en wat hij met de oorlogsbuit – in het fort was een aanzienlijke goudvoorraad gevonden – had gedaan. Uiteraard had hij die achterover gedrukt te eigen bate. Dat was niet ongebruikelijk, maar daarmede kon het Rodney wel zo lastig gemaakt worden dat hij voorlopig niets ruchtbaar maakte. In ieder geval waren er op Sint Eustatius óók Engelse kooplieden geweest en die waren ook van hun kostbaarheden ontdaan. Rodney raakte deswege in jarenlange processen verzeild. Barbara W. Tuchman, Het eerste saluutschot, De Amerikaanse vrijheidsstrijd en de Republiek (vertaling Rein van Essen), Fibula/Van Dishoeck Boeken:Haarlem/Amsterdam, 1988, ISBN 978-90269-44499.

262 De schepen Honcoop, Hoogkarspel, Paerl en Dankbaerheid werden naar Londen opgebracht, de Middelburg werd verbrand. Deze aanval op 21 juli 1781 had ten doel de V.O.C.-aanvaarten op Kaap de Goede Hoop onmogeijk te maken. Een eskader van de Royal Navy voer de baai binnen onder bevel van commodore George Johnstone, die eigenlijk tot opdracht had een invasie te doen bij de Kaap zelf om daar de Hollandse nederzetting te veroveren. De Fransen wisten van deze missie af. De Franse admiraal Bailli de Suffren ging met het Britse eskader slag aan

bij de Kaap-Verdische eilanden, de Slag bij Porto Praya. Die eindigde onbeslist, waarop Suffren de Kaap bezeilde. Hij waarschuwde de V.O.C.-administratie en deze trof defensiemaatregelen. Johnstone durfde daarop de Kaap zelf niet aan te vallen en wendde de steven noordwaarts. De Nederlandse gouverneur Joachim van Plettenberg had de V.O.C.-retourvloot opdracht gegeven te ankeren in Saldanha Bay en daar zich te verschuilen totdat Suffren zou arriveren. Dan zou Suffren de vloot naar Holland convooieren. Johnstone voerde echter de Franse vlag bij de aannadering van de baai. Hij had een Hollandse koopvaarder richting Oost-Indië onderschept, de Held Woltemade. De kapitein van dit vaartuig bracht een zilvervoorraad naar Batavia voor de interinsulaire handel. Het totale bedrag werd geschat op veertigduizend ponden sterling. Johnstone praaide het vaartuig, nam het in beslag en ondervroeg de kapitein Swerus Vrolijk uit Scheveningen. Deze gaf op dat de restvloot nog geankerd was in Saldanha Bay in afwachting van ontzetting door Suffren. Johnstone zag nu de kans schoon, voer onder franse vlag de baai binnen, hees de Britse en opende massaal vuur op de geankerde vaartuigen die niet tijdig onder zeil konden komen. De schepelingen sneden nu de ankerkabels door en trachtten de schepen bij de wal aan de grond te zetten. Dat lukte niet, op de Middelburg na. Die staken de Hollanders in brand. Ze was geladen met buskruit en explodeerde. De Britten namen de bemanningen in krijgsgevangenschap. Hierbij constateerden ze twee prostituées die als konstabelsmaat verkleed waren. Dat was een probleem voor Johnston: loslaten durfde hij deze dames niet, maar aan boord nemen óók niet, gelet op de onrust die dat onder zijn schepelingen zou teweegbrengen. Johnstone meende nu het beste te doen de vier V.O.C.vaartuigen als prijs op te brengen naar Londen, met de oorspronkelijke bemanning ter bezeiling aan boord. Met de twee lichte vrouwen. Twee prijzen ontsnapten aan Johnstone. De Britten vingen uiteindelijk achtenzestigduizend pond aan prijzengeld. De V.O.C.-vaartuigen die prijs waren gemaakt waren nog geen twintig jaar oud. Hun vrachtwaarde overtrof het prijzengeld aanmerkelijk.

263 P.J. Korte, De jaarlijkse financiële verantwoording in de VOC, (typscript van een doctoraalscriptie) 1984 Leiden, p. 6. En verder: Johan van Helleman, Financial Accounting: Financiële verantwoording door de VOC, opgenomen in Tijdschrift Managing and Controlling Accountancy (MCA), april, nummer 2, pp. 26-31; K.I.M. Bakker, Het 'succes' van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, Model onderneming of uitzondering?, doctoraal scriptie Universiteit Utrecht zonder jaar.

264 Zie het tijdspad bij Taco Tichelaar, Einde van de Vereenigde Oostindische Compagnie, wwww.tacotichelaar.nl/wordpress/nl/vereenigde-oostindische-compagnie/einde-van-de-vereenigde-oostindische-compagnie/ per 01-12-2020.

265 Friso Wielinga, Geschiedenis van Nederland. Van de Opstand tot heden, Uitgeverij Boom Boeken Amsterdam: Amsterdam, 2012 ISBN 978-9461-054739 pp. 192-194.

266 Zie: Hans Schoots, Bataven overzee, Historisch Nieuwsblad 7/2011, www.historischnieuwsblad.nl/bataven-overzee/ bezocht op 26 januari 2021. De benaming van het Committé is bijna jaarlijk veranderd. Het was een departement-in-oprichting, dat als agentschap politieke

verantwoordelijkheid moest dragen jegens de vergadering van volksrepresentanten, eigenlijk een provisioneel noodparlement dat ook steeds van benaming veranderde, naarmate er meer staatsgrepen werden begaan. Het ambtelijk departementshoofd heette agent. Die had een functie die leek op die van minister en die van secretaris-generaal van de departementen zoals wij die nu kennen. Nu wilden de volksrepresentanten niet weten van een agentschap van koloniën. Ze wilden immers geen ondergeschiktheid van de daar verblijvende inlanders invoeren. Dus dan maar een voorlopig comitee, maar dat zou dan alleen zich bekommeren over de Hollandse volksplantingen daar. Dat werd óók weer niks. De topambtenaren van de V.O.C. deden net alsof de liquidatie van de V.O.C. niet aanstaande was en gingen met hun machtsusurpaties gewoon door. Daarom werd het Committé hernaamd, zoals hieronder aangegeven, om aan te geven, dat het over de V.O.C. ambtenaren en de bezittingen van de vennootschap als curatrice wel degelijk zeggenschap bezat.

267 P.H. Engels, De belastingen en de geldmiddelen van den aanvang der Republiek tot op heden, Uitgeverij Kemink & Zoon: Utrecht, 1862.

268 Op 12 juni 1798 was de tweede. Die richtte zich tegen de sterk radicaliserende politiek van het “Uitvoerend Bewind”, de regering dus, die was voortgekomen uit de Vergadering van Volksrepresentanten en die eigenlijk op weg was naar dezelfde deraillementen als de Jacobijnen onder Robespierre in de Franse Republiek van 1793. Die Republiek was hypergecentraliseerd. De uitvoerende macht kon burgers naar believen “buiten de wet” plaatsen als ze de verdenking had dat de burger in kwestie een niet-revolutionaire geestesgesteldheid had. Robespierre verabsoluteerde het triplet van de gelijkheid, vrijheid en broederschap en was, als Gogel, voorstander van een centraal progressief belastingstelsel. Robespierre stuurde iedereen die hij verdacht van een gezindheid die hij niet revolutionair genoeg achtte naar de guillotine. Dat was de periode van het schrikbewind. Die kant dreigde het in de Bataafsche Republiek óók op te gaan. De eerste staatsgreep was die van 22 januari 1798, waarbij de coupplegers aanstuurden op de vestiging van een rigide eenheidsstaat á la Robespierre. De hierna te noemen Daendels had hierbij de leiding, met behulp van de Franse ambassadeur Charles Delacroix. Zij stelden eigenlijk alle politieke tegenstanders buiten de wet. Zij richtten nu een apart Uitvoerend Bewind op dat zelfstandige regeringsmacht kreeg tegenover de volksvertegenwoordiging, al droeg het uiteindelijk wel verantwoordelijkheid aan die vertegenwoordiging af, maar dan op een door haar te bepalen tijdstip en wijze. Hetgeen uiteraard ook weer tot willekeur leidde. De oprichting van de Bataafsche Republiek was natuurlijk zélf óók weer de resultante van een staatsgreep. Het Uitvoerend Bewind kreeg de tijd niet om de usurpatie van Robespierre te verwezenlijken, maar op weg daarheen was het onmiskenbaar. De staatsgreep van 12 juni kwam er op neer dat dat bewind werd afgezet. Er kwam nu een Intermediair Uitvoerend Bewind, dat het gemeen overleg met de volksvertegenwoordiging weer moest hervatten conform de staatsregeling. Gogel zat in dat Intermediaire Bewind. Hij trad op 14 augustus al weer af. Hij kon dus legislatief weinig tot stand brengen. Zie over ’s mans beleidsvoornemens: Memorie door de leden van ’t Intermediair Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek aan de Eerste Kamer van ’t Vertegenwoordigend Lichaam houdende hunnen verantwoording van het door hun verrigten op en na den 12 juny 1798 met een schets van het geen verder dient te worden verrigt, In den Haag Ter ’s Lands Drukkerij, 1798.

269 Gogel werkte dan ook con amore mee aan de Staatsregeling van 1798, de eerste Nederlandse grondwet. Daarin schreef hij de artikelen over de samenvoeging en omzetting van de gewestelijke publieke schulden in één nationale rijksschuld. Hij voorzag in een conceptvoorstel over een landelijk uniform belastingstelsel. En verder in een regeling over de rijksbegroting, bij wet vast te stellen, waarbij de regering dan rekening en verantwoording zou afleggen voor het financiële beheer van het afgelopen jaar en het naastaankomende.

270 Men denke aan Rijklof Goens, die in zijn Reyse door Java ook op deze corruptiepraktijken had gewezen. Hij was niet de enige. Van Rheede, hier boven óók genoemd, had aan de Staten-Generaal een gedrukte memorie gezonden; zijn opvolger Zwaardecroon had dat óók gedaan. Het was een publiek geheim dat de V.O.C. langzamerhand een criminele organisatie was geworden.

271 Deze staatsgreep had ten doel de staatsfinanciën zo te reorganiseren dat Napoleon nu eindelijk een substantiële bijdrage kon verwachten voor zijn militaire expedities: hij was nu ongeveer met bijna heel Europa in een gewapend conflict. Hij dicteerde dus de uitgangspunten voor een financiële ingreep met het oog op een soort oorlogsschatting. Die zo snel mogelijk binnen gehaald kon worden. Daarom zocht hij het ook maar weer in de indirecte belastingen. Dat kwam de gezeten standen beter uit. Het voorstel werd op 18 september aan de volksvertegenwoordiging voorgelegd. Die wees het af. Er ontstond nu zoiets als een kabinetscrisis. Twee ministers stapten op, drie bleven zitten en grendelden het Binnenhof af. Ze zetten nu de volksvertegenwoordiging onder druk: slikken of stikken. Wat dat laatste zou moeten inhouden wist eigenlijk niemand. In de onbepaaldheid ervan klonk het dreigend, dus de vertegenwoordiging slikte het voorstel. Dat was wéér een staatsgreep. Met steun van Franse zijde: de coupplegers kregen militaire steun van Generaal Augereau. Er verscheen nu weer een ontwerp van een staatsregeling voor het Bataafsche Volk in de kranten. Er mocht over gestemd worden. Een zesde van de stemgerechtigden kwam opdagen. De rest bleef thuis. De rompkabinet besloot dat die rest dus mochten gelden als vóórstemmers (wie zwijgt, stemt toe) en zo kwam het ontwerp in kracht van wet.

272 Zie B.G. Buist, Geld, bankwezen en handel in de Noordelijke Nederlanden 1795-1844, opgenomen in de serie: Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Deel 10, Nieuwste Tijd, Het sociaal-economisch leven circa 1770-circa 1844, Uitgeverij Fibula-Van Dishoeck/Unieboek BV: Haarlem Bussum, 1981, deel ISBN 90-228-3811-0, serie 90-228-3800-5, pp. 289-322.

273 Met precies hetzelfde probleem zou Nederland in de negentiende eeuw geconfronteerd worden na de ingrijpende grondwetswijziging van 1848: zie Deel II van deze serie Nederlands Ontvoogding in het Verre Oosten, De kolonisatie van de Archipel, Hoofdstuk II.6.2. De grondwet alleen toepasselijk op het Rijk in Europa?

274 Zie Historiek, Vrede van Amiens (1802), Redactioneel editorial, historiek.net/vrede-van-amiens-1802/68007/ laatste update 18 september 2020, geraadpleegd 5 december 2020.

Noten

bij boek De V.O.C.

Noten

bij boek De V.O.C.

Noten

bij boek De V.O.C.

Noten

bij boek De V.O.C.

Noten

bij boek De V.O.C.

Noten

bij boek De V.O.C.

Noten

bij boek De V.O.C.

Noten

bij boek De V.O.C.

Noten

bij boek De V.O.C.

Noten

bij boek De V.O.C.

Noten

bij boek De V.O.C.

Noten

bij boek De V.O.C.

De noten die bij dit boek behoren,

zijn te raadplegen via de website van de auteur:

www.gerardstrijards.nl